

ՄԱՐ

**ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵՐ ՓԻԽՏԷ

**• ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԷՆՔԻ
ԵՒ ԻՐԱՌՈՒՆՔԻ**

**• ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ**

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ
ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ
ԱՐՄԷՆ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵՐ ՓԻԽՏԷ

ԵՐԶՆԿԱՅ
ԴՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ

ԱՔՍՈՐ

2026

ՀԱՏՈՐՍ կը նուիրենք

Մեր թաղի
արհեստավորներուն
եւ
խանութպաններուն

Որոնցմէ շատեր մեր պատանեկութեան տարիներուն
իմացութեան նկատմամբ ունեցած են յափշտակեալ սէր եւ
ցուցաբերած խորագոյն պատկառանք առ իմացութեան
Հետեւող իւրաքանչիւր հոգիի՝ իբրեւ ամուր նեցուկ եւ
զարուծին՝ մեր շուրջը ստեղծելով հոգեկեցոյց, առինքնող
եւ իր առաւրեայ պարզութեան ու անկեղծութեան մէջ
կախարդական, աներկրորդելի, ջերմագոյն միջավայր մը:

© ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ԸԱՅԹԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ԸԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

«ԵՐԶՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿԱՏՈՒՆ» -- 2026 -- Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor

ISBN: 978-0-9718070-8-2 LCCN:

Series: Patmoutiwn Imastasirothean (History of Philosophy) Պատմություն Իմաստասիրության
Subseries: Germanakan Ardi Imastasirothiwnner (Modern German Philosophies) Գերմանական
Արդի Իմաստասիրություններ

Title: Yohan Gottlieb Phikhte (Yohan Gottlieb Fichte) Եոհան Գոտլիեթ Փիխտե

Author: Pseudonym: Catholicos Armen I (the first). Արմէն Ա.

Language: Western Armenian (a "definitely endangered language," categorized as such by UNESCO, with less than 250,000 speakers worldwide).

Country of publication: Exile. The Erzenka Publishing House of the Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor is a nonprofit entity formed in the United States.

Contents: Introduction, The Environment of Philosophy, A Prolegomena to the Doctrine of Knowledge, The End of Man, Foundation of Law and Right, Foundation of Ethics, Doctrine of Knowledge, Doctrine of Truth.

The author argues in the Introduction to the main series, that of "History of Philosophy," and elsewhere that the Western Armenian language, due to its deep ties with Ancient Armenian--an astoundingly rich and beautiful Indo-European language closely related to Ancient Greek--its consequent unsurpassed clarity of concepts, its deep reservoirs of meaning, and its enormous internal flexibility, thus lending itself to the construction of new, nuanced terms, and its minimal contamination from the unsalutary effects of various academic, pragmatic, and ideological lingua francas of modernity, is an ideal language for philosophy and perhaps the only language besides Greek in which philosophy can properly and most lucidly be done; the language has all the components for creating a proper philosophical bank of terminology, something which all major philosophical languages have utterly failed to do so far. This, the author deems, is sufficient reason to save it from extinction, as it is a unique treasure of humanity embodying most unique potentialities for the entire human race. The current volume makes good on that promise.

1. Եոհան Գոտլիեթ Փիխտե 2. Իմաստասիրություն 3. Գերմանական Իմաստասիրություն 4. Բարոյաբանություն 5. Արէնք եւ իրաւունք 6. Սահմանադրական արէնք 7. Զաղաքագիտություն 8. Արժեքաբանություն 9. Բնանյութաբանություն 10. Էմմանուէլ Կանտ 11. Փռիեղիք Ուիլիելմ Շելլինգ 12. Գետրոգ Ուիլիելմ Շեգէլ 13. Աստուծոյ Շեղեգգեր 14. Շապոյն գերմանական իմաստասիրություններ 15. Շայ առասպելաբանություն 16. Շամեմատական առասպելաբանություն 17. «Սասմայ Շոեր» 18. Եպոսագիտություն 19. Շասարակագիտություն կամ ընկերաբանություն 20. Արեւմտահայերէն 21. Արեւմտահայաստան 22. Զրիստոնէություն 23. Բողոքականություն 24. Շայ Կրանք 25. Շայ իմաստասիրական դպրոց 26. Թարգմանաբանություն 27. Իմաստասիրական թարգմանաբանություն:

Գիրքի տարածման, համացանցային, ելեկտրոնային թէ արխիւային աւգտագործման եւ այլ իրաւունքներու համար դիմել մեր Ներկայացուցիչին կամ դիմում յղել Ներքոնշեալ հասցէով՝

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor
Erzenka Publishing House
P.O. Box 48
Glendale CA 91209-0048
U.S.A.

Կամ catholicosate@icloud.com հասցէով:

«Երզնկայ իրատարակչատունը» մշակութային եւ իրատարակչական ենթաբաժինն է Նորահաստատ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան»: «Երզնկայ»-ի իմնական նպատակն է արեւմտահայերէնի նահանջին կասեցումը եւ անոր նորովի վերակերտումը իմացութեան բոլոր բնագաւառներուն մէջ: «Երզնկայ իրատարակչատան» թէ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան» ապագայի ծրագիրներու հովանաւորութեանց կամ նուիրատուութեանց համար գրել նոյն հասցէներով: Կրնաք նաեւ ձեր նուիրատուութիւնը ուղարկել վերոնշեալ հասցէին կամ կատարել paypal-ի միջոցաւ՝ catholicosate@icloud.com հասցէով:

Պատուէրներու, ուսուցողական պահանջներու, գրադարանային, գրախանութային եւ գրքատարածման ընթացիկ հարցերու կապակցութեամբ դիմել erzenka@erzenka.com հասցէին միջոցաւ:

**ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻՆԵՐ ՓԻԽՏԷ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	9
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	14

ՄԱՍ Ա. 19

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԱՆՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ	21
ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՂ ԴԵՐԸ	21
ՈՇՅՆՇՈՂԴ ԵՒ ՄԷԿ ՈՒ ՄԻԱԿ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ՅՂԱՅՔԸ	29
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ	30
ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵԾ ՓՈՐՁԸ	38
ՇԵԼԼԻՆԳԻ, ՀՈՂԴԵՌԼԻՆԻ ԵՒ ՀԵԳԷԼԻ ԿԱՊԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ՀԵՏ	43
ԴԱՍԱԽԱՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՓՈՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	52
ՓՈՌԲԵՐԳԻ ՅԱԽԴՈՒԱԾԸ ԱՌԿԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ	59
ՀԱՒԱՏՔԻ ԵՒ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	66
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ ..	81
ԲԱԽՈՒՄ ՊԱՇՏԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԱՆՔԻՆ ՀԵՏ ԵՒ ՎՏԱՐՈՒՄ	84
ԳԷՈՐԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	105
ԿԱՆՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	107
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՉՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	109
ՓԻԽՏԷ ԲԵՌԼԻՆԻ ՄԷՋ	113
ՍՈՒՏՔ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՅ ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ	122
ՄԱՐԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ	157
ՎՀԱՏՈՒԹԻՒՆ	159
ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ	203
ՀԱՒԱՏՔ	227

ՄԱՍ Բ. 289

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ	291
ԻՐԱԴՐԵԱԼ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՆԵՐՈՒ ԳԵՐԱԳՈՅ ԲԱՆԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԸ	298
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴՐՈՅԹԸ ՀԻՄՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ	301
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈՉ-ԲՆԱՅԻՆ ԳԵՐՍԿԶԲՈՒՆՔԸ	309
ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	313

ՆԱԽԱՐԱՐՔԻ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ԽԱՐԻՍԽ ԱԻՐԷՆՔԻ	321
ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՄԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ	323
ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	327
ՏԵՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻՆ ..	329
ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ	336
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆԱԳԻՐՔԻ ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	340
ԱՒՂԱԿ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	341
ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱԿԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԻՐԻ ՄԸ ԳՈՍԸ ՉԷ	343
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵԻ ԵՍ	343
ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՆԵՐ	349
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵԻ ԱՐԱՅԵԱԿԱՆ ՇԱՂԱԽ	351
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳԻ ԻՐԱՒԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	356
ՎԵՐԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ՈՅԺԻ ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	363
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	370
ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ	378
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐ	384
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԵՆԹԱԴՐՈՅԹՆԵՐ	390
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱԻՐԷՆՔ	400
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ	404
ԻՐԱՒԱՍՈՒԹՅՈՒՆՔ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՔ ԴԵՍՊԱՆԱՅ	405
ԼԵԶՈՒ ՍՐԲՈՅ	406
Ո՛ՒՐ Կ՛ԵՐԹԱՆՔ ՀՈՍԿԷ	407

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	411
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ՈՉ-ԳՈՅԸ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՐԻՍԽ	412
ԲՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԷՆ ՍԵՐՈՂ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏԸ	420
ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԴՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ	431
ՊԱՐՄԵՆԻԴԵԱՆ ԷԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ	439
ՉԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ	440
ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՄԱՍԵԱՅ ԵՒ ԱԶԱՏ ԱՍՏՈՒԾՈՅ	445
ՅՂԱՅՔ, ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ	454
ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱՎԷՊԸ	459
ԵՍԸ, ԲԱՆԸ, ՀԱՅԸ	463

ՔԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՈՍՏԱՅԼԸ	468
ՅԱՐԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐՈՒՆ	472
ԵՐԵՔ ՎՏԱՆՁՆԵՐ	472
ԵՐԵՔ ԹՈՒԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԾՈՅԼԸ, ՎԱԽԿՈՏԸ, ՍՏԱԽԱԽՍԸ	480
ԽՈՐԸՐԴԱՆՇԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ԱՆԵՐԵԻՈՅԹ ՈՐՈԳԱՅԹԸ	488
ՎԱՐՁԱՏՐԱՊԱՇՏ ԲՆԱԶԱՆՅՈՒԹԵԱՆՅ ԴԻՒԱՅԻՆ ՇԱՄԱԿԱՐԳԸ	490
ԻՒՐԱՔԱՆԶԻՒՐ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴԵՐԸ	494
ՄԻՏՔԻ ՄՇԱԿՆԵՐ	500
ՇԱԿԱԵԿԵՂԵՅԻՆ ԵՒ ՅԱԻՏԵԼԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՃՊԱՐԱՐՆԵՐԸ	503
ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՐԱԽԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ	505
ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	511
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱԻՐԷԼՍԴԻՐ, ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱԽՆԵԱՆԵՐ	516
ԱՐՇԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	520

ՄԱՍ Գ.

523

ՇԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՅ	525
Ո՞ՐԻ Է ԿԱՏԱՐԵԱԼԸ	540
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԱՆԴՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ	543
ՄԻՋՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	544
ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	550
ԲԷՈՇՄԷԻ ԴՐՈՅԹՆԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԷՋ ..	552
ԱՆՇԱՄԿԱՅՈՐՈՒԹԵԱՆՅ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	554
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ԳՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԻՆՉՈՒԹԻՒՆԸ	558
ԻՐԱՅԻՆ ԵՒ ՇԱՅԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	564
ՆԵՐԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԳԵՐԻՎԵՐՈՒԹԻՒՆԸ	566
ՏԻԿԻՆ ԱՐԷՁԼԱՋԻ ԻՄԱՍՏԱՄԻՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ	570
ՎԵՐԱՅԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ԵՒ ՇԱՅԵՅՈՐՈՒԹԻՒՆ	572
ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱԴՐՄԱՆ ԵԼԹԱԿԱՌՈՅԸ	575
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԵԼԹԱՊԱՏՃԱՌԸ	585
ԻՆՔՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԲԱՅԱՍՈՒՄԸ	589
ՄԵՌԵԱԼՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԾՈ՞Յ ԳԱՂԱՓԱՐԻ	596
ԵՍ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԵՒ ԵՍ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ	598
ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՅԱՋԵԻ ԱՊԻԿԱՐՈՒԹԻՒՆ	603

ՓԻԽՏԷԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ ՄԸ ՈՐՈԳԱՅԹՆԵՐԸ..... 609

ՇԱՍԱԴՐՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ 613

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՅՈՑ ԱՌ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ 617

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱՇՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ..622

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՅԱՍՈՒՄ, ՏՐՈՇՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼ ՎԱՇԱԳԼԻ..... 633

ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ 630

ԱՆՇԱՍՏԵՂԵԼԻՈՒԹԻՒՆ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ 635

ԵՍ-ԻՆ ԱՐԱՐԱԴՐՈՒՄԸ ԻԲՐԵԻ ԱՐԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԵԻՐ 640

ԻՆՏՐԱՅԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ.....642

ՆՈՐՊՐԱՏՈՆԱԿԱՆ ԿԱՐԵԼԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 645

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԱՅԼ ԴԷՊԵՐՈՒ ԿԱՐԵԼԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ..... 650

ՅԱՅՏԱԴՐՈՒՄ, ԲԱՅԱՍԱԴՐՈՒՄ ԵՒ ՆԻԻԹ..... 654

ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈԳԻՈՅ..... 661

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՅԸ667

ԼՈ՞ՅՍ, ԹԷ՞ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՇԹԵԹԱՅՈՒՄ673

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՋԳԻ ԷՌՈՒԹԻՒՆՆ Է..... 686

ՅԱՐԱԽՈՇՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ..... 689

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԾՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ697

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ԱՋԱՏ ԷՋԵՐ732

ԵՐՋՆԿԱՅ ՇՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԱԾ ԳԻՐԹԵՐԸ.....736

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐՋՆԿԱՅ ՇՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ՄԱՍԻՆ738

ԱՌՅԱՆՑ ԶՐՈՅՑ ԽՍԲԱԳԻՐԻ ԵՒ ՇԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՋԵԻ.....740

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ743

ՎԵՐՋԷՋ.....744

ԵՈՂՊԼ ԳՈՏԼԻՆԻ ՓԻԽՏԷ
(1762—1814)

፲፱፻፲፱ ዓ.ም.

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԷՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱԴՈՒՆՔԻ

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԲԵՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ

1796-ին եւ 1797-ին Փիխտէի իր 1795–96 տարիներու դասային դասախաւսութիւններուն հիմամբ երկու մասերով հրատարակած «Բնադրական արեւնքին ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը աւրին իսկ կ'ընկալուի իբրեւ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ առանձնակի կարեւորութիւն ունեցող գիրք մը: Այս մասին Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան բաժանմունքի նախկին ղեկավարը՝ Կառլ Ռեյնհոլդ կ'արտայայտուի՝ ըսելով, որ գիրքը իմաստասիրութեան ողջ պատմութեան մեծագոյն ձեռքբերումներէն մէկն է: Հեգել եւ հետագային Մարքս պիտի լափեն այս գիրքը իրենց ուրոյն իմաստասիրութեանց յղացման ընթացքին: Փիխտէ հատորը կը սկսի իր գլխաւոր յղացքով. «Մէկ են արարումն ու արարեալը. սա՛ է բնոյթը Բանականութեան»: Տեսէք, թէ արեւմտահայերէնով ինչ գեղեցիկ, իմաստալից կը հնչէ՝ լիովին բովանդակելով եւ հայելիի պէս արտայայտելով Փիխտէի ողջ միտքը: Գացէք գլուխնիդ պատէ-պատ զարկէք մէկ այլ լեզուով արտայայտելու Փիխտէի ըսածը, գերմաներէնը ներառեալ: Եւ այդ լեզուական անբաւարարութիւնն իսկ կարեւոր չափով մը պատճառ պիտի դառնայ Փիխտէի իմաստասիրութեան տարրմբռնումին իր կարգ մը լաւագոյն եւ ամենասերտ ժամանակակիցներուն իսկ կողմէ, որոնք այդպիսեաւ պիտի կարենային անհիմն կերպով արժեզրկել անդրանցական իմաստասիրութիւնը: Դուք գաղափար իսկ չունիք, թէ ինչպիսի խորախորհուրդ եւ իմաստասիրական լեզու է արեւմտահայերէնը: Հրաշքներու հրաշքն է: Ողջ մարդկութեան մեծագոյն գանձերէն մէկը: Եւ տէր ըլլալ չէք գիտեր ձեր ունեցած գանձին: Ատոր գոյութեան իսկ մասին լուր չունիք: Իսկ դուք էք առաջին պատասխանատուն եւ պարտաւորեալը այս համամարդկային գանձը պահպանելուն ոչ միայն ձեզի, այլեւ բովանդակ մարդկութեան համար իբրեւ բացարձակ արժէք:

Փիխտէի այս յղացքն է, որ անոր ողջ իմաստասիրութիւնը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, բարոյաբանութիւնը ներառեալ, բոլորովին մէկ նոր հողի վրայ պիտի խարսխէ: Հոս է անոր իմաստասիրութեան տարբերութեան արմատը Կանտի իմաստասիրութեանն եւ ասո՛ր պատճառաւ է, որ իբրեւ կանտեաններ հանդէս եկող իմաստասիրութեան սպասեակներու ամբողջ խումբ մը երկեւանանքով թէ կասկածելի ուրախութեամբ պիտի ողջունէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, անոր բարոյաբանութիւնը եւ իրաւունքի թէ արեւնքի իմաստասիրութիւնը: Հոս դարձեալ պէտք է յիշեցնենք, որպէսզի տարակոյսի մէջ չիյնաք, որ երբ այս առումով կը քնադատենք կանտեանները, սա բոլորովին ալ չի նշանակեր, թէ այս մարդիկ անարժէք մարդիկ էին: Բոլորն ալ կամ

գրեթե բոլորը պատկառելի իմաստասերներ էին: Եթե Փիխտէի իմաստասիրութիւնը ի շահ Կանտի եւ ուրիշներու արհամարհուած է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, պէտք է առաւել եւս զգուշ ըլլանք այս իմաստասերները չարհամարհելու այս անգամ ի շահ մեր հերոսին: Որոշ թեքում մը բնական է եւ թերեւս ներելի ի նպաստ Փիխտէի, որ ենթակայ էր հաւաքական հալածանքի: Ապա նաեւ Փիխտէի պատասխանները այս մարդոց կատարած մեկնաբանութիւններուն նկատմամբ առհասարակ տեղին են եւ ճիշդ: Բոլորովին մէկ այլ հարց է մեր դարու իմաստակաբանական, համալսարանահրատարակչական աղբանոցը եւ ակադեմական պաճուճանքի ու գերարդիական եզրերու տեղատարափի ներքոյ ձեզի հրամցուող զնգզնգուն դատարկաբանութիւններուն համալիրը:

Յատկանշական է մանաւանդ այն, որ Փիխտէ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին զինք չբաւարարող իր «Իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթակառոյցը» մեծ գործի հրատարակութենէն հազիւ տարի մը ետք լոյս ընծայած այս՝ արէնքի եւ իրաւունքի ենթոլորտին մէջ տեսաբանութեան իբրեւ թէ կիրարկութեան վերաբերող առաջին իսկ գիրքը կը սկսի Բանականութեան եւ ոչ թէ Ես-ի մասին հաստատումով: Եւ սա բնական է, քանզի Ես-ը առանց իրմէ տարբեր այլ Ես-երու իրեն պէս Ես-եր ըլլալուն մասին ունեցած նախնական գիտակցութեան՝ չի կրնար ոչ իր Ես ըլլալը հասկնալ, եւ ոչ ալ անոր համար այդ Ես-երուն միջեւ յարաբերութիւններու կարգաւորման խնդիր կը յառջանայ առհասարակ: Այս երկուքը փոխկապակցուած են: Ես-ը միայն այլ Ես-երու առկայութեան պատճառաւ գիտակցութիւնը կ'ունենայ իր սահմանաւորութեան, այն է՝ իր ազատութեան անսահմանութեան չգոյութեան, որ եւ է՝ իր գիտակցութեան իսկ իր մասին՝ իբրեւ Ես, որմէ եւ կը ծագի իր ինքնիշխանութեան յղացքը՝ այլ Ես-երու հետ յարաբերութեանց դաշտի մը մէջ: Ինչ ինքնիշխանութեան մասին կրնայ ըլլալ խաւաք հոն, ուր չկան այլ Ես-եր: Ո՛րն է այս ինքնիշխանութեան մէջ եղած «ինքքը»-ին գաղափարը, ինչ է այս «ինքն» կոչուածը այլ Ես-երու չգոյութեամբ առկայ դատարկութեան մը մէջ: Այդպիսի բանի մը միտքն իսկ անհեթեթ է: Բարոյաբանութեան եւ արէնքի զոյգ ոլորտները կ'ածանցուին Ես-ին կողմէ ուրիշ Ես-երու առկայութեան եւ անոնց իրեն պէս Ես-եր ըլլալուն մասին գիտակցութենէն:

Իսկ սա կը նշանակէ կարելոր բան մը. արէնքը անդրանցական նախապայմանն է Ես-ի ինքնագիտակցութեան իբրեւ Ես:

Եթէ խելքերնիդ տեղը մնաց այս տողը կարդալով, առնուազն հասկցած պիտի ըլլաք ատոր բովանդակութիւնը, բայց թերեւս ոչ իմաստը: Քանզի ըսուածը առաջին հայեացքով հակատրամաբանական է, ինչ որ սովորաբար կը նշանակէ՝ հակառակն է մեր տարրական ըմբռնումներուն: Սա բնական է, քանզի ոչ միայն իմաստասիրութեան պատմութեան, այլեւ քաղաքագիտական միտքի մէջ նորութիւն է ըսուածը: Առանց արէնքի՝ Ես գոյութիւն չու-

նի: Երբ ձեզի կ'ըսենք «նորութիւն», միշտ նկատի ունեցէք հետեւեալը. չկայ բացարձակ նորութիւն կամ գրեթէ չկայ: Այս մասին աւելի հանգամանաւրէն ակնարկեցինք Քսենոն Հայեդեցիի իմաստասիրութեան սերտողութեան ատեն: Միշտ կայ մտաւոր միջավայր մը, ուրկէ կը սերին տուեալ նորութեան մը շիւղերն ու կոծողերը: Ամէն պարագայի Փիխտէի ըսածը, ասով հանդերձ, նորութիւն է եւ է միտք յեղաշրջող նորութիւն: Առ այդը քաղաքագիտական բոլոր տեսութիւնները հակառակը ընդունած են իբրեւ նախադրեալ: Ես-ի գոյութեան վրայ են կառուցուած արէնքն ու քաղաքակրթութիւնը մանաւանդ անգղիական եւ փռանսական իմաստասիրութեանց մէջ: Սա կրնայ թուիլ բնական: Եւ սա է այս տողը չհասկնալուն ձեր պատճառը, քանզի ձեր առ այսը ստացած կրթութեան մէջ Փիխտէ եղած է մեծ բացական: Ձեր մտածողութիւնը ձեւաւորուած է, նոյնիսկ առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել՝ ուղեղալուացուած էք, ձեզի իբրեւ ուսում մատուցող գաղափարներու յորձանքով, գաղափարներու, որոնք կը կառավարեն ձեր ենթագիտակիցը՝ ձեզի որոշել տալով ձեր անկախ կարծած ձեր անձի անկախ կարծած տրամաբանութեան իսկ բնոյթը: Իսկ ձեզի իբրեւ ուսում մատուցող այդ գաղափարներուն փունջը ընտրուած է խորագոյն նախապաշարումներու ի հետեւանս՝ առանց բացառելու նաեւ ատոնց քաղաքական ձեռնտուութիւնը ձեր ուսումը հայթայթողներու գերգաղափարախաւսական շահերուն: Թէ ինչ կը նշանակէ Փիխտէի այս միտքը, հետզհետէ աւելի կը հասկնաք այս գլուխին եւ մեր յաջորդող գլուխներուն ընթերցման ընթացքին:

Ես-ին եւ ոչ-Ես-ին յարաբերութիւնները կը կարգաւորուին ի յառաջագունէ Բանականութեամբ մը: Այս անդրանցական բանականութիւնն է պատճառն իսկ Ես-ի գոյաւորման, որ, ինչպէս նշեցինք, յառաջ կու գայ յարդիւնս այդ բանականութեան արէնքներուն: Ես-ը ինքնագիտակից Ես կը դառնայ, այն է՝ Ես կը դառնայ, յարդիւնս այդ ի յառաջագունէ գոյ բանականութեան արէնքներուն: Որոնցմէ առաջինը՝ Ես-ին սահմանափակումն է այլ Ես-երու կողմէ: Ես-ը սոսկ այլ Ես-երու մէջ է, որ կը գոյաւորուի: Չկայ առաջին Ես մը, որմէ յառաջ գար երկրորդ մը եւ այդպէս շարունակաբար: Ես-ը Ես է սոսկ այլ Ես-երու առկայութեամբ: Այն է՝ միմիայն երկրորդ Ես-ի առկայութեամբ: Այլ խաւքով՝ առաջնայինը զոյգն է եւ ոչ թէ միակը: Նորէն կը վերադառնանք երկուրեակներու տիեզերածնական առասպելին: Սանասար-Բաղդասարի առասպելին: Եւ առաջին ի յառաջագունէ արէնքը, զոր Ես-ը կը հասկնայ ի հետեւանս անդրանցական նախնային բախումի մը, իր սահմանափակութեան արէնքն է: Այդ արէնքը արէնք է ի յառաջագունէ՝ Ես-ին նախորդող, Ես-ը պայմանաւորող. Ես-ին ոչ թէ ժամանակային կերպով նախորդող, այլ տեսաբանականաւրէն: Ես-ը՝ իբրեւ դրոյթ, իբրեւ ինքնայայտադրող դրոյթ, կը բանի յարդիւնս իրեն նախորդող ու զինք պայմանաւորող արէնքի մը առկայութեան: Այդ արէնքը Բանականութիւնն է: Ուստի Ես-ը

բանականարեն ձեւաւորուող են է, այլապէս են չէ: Փիխտէ ահա այդ Բանականութեան իմաստասիրութիւնն է, որ կ'ընէ, իմաստասիրութիւնը բացարձակ են-ին, որ բանական են է, եւ ոչ թէ իմաստասիրութիւնը փորձառական, եամեռ են-ին: Փորձառական, եամեռ են-ը բացատրելի է Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ իբրեւ տուեալ, սակայն ոչ իբրեւ տեսաբանական թէ էաբանական տուեալ: Էաբանական տուեալը բացարձակ են-ն է, բանական են-ը: Մինչդեռ առ այդը եւ նոյնիսկ յետ այդը բոլոր քաղաքական իմաստասիրութիւնները կառուցուած են փորձառական, եամեռ են-ին վրայ: Հոս է Փիխտէի բերած կարեւոր արժէքներէն մէկը իմաստասիրութեան պատմութիւն առհասարակ եւ, այս պարագային, ի քաղաքագիտական մտածողութեան տեսաբանութիւն:

Հոս է, որ խիստ ուշադիր պէտք է ըլլանք՝ ոտք չնետած Փիխտէի իմաստասիրութեան կալուածը, այլապէս տարաւրէն խեղաթելած պիտի ըլլանք անոր իմաստասիրութիւնը, ինչպէս որ է պարագան անհաշուելի թիւով զաղափարախաւսներու եւ իբրեւ իմաստասիրութեան մեկնաբան ներկայացող իմաստականերու, բարոյաքաղաքական խարդախութեան քարոզիչներու:

Այս բանականութեան, այս բացարձակ բանականութեան վերլուծութիւնն է Փիխտէի ըրածը՝ փորձառական կամ առաւելական են-ը իբրեւ մեկնակէտ աւգտագործելով, միակ կարելի մեկնակէտը եւ ոչ սակայն այդ վերլուծութեան կամ անդրաբանութեան իբրեւ յանգումն ու բացարձակացումը: Փիխտէի են-ի մեկնակէտութեան վերածումը են-ի բացարձակացման ու յանգումի, այն է՝ եսապաշտութեան, իմաստասիրութեան պատմութեան խեղաթելուման տարրական ու տարարժան խաբեբայութիւններէն մէկն է: Ասով ալ մասամբ մը, սոսկ մասամբ, կը բացատրուի Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ «երկու տարբեր Փիխտէներ» տեսնելու յաւակնութիւնը:

Բանականութիւնը արարումի եւ արարեալի նոյնութիւնն է. բանող գիտակցութեան եւ այդ գիտակցութեան առարկային նոյնութիւնը: Եւ է ուրիշ ոչ մէկ բան: Եթէ կարենաք հասկնալ այս տողը, ձեզի կը շնորհենք իմաստասիրութեան բարձրագոյն վկայական: Ահա այս էաբանական հաստատումով է, որ Փիխտէ ի մեզ կը պարզեւէ իր առաջին իսկ նախադասութիւնը:

Հոս պէտք է ուշադրութիւն դարձնենք մանաւանդ այն կէտին վրայ, որ Փիխտէ կը գործածէ «արարում» եզրը եւ ոչ թէ «արարող»: Այս մասին Փիխտէ ինքն իսկ ուշադրութիւն կը հրաւիրէ: Եթէ ըսէր «արարող», ապա խաւսած պիտի ըլլար ինքն-իւրեամբ-գոյ բանի մը մասին, որուն էաբանութիւնն է, որ նախ պէտք է, որ ընէր: Այս նշումը կարծէք միայն Հեգել է, որ խորապէս կը հասկնայ: Անշուշտ որ իւրաքանչիւր հասկցողի եւ չհասկցողի պատմութեան ի վիճակի չենք իսկ կրնար հասու ըլլալ, սակայն առ այսաւր լաւագոյն եւ հրաշալի Հեգելազէտներու մեկնաբանութիւններէն երբեմն ի յայտ կու գայ թելը ընկալում մը Փիխտէի իմաստասիրութեան հիմնարար յղացքներուն մասին:

Ոմանք կը հակադրեն Փիխտէի եւ Հեգելի իմաստասիրութիւնները՝ ենթադրելով, թէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը ժամանակէ դուրս՝ կայուն բանի մը՝ Ես-ին կամ նոյնիսկ ԵՍ-ին էաբանութիւնն է, մինչդեռ Հեգելինը՝ ժամանակի մէջ արարման գործընթացին էաբանութիւնն է: Այսպիսի ըմբռնում մը պարզապէս սխալ է, ոչ միայն անտեղի: Փիխտէ բազմիցս իր իմաստասիրութեան մէջ այս տարրորոշումը կ'ընէ՝ ուղղղակի թէ անուղղակի: Ինչպէս որ տեսած էինք մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» հատորին մէջ՝ խամաճիկային հակադրութեան մը մէջ կը դրուէին Պարմենիդէս Հայեղեցիի եւ Հերակլիտոս Յոնիացիի իմաստասիրութիւնները մեր դարը կլանած «փափուճաւոր» եւ չնաշխարհիկ եզրեր բերանաթափող ամսականաւորներու կողմէ, գրեթէ այդպիսի բան մը հոս եւս առկայ է, թէեւ ոչ նոյն տարողութեամբ, Փիխտէի եւ Հեգելի իմաստասիրութեանց միջեւ: Բովանդակ իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ հազիւ թէ երկու տասնեակ մարդ գտնուի, որ քիչ թէ շատ կարգին որեւէ բան գիտէ Փիխտէի մասին:

Հոս հակիրճ յայտնենք մեր իմաստասիրութեան ուսանողներուն, որ առկայ է Դեսկարտէսի «Կը խորհիմ. ուստի կամ» բանաձեւին անբաւարարութիւնը նկատող իմաստասիրական կեցողածք մը: Այդ բանաձեւին մէջ ենթադրելի է ի յառաջագունէ խորհող մը: Փիխտէ շան հոտառութիւն ունի իմաստասիրական հաստատումներու մէջ առկայ ի յառաջագունէ չգիտակցուած ենթադրեալներու գոյութեան: Ոչ միայն Դեսկարտէսի պարագային, այլեւ իր բոլոր ժամանակակիցներուն պարագային: Մասամբ մը սա էր անոր չսիրուելուն պատճառը, քանզի մէկ հայեացքով քարուքանդ կ'ընէր իւրաքանչիւր իբրեւ իմաստասէր հրապարակ իջնողին բերած տեսութիւնը, Կանտը ներառեալ: Գործերնիդ պատահական իմաստասէրի մը հետ չէ: Եւ ինչ քննադատութիւններու ալ, որ ան արժանի ըլլայ, այս մէկ երեւոյթը՝ անոր այս իմաստասիրական խորաթափանցութիւնը, արծիւի տեսողութիւնը, միշտ կը մնայ անզեղջելի: Ի դէպ, անոր ուսանողներէն մէկը զինք այդպէս ալ կը նկարագրէ՝ արծիւի քիթով ու ծակող հայեացքով ամրակուռ մարդ մը: Ուստի գերուշադիր պէտք է ըլլալ զայն չքննադատած: Աւելի հաւանական է, որ հասկցած չըլլաս անոր ըսածը, քան հակառակը: Վկայ՝ գրեթէ երկուքուկէս դարու անոր իմաստասիրութեան խեղաթելումը իւրաքանչիւր դաշտ իջած համբակի ու միջակի կողմէ:

Փիխտէ կ'ըսէ «արարումը» եւ ոչ թէ «արարողը»: Եթէ ըսէր արարողը, ապա պիտի իյնար Դեսկարտէսի ինկած ծուղակը: Որմէ եւ բնականաբար պիտի բխէր բնազանցութիւն մը՝ Աստուածամաստուած յարինող՝ ինքզինք արդարացնելու համար: Այսպիսի իսկ լուրջ համալսարաններու լուրջ դասախաւսներու ակադեմական լուրջ գիրքեր ակադեմական լուրջ հրատարակչատուններու կողմէ լոյս կ'ընծայուին՝ «փաստելով», թէ, իբրեւ թէ, անդրանցականութիւնը անհրաժեշտաբար կը յանգի բնազանցութեան:

Այսպիսիք կարդացած իսկ չեն Փիխտէն. մի՛ հաւատաք անոնց տողատակերու եւ մէջբերումներու քանակին: Բոլորը ակադեմա-կան կեղծիք է՝ մասնագէտի տպաւորութիւն թողելու եւ կեղծ հեղինակութիւն ստեղծելուն միտող: Նաեւ ձեզ վախցնելով ստորադասելու նպատակաւ՝ այն տպաւորութիւնը թողելուն հետամուտ, թէ ձեզմէ աւելի բան մը գիտեն: Քանի մը էջ հոսկէ-հոսկէ կը կարդան եւ ապա ասոր-անոր ականականականութիւնները իրարու փակցնելով կեղծ հագուստ կը հագցնեն իրենց արձանիկին. թելը քաշես, կը փրթի:

Արարումը: Գործունէականութիւնը: Ասոնք տեսականաւորէն նախակայ են բացարձակ Ես-ի ինքնայայտադրութեան եւ ոչ թէ են փորձառական Ես-ին ածանցեալները: Հոս է բանալին: Հեզէլ շան պէս պիտի որսայ Փիխտէի այս միտքը: Քանզի իմաստասէր էր եւ ոչ թէ իմաստասիրութեամբ զբաղող «անուն» մը: Պիտի ըսէր՝ մաքրենք այս Ես-ը, այս ենթադրեալ մտածողը մէջտեղէն, որպէսզի իջնենք երեւոյթին յատակը: Երբ այդ մտածողը կը հանես բանաձեւէն, տակը կը մնայ՝ «Խոհ. ուստի՝ Էոս-թիւն» նուագեալ ու բացարձակ բանաձեւը: Ահա այս նրբութեան հեղինակն է Փիխտէ: Ես-ը արարումն է եւ ոչ թէ արարողը: Հոս բացարձակ Ես-ը ի նկատ ունինք: Փորձառական Ես-ը կրնայ ըլլալ արարող: Սակայն անդրանցականութիւնը գործ չունի անոր հետ: Անդրանցականութեան գործը բացարձակն է եւ ոչ թէ պարագայականը, պատմականը: Հոս ահա կը մնայ արէնքը, արէնքի այն անդրանցական դաշտը, որոյ ի մէջ է, որ Ես-ը առնուազն տեսականաւորէն կը գոյաւորուի: Առանց այս կէտը հասկնալով՝ անհասկնալի պիտի մնայ Փիխտէի ապագայ իմաստասիրութիւնը: Անհասկնալի պիտի մնայ նաեւ անոր անմիջական՝ արէնքի եւ քաղաքականութեան ենթոլորտը:

Այս կապակցութեամբ Փիխտէ կարելոր բան մը կ'ըսէ, որ բաւարար պիտի ըլլայ հարցականի տակ առնելու բոլոր փորձառապաշտ ուղղութիւններն ու ատոնց կատարած հաստատումները արէնքի եւ քաղաքագիտութեան վերաբերող: Այս բոլոր ուղղութիւնները, առանց դոյզն իսկ բացառութեան, իրենց աչքէն վրիպող ի յառաջագունէ ենթադրեալներ ունին: Երբ կ'ըսես, խաւքի արիւնակ, թէ մարդ փորձառութեան միջոցաւ է, որ ձեռք կը բերէ իր գիտելիքը, ի՞նչ ըսած կ'ըլլաս: Ըսած կ'ըլլաս այն, որ մարդ կը յարաբերի մէկ այլ մարդու հետ: Կամ թէ նոյնիսկ, ըսենք, բնութեան հետ: Հոս միթէ միտքէդ չ'անցնիր, որ մէջտեղը «յարաբերութիւն» ըսուած բան մը կայ: Իսկ դուն ի՞նչ գիտես յարաբերութեան այդ արէնքներուն մասին: Իրականութեան մէջ՝ ոչ մէկ բան: Աւելի կրակեցիր՝ «փորձառականութիւն» ըսելով: Այդ «փորձառականութիւն» կոչածդ դատարկ յղացք է՝ խիստ անիմաստ, լաւագոյն պարագային՝ բարդ իր մէջ բազում անյայտ բան պարունակող: Կը նմանի «Աստուած» կոչելուն: Այն է՝ բան մը «Աստուած» կոչելով՝ խնդիրէն փախուստ տալուն: Անդրանցական տեսաբանութիւնը ահա այդ «յարաբերութիւն»

կոչուածին, յարաբերութեանց դաշտին արէնքներն է, ատոնց ծագումնաբանութիւնն է, որ կու տայ նախքան որեւէ համադրութեանական եզրակացութիւններ կատարելը: Մինչդեռ դուն՝ տիար կամ տիկին փորձառապաշտ, վրայէն թռար այդ արէնքներուն՝ ենթադրեալդ՝ գոյաւորդ վերածելով բացարձակի: Դուն որեւէ հիմք չունիս նոյնիսկ քայլ մը առնելու իմաստասիրութեան մէջ, քանզի ենթադրեալիդ ստորածումը չունիս, այլ աւելին մէջ անհիմն տեղէ մը երեւակայելու սկսար՝ բացարձակիդ վերածելով ենթադրեալդ:

Այս հարցերը կը պատկանին հատորի վերջին՝ տեսական մասին, սակայն նկատողութիւն մը թերեւս նախապատրաստող դեր ունենայ ձեր ընթերցման մէջ: Ահաւասիկ հոս է Փիխտէի եւ Հեգելի ձեւաբանական նուազականութեան իմաստը: Էութիւնը խոհն է եւ ոչ թէ արարողը, էութիւնը արէնքն է, այն տիեզերական ի յառաջագունէ արէնքը, որոյ միջոցաւ է, որ «յարաբերութիւն» կոչածդ կը կարենաս ըմբռնել եւ ապա, հոնկէ սկսելով, հիմքը դնել քաղաքագիտութեան, որ ահաւասիկ մեր սերտած արէնքի եւ իրաւունքի ենթոյրտն է իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ: Ուստի, եթէ գործնական մարդ էք եւ մէկ ուսումնով ցատկեցաք հոս՝ առանց կարդալու գիրքին Ա. մասը, խորհուրդ կու տանք ձեզի վերադառնալու սկիզբը ու հոնկէ համբերութեամբ սկսելու ձեր ընթերցումը, որպէսզի շատ մը կարելոր բաներ անհասկնալի չթուին կամ կիսատ-պռատ չհասկնանք ըսուածն ու ըսուելիքը: Քիչ մը համբերութիւն սորվեցէք. աւգտակար է:

Բանականութիւնը ոչ այլ ինչ է, քան արարում: Եւ Ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան արարում: Ես-ին՝ բանական էակին ի մէջ, արարումը տեղի կ'ունենայ երկու եղանակաւ. անհրաժեշտաբար եւ ինքնակամարէն:

Ես-ը ինքն իր մէջ է, որ կ'արարէ, ինքն իրեն վրայ է, որ կ'արարէ: Ես-ի արարման անմիջական առարկան Ես-ն է: Այս իրողութեան գիտակցութիւնն է նախապայմանը իմաստասիրութեան: Փիխտէ կ'ըսէ՝ ան որ այս տարրական իրողութիւնը չէ հասկցած, արժանի չէ իմաստասէր կոչուելու: Եկուր Կանտ եղիւր ու ասոր դիմացիր:

«Կատարած Մարդոյ» հատորի սերտողութեան ընթացքին տեսանք արարման այս երկու եղանակներուն պատճառները. բնութենէն սերող, անհրաժեշտաբար կատարուող ինքնարարում մը՝ ինքնագործութիւնը, եւ կամքէն սերող ազատ արարումը՝ ինքնագործունէութիւնը: Այս ինքնիշխանութիւնն է ահա, այս ինքնիշխանութեան գերսկզբունքը կամ խարսխարար սկզբունքը, որմէ կը բխին Փիխտէի թէ՛ իրաւունքի եւ արէնքի ոլորտը, թէ՛ բարոյաբանութիւնը, թէ՛ արժէքաբանութիւնը առհասարակ, ի ներ առեալ մարդու ստեղծագործական բովանդակ գործունէութիւնը, անոր գեղարուեստական արարման ողջ դաշտը՝ գրականութիւնը եւ արուեստները:

Այս սկզբունքէն է, որ պիտի սերին շատ մը գաղափարներ

ու զաղափարախաւսութիւններ մինչ ի արս՝ յաճախ առանց իրենց իմաստասիրական գլխաւոր ակունքին՝ Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան նոյնիսկ երախտապարտ ըլլալու, յաճախ նոյնիսկ երախտամոռութեամբ ու զանցառմամբ, լաւագոյն պարագային քննադատութեամբ ու անոր հիմնարար յղացքներուն միակողմարի մեկնաբանութեամբ:

ԻՐԱԴՐԵԱԼ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՆԵՐՈՒ ԳԵՐԱԳՈՅ ԲԱՆԱԿԱՆ ԱՒՐԷՆՔԸ

Արարման ներքին ու արտաքին ոլորտները իրարմէ տարտրոշող երկու գերսկզբունք կամ գերդրոյթ գոյութիւն ունի, որոնք, ի յայտ կու գայ, ձեւերն են իրենց ոլորտներուն: Ահա թէ ինչու անհրաժեշտ էր գիտականամերձ այն հակիրճ հատուածը, զոր սերտեցինք առաջին իսկ հերթին՝ չթեւակոխած Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան մանրամասնութիւններուն աշխարհը, քանզի այլ լապէս անհասկնալի պիտի մնային անոր բազմաթիւ հաստատումներն ու մեկնաբանութիւնները: Այս ձեւերը իմացութեանց համատեսաբանութեան տուեալ ոլորտներուն առնչուող ձեւաբանութիւններն են, ձեւակարգաբանութիւնները ներառեալ:

Ասոնցմէ առաջինն է «որակի» ձեւը՝ գերսկզբունքը կամ գերդրոյթը: Որակի ձեւը Ես-ին ճակատագիրն է, բնութեան կողմէ անհրաժեշտաբար անոր տրուած այն իրականութիւնը, որոյ ի մէջ Ես-ը կը յայտնուի: Այս ձեւը, որ մասամբ մը Կանտէն եւ ի վերջոյ Արիստոտէլէն սերող այն գերսկզբունքն է, որ եւ ընկալուած է իբրեւ ստորոգելի վերջիններուս իմաստասիրութիւններուն մէջ, մեր հասկցած «որակ» եզրի ընկալումէն տարբեր իմաստ մը ունի Փիլիսոփայի, ինչպէս որ է պարագան նաեւ Կանտի եւ Արիստոտէլի, իմաստասիրութեանց մէջ: Փիլիսոփայի «որակ» յղացքը կամ ձեւը ունի երեք բաղադրիչ. յայտադրում, բացասում եւ սահմանափակում: Ասոր լաւագոյն արինակը Ես-ն է: Ես-ը նախ ինքզինք է, որ կը յայտադրէ: Սա ընդունինք իբրեւ դրոյթ: Դրոյթը բացարձակ է եւ անհուն: Ապա Ես-ը բացասութեան կ'ենթարկուի ոչ-Ես-ին կողմէ: Նոյնպէս բացարձակ է այս հակադրոյթը եւ անհուն: Արդիւնքը՝ Ես-ին, այն է՝ Ես-երուն, փոխադարձ սահմանափակութիւնն է: Փիլիսոփայի որակի այս անդրանցական կառոյցին մէջ հետագային որոշ փոփոխութիւններ պիտի մտցնէ: Ըստ այդմ՝ յարդիւնս ոչ-Ես-ին կողմէ Ես-ին ուղղուած՝ իր սահմանը ճանչնալու հրահանգին է, յարդիւնս այդ ցնցումին է, որ Ես-ին մէջ կը յառաջանայ իր Ես-ութեան գիտակցութիւնը: Ամէն պարագայի, առանց ոչ-Ես-ին՝ Ես գոյութիւն չունի: Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի ահա այս փոխադարձ սահմանափակումն ու իրենց սահմանափակութեան գիտակցութիւնն է հիմքը Փիլիսոփայի սահմանադրական մտածողութեան:

Սահմանադրութիւնը սահմանաւորներու արէնքն է: Սահմանադրութիւնը սահմանադրեալներու արէնքն է: Սահմանադրութիւնը սահմանադրեալ սահմանաւորներու արէնքն է: Էապէս ազատ, սակայն այլ էապէս ազատ Ես-երու կողմէ սահմանափա-

կեալ, այն է՝ սահմանեալներու, սահմանադրեալներու փոխարարբերութեանց դաշտէն, բացարձակ բանականութեան արէնքներէն սերող կարգն է: Սահմանադրութիւնը նախագոյ է սահմանադրեալի գոյութեան: Անդրանցական տեսաբանութեան գերոյորտին մէջ՝ Արէնքը նախագոյ է Եւ-ին: Հոսկէ արտածեալ քաղաքակարնութեան ոլորտին մէջ՝ Սահմանադրութիւնը նախագոյ է սահմանադրեալին: Սահմանադրութիւնը, իբրեւ սահմանադրութիւն, Եւ-ին Ես ըլլալու Ձեւն է: Որմէ՝ չկայ Ես առանց Սահմանադրութեան: Սահմանադրութիւնը իրադրեալ սահմանեալներու գերագոյն բանական արէնքն է: Քաղաքագիտութիւնը, արէնքը, իրաւունքը այս իրադրեալ, էապէս անսահման, բայց իրապէս սահմանաւոր Եւ-երու սահմանադրեալ բանական գերարէնքին ածանցեալներն են:

Յստակացնենք մեր քիչ առաջ գործածած «կամ»-ը: Կը կարծենք, թէ շատերդ արդէն մոռցաք, թէ ո՛ր գործածեցինք այս «կամ»-ը: Քանի՜ անգամ պիտի ըսենք ձեզի, որ իմաստասիրութիւնը այդպէս չեն կարդար: Քիչ առաջ ըսինք՝ գերսկզբունքը կամ գերդրոյթը: Ասոնք միթէ նոյն բաներն են, ծոյլեր: Թոյլ տը՛ փք, որ վրանիդ գլորենք ու անցնինք: Ո՛չ, նոյն բաները չեն: Չեն կրնար ըլլալ: Եթէ տարանցում մը երեւակայենք այս եզրերուն միջեւ՝ ապաւինելով դժուար տարորոշելի ենթադրեալներու, ապա՝ թերեւ: Սակայն, այդպիսեալ, ամէն բան իրարու կը խառնէք: Իմաստասիրութիւն այդպէս չեն ըներ: Ուստի ձեր իրաւունքն է պահանջելը, որ այս եզրերը յստակացնենք: Մենք ալ կատարեալ չենք եւ ձեր ամէն պահանջը իրաքանչիւր քայլափոխի չենք կրնար բաւարարել: Սակայն ձեր իրաւունքն է պահանջելը, եթէ արթուն ընթերցողներ էք եւ ոչ եթէ ձեր խելքին կէսը դրացիին աղջկան կամ տղուն վրան է: Մեւ կէսն ալ ո՛վ գիտէ, թէ ո՛ր ծովափին ի վերայ կը ծփայ: Դրոյթը տեսաբանական յղացք է: Սկզբունքը նոյնպէս կրնայ իբրեւ տեսաբանական յղացք ընկալուիլ: Սակայն քանի որ դրոյթը աներկբայաւորէն տեսաբանական յղացք է, իսկ սկզբունքը կրնայ ըլլալ թէ՛ տեսաբանական եւ թէ՛ էաբանական, աւելի յարիր պիտի ըլլայ վերջինիս ենթադրեալին էաբանական կարգավիճակ շնորհելը: Դրոյթը դո՛ւն է, որ կը յայտադրես: Սա չի՛ նշանակեր, թէ դրոյթը ցնդաբանութենէդ կը սերի: Լաւ արինականեր են ուսողութեան դրոյթները: Փիխտէ հոնկէ՛ ալ կ'առնէ դրոյթի մասին իր հիմնական գաղափարը: Անոր տեսաբանութիւնը կը սերի չափագիտութեան ձեւաբանութենէն: Սա իր դարու հիւանդութիւնն էր: Որ դեռ ոմանց մաւտ կը շարունակուի: Մարդիկ կան, որոնք չեն բուժուիր մտային ախտերէ: Հիւանդութիւննին դարերով կը շարունակուի: Կը ժառանգեն եւ ժառանգակիրը կը դառնան՝ հայոց եկեղեցիներուն նման, եւ, իբրեւ ինքնարդարացում, էշ-էշ դուրս կու տան՝ «տիեզերական» փսխունք ձաբռտելով: Սկըզբունքը կրնայ յայտադրածդ ըլլալ կամ թէ՛ չըլլալ, այլ ըլլալ նախագոյ յայտադրմանդ, նախագոյ ոչ սոսկ ժամանակային առումով: Ուստի կրնայ ըլլալ նաեւ բնագանցական, աւելի՛ քան էաբա-

նական:

Իսկ ինչո՞ւ այս «կամ»-ը: «Կամ»-ը, քանզի Փիխտէի մաստ յաճախ կարգ մը կարեւոր բաներ անքան ալ յստակ չեն եւ լաւագոյն Փիխտէագէտներն իսկ տարակարծիք են անոր գործածած շարք մը եզրերու ենթադրեալներուն մասին: Արդեւք Փիխտէ էաբանական հաստատում կ'ընէ, թէ՛ տեսաբանական: Այս հարցը պիտի ընկերակցի ձեզի անոր ողջ իմաստասիրութեան սերտողութեան ընթացքին: Եթէ էաբանութիւնը եւ տեսաբանութիւնը նոյնական են, հարց չի մնար: Հոս է, սակայն, խնդիրին կարեւոր մէկ կոտորը, որ իր հերթին եզրերու յստակացման կը կարաւտի: Կարեւորագոյն առումով մը՝ Փիխտէի տեսաբանութիւնը էաբանութիւն է: Ես-ը թէ՛ գոյաւոր է եւ թէ՛ յայտադրեալ՝ հակառակ անոր շարք մը աներկբայ պնդումներուն, թէ Ես-ը սոսկ տեսաբանական յայտադրեալ է. նոյնիսկ՝ ոչնչութիւն է՝ գոյաբանական իմաստով: Ասոր ի վերայ ալ խարսխուած է անոր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Փիխտէ «էութիւն» բառը յաճախ «գոյութիւն» իմաստով կը գործածէ: Պէտք է տարոորոշենք այսպէս. գոյաբանական Ես եւ տեսաբանական Ես: Այս տարբերութիւնը անոր ժամանակակիցները չհասկցան, եւ կարեւոր չափով մը հոսկէ կը բխի անաստուածութեան մեղադրանքը անոր դէմ: Նոյնիսկ Կանտ, կը թուի, չհասկցաւ այս նրբութիւնը:

Այս մասին առիթ կ'ունենանք անդրադառնալու մեր վերջին՝ տեսական բաժինին մէջ: Ուստի հոս այսուհետեւ աւելի դիւրին բաներով զբաղինք, որ ձեր հոգին ալ չմաշեցնենք եւ շատերուդ սպասած համով նիւթերուն աւելի շուտ հասնինք, քանզի ձեր մեծամասնութիւնը միայն համով ու դիւրամարս ուտելիքներու ախորժակ ունի: Այդ պատճառաւ ալ շուտ կը ծերանաք: Մասամբ մը չեմ մեղադրեր ձեզ, քանզի դուք նոյնիսկ չէք հասկընար, որ այդ մէկը դարերով հալածուած ըլլալնուդ, ցեղասպանութեան ենթարկուած ըլլալնուդ ու աշխարհով մէկ ցրուած ըլլալնուդ հետեւանք է: Այս գիրքին մէջ եւ այլուր շատ պիտի քըննադատեմ ձեզ, յաճախ նոյնիսկ աւելին, քան որուն կարենաք դիմանալ, բայց նկատի ունեցէք, որ նպատակաւ «դրախտասերեալ փրկեալներդ» ձեր փրկեալութենէն փրկելն ու վերափոխելն է եւ ոչ թէ կործանելը: Բայց պէտք է արդէն որոշէք. կ'ուզէ՞ք մնալ ձեր յաւիտենական մեռեալի ինքնագոհ ու ձեր գերեզմանէն տռտռացող գլուխգովման իրավիճակին մէջ, թէ՛ դուրս գալ հողկէ եւ ստեղծել համաշխարհային տարողութեամբ քաղաքակրթութիւն, բովանդակ մարդկութեան համար քաղաքակրթական նոր առանցք: Ուստի սուս եղէք եւ շարունակեցէք ընթերցել: Եթէ քիչ մը դրամ տաք, նիւթերնիս աւելի արագ կը քալեցնենք: Բայց քանի որ մեր արժանի վարձատրութիւնը տուողը չէք, բերաննիդ գոցեցէք, շարունակեցէք ընթերցել: Արդ, յարդինս գոյաբանական եւ տեսաբանական այս անհրաժեշտ տարբերակման՝ դրոյթը «կամ» սկըզբունքը կիրարկելի է՝ ըստ նիւթին:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴԻ ԴՐՈՅԹԸ ԻԲՐԵՒ ՀԻՄՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Ես-ին եւ ոչ-Ես-ին առնչուող վերոնշեալ յարախոհութիւնը իր լայն գիծերուն մէջ կ'ընկալուի իբրեւ դրոյթ եւ հակադրոյթ, որմէ կը սերի համադրոյթը: Փիխտէի այս գաղափարը իմաստասիրութեան մեկնաբաններու կարելոր մէկ մասին կողմէ, դեռ չնշած ինքզինքնին իմաստասէր կարծող լրագրողներն ու իմաստականները, կը վերագրուի Հեգելի: Սակայն Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ այսպիսի բան գոյութիւն չունի: Հեգել նոյնիսկ մեծ ջանք կը թափէ, որպէսզի իր իմաստասիրութիւնը իբրեւ այդպիսին չընկալուի: Մարդուն մէկը ժամանակին այսպիսի բնութագրում մը տուած էր Հեգելի իմաստասիրութեան, եւ, անոր հետքերով, Հեգել չհասկցողներուն կամ նոյնիսկ ընթերցելու ընդունակութիւն չունեցողներուն եւ ինքզինքնին բանի մը տեղ դնող ամսականեալ դատարկապորտներուն բանակը՝ «բան մը գտանք» ըսելով եւ բան մը հասկցողի հովեր առնելով՝ անոր իմաստասիրութեան փակցուց Փիխտէի այս դրութենական եզրաշարք: Բայց դեռ չանցած Հեգելին, յայտնի չէ, թէ քանի հոգի հասկցած է Փիխտէի եզրերը: Այս փորձանքը կը սկսի Մարքսի գործերուն միջնորդատրուած ծանալթացումէ մը, ապա յետատեսութեամբ կը կիրարկուի Հեգելի, եւ նոյնիսկ այն հազուագիւտ պարագաներուն, ուր այս անգամ կրկնակի յետատեսութեամբ կը կիրարկուի Փիխտէին, թերիմացութիւնը կը մնայ նոյնը: Սա երեք տարբեր իմաստասէրներու բառարանային եզրերով նոյնաբառ, բայց տարիմաստ գաղափարները մեկնաբանելու փորձ է: Աւելին՝ չեղած տեղը եզրի հնարանքն ու կիրարկումը:

Նախ՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ այս դրոյթները տեսաբանական դրոյթներ են եւ ոչ թէ գոյութենական՝ ժամանակի մէջ դրսեւորուող: Ընդհակառակն, ժամանակը տեսականաւորէն ինքն է, որ կը սերի այս դրոյթներէն եւ ոչ թէ հակառակը: Նշեալ պարագաներուն, առանձնապէս Մարքսի պարագային, որ քանեաւ որ գիտենք, — մասնագէտը չենք, մեր համալսարանական տարիներու յիշողութիւններէն է ըսածնիս, — ժամանակը այն անապացուցելի, մեծ ենթադրեալն է, որոյ ի մէջ կը ծալաբացուի մարդուն եղելութենականութիւնը: Մինչդեռ անդրանցական իմաստասիրութիւնը, մանաւանդ Փիխտէի պարագային, արմատապէս կը մերժէ ժամանակի տեսաբանական այս կոյր ենթադրելիութիւնը: Ժամանակը ինքն պարտադրաբար ապացուցուելիք երեւոյթ է: Տեսաք արդէն մեր նախորդ մասին մէջ, որ Փիխտէ այս կարելորագոյն խնդրոյն կապակցութեամբ կը հակադրուէր Կանտին: Վերոնշեալ երեք դրութենական ձեւերը՝ դրոյթ, հակադրոյթ, համադրոյթ, իմացութեանց համատեսաբանութեան վերաբերող դրոյթներ են եւ որեւէ կապ չունին փորձառականութեան, այն է՝ ժամանակի եւ ժամանակէն սերող պայմանականութեանց հետ, իսկ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ինքնին անդրփորձառական իմաստասիրութիւն է: Փիխտէի հայեցողութեամբ, ինչպէս

որ նկատեցինք, փորձառականությունը իմաստասիրություն չի կրՐ նար ըլլալ: Իմաստասիրությունը վեր է փորձառականությունէն այն իմաստով, որ փորձառականությունէն նախահիմքերուն իսկ ուսումնասիրությունն է: Փորձառականությունը որեւէ միջոց չունի փորձառականությունէն միջոցաւ իր նախահիմքերուն ուսումնասիրությունը կատարելու եւ նոյնիսկ փորձառականությունը իբրեւ իմաստասիրությունէն ճիշդ ուղին համարելու՝ փորձառապաշտությունէն վերածելու: Ըստ ինչի՞: Փորձառականությունէմբ փորձառականությունէն ճիշդությունը փաստելու: Ապուշի գործ:

Հետեւաբար Փիխտէի իմաստասիրությունէն մէջ այս եզրերը զուտ տեսական խնդիրները քակելուն կը ծառայեն: Եւ միմիայն այդ նպատակին կը ծառայեն: Աստոնց կիրարկությունը նախաժամանակային է: Հիմնադրոյթն՝ Ես-ի ինքնայայտադրումէն, իմաստասիրությունէն մնացեալ դրոյթները սերելու ընթացքին գործածուող ձեւաբանություն մըն է, որոյ արմատը Կանտն է: Սերման այս ընթացքը ժամանակային չէ, այլ զուտ տեսական, իմաստասիրական: Սերման հերթականությունը նոյնպէս ժամանակային չէ: Կը գործէ մատաւորապէս այսկերպ. հիմնարար դրոյթը ինքն իր մէջ անկայուն է, քանզի պայմանաւորուած է իր հակադրոյթով: Ես-ը անհնար է պատկերացնելը առանց ոչ-Ես-ին: Ոչ-Ես-ը նոյնպէս անհնար է պատկերացնելը առանց Ես-ին: Երկրորդ դրոյթը նոյնպէս անկայուն է ինքն-իրմով: Այս դրոյթները զիրար պայմանաւորող դրոյթներ են: Զիրար բացասող: Եւ որպէզի լա՛հ հասկընաք՝ զիրար ոչնչացնող: Այս վերջին հաստատումը չմոռնաք, այլապէս պիտի խոտորիք:

Արդ, Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի այս յարաբերությունէն չենք կրնար քայլ առնել իմաստասիրական մտածողությունէն մէջ: Կը մնանք նոյն տեղը, քանզի մէկը մեւը չէզոքացնող դրոյթներ են: Ուստի ինքնեմբ՝ են անպտուղ: Որպէսզի կարենանք որեւէ քայլ առնել իմաստասիրությունէն մէջ, անհրաժեշտաբար կարիք ունինք երրորդ դրոյթի մը: Ուրկէ՞ է, որ երրորդ դրոյթը պիտի գայ: Բացառապէս նոյն գերդրոյթէն կամ զոյգ դրոյթներէն, քանզի արտաւորուած չէ բնագանցական որեւէ յերելրածոյ բան մտցնել մէջը, ինչպէս Աստուած-մաստուած, Ժամանակ-մամանակ: Դրոյթն ու հակադրոյթը ինքնաբաւ են. ուզեն հազար տարի մտածէ՝ բան դուրս չեն կրնար բերել աստոնցմէ, քանզի մէկը մեւը ոչնչացնող դրոյթներ են: Կը գտնուինք անլուծելի իրադրությունէն մը առջեւ:

Ինչն է ելքը: Ինչն է ելքը, եթէ չես կրնար դուրսէն որեւէ այլ յղացք ներմուծել, այլ ունիս ընդամէնը այս զիրար բացասող դրոյթները առջեւ: Ելքը մէկ է: Այս դրոյթները զիրար կը բացասեն, զիրար կը սահմանափակեն, սակայն ոչ բացարձակապէս, ոչ ամբողջությունէմբ: Ուրիշ ելք գոյություն չի կրնար ունենալ: Ուրեմն անհրաժեշտաբար կը ծագի մէկ այլ դրոյթ՝ սահմանաւորությունէն դրոյթը՝ ի տարբերություն անսահմանությունէն: Այս երրորդ եւ անհրաժեշտաբար ծագող դրոյթը արտադրեալն է առաջին երկու զիրար բացասող դրոյթներուն: Այս արտադրեալը ոչ թէ երկու դրոյթ

ներուն՝ դրոյթին եւ հակադրոյթին համամերձեցումը կամ համադրումն է, զոր կարենայինք կոչել համադրոյթ,— աղցան չէ շիւնածնիս,— ոչ ալ անդրանցումն է դէպի աւելի բարձր դրոյթ մը, զոր նոյնպէս կարենայինք կոչել համադրոյթ: Այլ սա անհրաժեշտաբար ծագող բոլորովին մէկ այլ, երրորդ դրոյթ մըն է, որ առանձնապէս իր մէջ ունի ո՛չ դրոյթը եւ ո՛չ ալ հակադրոյթը: Այս երրորդ եւ, հակառակ իր սերման, անկախ դրոյթը Փիխտէ, այնուամենայնիւ, կը կոչէ «համադրոյթ»՝ աւգտագործելով Կանտի մէկ եզրը: Հոս է անհասկացողութեան եւ խեղաթելւածան բանալին: Փիխտէ բոլորովին մէկ այլ բան նկատի ունի «համադրոյթ» ըսելով, բան մը, որ որեւէ կապ չունի ո՛չ Հեգելին եւ ո՛չ ալ Մարքսին վերագրուող չեղած իսկ յղացքներուն հետ: Նոյնիսկ իմաստասիրական բաժանմունքներ ստեղծուած էին որոշ երկիրներու մէջ, ինչպէս Մոսկուայի համալսարանի, որոնք այս տարրական սխալին հիմամբ յերեւրուած յղացքին մեկնութեամբ, ճիշդը՝ արդարաբանութեամբ, կը զբաղէին ամբողջ դար մը, ինչպէս որ կ'ընէին ու դեռ կ'ընեն քրիստոնեայ արդարաբանները 17 դարերէ ի վեր:

Ի դէպ, լուրջ երկիրներու շարք մը կարեւորագոյն համալսարանները ունին իմաստասիրութեան ահռելի մեծ եւ համապարփակ բաժանմունքներ: Ինչպէս Մոսկուայի նշեալ համալսարանը: Այդ երկիրներուն գործաւոր երկիրները չունին նման բաժանմունքներ, քանզի գործաւորին համար իմաստասիրութիւն պէտք չէ, այլ սոսկ ծառայագիտութիւն: Եւ ահաւասիկ կը տեսնենք, որ հայոց համալսարանները ծառայակրթական համալսարաններ են,— հայոց մամայաց ներմուծեալ աղջիկներուն պաշտան ապահովելուն ծառայող,— որոնց առաքելութիւնը համաշխարհային այլեայլ բնոյթի կայսրութիւններու կառոյցներուն ծառայող գործաւորներ ու գործաւորուհիներ հայթայթելն է՝ տեղական թէ միջազգային «անկախ» կարծեցեալ ենթակառոյցներու մէջ ծառայելու նպատակաւ: Ծառայելու՝ ատոնց միտքին ու լեզուին: Աւտարին ձեզի տուած վկայականներով, երկու դուրուշով ու թուղթումուղթով կը կարծէք, թէ մարդ դարձաք: Իշու գլուխներ: Անբուժելի ստրուկներ: Միտքը ոչ թէ հալածուած է հայ իրականութեան մէջ, այլ անիծուած: Միտք բերողը՝ ոչնչացուած, աքսորուած կամ սպաննուած իր շահերը լաւ իմացող այդ հաւատարիմ ծառաներու բանակին իսկ կողմէ: Փիխտէի յայտնած միտքի այս արարականութիւնն է, որ յաւշոտուած է «հայ իրականութիւն» յորջորջեալ մեռելներու համերգին մէջ: Հայուն «միտք» կոչածը ծառայի միտք է, միտք է յաւիտենական անբուժելի ստրուկի, գիշեր-ցերեկ իր յաւիտենական ստրկութիւնը արդարաբանող ապուշի: Եթէ միտքը բացարձակ արարականութիւն չէ, ապա միտք չէ, այլ անհրաժեշտականութեամբ բանող ծրագրաւորուած գործիք: Լաւագոյն պարագային՝ մասը բոյսերու աշխարհի: Ծրագրաւորողները՝ միտք ստեղծող կայսրութիւնները: Դուք՝ անոնց ստեղծածին արդարաբաններն ու գործաւորները: Եւ ձեր թշնամին դուք էք: Միայն դուք: Իւրաքանչիւրդ: Ձեր կրանական ու քաղաքա-

կան անբան ղեկավարներով: Իսկ դուք՝ կրկնակի ստրուկներդ՝ ձեր յաւիտենական ստրկութիւնը երաշխաւորող այդ անբանները սրբայնացնողներն ու յաւերժացնողները: Անոնց «քոմբիլեզոնները» լզուրրտողները:

Նախանշեալ իրադրութեան առաջին պատճառը այն է, որ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հասկնալը աւելի դժուար է Հեգելի եւ Մարքսի իմաստասիրութիւնները հասկնալէն: Վերջինիս իմաստասիրութիւնը, զոր թերեւս իմաստասիրութիւն կոչելն ալ ճիշդ կրնայ չլլալ, եթէ նեղ իմաստով գործածենք եզրը, աւգափոխութիւն է Փիխտէի իմաստասիրութեան հետ համեմատած: Նոյն ինքն Հեգել կարգ մը հիմնական բաներ սխալ հասկցած էր Փիխտէի իմաստասիրութենէն, իսկ անոր յաջորդները առ այսաւր Հեգելի թելը մեկնաբանութիւններով ըմբռնած են ու կը շարունակեն ըմբռնել Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Խորքին մէջ սա ոչ այլ ինչ է, քան կռապաշտութիւն: Թերեւս չուզէինք ըսել՝ ակադեմական կռապաշտութիւն, քանզի ակադեմիայի մասին ըմբռնումը նոյնական չէ մեր իրականութեան եւ արեւմտեան, առնուազն ամերիկեան իրականութեան մէջ: Ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ համալսարանական իրականութեան, որոյ թերեւս ոչ նուազ, քան 95 տոկոսը կը բանի անբանիմաց միջակութիւններու յաճախ նոյնիսկ հակաբանական վտառի մը կողմէ: Հոս մեղքը այդքան Հեգելինը չէ, որքան «կրթութիւն» ստացած նախապաշարեալ եւ անուղղայ գաղափարախաւսական «փափուճաւոր» կռապաշտներունը:

Քանի որ մէջը մտանք այս խնդիրին, երկու տող եւս ըսենք Փիխտէի այս միտքերուն մասին, որոնք պիտի ծառայեն հոս եւ հետագային կարգ մը բաներ աւելի յստակ ըմբռնելուն: Քիչ մը համբերութեամբ կարդացէք այս մասերը, քանի որ մենք մեզմէ առաջ անցանք, յետոյ նիւթը շատ կը դիւրանայ: Ըսինք, որ այս երրորդ դրոյթը «կը ծագի»: Սակայն ուրկէ՞ կը ծագի: Այդ մէկը չըսինք: Այդ մէկը պիտի ըլլայ Փիխտէի իմաստասիրութեան գերխնդիրներէն մէկը: Յամենայն դէպս, Փիխտէ, հետեւելով Կանտին, սա կը կոչէ բնանդրաբանական ստորադրութիւն: Եթէ այս բնանդրաբանականը ընկալենք իբրեւ բնազանցական, հարց «կը ծագի», թէ ուրկէ՞ բուսաւ այս «բնազանցականը» մեր գործին մէջ, որ ի յառաջագունէ կը մերժէր ամենայն բնազանցական ներդրում: Փիխտէ զգուշ է իր բառապաշարին մէջ: Չի կոչեր «բնազանցական ներդրում»: Բնազանցական ստորադրութիւնը կարծէք աւելի տուրք ըլլայ՝ տրուած Կանտին՝ անոր որոշ յղացքները աւգտագործելուն իբրեւ երախտագիտութիւն: Յանկալի պիտի ըլլար զայս կոչել բնանդրաբանական ստորադրութիւն խուսափելու համար անճիշդութիւններէ: Փիխտէ յաճախ սա կը կոչէ՝ անդրանցական ստորադրութիւն, որ յարիր է իր անդրանցական իմաստասիրութեան: Սակայն անունը փոխելով էութենէն չես ազատիր: Բնազանցական բան մը հաստատ կը մնայ մէջը՝ հակառակ Փիխտէի պնդումներուն: Տեղէ մը եկաւ այս երրորդ դրոյթը, որ դրոյթն է հակադրոյթէն չէր: Փիխտէ կ'ըսէ՝ էր: Ընդունելով հան-

դերձ յղացքի կարելիություն «բնագանցական» անցեալ մը՝ կը յամառի կոչել «անդրանցական ստորադրութիւն»: Ասոր պատճառը հետեւեալն է.

Կրկնենք. դրոյթը եւ հակադրոյթը իրարու հետ հակասութեան մէջ են: Յստակացնելու նպատակաւ պարզենք այս հակասութեան բնոյթը: Մեր սկզբնական դրոյթը՝ Ես-ը, Ես-ին բնոյթը գործունէականութիւնն է: Այսու՝ հակադրոյթը՝ ոչ-Ես-ը, ոչ-Ես-ին բնոյթը անհրաժեշտաբար անգործունէականութիւնն է, անշարժութիւնը, դիմակայութիւնը, Ես-ի գործունէականութեան դէմ դիմադրութիւնը: Այս վերջինը կուսակցականները լաւ պիտի հասկընան: Ես-ը ինքնին զուտ գործունէականութիւն է: Անոր մէջ չկայ փորձառական որեւէ տարր: Գործունէականութիւնը առաջին հերթին խոհական գործունէականութիւն է: Արարականութիւն է: Հոս մեր գործը տեսութեան հետ է, տեսութեան բաղադրամասերը ըմբռնելուն հետ: Իրականութիւնը ամբողջ մըն է: Սակայն այդ ամբողջը հասկնալու համար իմաստասիրութիւնը տեսականաւորէն աստոր մասերը կը քակէ ու ետ կը կապէ: Սա երբեւէ չի նշանակեր, թէ իմաստասիրութիւնը փորձառական, տրուած կեանքն է, որ կ'ուսումնասիրէ, այլ այդ փորձառականութեան նախադրեալները, այն իսկ նախադրեալները, որոնցմով փորձառականութիւնը, կեանքը, կարելի կը դառնայ: Հետեւաբար գործերնիս բացարձակ տեսութեան հետ է՝ վեր ամենայն փորձառականութենէ: Գործերնիս բացարձակ բանականութեան հետ է:

Բացարձակ գործունէականութիւնն ու բացարձակ անգործունէականութիւնը իրարու հակասող ու զիրար չէզոքացնող դրոյթներ են: Եթէ կայ լուծում մը, այդ լուծումը պէտք է, որ զայ ասոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան մէջէն: Եւ ոչ մէկ այլ տեղէ: Այս դրոյթները զիրար կ'ոչնչացնեն: Ինչու: Ոչ միայն այն ձեւաբանական պատճառաւ, որ բան մը ու ասոր հակաբանը բնականաբար զիրար պէտք է բացասեն, այլ նաեւ աւելի խոր էաբանական մէկ պատճառաւ: Ես-ին ինքնայայտադրումը կամական ինքնայայտադրում է, Ես-ին ինքնայայտադրումը Ես-ին բացարձակ ձգտումն է իր կամքը բովանդակ Տիեզերքին վրայ տարածելու: Այս ձգտումը անհունական է, քանզի ինքնայայտադրման դրոյթը բացարձակ է: Այս ձգտումին դէմ կանգնողը ոչ-Ես-ն է: Բացասող ոչ-Ես-ը ճիշդ է, որ Ես-ի ինքնայայտադրման նախապայմանն է, սակայն, միեւնոյնն է, Ես-ին եսութիւնը ձգտողական եւ կամական ըլլալէ չի դադրիր:

Հոս, քանի որ նիւթին վրայ ինկանք, նախքան մեր բուն տեսական բաժինը հասնիլը երկու բառով յստակացնենք, թէ ինչ կը նշանակէ ինքնայայտադրում: Եթէ այս բարդ բառը քակէք, արդէն իսկ յղացքը հասկնալի կը դառնայ: Երկու բառով՝ կը նշանակէ՝ «ես եմ»: Հոս «ես»-ը ինքնայայտադրման «ինքն»-ն է, իսկ «եմ»-ը նոյն եզրին «յայտադրում»-ի մասն է: Հոս երկու յղացքներու համադրութենական զուգաւորում չէ, որ կը կատարուի, այլ միակ յղացքի մը յայտադրումը: Հոս «եմ»-ը «ես»-ին

ի վերայ բարդուող երկրորդ յղացք մը չէ, այլ սոսկ «էս»-ին գոյութիւնը՝ իբրեւ իր հաստատողը: Երկու իրերու հետ չէ հոս գործերնիս: «Երկրորդը»՝ անդրանցական արարականութիւնն է, այդ արարականութեան արտայայտութիւնը: Արդ, Ես-ին ինքնաշարժութեամբ բացարձակ է. Ես-ը ինքզինք է, որ իբրեւ իր կը յայտադրէ: Սա է պատճառը, որ Ես-ը իր-ենթակայ է միաժամանակ եւ ոչ թէ երկու իրերու արտամեկնաբանելի ու տրամաբանաւորէն անարդարանալի համադրոյթ մը:

Իսկ ինչո՞ւ է ոչ-Ես-ը նախապայմանը Ես-ի ինքնաշարժութեամբ: Որովհետեւ Ես-ը երբեւէ Ես չի կրնար ըլլալ անհունին մէջ: Ես-ը որպէսզի Ես ըլլայ, պարտադրաբար, ի յառաջագունէ անհրաժեշտութիւնը ունի ոչ-Ես-ին: Առանց ոչ Ես-ի դիմադրութեան՝ Ես-ը չի կրնար ինքնաշարժութիւնը: Ինքնաշարժութիւնը առ ի՞նչը, եթէ դիմացդ անհուն եւ յաւիտենական ոչնչութիւն է: Հոս կրնաք Փիլիսոփէն հաշիւ պահանջել, որ յստակացնէ բացարձակի եւ անհունի յղացքներուն կապը: Քանզի առաջինը տեսաբանական յղացք է, իսկ երկրորդը էաբանական. գոնէ այսպիսեաւ կարելի է ընկալել այդ զոյգ յղացքները առանց յաւելեալ բացատրութեան: Փիլիսոփէ կրնայ այս երկու էապէս տարբեր բաները շփոթած ըլլալ: Սակայն ձեր հարցերը առայժմ ձեր փորը պահեցէք, որքան որ կրնաք, ի հարկէ, մինչեւ զանգը հնչէ: Կամ հասնինք անոր տեսական բաժինին: Այս հարցերը կրնան լուծում չունենալ սակայն, քանզի շարունակաբար պիտի տեսնէք անդրանցական յղացքներու եւ դասականաւորէն իբրեւ էաբանական ըմբռնուած յղացքներու թէ՛ նոյնութիւն մը եւ թէ՛ տարրորոշում մը անոր իմաստասիրութեան մէջ: Թերեւս լուծումը Փիլիսոփէի միտքին մէջ է եւ ոչ թէ թուղթին վրայ: Այս մասին Փիլիսոփէ հոս ու հոն ըրած նկատողութիւններ ունի: Այդ հարցը կը կարենայ լուծել կախարդը, ձեր մէջէն սերող մեր ապագայ Փիլիսոփէագէտը:

Փիլիսոփէի վերոնշեալ ըսածի միտք բանին վստահաբար ընկալեցիք. Ես-ը չի կրնար անհունին մէջ ինքնաշարժութիւնը, կամք թէ ձգտում ունենալ, քանզի կամքը բանի մը ի վերայ եղած կամքն է, ձգտումը բանի մը ձգտումն է: Եթէ դիմացդ բան չկայ, ապա այս յղացքները կը դառնան դատարկ ու անիմաստ: Ուստի ոչ-Ես-ը անհրաժեշտութիւն է Ես-ի ինքնաշարժութեամբ, այն է եւ՝ Ես-ի գոյութեան: Հոս դժուար է փախուստ տալը այն հարցէն, թէ մեր առջեւ դրուած խնդիրը տեսաբանական է, թէ՞ գոյաբանական: Փիլիսոփէ պիտի յամառի՝ ըսելով՝ տեսաբանական եւ յաճախ, տարբեր առիթներով, երկար բացատրութիւններ պիտի տայ, թէ ինչո՞ւ: Փիլիսոփէի տարբեր տարիներու իմաստասիրական ըմբռնումները յարաբերաբար տարբեր թեքումներ պիտի ունենան այս խնդիրին վերաբերեալ: Եւ շատ յաճախ անոր միեւնոյն գրոյթներուն իսկ մէջ այս տարրորոշումը ընելը դժուար պիտի ըլլայ՝ հակառակ անոր տեսաբանական նկարագիր ունեցող թեքումներուն եւ վստահեցումներուն: Ուստի անոր անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ բնագանցական տարրերու մոտքի

վտանգը հերքելի չէ: Սակայն այս անդրանցականությունն է անոր հիմնարար նպաստը իմաստասիրություն: Եւ մենք լուրջի պիտի առնենք անոր ըսածը՝ մինչեւ հակառակը աներկբայաւրէն չապացուցուի:

Այս անդրանցականությունն տեսությունը անաւարտ մնաց: Փիլիսոփէ շուտ մահացաւ: Առ այսաւր ոեւէ իմաստասէր լրջաւրէն այդ գործին չէ ձեռնարկած: Եթէ կ'ուզէք մեծ իմաստասէր մը դառնալ, ահաւասիկ ձեզի դաշտ մը, որ դեռ կ'իսամշակ է: Կը սպասէ ձեզի: Կը սպասէ ձեր գալուստին: Եթէ կարենաք Փիլիսոփէի անդրանցականությունն տեսությունը իր լրումին հասցնել կամ թէ նոյնիսկ աւելի բարձր սարահարթի մը, քանզի լրման հասցնելը միշտ դժուար է եւ երկբայելի, ապա ձեր անզուգելի եւ կայուն տեղը կ'ունենաք համաշխարհային իմաստասիրությունն պատմությունն մէջ: Փիլիսոփէի, Կանտի, Հեգելի եւ Հեյդեգգերի կողքը:

Արդ, ինչն է այն բանը, որ այս զիրար պայմանաւորող եւ զիրար ոչնչացնող դրոյթներէն դուրս կը կարենայ բերել մեզ: Այդ դրոյթը պատահական դրոյթ մը չի կրնար ըլլալ: Եթէ ըլլար պատահական, այն է՝ արհեստականաւրէն դուրսէն ներմուծուած, ապա պիտի ըլլար բնազանցական: Սակայն քանի որ այս հակադէմ դրոյթներուն մէջէն է, որ նոր դրոյթը պիտի գայ, ուստի այդ մէկը պիտի ըլլայ անդրանցական: Յոյսով ենք, որ քիչ մը աւելի յստակացաւ բնազանցական ստորադրությունն եւ անդրանցական ստորադրությունն տարբերությունը, զոնէ թերեւս ընկալելի դարձան ատոնց ծալքերն ու առնչակից առկայ խնդիրները: Ստորադրությունը պէտք է իր հերթին տարբերել մակադրութենէն, ստորադրական ձեւաբանությունը՝ մակադրական ձեւաբանութենէն, որ հակառակ ուղղությամբ ընթացող տրամաբանական ձեւաբանություն է: Բնոյթով՝ փորձառապաշտական:

Կը տեսնենք, թէ որքան ալ դառնանք այս դրոյթին եւ հակադրոյթին շուրջը, չենք կրնար քայլ մը իսկ առնել, քանզի այս դրոյթները զիրար կ'ոչնչացնեն: Դուրս գալու համար այս իրավիճակէն մեզի անհրաժեշտ է երրորդ դրոյթը, որ սակայն ներսէն պէտք է գայ: Սա տեղի կրնայ ունենալ միմիայն մէկ պարագայի. եթէ զիրար ոչնչացնող այս դրոյթները մասնակիաւրէն ոչնչացնեն զիրար: Այլապէս մէջտեղը բան չմնար: Սակայն մէջտեղը մնացած բան մը կայ: Այդ բանը առնուազն Ես-ն է: Ուրեմն այս բացասումը սահմանաւոր բացասում է եւ ոչ թէ ամբողջական: Ամբողջական բացասման պարագային ո՛չ Ես կը մնար, ո՛չ էություն, ո՛չ ալ իմաստասիրություն: Ուրեմն իմաստասիրությունն կամ իմացությունն համատեսաբանությունն նպատակը այս եղածը կարենալ բացատրելուն մէջ է: Հոս կը ծագի սահմանաւորությունն գաղափարը առ այն, թէ Ես-ի գործունէականությունն եւ ոչ-Ես-ի հակագործունէականությունն իրադրությունը կը մնայ անոչնչելի միմիայն այն պարագային, որ այս յարաբացասումը ըլլայ մասնակի: Ես-ը չի կրնար ոչ-Ես-ը ոչնչացնել ամբողջությամբ: Ոչ-Ես-ը նոյնապէս չի կրնար Ես-ը ոչնչացնել ամբողջությամբ: Ուրեմն այս իրե-

ըաբացասումը տեղի կ'ունենայ մասնակիաւրէն: Քիչ մը Անաքսի մանդրեան հոտ կու գայ հոսկէ: Յիշեցէք վերջինիս տիեզերական կշիռքի գաղափարը արդարութեան յղացքի անոր մեկնաբանութեան ընթացքին:

Արդ այս մասնակի իրերաբացասումէն կը ծնի բաժանումի գաղափարը: Կրնանք փակագիծի մէջ ըսել՝ Ես-ը մէկ հատ չէ, եւ կը հասկնաք արդէն, թէ հոսկէ ինչեր կրնան սերիլ: Իսկ սա անհրաժեշտաբար ծագած յղացք է: Ծագած է զիրար բացասող դրոյթներուն ընդմէջէն: Կրնանք ըսել՝ նաեւ այն իրականութենէն, որ մէջտեղը բան մը կայ եւ ոչ թէ ոչինչ: Ահա այս անհրաժեշտականութիւնն է, տեսաբանական անհրաժեշտականութիւնը, որ ծնունդ կու տայ երրորդ դրոյթին: Այս երրորդ դրոյթը համադրոյթն է դրոյթին եւ հակադրոյթին:

Ահաւասիկ այս տեսաբանական անհրաժեշտաբար ծագած սահմանաւորութենէն է, որ կը բխի Ես-ին սահմանաւորութիւնը, որ եւ, այլ Ես-երու առկայութեամբ, հիմքն է այդ սահմանաւոր Ես-երու սահմանադրեալութեան, որ եւ հիմքն է սահմանադրութեան, արեւնքի եւ իրաւունքի: Հոս կը միաւորուին դասական էաբանութիւնն ու անդրանցական տեսաբանութիւնը:

Հիմա պահ մը մտածեցէք, որ երբ «համադրոյթ» կ'ըսէք ձեր խաւսակցութեան մէջ, ինչ կը հասկնաք եւ ապա համեմատեցէք Փիխտէի այս «համադրոյթ»-ի նշանակութեան հետ: Արդեւք ո՞նցն բանն է, որ կ'ըսէք: Լեռներ ու ձորեր տարբերութիւն կայ բառարանային ընկալման եւ Փիխտէի իմաստասիրութեան այս նոյն եզրի ընկալման միջեւ: Վստահ եղէք, որ բովանդակ իմաստասիրական աշխարհը առհասարակ ենթակայ է դոյնպիսի խաբկանքի: Թերեւս կարենաք ըսել, թէ Փիխտէ այլ եզր մը պէտք է գործածէր: Թերեւս: Սակայն Փիխտէ իր հերթին պիտի ըսէր՝ գացէք, ձեր ուղեղները սրբագրեցէք:

Այսպիսեալ, առաջին հիմնադրոյթէն անհրաժեշտաբար սերող դրոյթներուն միջոցաւ Փիխտէ հերթ առ հերթ կը կառուցէ ողջ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Ահա այդ տեսաբանութենէն անհրաժեշտաբար սերող ոլորտի մը հետ է հիմա գործերնիս, քաղաքական իմաստասիրութեան ոլորտը:

Հեգելի յարախոհութիւնը, որ մանաւանդ անոր «Տեսաբանութիւն Բանականութեան» խորագրուած բաւական դժուար գործին մէջ տեսականաւրէն լաւագոյնս կը դրսեւորուի, գրեթէ աղերս չունի Փիխտէի մանաւանդ «Ես»-էն եւ «ոչ-Ես»-էն բխող համադրոյթի յղացքին կամ ձեւին հետ: Հեգել, թէեւ ներշնչուած է Փիխտէէն եւ գործածած անոր յղացքները, ինչպէս որ Փիխտէ՝ Կանտի, ինչպէս որ Կանտ՝ ուրիշներու, սակայն շատ զգուշ է չկրկնելու անոր որոշ եզրերը, պարզապէս որպէսզի թերիմացութիւն չյառաջանայ: Հեգել չի գործածեր Փիխտէի այս դրոյթ-հակադրոյթ-համադրոյթ խոհաձեւը կամ խոհաբանութիւնը իբրեւ այդպիսին՝ այնպէս, ինչպէս որ է Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ ատոնց նշանակութիւնը: Կը զգուշանայ եզրերէն իսկ: Հեգելի յար-

րախոհութիւնը բոլորովին այլ բան է, որ կը սերի դրոյթի ներքին տրամաբանութենէն, ատոր ճշմարտութենէն: Ճշմարտութիւնը ինքզինք է, որ կը բացասէ,— ճշմարտութեան բացասման սերմը ճշմարտութեան իսկ մէջ է,— եւ ահա հոսկէ է, որ կը յառաջանայ այն հակադրոյթը, որ գոնէ մասամբ մը համաժամանակեայ չէ դրոյթին հետ: Սակայն որուն ինչ պիտի բացատրես: Այս մէկը թերեւս ոչ նուազ, քան տասնեակ Հեգելագէտ նկատած է,— քանզի Հեգել շատ աւելի լայնարէն ուսումնասիրուած իմաստասէր է,— եւ ապա յայտնած այս մասին: Աւգուտ ալ գրեթէ չունի. իւրաքանչիւր ինքզինք իմաստասէր կարծող ծոյլ ու ապուշ մէջտեղ կ'իյնայ Հեգել մեկնաբանելու՝ հոսկէ-հոսկէ քանի մը էջ կարդալով կամ ասոր-անոր ըսածը կապկելով՝ առանց կարդացած ըլլալու Հեգելի, նոյնիսկ անոր կարեւորագոյն մեկնաբաններուն գործերը: Կարդայ ալ գլուխը ինչ պիտի մտնէ՝ բացի իր կռիւնքին ծառայող նախադասութիւններէ: Աշխարհը լեցուած է բառարան որոճացող մեծագէտներով: Աշխարհը այդպէս ալ կը շարունակուի՝ ի հեծուկս Փիխտէի եւ Հեգելի: Գնա՛ եւ այս մեծ իմաստասէրներու յարախոհութիւններուն իմաստը գտիր «մարդկութիւն» կոչուած այս որոճացող ու գիշեր-ցերեկ զռռացող նախիրին մէջ, որ հետզհետէ իր բնոյթը աւելի կատարեալ կերպով կը դրսեւորէ՝ մեծ աւգուտ քաղելով գիտութեան ու ճարտարագիտութեան ձեռքբերումներէն՝ անշնչացնելով գիտութիւնն ու իմացութիւնը:

Հիմա արդէն իսկ որոշ գաղափար առիք, թէ ուրկէ՛ կու գայ իմաստասիրութեան ողջ աշխարհը կլանած եւ ամբողջովին խեղաթելուած ձեւով ընկալուած ու մեկնաբանուած այդ դրոյթ-հակադրոյթ-համադրոյթ ձեւաբանութիւնը: Վստահ եղէք, որ արդէն իսկ համալսարանական դասախաւաններու 98 տոկոսէն աւելի լաւ գիտէք այս նիւթը: Արժէ՛ր ձեր ուշադրութիւնը քիչ մը խընդրելը: Մանաւանդ, որ դուք պիտի ըլլաք հայոց ապագայ քաղաքագէտները, տեսաբանները, իմացաբանները, պետութիւն ու սահմանադրութիւն կերտողները, ժամանակ ու ապագայ ստեղծողները: Ուստի անցնինք առաջ:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈՉ-ԲՆԱՅԻՆ ԳԵՐՍԿԶԲՈՒՆՔԸ

Մինչ մեր առաջին՝ որակի գերսկզբունքը կը վերաբերէր բնութեան ոլորտին՝ այն ոլորտին, որուն հասու կը դառնանք մեր զգայարաններուն միջոցաւ,— չմոռնանք, որ ամենայն բան, որ յայտադրող Եւր չէ, ի ներ առեալ այլ Եւրերը՝ Եւրի նախնային ընկալումով, իր է՝ բնութիւն,— երկրորդ գերսկզբունքը կամ ձեւը, տառացի՝ ազատութիւնը,— զոր հոս աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըմբռնել «ինքնիշխանութիւն» յղացքով, քանզի այլապէս խեղաթելուած պիտի ըլլանք Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, ինչպէս որ եղած է աւելի քան երկու դար շարունակ,— կը վերաբերի առաջին հերթին Եւրի ներքին իրականութեան եւ կը դրսեւորուի անոր կամքին միջոցաւ: Ահա այս ձեւին են ենթակայ իմացութեանց համատեսաբանութեան մնացեալ երեք ոլորտները՝ իրաւունքն ու աւ-

րէնքը, բարոյաբանութիւնը, կրօնքը: Ինքնիշխանութեան գեր-
սկզբունքը մղիչ սկզբունքն է արուեստի եւ գրականութեան:

Ես-ը ես է իր ինքնայայտադրմամբ, այն է՝ իբրեւ ես իր ինք-
նահաստատմամբ, այն է՝ իր կամքով: Առանց կամքի ես գոյութիւն
չունի: Յիշեցէք այս տողը յաւերժ: Որո՞ւ էք յանձնած ձեր կամքը:
Ո՞ր պետութեան՝ ձեր հաւաքական կամքը: Դուք ես չէք եւ երբեք
ե՛ս չէք կրնար դառնալ: Որո՞ւ կրօնքին: Որո՞ւ տիեզերական ու
խորհրդանշաբանական հոգեւոր գաղութատիրութեան: Դուք ես
չէք եւ ե՛ս չէք կրնար դառնալ: Որո՞ւ տնտեսական իշխանութեան
եւ տիրոյթին: Դուք ես չէք եւ ե՛ս չէք կրնար դառնալ յաւերժ: Որո՞ւ
աւրէնսդական եւ սահմանադրական ոլորտին: Դուք ես չէք եւ
երբեք ե՛ս չէք կրնար դառնալ յաւերժ: Դուք երգող-պարող, խո-
րոված ուտող, հարսանիք ընող, հոս-հոն պտըտող, ամուսնացող,
ապրանքով ձեր հոգիները կահաւորող եւ ար մը սատկող թէ մե-
ռելահացի ներկայ եղող ու ձեր մեռելները յուղայականներու մո-
գոնած ու ձեր կողմէ վերարտադրուած մայրաքաղաքը ուղարկող
յաւիտենական նախիր էք: Դուք հրէոց չափազանց «խելացի»
յաւիտենական ստրուկներն էք: Ձեր կաթողիկոսներն ու կրօնա-
կան առաջնորդները ձեր անունով բարբաջող ձեր սուրբ ու ան-
կեղծ սատրապներն են: Հաւատացեալ սատրապները հոգեւոր սա-
տրապապետութեան եւ գառնուկարարութեան: Դուք ես չէք եւ եր-
բեք ե՛ս չէք կրնար դառնալ յաւերժ: Դուք յաւերժ ստրուկներ էք
ձեր վիրապներուն պէս: Ձեր կամքը ձերը չէ: Ձեր կամքը ուրիշին
կամքն է: Որ նշանակէ՝ որդ էք եւ ոչ թէ մարդ: Նոյնիսկ որդ չէք:

Ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան արարում: Ոչ թէ է արարող, այլ արարում:
Ոչ թէ է արարած, այլ արարում: Այդ իսկ պատճառաւ ես-ը է
արարում անգիտակցութեամբ. գիտակցութեամբ չէ, որ կ'արարէ,
քանզի ինքն արարում է սոսկ եւ է ոչ մէկ այլ բան: Արարումը ես-ն
ինքն է, անոր անքակտելի, անկէ անտարբաղադրելի բնոյթը:
Ես-ը համակ արարում է, եւ ոչ թէ է արարումէն դուրս բան մը, որ
կ'որոշէ արարել: Արարումը ես-ին բնոյթն է, անոր ըլլալու ձեւը,
անոր բացարձակ էութիւնը: Այս կէտը կարեւոր է, որ լաւ հասկը-
նաք: Հոսկէ է, որ կը բխի Փիխտէի թէ՛ էաբանութիւնը, թէ՛ բա-
րոյաբանութիւնը եւ թէ՛ քաղաքագիտութիւնը՝ աւրէնքի եւ իրաւուն-
քի տեսաբանութիւնը:

Հոս արժէ, որ պահ մը մտածենք «իրաւունքի» եւ «աւրէն-
քի» յղացքներուն մասին, որոնք մեր ներկայ ընդհանուր նիւթն
են: Որն է նախադրեալը. իրաւունքը՝ աւրէնքի, թէ՛ աւրէնքը՝ իրա-
ւունքի: Դժուար հարց: Այս հարցին պատասխանէն շատ բան է
կախեալ, ի ներ առեալ Փիխտէի քաղաքագիտութեան տեսական
գործի խորագիրին թարգմանութիւնը: Խորագիրը գոնէ անգղի-
երէնի մէջ միշտ կը թարգմանուի իբրեւ «իրաւունք»՝ այն միտքով,
որ իրաւունքի յղացքը իր մէջ կը պարփակէ նաեւ աւրէնքի յղաց-
քը: Սակայն սա կրնայ որոշ չափով ապակողմնորոշիչ ըլլալ,
եթէ աւրէնքի յղացքը իրաւունքի յղացքէն տարորոշուի, բան
մը, որ առաւելագոյնս հնարաւոր է անձնական իրաւունքի եւ

ոչ թե անձնական պարտավորությունաց զաղափարով լուացուած հասարակություն մը մէջ: Մեր կարծիքով՝ խորագիրը պէտք է արտայայտէ «աւրէնք» յղացքը: Մանաւանդ որ Փիխտէի քաղաքագիտությունը եւ բարոյաբանությունը ինքնագլուխ անհատներու քով-քովի գալուն եւ հասարակաց համաձայնություն մը ստեղծելու միտքին գրեթէ հակոտնեան է: Քաղաքականությունն ոլորտին հիմքը փորձառականությունը չէ: Չէ՝ առնուազն իմացությունաց համատեսաբանությունն մէջ: Եթէ Փիխտէի քաղաքակարգային մտածողությունը եւ վերլուծումները որոշ նմանություն ունին Ռուսսոյի եւ Հոպպեսի իմաստասիրություններուն, այդ նմանությունը առանցքային առումով մը կը տարբերի ատոնցմէ: Այդ առումը անդրանցական տեսաբանությունն է: Անդրանցական տեսաբանությունն բովանդակ միտք բանին պարզելն է այն անհրաժեշտ նախադրեալները, սոսկ որոնց միջոցաւ կարելի կը դառնայ քաղաքական ոլորտին կերտումը: Սա որեւէ պատմական հիմք չունի, չունի որեւէ փորձառական հիմք: Այլ ունի զուտ տեսական հիմք, է բացարձակ տեսաբանություն: Հոս է անդրանցականության բանալին: Առանց այս կէտը հասկնալով՝ չէք կրնար հասկնալ անդրանցականությունը: Իսկ այս «բացարձակ» բառին իմաստը հոս է, որ պէտք է աւելի հասկնալի դառնայ ձեզի: Նոյն այս եզրը կիրարկելի է Կանտի անդրանցական իմաստասիրության: Արդէն նկատեցիք, որ մեր նախընտրությունը «բացարձակն» է եւ ոչ թէ «զուտը»: Ասոր կարելոր պատճառներէն մէկը այն է, որ բացարձակը սկզբնակարգային ու այլաբացասող բան մը ունի իր մէջ: Ենթադրապաշտական, այն է՝ «բնագանցական» զառանցանքի համալիրները փոխարինող անդրանցական՝ հիմնաւորուած, բացարձակապէս հիմնաւորուած տիեզերակարգով: Անդրանցական իմաստասիրությունը ոչ այլ ինչ է եւ ոչ նուազ բան, քան՝ բովանդակ մարդկային պատմությունը եւ մարդու բովանդակ մտածողությունը գերեվարած աստուածակարգին թէ աստուածակարգերուն փոխարինումը նոր տիեզերակարգով:

Սա նոյն կարգի յեղափոխություն է մարդու միտքի պատմության մէջ, որոյ աւրինակը տեսանք հնագոյն յունական իմաստասիրությունաց սերտողության ատեն՝ իմաստասիրության ծընունդին առնչուող, առասպելաբանական մտածողությունէն բանական մտածողություն միտքի եղելութենական անցման շրջանին առնչուող: Չկայ այս կարգի յեղափոխություն մարդու միտքի պատմության մէջ: Ահա այս կէտն է, որ կը վրիպի իմաստասիրության դասախաւաններուն, մեկնաբաններուն եւ նոյնիսկ լաւագոյն Փիխտէագէտներուն աչքերէն: Այս յեղափոխութեան ռահվիրան Կանտն էր: Փիխտէ շատ լաւ կը հասկնար իր ունեցած պարտքը Կանտին: Առանց Կանտի՝ Փիխտէ գոյություն չէր ունենար: Իսկ իրմէ զատ ոչ ոք կը հասկնար այս յեղափոխությունը խորքային արժէքը ատոր ողջ հասակով՝ ի բաց առեալ հատուկենտ մարդիկ: Սակայն Փիխտէի միջոցաւ էր, որ այս յեղափոխությունը իր ամէնէն փայլուն մտորումները պիտի արձանագրէր:

Ի դէպ, Կանտ քննադատող մերաւրեայ բանականերու աղբաւ նոցէն թերեւս ոչ մէկ նորութիւն կարենաք սորվիլ: Շատ աւելին կը սորվիք Կանտի ժամանակակիցներուն կողմէ Կանտի իմաստասիրութիւնը քննադատողներէն: Եւ Փիխտէ այդ քննադատութիւններուն բովանդակ տեսադաշտը ունէր իր աչքին առջեւ: Ատոնց մէջ է, որ թրծուեցաւ իբրեւ իմաստասէր: Սա՛ է գաղտնիքը անոր անդրանցական իմաստասիրութեան վեհութեան, որ հակառակ իր աւարտին չհասնելուն՝ նորանոր տեսադաշտեր կը ցաւ բանալ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ՝ էապէս փոխելով բովանդակ միտքի պատմութիւնը՝ մարդու եղելութեանական պատմութեան իսկ վրայ իր կարելի դրոշմը դնելով: Փիխտէի իմաստասիրութեան թելը իմաց ընկալումն է պատճառը մեր վերջին երկու դարերուն եւ աւելին իմաստասիրութեանց խայտաբղետ իրաւ վիճակը, այլեւայլ խոտորումները իմաստասիրական դպրոցներու, որոնց ջահակիրները կամ բոլորովին չհասկցան Փիխտէի իմաստասիրութիւնը եւ կամ այնպիսի խորքային թելը իմացութիւններով ըմբռնեցին զայդ, որ համազար ըլլար չհասկնալուն, առաւել եւս՝ միտքի այդ հսկայ յեղափոխութիւնը եղծելուն, մարդկութիւնը ծանծաղութեանց ափերը առաջնորդելուն:

Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ առկայ է Բանականութիւն մը, որուն բնորոշիչ բաղադրիչն է ազատութիւնը, բայց ազատութիւնը դեռ այդ Բանականութիւնը չէ: Ես-ը կ'արարէ, կը բանի դաշտի մը մէջ, որ ունի իր արէնքները: Այդ արէնքները կան: Այդ անդրանցական արէնքներն են Ես-ը իբրեւ Ես բնորոշողը: Իմացաբանութեան նպատակը ո՛չ թէ գլխու փշած արէնքներ հաստատելն է, այլ այդ արէնքները, արէնքի այդ արդէն առկայ համակարգը գտնելն է: Հոս է նաեւ տեսաբանութիւնը գոյաբանութենէն տարբերակելուն անհրաժեշտութիւնը: Առանց այդ տարբերակման՝ կարելի չէ գոյաբանութիւն ընել: Այդ փնտռտուքը ընթացք կ'առնէ Ես-ով, սակայն չ'աւարտիր Ես-ով: Ես-ը ձեւով մը Ես-էն դուրս պէտք է գայ այդ համակարգը գտնելու համար: Հոս է առաջին քայլը Փիխտէի տեսաբանութեան: Որ տեսանք արդէն նախորդ գլուխին մէջ: Մհերի թուրը: Իմացութեան տեսաբանութեան գործը այդ արէնքներուն համակարգը գտնելն է եւ ոչ թէ անհատներու հաւաքածոյի մը կողմէ ըստ տեղի ու պահի խելքը փշածը հաստատելը: Ես-ը այն միակ խթանն է, Ես-էն սերող ճանապարհը այն միակ ճանապարհն է, որ կրնայ առաջնորդել մեզ այդ արէնքները գտնելուն:

Այն, ինչ որ կը կոչենք «իրականութիւն» կամ տուեալ թէ առարկայական իրականութիւն, այն ամէնն է, որ անհրաժեշտաբար է այնպէս, ինչպէս որ է: Քարը ծառ չէ եւ ոչ ալ զետ: Ես-ը որեւէ ազատութիւն չունի այս իրականութեան հանդէպ: Իրականութեան իրականութիւն ըլլալուն չափանիշը այն է, որ Ես-ը որեւէ ազդեցութիւն չունի ատոր ընկալման կերպին կամ պատկերին վրայ: Ես-ին ազատութիւնը այն ոլորտն է, ուր Ես-ը այդ ազդեցութիւնը ունի:

Իմաստասիրութեան ամէնէն դժուար խնդիրը Ես-ին անկախ միտքն է: Ես-ը իր անկախութեան շնորհիւ կը կարենայ որեւէ բան յղանայ: Այդ կարգի աւագայտ յղացումները Փիխտէ կը սեպէ իրականութեան հետ որեւէ աղերս չունեցող դատարկ մտածումներ: Իրական իմաստասիրութիւնը իրականութեան հետ անքակտելի կապի մէջ է: Արարումն ու արարեալը նոյն բանն են: Իմացութեանց համատեսաբանութեան գործը զանազանելն է նըշեալ «որեւէ»-ն իմացութեանց անհրաժեշտաբար առկայ ու Ես-ին միջոցաւ բանող ու ինքնարարողը համակարգէն: Ասոր բանալին արարման ըմբռնումն է՝ արարումի եւ արարեալի նոյնութիւնը: Արարման եւ արարեալի տարանջատման մէջ է եղած բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութեան ձախողութիւնը: Այդ պատմութիւնը եղած է ձեւապաշտութիւն մը՝ աշխարհը տարանջատելով Ես-էն, նիւթը՝ մտածումէն, առարկան՝ ենթակայէն, առարկայականը՝ ենթակայականէն, արարեալը՝ արարումէն: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտ փորձեց այդ սխալը ուղղել, բայց թէ Կանտի հետեւորդները չհասկցան անոր իմաստասիրութիւնը: Այս հաստատումը Աստուած միայն գիտէ, թէ որ քանեաւ է ճիշդ, որ քանեաւ Փիխտէի կողմէ մեծարանքի արտայայտութիւն մը զինք իմաստասիրութեան առաջնորդող մեծ ուսուցիչին նկատմամբ: Եթէ երկուքին միջեւ եղած են այդ կարգի խաւսակցութիւններ, միջոցը չունինք զանոնք հաստատելու: Սակայն որ քանեաւ որ միջոցը ունեցանք ծանալթանալու ասոր, Կանտի իմաստասիրութիւնը կարծէք թէ չի համապատասխաներ Փիխտէի տուած այս մեկնաբանութեան: Եւ թերեւս ալ ասով կը բացատրուի Կանտի հետագայ բացասական վերաբերումը Փիխտէի իմաստասիրութեան հանդէպ: Ամէն պարագայի, Փիխտէ իր սիրած մարդոց սխալները «ճիշդի վերածելու» բնաւորութիւնը ունէր:

ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՀՄԱՆ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ինչ է հիմնաքարը, խարիսխը ւարէնքի:

«Կատարած Մարդոյ» գործը սերտելնուս ատեն տեսանք, որ Ես-ին առաջին արարքը իր Ես ըլլալուն գիտակցութիւնը ունենալն է, Ես-ին ինքնայայտադրումը, որ է՝ Ես-ին ինքնահաստատումը, որ տեղի կ'ունենայ այլ Ես-երու գոյութեան մասին անոր ունեցած գիտակցութեան ընդմէջէն: Ես-ին կողմէ իր ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան գիտակցութիւնը սոսկ մէկ բան կը նշանակէ. Ես-ը բանական էակ է: Ես-ին կամքը նաեւ այս բանականութիւնն է: Այս բանականութեան դրսեւորումն է նաեւ Ես-ին կողմէ իրեն հանգոյն այլ Ես-երու գոյութեան գիտակցումը: Այդ Ես-երը իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններուն մէջ մէկը մեւին ազատութիւնները՝ բնադրեալ ազատութիւնն ու կամքի անսահմանութիւնը կը սահմանափակեն: Այսպիսեաւ, Ես-ը կը սահմանաւորուի: Ես-ին ունեցած բանականութիւնն է պատճառը մնացեալ Ես-երուն նոյն իրաւունքի շնորհումին, այն իրաւունքին, զոր Ես-ը ինքզինքին կը վերագրէ: Սա՛ է բանալին իրաւունքի եւ ւարէնքի:

Այս բանական արեւնքը հետեւեալն է. «Սահմանափակէ՛ ազատութիւնդ ուրիշներու ազատութեան յղացքով»։ Ուստի՝ Աւրէնքը վերացական բան մը չէ, այլ կը սերի այս տարրական սկզբունքի գիտակցութենէն։ Այս «յղացքն» է բանալին արեւնքի։ Յղացքը ինքնին բանականութիւն է։ Առանց յղացքի՝ արեւնք չի կրնար գոյութիւն ունենալ։ Եւ-ը յղացքի մը միջոցաւ է, որ ինքզինքին կը պարտադրէ իր ունեցած անդրանցական անհուն ազատութեան սահմանափակութիւնը։ Եւ միմիայն ինքն է, որ ինքզինքին կը պարտադրէ։ Եթէ այդ պարտադրանքը տեղի ունենար Եւ-ի դուրսէն, ապա յղացք գոյութիւն չէր ունենար, ապա եւ Եւ գոյութիւն չէր ունենար։ Սա պիտի նշանակէր Եւ-ին ոչնչացումը կամ, որ աւելի ճիշդ է, Եւ-ի գոյութեան ի յառաջագունէ բացասումը։ Իսկ Եւ-ը ինչով է, որ ինքն իր գիտակցութեամբ, ինքն իր կամքով ինքզինք կը սահմանափակէ։ Յղացքով։ Ահա այս յղացքը այդ անհրաժեշտ պայմանն է, որով սոսկ Եւ-ը ի վիճակի է ինքզինք սահմանափակելու՝ ուրիշներու ազատութեանց առջեւ։ Այս յղացքը այն անդրանցական բանականութիւնն է, կրնանք նոյնիսկ, թերեւ առանց սխալելու, ըսել՝ ԲԱՆ-ը, որով Եւ-երու միջեւ անհրաժեշտ յարաբերութիւնները կարելի կը դառնան։ Կը թուի, թէ ուղղակի հոսկէ է, որ Հեգել փոխ կ'առնէ իր Յղացքի յղացքը։ Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ ի յղացք այս տարանցումն է, որ առաւելագոյնս կը բնորոշէ անոր հաբանութիւնը։ Այդ հաբանութեան արմատը Փիխտէն է։ Էութեան ինչութիւնը իբրեւ յղացք։ Հոս է անդրանցականութեան ողնուծուծը։

Ուստի՝ արեւնքը Եւ-երու միջեւ անհրաժեշտ յարաբերութիւններուն յղացքն է։ Իրաւունք եւ արեւնք կարելի է հաստատել միմիայն բանական արարածներու միջեւ։ Իրաւունքն ու արեւնքը միմիայն պայմանաւորուած են բանականութեամբ եւ միմիայն կը նշանակեն բանականութիւն։ Եւ-ը բանական Եւ է։ Հոս է բանալին բովանդակ քաղաքակրթութեան, քանզի հոս է բանալին արեւնքի։ Փիխտէ խստաւրէն պիտի քննադատէր իր ժամանակիցներէն ոմանց վիպապաշտական ըմբռնումները, զորս պիտի համարէր ոչ այլ ինչ, քան հակաբանականութիւն, որ է ոչ այլ ինչ, քան քաղաքակրթութեան կործանում, մարդու եղելութենականութեան գործընթացի քայքայում։ Եւ-ը բանական Եւ է եւ բանական այլ Եւ-երու հետ անոր յարաբերութենէն է սոսկ, որ ծնունդ կ'առնէ քաղաքական համակարգը, այն է՝ արեւնքը, ապա եւ բարոյաբանութիւնը։

Այս բանականութիւնը աւելն ինկած բան մը չէ։ Այլ հիմնաքարն է իմացութեանց համատեսաբանութեան։ Բացարձակապէս անհնար է որեւէ հաւաքական կեանք՝ առանց այս բանականութեան, առանց արեւնքի յղացքին։ Բացարձակապէս անհնար է մարդկային որեւէ յառաջընթաց։ Բոլոր այն իմաստասիրութիւնները, որոնք հարցականի տակ կ'առնեն բանականութեան նախնայնութիւնն ու հիմնականութիւնը, ոչ այլ ինչ են, քան կործանարար իմաստակութիւններ։ Այդ իմաստակներն իսկ իրենց իմաստ

տակութիւնները ընելու համար անհրաժեշտաբար պէտք ունին այն քաղաքակարգային միջավայրին, որ ստեղծուած է սոսկ շնորհիւ մարդու բանական արարած ըլլալուն: Բոլորը կեղծիք են: Յիշեցէք Անտիփոն Աթէնացիի, Թուկիդիդէս Թրակացիի եւ մեր նախապէս սերտած մնացեալ բարոյաբաններուն իմաստասիրութիւնները: Քաղաքի ստեղծման հիմնաքարերը դնող իմաստասէրներուն բարոյաբանութիւնները: Ահա թէ ինչո՞ւ Պլատոն Աթէնացիի «Քաղաքակարգը», ապա եւ անոր վերջին շրջանի լրացուցիչ գործը՝ «Արէնքը», հիմքերու հիմքն է որեւէ քաղաքակրթական մտածողութեան: Առաջին գրաւոր համապարփակ մատեանը քաղաքական իմաստասիրութեան: Այդ քաղաքակրթութեան բոլոր բարիքները լիովի վայելող մարմնավաճառներն են նախադասութիւն ու «գաղափար» կարկտող մերաւեայ հակաբանականութեան քարոզիչներն ու վերջիններուս խնկարկունները:

Հոս եւս կ'աղերսուինք Փիխտէի խիղճի յղացքին, որուն մեկնաբանութեան որոշ չափով առնչակից եղանք արդէն: Այս գիտակցութիւնը Ես-ին խիղճն է: Իր երեք տարի անց հրատարակած «Կատարած Մարդոյ»՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը հանրութեան համար մատչելի դարձնելու նպատակաւ յղացած գիրքին մէջ Փիխտէ թռելով անցաւ «խիղճի» այս յղացքին վրայէն՝ առանց հանգամանաւրէն բացատրելու խիղճին ծագումը: Այդ մասին այլուր խաւսած էր: Ահա հոս երանգ մը կը հաղորդէ: Խիղճը բանական Ես-ին կողմէ այլ Ես-երուն իրեն պէս բանական Ես-եր ըլլալուն գիտակցութենէն բխող զգացում է: Առանց բանականութեան՝ խիղճ չի կրնար գոյութիւն ունենայ: Բանականութիւնն է խարիսխը խիղճին: Եթէ Ես-ը այդ գիտակցութիւնը չունի, ապա ան Ես չէ եւ որեւէ տեղ չունի մարդկային հասարակութեան մէջ, այլ դուրս պէտք է շարտուի ատկէ: Փիխտէ շատ խիստ է այս առումով:

Սա կարեւորագոյն հաստատում է Փիխտէի կողմէ՝ խիղճը՝ այն ենթադրեալ ոչ-բանական իրողութիւնը, բանական խարիսխի վերայ գետեղող: Թերեւս այս կէտը Նիցշէ լաւ չէր հասկցած: Ամէն պարագայի, խիղճը եւ գութը եթէ տարորոշենք իրարմէ, խիղճը նշեալ ընդհանրական բանական խարիսխն է, որմէ կը բխի գութը: Ասով՝ խիղճը մաս կը կազմէ անդրանցական իմաստասիրութեան եւ ոչ թէ դուրս կը մնայ ատկէ՝ իբրեւ արտագոյ աշխարհի մը՝ կրանքի ոլորտի երեւոյթ: Ինչպէս որ քանի մը անգամ տեսաք արդէն, կրանքը մաս կը կազմէ Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութեան եւ թերեւս ալ հոս պիտի ըլլար այն բանալին, որ պիտի բանար անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան կրանքի ոլորտին դարպասը:

Ես-ին կողմէ այս գիտակցութեան գալը կը պայմանաւորուի անոր կողմէ պատճառականութեան սկզբունքի ըմբռնումով: Այս գաղափարին նախապէս հաղորդակից եղանք: Իսկ ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ սա: Պատճառականութեան սկզբունքը տեսականաւորէն կը բխի ազատութեան գերսկզբունքէն: Սակայն դրսեւո՞

ըուելու համար անհրաժեշտաբար պէտք ունի Ես-էն դուրս եղած բանի մը, որ այս պարագային Ես-ին աշխարհն է: Ես-ի ազատ արարքներու այդ աշխարհին մէջ ունեցած արդիւնքներէն է, որ ծնունդ կ'առնէ պատճառականութեան գիտակցութիւնը: Ես-ը տեսնելով իր կամքին արարումը իրմէ դուրս եղած իրականութեան մէջ՝ տէր կը դառնայ այս սկզբունքի գիտակցութեան, որ եւ միջոցը պիտի դառնայ Ես-երու կողմէ իրենց ունեցած բացարձակ ազատութիւնը սահմանափակելուն եւ արէնքի միջոցաւ մարդկային հասարակութիւն ստեղծելուն:

Արէնքի տեսաբանութեան նախապայմանը սա՛ է. բանական Ես-երու կողմէ այլ բանական Ես-երու իրենց ունեցած ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան նոյնական իրաւունքի գիտակցումն ու այդ նոյն իրաւունքին շնորհումը իւրաքանչիւրին: Տեսականարէն անհրաժեշտ չէ Ես-երուն համագոյութիւնը (եթէ նոյնիսկ պահ մը թերիմացաբար երեւակայենք թէ առանց համագոյութեան Ես կարելի է գոյութիւն ունենալ): Սակայն եթէ Ես-երը պիտի դառնան գոյակից, ապրին համատեղ՝ իրարու հետ որեւէ բնոյթի յարաբերութիւններ ունենալով, ապա այդ պարագային անհրաժեշտ պայման է արէնքը, որ կը բխի նշեալ սկզբունքէն: Ես-երու իրաւահաւասարութեան սկզբունքը խարխիսն է արէնքին: Այդ մէկը տեղի կ'ունենայ Ես-երուն կողմէ, որ սոսկ նշանակէ՝ բանական էակներու կողմէ, իւրաքանչիւրին ունեցած անսահմանափակ ազատութիւնը արէնքով սահմանափակելով, այն է՝ ստորադրելով ինքնիշխանութիւն, եւ, այդպիսեալ, համակեցութեան պայմաններ ստեղծելով՝ իրենց «ի վերուստ» շնորհուած անսահման ազատութիւնը իրարու միջեւ, իբրեւ Ես-եր, հաւասարապէս բաժնելով:

Արէնքը ժամանակի ընթացքին կ'արմատաւորուի մարդուն մէջ ու կը վերածուի բարոյական արէնքի, որուն նշանը ահաւասիկ խիղճն է: Եթէ մարդ զուրկ է այլ Ես-երու նոյնութենէն բխող իրաւահաւասարութեան այս բացարձակ յղացքէն, ապա ան քաղաքական էակ չէ, այլ՝ հակաքաղաքական, եւ դուրս պէտք է դրուի հասարակութենէն: Իսկ անոր մէջ բանականութեան եւ խիղճի պակասին խնդիրը արէնքի տեսաբանութեան ոլորտին վերաբերող խնդիր մը չէ: Այդ խնդիրը կը վերաբերի բարոյաբանութեան ոլորտին, որ արէնքի թէ իրաւունքի ոլորտին կողքին իմացութեանց համատեսաբանութեան չորս ենթոլորտներէն մէկն է:

Հոսկէ կը բխի նաեւ Փիխտէի այն խոր համոզումը, թէ արէնքը եւ իրաւունքը բարոյաբանութենէն ածանցուող ոլորտներ չեն, այլ եթէ կայ ածանցում մը, ապա բարոյաբանութիւնն է, որ կ'ածանցուի արէնքէն եւ իրաւունքէն: Փիխտէ այս զոյգ ոլորտներուն կը վերաբերի իբրեւ իմացութեանց համատեսաբանութեան առանձին ենթոլորտներու: Սա Փիխտէի ամրագրած հիմնարար գաղափարներէն է քաղաքական իմաստասիրութեան, սահմանադրակարգի եւ առհասարակ իմաստասիրութեան մէջ:

Իրաւունքի եւ արէնքի յղացքը Փիխտէ իմացութեանց համատեսաբանութենէն կը ստորածէ չորս քայլերով: Առաջինը, ինչ-

պէս որ տեսանք, հետեւեալն է. Եւր ինքզինք կը ճանչնայ. այդ ճանաչումը տեղի կ'ունենայ միջավայրի մը մէջ, որ Բնութիւնն է եւ այլ Եւերու առկայութեամբ՝ Եւին աշխարհը, Աշխարհը ինքն: Այս ճանաչումին, որ Եւին ինքնահաստատումն է այլ Եւերէ բաղկացած անոր աշխարհին մէջ, ի սկզբանէ մաս կը կազմէ պատճառականութեան սկզբունքին գիտակցութիւնը: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ անհնար է, որ Եւր ինքզինք ճանչնայ իբրեւ Ես, այսինքն՝ իբրեւ բանական էակ ինքնահաստատուի, առանց պատճառականութեան սկզբունքի ներիմացութեան:

Երկրորդ քայլը. այս պատճառականութեան սկզբունքին գիտակցութեամբ Եւր կը ճանչնայ աշխարհը, Բնութիւնը, որմէ կը սերի ինքն: Ահա եւ ան կը ճանչնայ ու կ'ընդունի, կը հաստատէ, Փիխտէի տեսաբանութեան լեզուով՝ կը յայտադրէ, իրմէ դուրս եղած զգայական աշխարհի մը գոյութիւնը:

Երրորդը. Եւր ինքզինք յայտադրելով զգայական աշխարհի մը մէջ՝ անխուսափելիաւրէն եւ ինքնաբերաբար կը ճանչնայ, կ'ընդունի ու կը յայտադրէ այլ Եւերու Եւութիւնը, այն է՝ անոնց իրեն պէս սահմանաւոր բանական էակներ ըլլալնուն իրողութիւնը:

Չորրորդը. սահմանաւոր ու բանական Եւր կը կարենայ այլ սահմանաւոր ու բանական Եւերու գոյութիւնը յայտադրել միմիայն անոնց հետ որոշակի յարաբերութիւններ ունենալու միջոցաւ: Այս յարաբերութիւններուն ոլորտը Փիխտէ կը կոչէ արէնք:

Արէնքը Եւր կապող աղական է բացարձակ անդրանցականութեան ոլորտին, բացարձակ Եւին, տիեզերական ԵՍին: Սա էապէս կը յեղաշրջէ առ այդր առկայ արէնքի եւ քաղաքագիտութեան մասին ընդհանրացած տեսութիւնները: Այսաւր իսկ մարդկութիւնը՝ մարդոց քաղաքական էակարգերն ու սահմանադրակարգերը, կը բանի նախափիխտէական ըմբռնումներով:

Ահաւասիկ արէնքի գեղեցիկ իմաստաբանութիւն մը եւ էաբանութիւն մը, որմէ կը բխին իրատունք, բարոյաբանութիւն եւ այլ ըմբռնումներ:

Որպէսզի բանական աշխարհ ստեղծուի զգայական աշխարհին մէջ, անհրաժեշտ է, որ բազմաթիւ Եւեր իրարու հետ ապրին: Այս նախադասութեան մէջ իսկ կը տեսնենք Փիխտէի կողմէ բանականութեան ուրոյն մեկնաբանութիւն մը, որ կը տարբերի իրեն նախորդող էաբանութիւններու ըմբռնումներէն: Բանական աշխարհը եթերին մէջ տեղ մը չէ, այլ ինքնածին իրականութիւն է Եւերու համակեցութենէն յառաջ եկող: Այլ խաւսք, որ այս գործընթացը տեղի կ'ունենայ ոչ թէ Եւերու կամայականութեամբ, այլ անհրաժեշտաբար: Անհրաժեշտաբար: Մի՛ մոռնաք այս բառը: Այսինքն՝ Բնութիւնը ինքն է, որ այդ աշխարհը կը ստեղծէ: Փիխտէ այլուր պիտի ըսէ՝ այդպիսեալ, Բնութիւնը մարդուն միջոցաւ ինքզինք է, որ կը տեսնէ: Հրաշք է այս մարդը: Փիխտէն նկատի ունէինք, բայց ընդունեցէք՝ հրաշք է դուք: Ձեր միջոցաւ Բնութիւնը ինքզինքն է, որ կը տեսնէ: Դեռ երկար կը մտածէք այս խաւսքին մասին: Բացառելի չէ, որ այս միտքին սաղմերը առկայ

էին Փիխտէն նախորդող այլ իմաստասէրներու գործերուն մէջ, որոնց անդրադառնալու առիթը պիտի չունենանք՝ բացի եթէ մեր գործերուն նկատմամբ ձեր ունեցած սիրոյ առթած բծախնդրութեամբ մեզի պարզեւէք ձեր խոստացած 500 տարուան կեանքը:

Այս համակեցութիւնը տեղի կ'ունենայ միմիայն, երբ Ես-ը ինքզինքին պարտադրէ ընդունիլ այլ Ես-երու ինքնիշխանութեան իրաւունքը: 500 տարուան կեանքը ներառեալ: Իւրաքանչիւր Ես ինքնիշխան է. այլապէս Ես չէ, այլ, լաւագոյն պարագային, զմայելի անասուն: Քիչ մը նման մեր Ազգային Ժողովի անուշիկ պատգամաւորուհիներուն, զորս կրնաս սիրել, բայց չյարգել: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ այս դիտողութիւնը ոչ միայն կը վերաբերի անհատներուն, այլեւ ազգերուն: Ես-երու ինքնիշխանութեան իրաւունքի իրականացումը կրնայ տեղի ունենալ սոսկ մէկ պարագայի. Ես-ի բնատուր անսահման ազատութեան սահմանափակումով: Հոս անգամ մը եւս յստակացնենք տարբերութիւնը ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան յղացքներուն միջեւ: Ազատութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոյորտին այն գերդրոյթն է, որ արէնքի ենթոյորտին մէջ կը ստանայ ինքնիշխանութեան ձեւը:

Սա տեղի կ'ունենայ ի հետեւանս անոր, որ իւրաքանչիւր Ես առհասարակ ի բնութենէ ի վիճակի է մարմնապէս կործանելու եւ ոչնչացնելու մէկ այլ Ես-ի ինքնիշխանութիւնը: Որպէսզի սա տեղի չունենայ, անհրաժեշտաբար կը ծագի արէնքը, եթէ Ես-երը միասին պիտի ապրին: Եւ սա է արէնքներուն առաջինը. իւրաքանչիւր Ես-ի բնատուր ազատութեան սահմանափակումը եւ այդ ազատութեան վերածումը ինքնիշխանութեան. ինչ որ կը նշանակէ՝ Ես-երու յարաբերութիւնները կառավարող արէնքի հաստատումը: Այս արէնքին բարձրագոյն արտայայտութիւնը պետութիւնն է: Ես-ը պարտաւոր չէ արէնքը ընդունելու եւ, այդ պարագային, ան կրնայ ազատարէն հեռանալ հասարակութենէն: Բայց եթէ կ'ընդունի հասարակութեան մէջ ապրելու իր իսկ սկզբնական առանձնաշնորհումը, ապա պարտաւոր է ենթակայ դառնալու արէնքին: Այս մասին թերեւս ար մը տեսնէք, եթէ սերտէք Սուրատ Աթէնացոյ իմաստասիրութիւնը: Գաղափարը կը սերի Սուրատէն, անոր առանցքային գաղափարներէն մէկն է: Դժուար հարցը այս պետութեան համակարգին ստեղծման մէջ է, որոյ մասին Փիխտէ չունի շատ լաւ պատասխաններ: Սակայն ան հրաշալի կերպով կը մեկնաբանէ իմաստասիրական սկզբունքային այն խնդիրները, որոնք առանցքն են արէնքի, իրաւունքի եւ պետութեան, եւ այդ ամբողջութիւնը կը դնէ ամուր խարիսխի մը վրայ:

Հոս է ամենայն իրաւունքի եւ պետութեան գործառնոյթներու բանալին: Պետութիւնը պետութիւն է միմիայն այն ատեն, երբ կ'երաշխաւորէ իւրանքանչիւր քաղաքացիին ինքնիշխանութիւնը. կը դադրի պետութիւն ըլլալէ այն ատեն, երբ կը ձախողի այդ առաքելութեան մէջ կամ թէ չի փափաքիր իւրաքանչիւր քաղաքացիի ինքնիշխանութիւնը երաշխաւորել: Պետութեան պետութիւն

ըլլալուն հանգամանքը կը դադրի այդ իսկ պահուն:

Իրաքանչիւր եւ այս խարսխարար արեւնքին իր համաձայնութիւնը կու տայ ազատարէն, քանզի ազատութիւնը Բնութեան կողմէ իրեն տրամադրուած գոյաձեւն է: Եթէ ոեւէ մէկը ազատ չէ այս խարսխարար արեւնքի ընդունման մէջ, ապա արեւնքը ի զարու չէ եւ որեւէ իրաւասութիւն չունի անոր վրայ: Ան կրնայ հեռանալ արեւնքի դաշտը ստեղծող եւերու համակեցութեան միջավայրէն: Հարց է անշուշտ, թէ՛ ո՛ր: Անտա՞ռ: Սակայն եւր, ըրլալով բանական եւ, անոր կողմէ անհնար է այս խարսխարար արեւնքին մերժումը: Եթէ եւ է, ապա բանական էակ է: Եթէ բանական էակ չէ, ուրեմն եւ չէ եւ տեղ չունի հասարակութեան մէջ:

Արեւնքի ոլորտին մասին Փիխտէի ունեցած այս ընկալումը, ատոր էաբանական արժէքին կողքին, կ'երաշխաւորէ իրաքանչիւր մարդու պատուախնդրութիւնը, սոսկ որոյ պարագային կարելի կ'ըլլայ մեծ ԵՍ-ի՝ Բանականութեան ստեղծումը, որով Բնութիւնը ինքզինք կատարելապէս կը տեսնէ, եւ որ կը յանգի Դրախտի՝ Հայքի ստեղծման: Ահաւասիկ Փիխտէի այս նոյն Բանականութիւնն է Հեգելի Բանականութիւն-Պետութիւնը: Յղացք մը, զոր նոյնիսկ ըմբռնելու կարողութենէն զուրկ են «անհատն» ու «պետութիւնը» հակադրող մեր դարու իմաստակութեանց տէրերն ու անոնց մունետիկները: Եզրերը չակերտեալ, քանզի այս իմաստակութեանց եզրերն իսկ ո՛րեւէ իմաստասիրական հիմնաւորում չունին, եւ այլ կայսերական համալսարաններու ու լեզուներու կողմէ այդ համբաւաւոր հեղինակներուն վիպահետութիւնները:

Արեւնքին ոլորտը, ուրեմն, սա է: Այդ ոլորտին տեսաբանութեան խնդիրը նշեալ խարսխարար սկզբունքէն բխող յարաբերութիւններուն կարգաւորումն է փորձառական եւերուն միջեւ: Արեւնքի ոլորտէն դուրս է արեւնքի այս խարսխարար սկզբունքը չընդունողներուն եւ, այդպիսեալ, հասարակութեան ստեղծման չմասնակցողներուն խնդիրը: Այդ մէկը արտաարինական խընդիր է, որ կը պատկանի այլ ոլորտներու: Շատ յստակ չէ, թէ ինչի կը պատկանի: Կարծէք ըսել կ'ուզէ՝ Եթէ մարդ չես, գնա՛ կոկորդիլոսներուն հետ ապրիր: Եթէ հասարակութեան մէջ կ'ապրիս կամ կը շարունակես ապրիլ, արդէն իսկ այդ խարսխարար արեւնքը ընդունած ես եւ ենթակայ ես արեւնքին: Թերեւս ենթադրելի է, թէ դեռ աշխարհ լիովին արինակացած չէր, եւ Եթէ մէկը ըսէր, թէ ինք գազան է ու կ'ուզէ գազանի պէս ապրիլ, ապա կային արեւնքէ դուրս վայրեր, ուր այդ մէկը կարելի ըլլար ի գործ ածել: Հոս Աբու Լալա Մահարիի կեցուածքին մասին չէ խաւքը: Վերջինիս նկարագրած աշխարհը արեւնքին դէմ չէ, այլ արեւնքի բացարձակ ծաղրով նուիրականացած կեղծ աշխարհի մը դէմ: Իմացութեանց համատեսաբանութեան ողջ քննարկման ընթացքին պէտք է մտապահենք, որ Փիխտէ տեսական աշխարհ է, որ կը կառուցէ՝ տեսական դրոյթներէ մեկնելով: Այս դրոյթներէն ահա այս աշխարհն է, որ կը սերի: Այլ եզրակացութիւն հնարաւոր չէ: Որպէսզի այլ եզրակացութեանց յանգինք, անհրաժեշտաբար

այլ դրոյթներէ պէտք է մեկնիլ: Սակայն այլ հիմնադրոյթներէ անհնար է մեկնիլ անդրանցական տեսաբանութեան մէջ՝ առնուազն Փիխտէի յղացած անդրանցական տեսաբանութեան մէջ: Յուսանք, որ գոնէ այս մէկը հասկնալի դարձաւ: Սակայն Փիխտէ մարդ է եւ ոչ սոսկ տեսաբան: Ուստի տեսաբանն ու փորձառական մարդը համատեղ հանդէս կու գան անոր իմաստասիրութեան մէջ: Ուրեմն նաեւ նկատի պէտք է ունենանք այն հանգամանքը, որ Փիխտէ, իբրեւ փորձառական ես, իր տեսած աշխարհն է, որ մեզի կը մատուցէ միաժամանակ: Սոսկ ասով կարելի է բացատրել անոր անընդհատական երթեւեկը տեսաբանութեան ու իր աշխարհին միջեւ:

Իսկ թէ կարելի է, որ Փիխտէի նկարագրած եւ արէնքով ու միմիայն արէնքով կերտելի մարդկային Դրախտը վերածուի Աբու Լալա Մահարիի բանաստեղծութեան մէջէն երեւան եկող աշխարհին: Այո՛: Աւետիք Իսահակեանի նկարագրած աշխարհը Արեւելահայաստանն է: Այս մէկը ոչ մէկ հայ հասկցած է, քանզի հայու միտքին մէջ յոռին եւ չարը միշտ աւտարն է: Իսահակեան՝ իր երեւակայութեան մէջ փախուստ տալով Արեւելահայաստանի Դժոխքէն եւ ոչ սոսկ աւելի ուշ շրջանի համայնավարութեան, — քանզի հոն խնդրառուող հարցերը շատ աւելի խոր են վարչակարգով մը բացատրելու կամ արդարացնելու համար եւ ոչ ալ անոր գործը քաղաքական բնութագրականով մը սահմանափակելի ու հեղձելի է, բան մը որ միշտ եղած է աշխարհի բոլոր հայերու մասնագիտութիւնը, որպէսզի հայելիի մէջ նայելով իրենց զաւհանդական դէմքը չտեսնեն, — կ'երագէր անկարելի Արեւմտահայքի մը մասին, զոր մեր պարտքն է ստեղծելը: Եւ անոր «Պինգէոլի» երգը այդ ճանապարհն էր: Վիպական ճանապարհ, ի հարկէ, քանզի Իսահակեան առաջին հերթին բանաստեղծ էր:

Իսկ կարելի է, որ այդ Դրախտը վերածուի Թուկիդիդէս Թրակացիի նկարագրած ապաքաղաքին: Այո՛: Այդ վտանգները միշտ կան: Կը բաւէ, որ մէկ քաղաքացիի դէմ գործուած անարդարութեան հանդէպ անտարբեր ըլլաք, որպէսզի Դրախտը վերածուի Դժոխքի: Սա՛ է Փիխտէի պատգամը: Սա՛ փոքր յիշեցում մը եւթն խորհուրդով ու պաշտաիրային իշաքարերով քաղաք կառուցողներուդ:

Արէնքը արէնք է. բացարձակապէս ոչ մէկ բացառութիւն կը ճանչնայ: Արէնքը տիեզերական է, բացարձակ սկզբունքային եւ անբեկելի:

Իւրաքանչիւր ես պարտաւոր է իր ազատութիւնները սահմանափակելու՝ իր ինքնիշխանութիւնը արէնքին միջոցաւ ըմբռնելու, եթէ ես-երուն նպատակը ո՛րեւէ բնոյթի թէ կարգի հաւաքականութեան մէջ ապրիլն է, դեռ չըսենք՝ ազգի, որ առ այսր բարձրագոյն հաւաքականութիւնն է՝ ենթակայ ոչ միայն արէնքի ոլորտին, այլ՝ եւ բարոյաբանութեան եւ հոգեւորի բարձրագոյն ոլորտներուն: Առանց արէնքի, սակայն, ազգ չես կրնար ստեղծել: Զառանցանք է բարոյաբանութեան եւ կրօնքի մասին խաւսիլն իսկ, երբ այդ

բոլորին նախնական հիմքը՝ արեւնքը չկայ: Սա է առ այսպար իբրեւ կրաւնք «ճանչցուած» ոլորտը, որ ոչ այլ ինչ է, քան խեղաթելւորումը կրաւնքի: Փիխտէ դժբախտաբար չկրցաւ կրաւնքի ոլորտին մասին իր ծրագրած տեսաբանութիւնը գրել՝ համալսարանէն վտարման պատճառաւ: Սակայն այդ տեսաբանութեան հետքերը կան ժողովրդային սպառման համար անոր հեղինակած «Վախճան Մարդոյ» գիրքին եւ մէկ այլ՝ Բեռլինի մէջ դարձեալ ընթերցողներու լայն շրջանակի մը համար նախատեսուած ու անոր ժողովրդապահին դասախաւսութիւններէն կազմուած մէկ այլ գիրքի մը մէջ: Կան շարք մը ակնարկներ նաեւ անոր 1812-ի Բեռլինի համալսարանը տուած բարոյաբանութեան դասախաւսութեանց մէջ: Ապա նաեւ, անշուշտ, անոր հեղինակած կրաւնական յայտնութեան վերաբերող առաջին իսկ գիրքին մէջ եւ այլուր:

ՆԱԽԱՐԱՐՔԻ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽԱՐԻՍԽ ԱՌԵՆՔԻ

Ինքնիշխանութիւն ունեցող Եւ-ը արդէն իսկ իր ազատութիւնը արեւնքի ոլորտին նուիրաբերած Եւ-ն է: Չկայ ինքնիշխանութիւն առանց արեւնքի: Ինքնիշխանութիւնը արեւնքէն է, որ կը ծնի, եւ որոյ խարիսխը ազատութեան գերսկզբունքի՝ ոչ-բնային գերագոյն էաբանական ձեւի՝ անդրանցականութեան գերագոյն սկըզբունքի ստորադրումն է արեւնքի ձեւին: Իրաւունքը սոսկ արեւնքէն է, որ ծնունդ կ'առնէ եւ ոչ թէ հակառակը. չկայ իրաւունք առանց արեւնքի:

Սակայն ինչ է, որ հոս տեղի կ'ունենայ, երբ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոլորտին հիմնարար ձեւը՝ ազատութիւնը, արեւնքի ոլորտին մէջ կը ստորադրուի ինքնիշխանութեան: Ինչ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի ազատութիւնը՝ ստորադրուելով ինքնիշխանութեան: Սա արեւնքի տեսաբանութեան վերաբերող գլխաւոր հարցերէն է: Մէկ բան յստակ է եւ աներկբայելի. արեւնքը սահմանափակ դաշտի մը վրայ է, որ կը տարածուի: Այն ամէնը, որ դուրս է այդ դաշտէն, կը մնայ Եւ-ի բացարձակ ազատութեան ներքոյ: Այդ ոլորտին մէջ արեւնքը որեւէ գործ չունի: Սակայն կրնայ պատահիլ, որ Եւ-ին արարքները, անոր գործունէութիւնը պատճառ դառնան սահմանափակելու կամ ի դերեւ հանելու այլ Եւ-երու ինքնիշխանութեան իրաւունքը: Կրնայ պատահիլ: Ինչ երաշխիքներ կան, որպէսզի նման բան տեղի չունենայ:

Ամենագլխաւոր երաշխիքը, Փիխտէ պիտի ըսէ, նախարարքի արինականացումն է: Այն, ինչ որ առաջին անգամ տեղի կ'ունենայ՝ իբրեւ նախարարք, անհրաժեշտ է, որ իրաւականութիւն ստանայ: Այդ մէկը տեղի կ'ունենայ Եւ-երու համաձայնութեամբ: Այս պարագային՝ լռելեայն համաձայնութեամբ: Այս յղացքը Փիխտէ յառաջ կը քաշէ արեւնքի ոլորտին մէջ եւ ոչ թէ ատկէ դուրս: Սակայն յղացքը ուսելի է եւ կիրարկելի, մանաւանդ որ նախարարքի մասին յղած անոր գաղափարը, ըստ երեւոյթին, աւելի ընդարձակ բան մըն է անկէ, զոր կը հասկնանք ներկայի իրաւ

ազգիտութեան մէջ: Իրաւագիտութեան մէջ արէնքի աղբերնեւրէն մէկն է դատաւորներու ընդունած նախկին որոշումները: Հոս Փիխտէի ըսածը հաստատապէս աւելի անդին կ'անցնի ատկէ: Եթէ չեն ուզեր, որ արինազանցին արարքը արէնքի վերածուի, ապա պարտաւոր են՝ իբրեւ այդ արէնքին տէրն ու տիրականը, լայն հասկացողութեամբ՝ իբրեւ քաղաքացի, դէմ կանգնիլ այդ արարքին: Սա դժուար բան մըն է անշուշտ եւ է դժուար իրաւգործելի, սակայն սա՛ է երաշխիքը, որ արէնքը չվերածուի կամայականութեանց դաշտի մը, ինչ որ է պարագան այսաւր աշխարհի բոլոր արէնսդրութեանց:

Արէնքի ոլորտին վերաբերող Փիխտէի այս յղացքը կրնայ գրեթէ նոյնութեամբ վերաբերիլ արէնքէն դուրս մնացած ազատութեանց ոլորտին: Եթէ չեն ուզեր, որ արարք մը, որ նախատեսուած չէր արէնքի ոլորտին մէջ, ունենայ իրաւականութիւն՝ խարսխուելով ազատութեանց դաշտին մէջ, ապա չուզելով բաւարար չէ. անհրաժեշտ է, որ արարքը հրապարակաւ մերժեն եւ քայլեր ձեռնարկեն տուեալ արարքը բերելու արէնքի ոլորտը: Այլապէս, եթէ լռես, լռութիւնդ համաձայնութեանդ նշան է առ այն, թէ տուեալ արարքը արինական է եւ կամ թէ պարզապէս չի վերաբերիր արէնքի ոլորտին: Սա առաւելաբար կրնայ վերաբերիլ արէնքի կատարելագործման եւ ոչ թէ բարոյաբանութեան ոլորտին, այն է՝ այն արարքներուն, զորս արէնքը, իր անկատարութեան ի հետեւանա, առ այնր դուրս էր թողած իր հասողութեան սահմանէն:

Տարորոշելու համար այս երկու՝ արէնքի եւ բարոյաբանութեան ոլորտները իրարմէ, ունինք մէկ հիմնական չափանիշ. մինչ արէնքը կ'ըսէ՝ այս բանը մի՛ ըներ, բարոյաբանութիւնը կ'ըսէ՝ այդ բանը ըրէ՛: Արէնքը չի կրնար բարոյաբանութեան թելադրանքը պարտադրել: Արինակ, չի կրնար պարտադրել, որ ուրիշին աւգնես. վերջինս բարոյաբանական թելադրանք է եւ ոչ թէ արէնքի պարտադրանք:

Հոս թերեւս ամենամեծ խնդիրը նախարարքի արինականացման վերոնշեալ գործընթացին ինչպիսիւթիւնն է, քանզի Փիխտէ հիմնարար խնդիրներու մասին բոլորովին այլ պատկերացում ունի մեր ունեցած «մեծամասնականութեան» յղացքէն սերող պատկերացումներէն: Առնուազն Փիխտէի տեսական համակարգին մէջ՝ հիմնարար արէնքը կ'որդեգրուի բոլոր՝ Եւերու համաձայնութեամբ: Փիխտէ սկզբունքայնաւորէն դէմ է մեծամասնականութեան հիմքի վրայ ընդունուած որեւէ արինականարգի: Սա քաղաքական իմաստասիրութեան վերաբերող խնդիր մըն է, որուն իրագործումը կը վերաբերի արէնքին տիրոջը՝ քաղաքացիի ունեցած լիազարութիւններու գործունէութեանց ձեւերուն: Սակայն խնդրառուող խնդիրին կապակցութեամբ Փիխտէի ըսածը այն է, թէ լռողը, եթէ համաձայն չէ նախարարքին, ապա արդէն իսկ Եւ չէ, այլ բուսեղէն՝ կանաչ սոխ: Նախարարքը, ինչպիսին ալ ըլլայ ատոր բնոյթը թէ հետեւանքը, կը դառնայ արէնք բոլոր

Ես-երուն համար:

Արդ, ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան սահմանը սահմանն է գերողորտի ու ոլորտի՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերողորտի ձեւին ու արէնքի ենթողորտի ձեւին: Այդ սահմանը կրնայ տարբեր ըլլալ տարբեր հասարակութիւններու համար: Այդ սահմանը նաեւ կրնայ ըլլալ փոփոխելի՝ հաւաքականութիւնը կազմող Ես-երուն կամքով: Այդ սահմանագիծը կը հաստատուի արէնքի ոլորտի ամբողջութեան միջոցաւ: Այդ ամբողջութեան բաղադրիչ արէնքները՝ բովանդակութիւնը, կը կոչուին հաստատական արէնքներ: Հաստատական արէնքները ենթագաւառն են զանոնք մշակող քաղաքական կառոյցին: Իսկ այդ արէնքներուն կիրարկման համար անհրաժեշտ է միջոց: Արէնքի ոլորտը այս բոլորին տեսաբանութիւնն է: Ոլորտին բովանդակութիւնը հաստատական արէնքներն են: Ոլորտին ձեւը եւ անհպելի ճշմարտութիւնը զայդ յառաջ բերող Ես-րուն ինքնիշխանութիւնն է:

Եւ քանի որ Ես-ի անհպելի ինքնիշխանութեան դէմ կան առկա վտանգներ թէ՛ այլ՝ իրենց Ես-ութեան հիմնարար սկզբունքին դաւաճանող մարդոց կողմէ եւ թէ՛ հաստատական արէնքի իսկ մշակման եւ կիրարկման պատասխանատու մարմիններուն կողմէ, ապա արէնքի տեսաբանութեան առաջին մեծ խնդիրը Ես-ի անհպելի՝ անաւտարելի իրաւունքներուն սահմանումն է:

ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՏՄԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ

Արէնքին նպատակը արդէն հասկցանք, թէ ինչ է. ապահովումն է անկախ Ես-երու համակեցութեան: Համակեցութիւն մը, որ ոչ թէ այսաւր, այլ յաւիտեան խախտելի չըլլայ՝ ո՛րեւէ Ես-ի կողմէ՝ մէկ այլ Ես-ի մը ունեցած նոյն եւ հաւասար ինքնիշխանութեան իրաւունքին սահմանափակումով կամ ոչնչացումով: Հոսկէ կը ծագի կարեւորագոյն իրաւունք մը. պարտադրանքի իրաւունքը:

Երբ ո՛րեւէ մէկը փորձ կատարէ ո՛րեւէ այլ մէկու մը ինքնիշխանութիւնը սահմանափակելու կամ ոչնչացնելու, այսինքն՝ խախտէ ո՛րեւէ արէնք, ապա արինախախտման հետեւանքը կրող մարդը իրաւունքը ունի սահմանափակելու տուեալ չարաշահողին թէ արինախախտին ինքնիշխանութիւնը: Եւ անգամ մը որ ո՛րեւէ մէկը դարձաւ արինախախտ, ապա արէնքի խախտման հետեւանքը կրողը ո՛րեւէ վստահութիւն չի կրնար ունենալ, թէ այդ մարդը դարձեալ պիտի չխախտէ արէնքը՝ սահմանափակելով կամ ոչնչացնելով խախտման հետեւանքը կրողին ինքնիշխանութիւնը: Անվստահութիւնը յաւիտենական է: Հոս հարցը կը վերաբերի ո՛րեւէ բնոյթի եւ կարգի արինախախտման: Եթէ մէկը ո՛րեւէ մէկէ մը կամ թէ պետութեան, որ է՝ Ես-երուն ընդհանուր սեպհակա՛նութիւնը, տոպրակ մը բրինձ գողցաւ, անիկա գող է եւ այնուհետեւ ո՛րեւէ մէկ այլ Ես վստահութիւն չի կրնար ունենալ անոր հանդէպ: Վստահութիւնը կորսուած է յաւիտեան: Ոչ մէկ ազուտ ունի անոր զղջումը, ոչ մէկ ազուտ ունի գողութեան պատիժը կրելը: Ան արդէն իսկ Ես չէ եւ չի կրնար Ես-երուն հաւասարապէս

բաշխուած ինքնիշխանութեան իրաւունքը ունենալ, քանզի ան խախտած է իր հիմնարար խոստումը ես-երու ինքնիշխանութեամբ ստեղծուած համակեցութեան վերաբերեալ:

Պարտադրանքի իրաւունքը, սակայն, իր հերթին կը բխի աւելի նախնական բանէ մը՝ դատելու իրաւունքէն: Ինչպէս կրնաս բան մը պարտադրել՝ առանց դատելու: Եթէ արէնք մը խախտուած է, ապա պէտք է դատել եւ վստահ ըլլալ, որ այդ արէնքը խախտուած է: Ո՛վ է դատողը, ոչ եթէ ես մը: Սակայն ինչպէս կը կարենանք վստահ ըլլալ, որ ես-ին դատողութիւնը ճիշդ է: Եւ ապա, եթէ ճիշդ է, արինախախտման հետեւանքը կրող ես-ը ինչպէս պիտի կարենայ իր կորսուած ինքնիշխանութիւնը վերահաստատել՝ խախտողին հատուցում պարտադրելով: Այդ մէկը անկարելի է, եթէ տուժող ես-ը վնասող ես-էն աւելի ուժեղ չէ: Կայ լո՛կ մէկ ոյժ ես-էն ուժեղ, բոլոր ես-երէն ուժեղ, որ ես-երուն ստեղծած մեծ ԵՄ-ն է, որ է նաեւ Բանականութիւնը: Բանականութիւնը այս հաւաքական ԵՄ-ն է, որ կը դրսեւորուի իւրաքանչիւր ես-ին մէջ: Երբ ես մը բռնաբարէ մէկ այլ ես-ի մը ինքնիշխանութիւնը՝ անոր որեւէ կարգի վնաս պատճառելով, դէմ գացած կ'ըլլայ ԵՄ-ին, այն է՝ Բանականութեան, բացարձակ բանականութեան: Ապա յանցագործը վնաս հասցուցած կ'ըլլայ ոչ միայն մէկ այլ ես-ի, այլեւ ԵՄ-ին, այն է՝ բոլոր ես-երուն, իւրաքանչիւր ես-ի ինքնիշխանութեան: Ան դէմ գացած կ'ըլլայ Բանականութեան, ձեւով մը՝ Աստուծոյ: Ան տիեզերական յանցագործ է եւ անոր պատիժը սկզբունքաւորէն անսահման է եւ յաւիտենական:

Հակառակ ասոր՝ այս սկզբունքային անսահմանականութեան եւ յաւիտենականութեան, հաստատական արէնքը որոշ պատիժ մը կը սահմանէ իւրաքանչիւր արինախախտման պարագային: Երբ արինախախտը հատուցէ արինազուրկը՝ հաստատական արէնքի պահանջին չափով, եւ կամ կրէ իրեն սահմանուած պատիժը, ան եւս բացարձակ իրաւունքը ունի պարտադրանքի ոյժէն ազատ արձակուելու: Ուրեմն հոս կայ երկու իրարու հակասող սկզբունք: Մէկը՝ զոհին բացարձակ իրաւունքը, քանզի զոհը որեւէ երաշխիք չունի, որ յանցապարտի ազատ արձակման պարագային յանցանքը պիտի չկրկնուի, մեւը՝ յանցանքը գործողին եւ իր համապատասխան պատիժը լիովին կրողին իրաւունքը՝ պարտադրանքի ոյժին ենթակայութենէն, արինակ՝ ազատազրկումէն, դուրս գալու:

Այս խնդիրը կը կարենայ լուծել լոկ երրորդ կողմ մը, որ ա՛լ աւելի ուժեղ է երկուքէն ալ: Այդ երրորդ կողմը ես-երու իրենց կամքով եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ ստեղծած պետութիւնն է:

Պետութիւնը սրբութիւն է: Սրբութեան երաշխաւորը: Կը կարենանք ըսել՝ Եկեղեցին է, Աւրէնքը՝ Աստուած ինքն: Փիխտէ այս բառերով չի խաւսիր մեզի հետ, սակայն գրեթէ անհնար է անոր ըսածը որեւէ այլ ձեւով մեկնաբանելը: Հեզէլ նոյնը պիտի ընէ՝ տառացիաւորէն Փիխտէն քաղելով իր այս կարեւոր գաղափարը: Պետութիւնը ԵՄ-ի, Բանականութեան, մարդու տիեզերա-

կան երթին երաշխաւորն է: Եւ ինչպէս որ բացարձակ է անոր իրաւունքը, քանզի տրուած է Եւ-երուն կողմէ, որոնք բացարձակ տէրն են այդ պետութեան, նոյնպէս ալ պարտի այդ յանձնառութիւնը բացարձակ սրբութեամբ պահպանել եւ գործադրել: Կրնանք եզրակացնել, որ դատաւորը ողնաշարն է պետութեան: Եթէ դատաւորը նոյնիսկ մէկ անարդար որոշում առաւ, ապա այդ պետութիւնը կրնայ քայքայուիլ:

Փիխտէ կարծէք թէ կը խաւսի հայերուս, որոնց փաստաբանները դատախազութեան հետ միասին համայանցակիցը կ'ըլլան իրենց յաճախորդներու կեանքի կործանման ու յաճախ աքսորին եւ ապա իրենք կը դառնան երկրին դատաւորները՝ իրենց յաճախորդներուն մայր գումարները կողոպտելով՝ իբրեւ զբաւաւշրջիկ ամիսներով Թիւրքիա եւ այլուր մեկնելէն ու լաւ մը հանգըստանալէն ետք: Հայ աքսորական գրողներուն ողիսականը սոսկ սատանայական կազմակերպութեան մը գործունէութեան հետեւանքը չէ, այլ անոր, որ բովանդակ հասարակութեան մէջ գործող ամբողջական համակարգ մը անմիջական շահ ունեցած է ատկէ՝ իւրաքանչիւրը ապահովելով իր բաժինը: Սա է Արեւելահայաստանէն վերջին հինգ տասնամեակներուն ծայր առած արտագաղթին գլխաւոր պատճառը: Բովանդակ հասարակութիւնը ոտքէն գլուխ հոտած է բացաւդեայ գերեզմանի մը ծանրագոյն հոտով: Երկրին մէջ կայ կէս միլիոն ներկայ թէ «նախկին» գաղութատիրութեան միջնաբերդը եղող հակազգային վտանգաւորութեան ծառայութեան գործակալ, մատնիչ, «գործ տուող» ու շահառու: Եւ ասոնց շուրջը թաւալող ու ասոնց շահէն սեպական բարիք քաղող երկրորդ կէս միլիոն մը: Եթէ կ'ուզէք ճանչնալ այս մարդոց ո՞վ ըլլալը, ամէնէն դիւրին միջոցը տանք ձեզի: Գացէք Ոպերա կամ Երեւանի ձգաւայրին մէջ կազմակերպուած որեւէ քիչ թէ շատ վայելուչ մշակութային վճարովի ձեռնարկի եւ անգամ մը աչք նետեցէք ձեր չորս կողմը: Ներկաներուն ութսուն, եթէ ոչ իննսունհինգ, տոկոսը ասոնք են՝ հակազգային վտանգաւորութեան ծառայութեան մէջ տեղաւորուած ատարազաղտնի գործակալութիւններու կամակատարները, մատնիչները, ծախողները, գործակալները: Ասոնց «փափկասուն տիկնայք հայոցն» ու ծագուհիները, որոնք դեռ չծնած պատրաստ են երկրին պաշտաները իրենց ձեռքը անցընելուն՝ այդ ծախու համակարգին հետ իրենց մամաններուն ունեցած «կապերուն» շնորհիւ: Իսկ բեմին վրայ՝ ասոնց զուարճացնող, ասոնց գեղարուեստական, այն է՝ սեռական վերափոխուած, պահանջները բաւարարող երգիչները, պարողները, ասմունքողներն ու այլ կարգի կապիկները: Առանց դատական համակարգը Սրբութիւն Սրբոցի վերածելու՝ երկրի վրայ Աստուծոյ ներկայութեան վերածելու, անհնար է որեւէ ոչ թէ պետութիւն ստեղծելը, այլ ազգի նշոյլն անգամ երազելն իսկ: Հոս է խարխիւր ազգի: Արդարութիւնը: Արդարութիւնը ո՛չ թէ թիւրքէն կամ ձեր զառանցագործած «աշխարհէն», այլ արդարութիւնը ձեզմէ, անբարոյական բոգերուդ եւ քառակի անբարոյական դի-

ստորդներուդ ու զուարճացողներուդ նախիրէն: Իւրաքանչիւր Եւ-ի բացարձակ, հաւասար, անատարելի ինքնիշխանութիւնը: Ինքն-իշխանութիւն չի նշանակեր «ազատ ես իրաւունքդ պաշտպանե-լու, եթէ կրնաս նէ», տգէտ կապիկապետներ եւ ապագայ կա-պիկապետացուներ, տգիտագոյն երկոտանիներու արէնադիր Ազ-գային Ախոռ: Դուք պատասխանատուն էք ինքնիշխանութեան իրացման, ինքնիշխանութիւնը իրականութեան վերածելուն. սա է ձեր մեծագոյն եւ բացարձակ պատասխանատուութիւնը, այլա-պէս կաշառակերներ էք եւ ազգին մեծագոյն դաւաճանները, ձեր ոտքերն ու եղունգները ցուցադրող անուղեղ, անկիրթ ու ան-դաստիարակ բոզեր եւ ձեր բոզերը իբրեւ հպարտութիւն ցուցա-դրութեան հանող խլուրդներ, բոլոր «ընդդիմադիր» կոչեցեալ սունկերդ ներառեալ: Այլապէս ձեր «ազգ» կոչած խանութը փա-կեցէք ու տուն գացէք: Չծնած սնանկացած էք: Խոռոչատուներու եւ բոզերու նախիր:

Իսկ թէ ինչպէս պէտք է ստեղծել այդ համակարգը, խըն-դիրներու խնդիրն է: Եթէ կարենաք՝ ստեղծած կ'ըլլաք Հայքը՝ իբ-րեւ մարդկութեան ապագայ քաղաքակրթութեան նոր առանցք: Հայքը երգով-պարով չէ, որ կը ստեղծուի, այլ առաջին հերթին արէնքով: Արէնքն է խարիսխը որեւէ հաւաքականութեան:

Այս երրորդ եւ բոլոր Եւ-երէն աւելի հզար ԵՄ-ին ստեղ-ծումը կը տեսնենք, որ անհրաժեշտ պայմանն է Եւ-երու համա-կեցութեան եւ որմէ սերող ազգի: Եւ քանի որ սա ընտրովի խնդիր մը չէ, է այլ բանական բացարձակ անհրաժեշտութիւն, է այն պայմանը, որով միայն կարելի կը դառնայ հաւաքական կեանքը, ապա Եւ-ը իր բնատուր ազատ կամքով կը համաձայնի իր ան-սահման ազատութեան իրաւունքը սահմանափակելուն՝ ի խըն-դիր իրերահաւասար ինքնիշխանութեան գոյացման՝ իր անսահ-ման ազատութիւնը սահմանաւոր ինքնիշխանութեան ստորածե-լով: Սա ոչ թէ Եւ-ին կողմէ ընտրովի թէ կամայական որոշում է, այլ Բնութիւնն ինքն՝ մարդուն ծնունդ տալով եւ մարդոց հա-մակեցութիւնը անհրաժեշտ դարձնելով, այդ մէկը կը պարտադրէ: Հոս պէտք չէ հասկնալ, թէ Բնութիւնը կամք ունի եւ մարդու պէս կը մտածէ: Փիխտէ նոյնիսկ կը զգուշացնէ այդ մասին: Եւ խըն-տարէն: Քանզի իր ժամանակ այդպիսի մտածողներ կային, որոնք դեր ունեցան վիպապաշտ շարժման կազմաւորման ի վերայ: Այլ այն, որ Բնութենէն սերող եւ ինքնագիտակցութիւն ունեցող Եւ-ը լոկ այս ձեւով է, որ կը կարենայ համակեցութեամբ ապրիլ այլ Եւ-երու հետ: Սա է այն անդրանցական Բանականութիւնը, որուն ենթակայ է Եւ-ը: Եւ-ը ծնունդն է այդ Բանականութեան:

Արէնքի ոլորտին վերաբերող այս տիեզերական առանձնա-յատկութիւնները իրականութեան վերածելու համար անհրաժեշտ է քաղաքական համակարգ: Այդ համակարգը ծառան է արէնքին: Եւ այդ համակարգի ստեղծումէն եւ կատարագործումէն, այն է՝ ի Բանականութիւն կատարեալ համապատասխանեցումէն, է կա-խեալ հաւաքական կեանքի եւ ազգի ճակատագիրը:

ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԻՐԱՌՈՒՆՔԻ ԻՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսկ ի՞նչ է իրաւունքը: Ի՞նչ են ես-ին այն իրաւունքները՝ ըստ որո՞նց այս ոլորտը պէտք է կառուցուի: Ունի՞ ես-ը արդե՞ք բացարձակ իրաւունքներ: Ի՞նչ է անատարելի իրաւունք կոչուածը. կայ այդպիսի բան արդե՞ք:

Փիխտէ կ'ըսէ՝ ո՛չ: Եթէ անատարելի իրաւունքը պիտի հասկընանք բացարձակ ազատութեան իմաստով, բան մը, որ մեր ներկայ աշխարհին մէջ քաղաքական շահարկման խայծ է,— իսկ տեսականաւրէն՝ է վիպապաշտ շարժման երկդարեայ եւ հետզհետէ ահագնացող ու ժողովրդավարական դիմակով հանդես եկող վարատամներէն,— ապա այդպիսի բան բացարձակապէս գոյութիւն չունի: Այդ իմաստով՝ ո՛չ անատարելի իրաւունք գոյութիւն ունի եւ ոչ ալ երբեք կը կարենայ այդպիսի բան գոյութիւն ունենալ: Աւրինակ՝ չես կրնար ըսել, թէ դուն բացարձակապէս ազատ մարդ ես եւ ապա ամէն չորեքշաբթի աւր երկիրիդ կապիկապետին մէկ աչքը պիտի հանես, տապկես ու ուտես, վրան ալ գաւաթ մը հայկական գինի խմես, հինգշաբթի աւրն ալ երկրորդ աչքը պիտի հանես եւ դրացիներուդ նուիրես, ապա չորս ժամ ծոմ պիտի պահես՝ մինչեւ փոխ կապիկապետի նշանակումը, իսկ եթէ նշանակումը ուշանայ, ապա փոխ կապիկապետիդ աչքը պիտի հանես ու ուտես, վրան ալ երկու գաւաթ գինի խմես, եւ այդպէս շարունակաբար՝ մինչեւ կարգը հասնի կնոջդ կամ ամուսինիդ: Կրնաք հազար աւրինակ բերել: Տարրական իսկ հայեցումը խնդրոյն ի վերայ ցոյց կու տայ, որ «բացարձակ ազատութիւն» ըսուած բանը բացարձակապէս գոյութիւն չունի եւ լոկ փողոցային մակարդակի ցուցատախտաւ կային յանգերգ է:

Սակայն այս խնդիրը ունի աւելի խոր պատճառ մը: Ես-ը բացարձակ ազատութիւն կրնայ ունենալ լոկ այն պարագային, որ ինք միակ ես-ն է տիեզերքի մէջ: Իսկ այդպիսի բան բացարձակապէս չի կրնար գոյութիւն ունենալ, քանզի ես-ը միմիայն սահմանաւորութեամբ է յայտադրելի, այլ ես-երու պարտադրած սահմանաւորութեամբ է յայտադրելի, ուստի բացարձակապէս անհնար է որեւէ բնոյթի բացարձակ իրաւունքի գոյութիւնը: Ես-ը միմիայն գոյութիւն կրնայ ունենալ այլ ես-երու հետ եւ այլ ես-երու կամեցողութեամբ: Եթէ մտադիր ես ուրիշի մը աչքը հանելուն, ապա պարտադրաբար համաձայն պէտք է ըլլաս, որ իւրաքանչիւրը քու աչքդ հանէ: Հետեւաբար ես-ին տեսական անսահման ազատութիւնը ի յառաջագունէ ենթակայ է այլ ես-երու նոյնական ազատութեան ճակատագիրին՝ սահմանափակումի, որ է՝ սահմանադրումի: Ես-ը լոկ սահմանափակ ազատութիւններով ես մըն է: Աւրէնքին եւ քաղաքական ոլորտին ամբողջ խնդիրը այս սահմաններուն ճշդումն է:

Միմիայն իմացութեանց համատեսաբանութեան պատկանող անսահման ազատութեան յղացքի ի ոլորտ աւրէնքի ներածմամբ,

սահմանափակմամբ՝ սահմանադրմամբ, եւ իբրեւ ինքնիշխանութեան յղացք ստորադրմամբ է, որ կարելի է խաւախլ անաւտարելի իրաւունքներու մասին: Այն է՝ արդէն իսկ անհունարէն սահմանափակուած ոլորտի մը մէջ:

Իսկ հոս խաւաքը կրնայ վերաբերիլ միմիայն քանակի: Որակը չափելի չէ, է այլ բացարձակ: Երբ կ'ըսենք «ազատութիւն», արդէն իսկ խաւաած կ'ըլլանք բացարձակ եւ անսահման բանի մը մասին: Արէնքի ոլորտին մէջ այդ ազատութիւնը կը ստորածուի ինքնիշխանութեան, որ արինական յղացք է եւ ոչ թէ իմաստասիրական, այն է՝ յղացք չէ իմացութեանց գերողորտին պատկանող, իմացութեանց համատեսաբանութեան մաս կազմող:

Իսկ ինչն է չափելի: Ամենայն բան, որ կը պատկանի Ես-ի զգայական աշխարհին: Առաջին հերթին՝ Ես-ին մարմինը: Ես-ը իր մարմինն է աշխարհի մէջ: Ես-ին մարմինը անձեռնմխելի իրաւունքն է Ես-ին: Ապա՝ Ես-ին սեպհականութիւնը, ունեցուածքը: Անոր տունը անոր մարմնոյն շարունակութիւնն է եւ է անձեռնմխելի: Անոր ունեցուածքը, դրամը է անձեռնմխելի: Պետութիւնը դոյզն իսկ իրաւունքը չունի գիտնալու, թէ ո՞վ ինչ ունի, որո՞ն գրպանը ինչ կայ, քանզի իւրաքանչիւրին ունեցուածքը շարունակութիւնն է իր սեպհական մարմնոյն, որ անձեռնմխելի է: Համեմատեցէք սա մերարեայ «ազատութիւն» եւ «Ժողովրդավարութիւն» որո՞ճացող ու ջատագովող կեղծաւոր ու խարդախ հասարակութեանց ու կայսրութեանց բացալթեայ բանտերուն հետ: Սակայն Փիխտէ ունի հաստատեալ սահմանափակումներ, որոնց մասին աւելի ուշ կ'անդրադառնանք: Չես կրնար երկրորդ տուն մը ունենալ, քանի դեռ մէկ անտուն մարդ կայ երկիրիդ մէջ: Չես կրնար արդու զարդուի, տէրտէրներուն եւ բանաստեղծներուն սիրելի «փափկասուն հայ կին»-ը դառնալ, քանի դեռ մէկ անհագուստ ու անկապուստ կին կայ երկիրիդ մէջ: Մեր արերուն՝ չես կրնար թանկ կարժէք ինքնաշարժ ունենալ այնքան ատեն, որ տարրական իսկ ինքնաշարժ մը չունեցող մարդ կայ երկիրիդ մէջ:

Այս երկրորդ ոլորտին վրայ է, որ իմաստասիրութիւնը, մանաւանդ քաղաքական իմաստասիրութիւնը, իր ուշադրութիւնը պիտի սեւեռէր Փիխտէի գիրքի լոյս ընծայումէն ետք ամբողջ դար մը եւ աւելի: Փիխտէ երեսանց միայն կ'անդրադառնայ այդ հարցերուն. անոր նպատակը այդ ամէնուն հաբանական հիմքերն են՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան եւ արէնքի ենթոլորտին ներքին կապերը եւ ապա այդ ենթոլորտին ներքին կառոյցը եւ բանումի եղանակները: Սակայն այդ «երեսանցն» իսկ ընթերցողին ողնաշարը ցնցող յատկութիւններ ունի: Թերեւս հո՞ս նաեւ պէտք է փնտռել պատճառը, թէ ինչո՞ւ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը «քաջալերուած» իմաստասիրութիւն մը չէ վայրի դրամատիրական համակարգերուն ենթակայ հասարակութեանց մէջ, որոնք գիշեր-ցերեկ կ'ուսումնասիրեն իրենց անուանի համբալկներուն ու իմաստականերուն «իմաստասիրութիւնները»: Դուք կը ծընիք խարդախութեանց քարոզչական ոստայնի մը մէջ, «ուսում»

կը ստանաք խարդախութեանց քարոզչական ոստայնի մը մէջ, ամուսնանալով՝ ընտանիք կը կազմէք խարդախութեանց քարոզչական ոստայնի մը մէջ, ձեր երեխաները կը դաստիարակէք խարդախութեանց քարոզչական ոստայնի մը մէջ, ապա կը սատարէք եւ ձեր «յաւիտենական կեանքը» կ'անցընէք խարդախութեանց քարոզչական ոստայնի մը մէջ: Խարդախութեան եւ քարոզչութեան որջեր են ձեր դպրոցները, ձեր եկեղեցիները, ձեր համալսարանական հաստատութիւնները, ձեր տեղեկատուական կազմակերպութիւնները, ձեր քաղաքական, արհեստագործական հաստատութիւններն ու ձեր պետութիւնները, ապա եւ ձեր բոլոր «համաշխարհային» մարմինները:

Փիխտէ ձեռով մը ինքզինքէն դուրս գալով եւ նոյնիսկ խախտելով իր մտածումներուն եւ վերլուծութեան ընթացքը, — որմէ ալ կրնանք հետեւցնել ըսածին ունեցած կարեւորութիւնը իրեն համար, — կը նշէ, թէ արեւելի ոլորտը չի վերաբերիր մարդու մտածումներուն, ունեցած համոզումներուն եւ ներքին ապրումներուն: Չես կրնար ըսել, թէ այսինչ մարդուն մտածումները իմ ինքնիշխանութեանս դէմ են, ուստի՝ բանտարկեցէք զայն: Կամ թէ այսինչ մարդուն բարոյական արարքներէն ես շատ գէշ կը զգամ եւ արդարեւ, այսպիսեալ, իմ ինքնիշխանութիւնս բռնաբարուած կը զգամ. ուստի անմիջապէս վերցուցէք ու տարէք զայն ո՛ր ուզէ ըլլայ, միայն թէ աչքէս հեռու ըլլայ: Փիխտէ՝ միջամտելով իր իսկ մտածումներու հոսքին, կ'ըսէ, թէ մարդուն մտածումներուն վրայ ապա եւ արեւելքով չպարտադրուած անոր գործունէութեան թէ ապրելակերպին վրայ որեւէ սահմանափակում գոյութիւն չունի: Բռնաբարուած կը զգաս. զգայ: Գնա՛ տունդ մտիր ու սատկէ: Ատիկա արեւելքին խնդիրը չէ: Ի վերջոյ, մարդուն հաւաքական աշխարհը բանտ չէ: Ինքնիշխանութեան ոլորտը կը վերաբերի սոսկ սահմանափակ ու չափելի՝ մարմնական եւ առարկայական իրականութեան:

ՏԵՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱՌՈՒՆՔԻ ԻՐԱՌՈՒՆՔԻՆ

Ինչպէս տարբերել այս բաները իրարմէ: Ի՞նչ չափորոշիչներով:

Ասոր բանալին պատճառականութեան սկզբունքին մէջ է, որուն առնչուեցանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն: Այս գիրքը՝ գրուած ըլլալով համալսարանէն Փիխտէի վտարման առաջին ամիսներուն ընթացքին, կ'ամփոփէ ցայդ անոր իմաստասիրութեան կենսական գաղափարները: Փիխտէ արդէն իսկ 5–6 տարի ժամանակ ունեցած ըլլալով իր իմացութեանց համատեւ սաբանութեան ի վերայ մտմտալու, մանաւանդ որ ատիկա ընելու հրաշալի միջավայրը ունէր՝ շրջապատուած ըլլալով իմաստասիրութեան զինք պաշտող ուսանողներով եւ անընդհատ նամակագրութեան թէ անձնական զրոյցներու մէջ ըլլալով արուան մտաւոր լաւագոյն դէմքերուն հետ, ինքզինք յղկելու թելը սեպածը զանցաւ

ռելու, արժեքաւոր սեպածը պահելու, կարելիութիւնը ունէր: Ի դէպ, ան միշտ ուսանողներէն կը խնդրէր, որ քննադատաբար վերաբերին իր իւրաքանչիւր խաւսքին, բռնեն իր թերութիւններն ու սխալները: Այս պատճառականութեան սկզբունքը, զոր հոս կը գործածէ Փիխտէ, պատահաբար մէջտեղ նետուած գաղափար մը չէ, ոչ ալ կարկտան մը անոր իմաստասիրութեան վրայ, այլ ոսկեթելի պէս անցնող հիմնական, կրնանք ըսել՝ արայեական, յղացք մը անոր բովանդակ իմաստասիրութեան մէջէն, քաղաքական իմաստասիրութիւնը ի ներ առեալ՝ ողջը իրարու ագուցող:

Պատճառականութեան սկզբունքը նոյնիսկ կը փոխարինէ կեանքի պահպանման սկզբունքը: Ահա թէ ինչպէս:

Ես-ին ինքնիշխանութիւնը՝ տարածուելով զինք շրջապատող Բնութեան թէ Աշխարհին ի վերայ, կը բախի այլ Ես-երու նոյնական ինքնիշխանութեան իրաւունքին: Եթէ պահ մը պատկերացնենք, թէ Ես-ը մենակ է Տիեզերքի մէջ, ապա ողջ տիեզերքը տեսականաւորէն անոր սեպհականութիւնն է կամ կրնայ ըլլալ: Իսկ ի՞նչ է սեպհականութիւնը: Կարելոր հարց մը: Սեպհականութիւնը սոսկ մարդուն ստեղծածը չէ, գաղափար մը, որ առկայ էր Փիխտէի աւրաք եւ ցայսաւր իսկ, այլեւ մարդուն մտադրածը: Երբ մարդ իրագործել կը մտադրէ որեւէ բան, ապա այդ մտադրութիւնն իսկ տուեալ առարկան իր սեպհականութեան կը վերածէ: Երբ կը մտածես, թէ այս հողակտորը յարմար վայր է քեզի համար հոն հաստատուելու եւ այդ հողը մշակելու կամ դիմացդ ելած ծառէ մը պտուղ քաղելու, ապա այդ հողակտորը կամ ծառը արդէն իսկ սեպհականութիւնդ է: Եթէ չէ, ապա ինչո՞ւ պտուղ կը քաղես: Կը գողնամ: Որմէ: Տէր չունի: Մենակ ես Աշխարհի մէջ: Հոս է սեպհականութեան տեսական ծիլը: Ունեցած մտադրութիւնդ առարկայի մը ի վերայ տուեալ առարկան կը վերածէ ինչքի: Այլ բառերով՝ տեսաւրէն՝ սեւեռականութիւնը ծագումն է առարկայականութեան:

Այս մեկնաբանութիւնը աւելի խոր արմատներ ունի Փիխտէի անդրանցական տեսաբանութեան մէջ: Բովանդակ հատորոյս երկայնքին այս յղացքին կարելորութիւնը նկատի ունենալով՝ հոս քանի մը բառով նշենք ասոր իմացական ենթահողը, որ այլապէս մեր տեսական բաժինին նիւթը պէտք է ըլլար: Իրի ծագումը այս մտասեւեռումն է: Երբ Ես-ը իր ուշադրութիւնը կը սեւեռէ ինքն իրեն վրայ, ինքն կը դառնայ իր՝ իր իրը: Ասով՝ Ես-ը «ենթակայ» չէ եւ երբեւէ ենթակայ չի կրնար ըլլալ: Ես-ը միմիայն «իր-ենթակայ» է: Սա ամէնէն պարզ ու ամէնէն չհասկցուած գաղափարն է Փիխտէի իմաստասիրութեան մեծամիտ ամենաբաններուն, դեռ չըսենք՝ բովանդակ համալսարանական եւ մեկնաբանական աշխարհի թութակներուն կողմէ: Ես-ը վիպապաշտութեան ենթական չէ բոլորովին, այլ ատկէ լիովին տարբեր ու նոյնիսկ ատոր լիովին հակադրեալ յղացք մը: Յղացք՝ այն քանեաւ, որ քանեաւ որ ենթակայ է մտահայեցումի՝ ուշադրութեան սեւեռումին: Այլապէս, էս-բանաւրէն, Ես-ը յղացք ալ չէ: Յղացքը այս սեւեռումին արդիւնքն

է: Ինքնին՝ մեռեալ: Ես-ը արարական ես է: Յարատեւութեան մը մէջ առկայ ու կայացող ես է: Ես-ը ասով է տարբեր իրէն՝ է՝ իրենթակայ:

Փիխտէ ուղղակի կացինով կը հարուածէ իր իմաստասիրութեան ենթակայութիւն բխեցնող մեկնաբանութիւններու գլխուն: Բայց այսաւր իսկ գիրքեր կը հրատարակուին Ռքսփորդի թէ այլ հրատարակչատուններու կողմէ, ուր ոչ միայն կ'անգիտացուի այս հիմնարար գաղափարը, այլեւ «անդրանցականութիւն» բառն իսկ գտնելու համար խոշորացոյցով պէտք է թափառիս ատոնց էջերուն մէջ, այլեւ անդրանցականութեան փոխարէն առաջին իսկ էջերէն հետեւողականաւրէն կը տողանցէ «հոգեբանական» եզրը: Նոյնիսկ «Ես» բառը չես գտներ, ոչ իսկ Փիխտէի կտրականապէս մերժած յոռի «անձ» բառը, որ երբեմն կը տիրապետէ որոշ այլապէս լաւ թարգմանութիւններու մէջ: Սա կը նշանակէ մէկ բան. այդ թարգմանիչները համալսարանական որոշ կրթութիւն ունեցող եւ գիրք մը թարգմանելով յաջորդ աստիճանը մագլցելուն հետամըտող մարդիկ են, որոնք նոյնիսկ չեն կարդացած Փիխտէի իմաստասիրութեան կարեւորագոյն հատուածները, ոչ ալ գիտեն, թէ այդ հատուածները ո՛ր են: Վերոնշեալք նոյնիսկ այս ստորակայ ու Փիխտէի մերժած բառին իսկ չեն արժանացներ զինք, այլ զայդ կը փոխարինեն իրենց նորաւրեայ «ակադեմական» փսխունքով, աւրինակ «գործակալը» բառով: Գործակալը եկաւ, գործակալը գնաց, գործակալը ասանկ կ'ըսէ, գործակալը անանկ կ'ընէ. գրածնին կարծես ոստիկանական քրէաթուղթ ըլլայ: Փիխտէ եթէ իմանար իր իմաստասիրութեան այս կարգի սրբապղծումը, գերեզմանէն ելլելով՝ կուշտ ու կուռ պիտի միզէր այսպիսի բոզերու ու անոնց երաշխաւորներու բանակին, ներառեալ Ռքսփորդ հրատարակչատան տնաւրէններուն բերանը:

Արդ, իրը ծնունդն է արարական ու յարագոյ Ես-ի մտասեւեռման ընթացքին սառած պահէ մը, ականթարթային պահէ մը սերող ընկալման ու այդ ընկալման տրուած առաւելական մեկնաբանութեան: Այդ մեկնաբանութիւնը պատկեր է սոսկ: Եւ իրը այդ պատկերն է: Եւ լոկ այդ պատկերն է: Այս վերջին նախադասութիւնը շատ բան մտածելու տեղիք պիտի տայ ձեզի: Եւ հոս, իրաւամբ, շատ բան կայ մտածելու: Եւ հոս է, իրաւամբ, Փիխտէի անդրանցականութիւնը հասկնալու թերեւս ամէնէն կարեւոր բանալին: Ես-ը իր ուշքը կը սեւեռէ զինք շրջապատող աշխարհին վրայ: Բայց քանի որ մենակ չէ եւ երբեք մենակ չի կրնար ըլլալ Աշխարհի մէջ, ապա անոր մտադրութիւնը կը բախի այլ Ես-երու մտադրութեանց եւ յաճախ միեւնոյն առարկային ի վերայ: Հոս է, որ կը ծագի ինքնիշխանութեան սահմանները գծելուն խնդիրը, որ արէնքի ոլորտին վերաբերող քաղաքական խնդիր է: Ինքնիշխանութեան մէկ ենթոլորտը տեսանք՝ Ես-ին սեպհական մարմինը: Ես-ը մարմնաւորուած է աշխարհին մէջ: Անոր մարմինը անոր սեպհականութիւնն է: Երբ կ'ըսենք՝ «Արմէնը եկաւ» կամ «Արմէնը գնաց», նկատի ունինք անոր մարմինը եւ ոչ թէ հոգին

կամ անոր հագուստը: Ես-ին մարմինը անոր բացարձակ սեպհա-կանությունն է: Նոյնպես այ, ինչպես որ կը տեսնենք, անոր մտա-դրածը անոր սեպհականությունն է: Ամեն պարագայի, մտադրեալը ուրիշի մը սեպհականությունը չէ:

Ինչն է, որ կը միացնէ այս երկու այլապէս անառնչակից թուող բաները՝ մտադրողն ու մտադրեալը: Պատճառականութեան սկզբ-բունքը: Ես-ը եթէ ես է, ապա ան պատճառող է եւ ոչ թէ պատ-ճառեալ: Ես-ին՝ իր իսկ մարմնոյն ի վերայ ունեցած իրաւունքը կը նշանակէ, թէ լոկ Ես-ը պատճառ դառնալու իրաւունքը ունի իր մարմնոյն: Ես-ն է, որ կ'որոշէ՝ երբ ուտէ, ինչ ուտէ, ո՛ր երթայ, ո՛ր նստի, երբ քուն մտնէ, ոչ թէ ոեւէ այլ մէկը: Չես կրնար Ես-ին ըսել՝ «դուն այս ժամուն պիտի քնանաս»: Եթէ ըսես այդպիսի բան մը, ապա յափշտակած կ'ըլլաս անոր անաւտարելի իրա-ւունքը: Այդ անաւտարելի իրաւունքը Ես-ին՝ իր մարմնոյն վրայ սեպհական պատճառ ըլլալու իրաւունքն է :

Նոյնն է պարագան ինչքի: Երբ մէկու մը ինչքը կը յափշտակես, ապա անոր սեպհական պատճառականութեան իրաւունքն է, որ յափշտակած կ'ըլլաս:

Այս նոյն տրամաբանութեամբ է, որ ըսինք՝ մարդուն մար-մինը մարդուն ինչքն է: Հոս որեւէ հակասութիւն չկայ ի դէմ Փիւ-տէի իմաստասիրութեան գլխաւոր դրոյթներուն: Տեսանք՝ Ես-ը ինքն իր մէջ, գիտակցութեան միջոցաւ, տեսականաւորէն կ'երկ-փեղկուէր ենթակայի եւ առարկայի: Այդ երկփեղկումը ինքնագի-տակցութեան եւ որեւէ գիտակցութեան նախադրեալն էր. չկայ գիտակցութիւն՝ առանց այս երկփեղկման: Ուստի Ես-ին մարմինը իբրեւ Ես-ին ինչքը ընդունիլը դիւրաւ կը հետեւի հոսկէ: Այս երկու՝ մարմին եւ ինչք, այլապէս տարորոշուող բաները կը միանան մէկ սկզբունքի տակ՝ պատճառականութեան սկզբունքին՝ Ես-ի՝ պատ-ճառ դառնալու եւ ոչ թէ պատճառեալ ըլլալու սկզբունքին: Եւ, այդպիսեաւ, կը վերաբերին իմացութեանց համատեսաբանու-թեան ոլորտին, որմէ է, որ կ'ածանցուի ինքնիշխանութեան՝ աւ-րէնքի ենթոլորտը:

Իսկ ինչ կ'ենթադրէ պատճառող ըլլալ եւ ոչ թէ պատճառեալ: Առաջին հերթին՝ նպատակ: Իսկ նպատակը բնականաբար կ'են-թադրէ ժամանակ: Երբ Ես-ը տէրն է իր կամքին, ապա ան պատ-ճառելու ունակութիւն ունի: Թէ որեւէ բան ան կը պատճառէ կամ ոչ, այլ հարց է: Սակայն քանի որ Ես-ը համակ արարում է, այն է՝ անոր գոյաձեւը համակ արարք է, որ է՝ ան արարաբնոյթ է, կարելի չէ պատկերացնել Ես-ը՝ առանց պատճառականութեան կամ պատ-ճառող կամքի:

Ամէն պարագայի, Ես-ը ընտրութիւն ունի իր պատճառողի ու նակութիւնը այս կամ այն նպատակին ուղղելու, այս կամ այն պա-րագային գործածելու: Որոշման տէրը ինքն է: Երբ կ'ըսես, աւրի-նակ՝ «ես այս հողը պիտի վերածեմ չնաշխարհիկ պարտէզի», ինչ ենթադրած կ'ըլլաս: Ինչն է ենթադրելին խաւսքիդ մէջ, որուն ար-տայայտութիւն չես տար: Շարունակականութիւն մը: Ժամանակ:

Ենթադրած կ'ըլլաս այդ հողին գոյութեան շարունակականութիւնը՝ անկախ ատոր վրայ կատարելիք արարումէդ, ապա՝ ատոր վրայ ոեւէ այլ Ես-ի միջամտութեան բացառումը եւ կարելորագոյնը՝ քո գոյութեանդ շարունակականութիւնը, այն է՝ ապագայ ունենալուդ կամքը: Կամքդ է, որ Ժամանակի մէջ այդ ապագան ապագայ կ'ընէ: Առաջին հերթին՝ շարունակականութեանդ կամքը:

Ասկէ կը հետեւի այն, որ քու շարունակականութիւնդ ածանցեալ է պատճառականութեան սրբազան իրաւունքէդ եւ թէ այդ պիսի իրաւունք՝ գոյութիւնը շարունակելու իրաւունք՝ իբրեւ կարգ, գոյութիւն չունի: Քու կամքիդ տէրը ըլլալը այդ մէկը ինքնաբերաբար կ'ենթադրէ իր մէջ: Ուրեմն, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ պատճառականութիւնը՝ իբրեւ կարգ, աւելի հիմնական է, աւելի անդրական է, քան գոյութիւնը պահպանելու սրբազան իրաւունքը:

Այս ըսուածը կարելոր իմաստասիրական հետեւանքներ ունի: Իր ճշգրտութեան եւ տրամաբանութեան առնթեր հարց կրնայ ծագիլ, թէ արդեւք նորածին երեխան կամ իր գիտակցութիւնը կորսնցուցած, թէեւ դեռ ողջ մարդը գոյութեան իրաւունք ունի: Եթէ ուզենք համը հանել, կը կարենանք այսպիսի հարցեր եւս դուրս բերել հոսկէ: Պէտք է զգուշ ըլլալ՝ բան մը իր բովանդակութեան մէջ հասկնալու համար, այն է՝ բովանդակ իմաստասիրական համակարգը հասկնալու եւ ապա դրոյթը չխեղաթելելու: Խեղաթելելը միշտ աւելի դիւրին է, քանզի մարդոց 99.99 տոկոսը դիւրաւ կ'ենթարկուի խաբէութեան՝ աչքերը բացած ըլլալով, ուսում ստացած ըլլալով, կեանք մը ապրած ըլլալով եւ ապա յախտենական քուն մտած ըլլալով խաբէութեան ու խարդախութեան, քարոզչութեան ու խեղաթելութեան ովկիանոսներու մէջ:

Ամէն պարագայի, Փիխտէի հաստատած այս արտաքնապէս անմեղ թուող ու լաւ մտածուած սկզբունքը քաղաքական փոթորիկներ յառաջացնելու ունակութիւնը ունի: Եթէ Ես-ին Ես-ութիւնը կը բնորոշուի պատճառականութեամբ, ինքն իր գործունէութեան պատճառ դառնալու որոշումով, ապա չես կրնար ըսել Ես-ին, թէ «դուն, տիար Ես, այս Ժամուն պիտի աշխատիս»: Չես կրնար փախուստ տալ այս եզրակացութենէն՝ իմաստակելով, թէ Ես-ը ինքն իր «ազանտ» կամքով ընտրած է իր ստրկութիւնը, թէ հրաժարած է զինք բնութագրող պատճառելու իրաւունքէն: Բանական էակ ըլլալու նախապայմանն է ոչ միայն պատճառելու տեսական ու անիրագործելի, թուղթի վրայ եղած երեւակայական իրաւունք մը, այլ պատճառականութիւնը իրական կեանքի մէջ իրացնելու բացարձակ իրաւունքը: Երբ Ես-ը ի վիճակի չէ որեւէ պատճառաւ իր այդ՝ զինք բնորոշող իրաւունքը իրացնելու, ապա սխալ բան մը կայ հասարակութեան բովանդակ կառոյցին մէջ: Ես-ը Ես է լոկ այն պարագային, որ զայն բնորոշող պատճառելու սկզբունքին բացարձակ տէրն է. ոչ թէ մէկ այլ Ես է տէրը այդ իրաւունքին: Փոլ կու գայ ողջ դրամատիրական համակարգը: Նոյնպէս փոլ կու գայ ողջ համայնավարական համակարգը:

Սա է արմատական պատճառներէն մէկը իմաստասէրի մը

Իմաստասիրութիւնը յաճախ լուրջի չառնելուն, անոր ըսածը տրամաբանական յանգումին չտանելուն, այլ անոր իմաստասիրութենէն քաղուածք մը կատարելով՝ սեպհական «իմաստասիրութիւն» հիմնելուն, ինչ որ կը նշանակէ՝ ոչ թէ իմաստասիրութիւն, այլ գաղափարախառնութիւն՝ իմաստակութիւն, արդարաբանութիւն: Աշխարհը իմաստակներով եւ գաղափարախառններով է լեցուն, որոնք կը տողանցեն համալսարանական դասագիրքերու մէջ՝ կաղապարելով սերունդները: Իմաստասէրները առաջին իսկ հերթին այդ շինծու կաղապարները քարուքանդ ընողներն են: Անոնք չափազանց հազուագիւտ են: Եւ անոնց խաւսքը ձեզի սովորաբար չի հասնիր, քանզի կ'անցնի քաղաքական եւ «լուսաբանական» տարբեր մողերէ, կը զարդարուի, անուանի հրատարակչատուններու կողմէ լոյս ընծայուած գեղեցիկ գիրքերու մէջ «կը բարեփոխուի», կը համեմուի, կը տուփաւորուի ու գեղեցիկ ժապաւէնով մը կը փաթթուի եւ ապա նոր միայն կը հասնի ձեզի, եթէ երբեւէ հասնի, քանզի ձեր ականջներն ու գիտակցութիւնը ենթարկուած են առաւրեայ անդադրում այնպիսի հեղեղի մը, որ բացառուի հոն մուտքը որեւէ չվաւերացուած գաղափարի, որպէսզի եթէ մէկ ականջէն մտնէ իսկ, չտեղաւորուի, ծիւլեր չարձակէ, այլ քիչ անց մեւսէն դուրս գայ վաւերացուած գաղափարներու հեղեղի ճնշումին տակ: Փիխտէ իմաստասէր է:

Իսկ դասախաւսի մը դասախաւս ըլլալը կը հասկնաս միայն այն ատեն, երբ ան հասարակարգին նախապաշարումներէն դուրս եղած գաղափարներու պոչին «ծայրայեղական» կամ ասոր համահունչ մէկ պիտակ չի փակցներ կամ այդ կարգի եզրի ծամակալով մը ատոր մագերը չի կաշկանդեր: Քանի՞ դասախաւս կը գտնէք բովանդակ Արեւմուտքի մէջ: Բոլորը վախկոտ ու սարսափահար՝ իրենց տեղն ու չափը իմացող ամսականեալ ստրուկներ, բոլոր լաւագոյն ակադեմական հրատարակչատուներուն միջոցաւ հրատարակուողները ի ներ առեալ:

Մեր դարուն ամէնուր ծայր առած է արդարաբան իմաստակներու փաղանգ մը, որոյ գլխաւոր մտահոգութիւնն է իր գաղափարներուն յարմարողականութիւնը իշխող թէ գերակայ պետական կամ գաղափարախառնական համակարգերուն: Այս մարդոց հոգւոյն ծուծը մուրացկանութիւնն է: Ինքզինքնին արդարաբանի կամ կեղծ քննադատի վերածելով՝ կը յուսան երկու կարելի բանի: Առաջինին պարագային՝ անուն հանելուն եւ ամսական ապահովելուն: Երկրորդին պարագային՝ բուն քննադատները դաշտէն հեռացնելով՝ դաշտը սեպհականացնելով կամ կեղծ քննադատութիւններու տարափի մը տակ բուն քննադատներուն ըսածը անաւարացնելով՝ դարձեալ անուն հանելուն եւ իբրեւ «շինիչ այլախոհ» դիրք շինելուն ու ամսական ապահովելուն՝ զմայլաբար լրացնելով գերգաղափարախառնութեանց ծառայող կրթական հաստատութիւններու ունեցած «ազատ խաւքի ու կարծիքի» արհեստական անհրաժեշտութեան պահանջը: Ասոնց գործը՝ «այլախոհ» խաղալով՝ բուն այլախոհները դուրս դնելն է կրթական համակարգէն՝

ի շահ իրենց փառքին ու գրպանին:

Բացարձակ պատճառականությունը իմացությունաց համատե՛ս սաբանությունաց գերոլորտին մաս կազմող յղացք է: Արէնքի ոլորտին մէջ բացարձակ պատճառականություն չի կրնար գոյություն ունենալ: Այլ սոսկ սահմանափակ պատճառականություն՝ ի հետեանս նոյն ինքն այլ եսերու եւ անոնց իսկ ունեցած պատճառողի նոյն իրաւունքին, որ կը սերի իւրաքանչիւրի ինքնիշխանութեան հաւասար իրաւունքէն: Հոս պէտք է տարոորոշէք հետեւեալը. բացարձակ իրաւունքը եւ բացարձակ պատճառականությունը տարբեր բաներ են: Բացարձակ պատճառականությունը կը նշանակէ արտաիրական բան մը: Նոյնպէս ալ բացարձակ ազատություն չի կրնար գոյություն ունենալ իրականութեան մէջ, այլ սոսկ բացարձակ ինքնիշխանություն, այն է՝ բացարձակ իրաւունք: Բացարձակ պատճառականությունը եւ բացարձակ ազատությունը իմացությունաց համատեսաբանությունաց գերոլորտը բնութագրող տեսական յղացքներ են եւ են ոչ մէկ բան աւելի, այն է՝ անգոյ են իրական աշխարհին մէջ: Այդ յղացքները տեսական ձեւեր են, որոնք ստորադրուելով իմացությունաց համատեսաբանութեան ոլորտներուն մէջ՝ ձեռք կը բերեն իրական նկարագիր, այն է՝ բովանդակություն: Արէնքի, այն է՝ սահմանադրական, քաղաքական ոլորտին մէջ կը ստորադրուին ինքնիշխանութեան, որ սահմանադրեալ քաղաքացիներու իրաւունքներուն բացարձակ սահմանները կը գծէ: Բացարձակ իրաւունքը, բայց ոչ բացարձակ պատճառականությունը, իրաւական յղացք է՝ պայմանաւորուած բոլոր եսերու ի յառաջագունէ ունեցած պատճառականութեան իրաւունքի հաւասար իրացման ի վերայ: Իսկ տեսաբանութեան ձեւաբանութեան մէջ ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ սա:

Ես-ին ինքնայայտադրումը, անոր պատճառականությունը ըլլալով բացարձակ՝ կը տարածուի բովանդակ տիեզերքին վրայ: Տեսականաւրէն չկայ որեւէ խոչընդոտ: Սակայն մարդուն տիեզերքը՝ անոր ըմբռնած ու անոր հասանելի աշխարհը սոսկ իրային չէ, այլ է նաեւ կամական: Արդարեւ, որպէսզի այս բացարձակ իրաւունքը իրադրուի, անհրաժեշտաբար պէտք է ոչնչացնէ այդ իրաւունքը խոչնդոտող կամային որեւէ երեւոյթ: Սակայն այդ մէկը ընելով՝ ես-ը ոչնչացուցած պիտի ըլլայ ոչ-ես-ը, առնուազն կամային ոչ-ես-ը: Իսկ կամային ոչ-ես-ի ոչնչացումով՝ ոչնչացուցած պիտի ըլլայ իր ինքնայայտադրութեան անհրաժեշտ պայմանը, որ էր՝ զինք դիմակայող կամային ես-ին գոյությունը: Այսու, ինքնայայտադրումը անհնար պիտի դառնայ, քանզի ես-ը սոսկ ոչ-ես-ի դիմակայութեամբ է, որ կը կարենայ ինքնայայտադրուիլ: Անհունին ու անեզերին մէջ ինքնայայտադրում չի կրնար տեղի ունենալ: Ինչպէս եւ վասն ինչի: Ուստի ես-ը՝ ոչնչացնելով ոչ-ես-ը, ինքզինք է, որ ոչնչացուցած պիտի ըլլայ: Իսկ ինքնաոչնչացումը ես-ի էությունականութեան հակասող յղացք է: Ահաւասիկ կը տեսնենք, որ հակասութեան մը առջեւ կը գտնուինք: Տեսաբանաւրէն՝ հակադրականություն առջեւ: Այս հակադրականությունը սոսկ մէկ լու-

ծում կրնայ ունենալ: Ես-ին գիտակցութիւնը առ այն, որ իրմէ անկախ այլ ես-եր գոյութիւն ունին պատճառականութեան նոյն իրատունքով: Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ բանականութիւնը կամ թէ առկայ տիեզերական բանական կարգին իրադրումն ու ընկալումը: Այս բանականութեան զարգացած ձեւն է քաղաքական հասարակութիւնը: Քաղաքական հասարակութիւնը խարսխուած է ես-երու բանականութեան նշեալ սկզբունքին ի վերայ:

ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼ ԻՆՔՆԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Իմացութեանց համատեսաբանութենէն սերող ազատութեան գերսկզբունքի Աւրէնքի ոլորտին մէջ ստորադրեալ ինքնիշխանութենէն սերող իրատունքներուն սահմանները կը գծէ արէնքը: Հաստատական արէնքը: Ո՛րէն Ես դոյզն իսկ աւելի ինքնիշխանութիւն չունի ո՛րէն այլ Ես-է: Ո՛րէն Ես նոյնքան ինքնիշխանութիւն ունի եւ ոչ աւելի, ո՛րքան ո՛րէն այլ Ես: Ինքնիշխանութիւնը չափելի չէ, քազի կը բխի բացարձակէ մը՝ ազատութենէն: Ինքնիշխանութիւնը արէնքի ենթոլորտին ձեւն է, ինչպէս որ ազատութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոլորտին ձեւն է: Չես կրնար ձեւը չափել: Կամ ձեւը ունի եւ կամ ձեւը չունի: Չես կրնար զայդ տարբեր չափերու վերածել: Չափը սոսկ քանակի վերաբերող ստորադրական յղացք է եւ ոչ թէ որակի: Իսկ ինքնիշխանութիւնը որակ է եւ ոչ թէ քանակ: Կամ ունիս ինքնիշխանութիւն եւ կամ չունիս: Քանակը կը վերաբերի մարմնոյդ եւ ունեցուածքիդ՝ ինչքի՛ եւ ո՛չ թէ որակի: Որակը քանակելի չէ: Ուստի իւրաքանչիւր Ես կամ նոյն ինքնիշխանութիւնը ունի եւ կամ պարզապէս ինքնիշխանութիւն չունի:

Աւրէնքի ոլորտի այս սկզբունքային ըմբռնումներէն ետք կը ծագի, սակայն, կիրարկման հարցը: Իսկ դեռ ատկէ առաջ՝ արէնքն ինքն. թէ ինչ պիտի ըլլայ այդ արէնքը՝ արէնքներուն համալիրը: Դժուար հարցը սա՛ է: Փիխտէի առաջարկած լուծումները մասամբ միայն տեսելի են մեր ժամանակներու մարդուն կողմէ: Սակայն անոր նոյնիսկ ոչ յաջող եւ ոչ խորահայեաց լուծումներուն մէջ կան արժէք ունեցող անհամար նկատողութիւններ ու կէտեր: Բո՛ւն արժէքը, սակայն, անոր իմաստասիրութեան տեսական բաժինին մէջ է: Այս տեսական բաժինը անոր լաւագոյն ժամանակիցներն իսկ չհասկցան: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ քանի մը տեսական խնդիրներու կ'առնչուինք ինքնիշխանութեան սահմանները գծելու ատեն:

Նախ եւ առաջ ենթադրած կ'ըլլանք այն, որ իւրաքանչիւր անհատ,— կամ ըսենք՝ վայրենի, որոյ ի մէջ բանականութեան ծիլը արթնցած ըլլալով՝ մաս կը կազմէ մեր բանականութեան դաշինքին, մաս կը կազմէ այդ ստեղծուած եւ արէնքով բանող հաւաքականութեան,— Ես մըն է: Այն է՝ կ'ընդունի այլ ես-երու իբրեւ Ես գոյութիւնը, այն է՝ ունի սահմանի գիտակցութիւն: Այն է՝ է ի յառաջագունէ սահմանադրեալ: Այն է՝ է բանական Ես: Մէկ կողմ թողած այս արմատական խնդիրը, քանզի գոնէ տեսական

աւրէն կրնանք ըսել՝ եթէ մաս կը կազմէ հաւաքականութեան, արդէն իսկ ես է, կը յառաջանայ ես-ի ոչ թէ ինքնագիտակցութեան, այլ արտագիտութեան խնդիրը: Ես-ը ուրկէ՞ գիտնայ ճիշդ իր սահմանին ինչ ըլլալը, ո՞ր ըլլալը:

Եթէ ըսենք՝ արեւնքէն, ապա հոս մէկ այլ հարց պիտի ծագի Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Եթէ ես-ը ի վիճակի չէ՛ այդ արեւնքը ի յառաջագունէ գիտնալու, ապա ինչպէս մշակողը պիտի դառնայ այդ արեւնքին, եթէ արեւնքը ես-երն է, որ պիտի մշակեն: Իսկ եթէ այլ ես-եր այդ արեւնքը պիտի մշակեն, ապա առաջ կը կանգնինք այն բոլոր խնդիրներուն, որոնց առաջ այսաւր իսկ կը կանգնին աշխարհի բոլոր սահմանադրութիւններն ու արեւնքները: Փիխտէ կ'երեւակայէ բարձրագոյն մարմին մը, որ ի վիճակի է այդ արեւնքները մշակելու՝ առանց շահադիտութեան: Հոս է, այսաւրինակ անլրջութիւններու պատճառաւ է, որ Էնգելսի, Բալկունիի եւ ուրիշներու քննադատութիւններն ու մտածումի ուղղութիւնները կը մտնեն քաղաքական իմաստասիրութիւն, քանզի Փիխտէ թերի կերպով կը պատկերացնէ քաղաքական ոլորտը՝ իր բոլոր հրաշալի վերլուծութիւններով հանդերձ: Այս մտածողները եւ ուրիշներ, սակայն, որոշ պատմաքաղաքական, առարկայական, ըսել կ'ուզէ՝ «եղածը ասիկա՛ է»-ի դիտանկիւնէ մը կը քննեն հարցը եւ ոչ, Փիխտէի հանգոյն, էաբանական անդրագոյն արմատներուն մէջ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ատով է, որ կը տարբերի ուրիշներու հայեցակարգերէն:

Փիխտէ գերզգայուն է այս հարցին նկատմամբ: Մանաւանդ արեւելահայոց «նորութիւն ասա» ըսող ապուշներուն հանդէպ: Երբ մէկը, խաւքի արինակ, կը յայտարարէ՝ պէտք է ապրիլ, իսկ մեւը՝ հրապարակ իշած կը յայտարարէ՝ պէտք է մեռնիլ, ապա իմաստասէր մը կու գայ եւ բովանդակ կեանքն ու տիեզերքը ներառող իմաստասիրական համակարգ մը կը ստեղծէ՝ ապացուցելով այս երկու յանդգնութիւններէն մէկը, «նորութիւն ասա»-ներու փաղանգ մը կը յայտնուի առջեւ՝ երեսին գոռալով կամ ետեւէն բամբասելով՝ «բայց ըսածին մէջ նորութիւն չկայ. ընկեր Թորոս այդ մէկը ըսած է արդէն, որ պէտք է ապրիլ»: Կարծիք յայտնած է: Իր խաւքը ըսած է: Դուն ո՞վ եղար, տիար իմաստասէր, որ այդ մասին, իբրեւ նորութիւն, ելեր ես «կը փիլիսոփայես»: Առնուազն այսպիսին էր Փիխտէի վերաբերումը Կանտի իմաստասիրութիւնը այն քննադատողներուն հանդէպ, որոնք Կանտի այս կամ այն գաղափարին ամբողջական համակարգը կը նսեմացնէին՝ արինակ բերելով այսինչ կամ այնինչ մէկ լրագրողի արտայայտած «արաբ-փռանս»-ի պատահականութեան համարժէք միտքը: Աւրինակ մը. պէտք է արդեւք Եւրոպական Միութիւն ստեղծել: Կանտ համապարփակ իմաստասիրական վերլուծութեան կ'ենթարկէ խնդիրը, մինչդեռ ընկեր Թորոս Կանտէն առաջ այն կարծիքին էր, — զոր նաեւ յայտնած էր կուսակցութեան գերագոյն ժողովին ընթացքին, — թէ այո՛, անպայման պէտք է ստեղծել Եւրոպական Միութիւնը, քանզի ատիկա կը համապատասխանէ

մեր ազգային գերագոյն շահերուն:

Որպէսզի կարելի դառնայ արէնքը, այս սահմանները, այնուամենայնիւ, պէտք է, որ հաստատուին: Աւելին, Ես-ին կողմէ իր ինքնակառավարումը ու իր սահմաններուն յարգումը կրնայ տեղի ունենալ լոկ ան պարագային, որ դիմացի Ես-ն ալ նոյնը կ'ընէ: Այլապէս այդ յարաբերութիւնները արէնքի ոլորտի յարաբերութիւններ չեն, են այլ բռնադրական յարաբերութիւններ: Այդպիսի «արէնքը» կեղծ է, չունի որեւէ անդրանցական հիմնատրում: Որպէսզի դառնան արէնքի ոլորտին պատկանող՝ արիւնական յարաբերութիւններ, այդ փոխադարձ պայմանը պէտք է ընդունուած ըլլայ արէնքի ոլորտը մտնող մեւ Ես-երուն կողմէ: Այս մէկը ինքնին ենթադրելի է, սակայն Փիխտէ կ'ըսէ, թէ կան քանի մը անորոշութիւններ, զորս պէտք է յաղթահարել:

Անհնար է վստահ ըլլալը, թէ դիմացիդ Ես-ը ինքնասահմանափակման նոյն մղումով է, որ կ'առաջնորդուի քու անձիդ՝ մարմնոյդ հանդէպ: Ապա անհնար է վստահ ըլլալը, թէ ան նոյն մղումով է, որ կ'առաջնորդուի ստացուածքիդ հանդէպ: Ապա եւ այս երկու խնդիրներուն վերաբերող արէնքի գործնականացումին իսկ նախորդող թերեւս կարելորագոյնը՝ կարելի չէ որեւէ Ես-է ինքնասահմանափակում պահանջել, եթէ տուեալ Ես-ը ի վիճակի չէ գիտնալու, թէ ինչ են կամ ո՛ր են այն սահմանները, որոնց մէջ է, որ ինքզինք պէտք է սահմանափակէ:

Եթէ կը խաւսինք հաւաքականութեան մասին, այն է՝ արէնքի, ապա այս խնդիրները լիովին պէտք է լուծուին: Եթէ լուծուած չեն, ապա հոն հաւաքականութիւն գոյութիւն չունի, ուր մնաց ազգ:

Այս անորոշութիւններուն երկրորդը՝ ստացուածքի նկատմամբ վերաբերումը, թերեւս ամէնէն գործնական խնդիրն է արէնքի ոլորտին մէջ: Կրնաս ըսել, թէ ո՛ր է այլ Ես-երու մարմնական սահմանը առհասարակ: Աչք ունիս, կը տեսնես: Բայց պէտք է նկատի ունենանք, որ Փիխտէ ապրած չէ Երեւանի կամ Բեյրութի հայկական թաղամասը եւ թէ անոր ժամանակ երաժշտութիւն սփռող սարքեր չկային: Նոյնիսկ այդ պարագային՝ ո՛ր է սահման մարմնոյ: Մաշկէն մէկ միլլիմէտր հեռու: Թէ՛ երկու մետր: Երբ դիմացինիդ հետ կը զրուցես, թուքդ անոր բերանը արձակելով կը խաւսիս ու ապա կը յայտարարես, թէ դուն բարձր քաղաքակրթութեան տէր ազգի մը զաւակն ես: Իսկ մարդու աչքին ու քիթին հասնող տեսարանն ու հոտը մաս կը կազմեն այդ սահմանին, երբ մտնէ ինքզինք ազգի տեղ դրած «ազգային ակադեմիայի» մը զուգարանը: «Պատմութիւն Հայոց» հեղինակող ակադեմիայի մը զուգարանը, որմէ ալ կարելի է ածանցել այդ պատմութեան իրական եւ ոչ թէ քարոզչական պատկերը: Իսկ ականջը մարդու մարմնոյն մաս կը կազմէ, թէ՛ ոչ: Մարդ ինչ ստիպուած է լսելու աղմուկ մը, որ չ'ուզեր լսել: Թէ՛ միայն մարդուն ականջը կտրելուն կամ չկտրելուն է, որ կը վերաբերի խաւաքը: Կրնաք այս հարցերը տալ Փիխտէին: Անոր տալիք պատաս-

խանները, կրնաք ի յառաջագունէ վատահ ըլլալ, մահացու պիտի ըլլան ձեր Ես-ին եւ ազգին մասին ունեցած ձեր կարծիքին հանդէպ: Նախքան այդ պատասխանները լսելը պատրաստ եղէք դուք ձեզ կախելու, եթէ դոյզն իսկ պատուախնդրութիւն ունիք:

Երբ այս նախնական սահմանները կը դրուին, հարցը նոր միայն կու գայ երկրորդին՝ ստացուածքի մասին անորոշութիւնները լուծելուն: Տեսանք, որ ստացուածքը ծնունդ կ'առնէ Ես-ին շուրջը եղած սահմանաւոր, որոշարկեալ իրերու հանդէպ ունեցած անոր մտադրութենէն: Երեւակայենք այսպիսի իրավիճակ մը.

Երկու երիտասարդ գիշերային ակումբ կը յաճախեն ու նոյն աղջկան վրայ աչք կը տնկեն: Մէկը կ'ըսէ մեւսին՝ «ատ աղջկան ձեռք չտաս. իմն է»: Մեւսը կը պատասխանէ՝ «յաաա. դո՛ւ ձեռք չտաս. իմն է»: Կռիւ կ'ելլէ: Արդիւնքը՝ կամ աղջիկը երկու կէս պէտք է ընեն եւ իւրաքանչիւրը մէկ կէսը առնելով երթայ, դեռ հոս ալ հարցը չի վերջանար, քանզի կրնայ վէճը շարունակուիլ, թէ ո՛ր կէսը որուն պէտք է երթայ, եւ կամ մէկն ու մէկը պէտք է ոչնչանայ, իսկ աղջիկը մնայ մեւսին: Իսկ ոչնչացումը տեղի կ'ունենայ կամ բարոյական, կամ մարմնական ոչնչացմամբ՝ սպառնութեամբ:

Մեծապէս ջատագովուած «հերոսական» մշակոյթին մէկ երեւսը սա է. թէ որ Ես-ը կը կարենայ ոչնչացնել մնացեալ Ես-երը եւ աղջիկը սեպհականացնել: Հոս եթէ կինապաշտական ձեր զսպարնակները փրթան, համբերեցէք: Այդ աղջիկը հաւասարապէս մեղաւոր է արեւնքի առջեւ: Իսկ իւրաքանչիւր կնոջ մէջ, ամենասարսափելի կինապաշտը ներառեալ, կը խաւսի այս նոյն հակումը՝ տարբեր եւ «ընդունելի» զարդարանքներով շպարուած: Բովանդակ աշխարհի վրայ խիստ հազուագիւտ են այն կանայք, ի ներառեալ բոլոր կինապաշտները, զորս կարելի չէ գնել դրամով: Դրամ՝ լայն իմաստով՝ հասարակութեան մէջ շրջանառութեան մէջ եղող արժէքներով: Իւրաքանչիւր աղբանոց թափուելիք երկոտանիութիւնի մէջ նստած է այդ «իշխանութիւն» դառնալու մարմաջը, այսինքն՝ «հերոսին» կողմէ այլ Ես-երու սպանողը, որուն համամեղսակից է ինք: Սա բացառապէս շեշտուած է հայոց եւ արեւելեան յարակից ժողովուրդներու իբրեւ «ազգային» յորշորջեալ հակահաւաքական, հակամարդկային, անձնապաշտական, ոտնաւորխական եւ էապէս հակազգային աշխարհընկալումներուն մէջ: Կեղծաւորներու նախիր: Աշխարհ Կեղծիքի եւ Արնախումովեան:

Ինչ է ասոր լուծումը: Այս հարցը շատ աւելի բարդ է, քան Փիխտէ կ'ենթադրէ կամ թէ լուծումներ ունի տալիք: Այս խնդիրներուն պատմականաւրէն տրուած լուծումներէն մէկն է պսակի արարողութիւնը: Սա կը վերաբերի առաւելաբար երրորդ անորոշութեան՝ Ես-ը ուրկէ՞ գիտնայ դիմացի Ես-ին ինքնիշխանութեան սահմանը: Պսակի արարողութեամբ իրարու միացող զոյգերը զիրենք շրջապատող աշխարհին կը յայտնեն, թէ այդուհետեւ՝ մինչեւ կեանքի աւարտ, իրենք իրարու կը պատկանին եւ թէ այդ միութիւնը անձեռնմխելի սահմանն է իրենց ինքնիշխանութեան:

Որեւէ ոտնձգութիւն երկուքէն ոեւէ մէկուն նկատմամբ, ոտնձգութիւն է երկուքին դէմ: Եթէ երկրորդը այդ ոտնձգութիւնը նոյն քանեաւ չ'զգար, ապա հոն զոյգ գոյութիւն չունի: Մեռած է պսաւի խորհուրդը կամ առհասարակ գոյութիւն չէ ունեցած:

Տրուած լուծումներէն ոչ մէկը կատարեալ է, սակայն այդ լուծումները կը նպաստեն ստեղծելու համակեցութեան միջավայր մը: Հոս է «սրբարգելք» կոչուած երեսոյթի բանալին: Սրբարգելք է այդ ամուսնութեան հանդէպ որեւէ ոտնձգութիւն կատարելը ոեւէ անձի կողմէ: Սա կը վերաբերի մանաւանդ պսակը ի պաշտանէ սրբայնացնող մերաւրեայ քրիստոնեայ կղերականներուն՝ բոլոր յարանուանութեանց: Սրբարգելք է առաջին իսկ հերթին այն պատճառաւ, որ եթէ իւրաքանչիւր ոք նոյնը ընէ, ապա համայնքը կը կործանի: Հակառակ այլուր տիրող կարծիքի՝ Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգները չափազանց խիստ է այս հարցին նկատմամբ. ամուսնութեան մէջ ոեւէ կողմ, որ կը խախտէ ամուսնութեան ուխտը, դատարանին կողմէ յանցապարտ կը համարուի, իսկ դիմացի կողմը՝ տուժողը: Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգները ի վիճակի չեն, սակայն, նուազեցնելու բաժանումներու, այն է՝ կործանած ամուսնութիւններու եւ ընտանիքներու համեմատութիւնը: Սա մէկ այլ հարց է:

Սրբարգելք է շատ բան: Այս մասին քիչ մը խաւսեցանք Սողոն Աթէնացիի արէնսդրական տեսաբանութեան սերտողութեան ատեն: Սրբարգելք էր աստուածորդի Մհերի կողմէ հաւրը վրայ ձեռք բարձրացնելը, որ տեղն ու տեղը արժանացաւ գերագոյն Աստուած Ձենով Հովանի անէծքին՝ աքսորի: Սա էր պատիժը սրբարգելքը խախտողին: Սա է եւ Փիխտէի պատկերացումներուն մէջ: Սրբարգելքը խախտողը չի կրնար այնուհետեւ համայնքին մաս կազմել: Չես կրնար ըսել՝ «ներողութիւն, զղջացի»: Այդ զղջումդ ոչ մէկ դուրուշ կ'արժէ: Անգամ մը որ կորսնցուցիր քեզի հանդէպ առկայ վստահութիւնը համայնքիդ մէջ, կորսնցուցիր զայդ յաւերժ:

Տարիներ առաջ մեր կողքը ամերիկացի կին մը նստած՝ հեռախաւսով ժամ մը կը զրուցէր իրեն դաւաճանած պարսիկ ընկերոջը հետ՝ բացատրելով՝ անգամ մը որ կորսնցուցիր վստահելիութիւնդ, այլեւս չես կրնար ատիկա վերականգնել: Ներողութիւն խնդրելը աւզուտ չունի: Թէ՛ մարդուն արժէքը իր վստահելիութեան մէջ է: Պարսիկին գլուխը չէր մտներ: Ինչ է եղեր որ. պատահեր է, սխալ մը գործեր է, անգամ մըն ալ չ'ըներ: Ինքը տեղն է, դրամը տեղն է, ինքնաշարժը տեղն է, ընկերուհին կրնայ հոս-հոն տանիլ-բերել. փառք Աստուծոյ, գործը, տունը-տեղը, ամէն ինչը տեղն է, եղածը-չեղածը սխալ մը գործեր է, անգամ մըն ալ չ'ըներ: Դժուարութեամբ մեր ժպիտը կը զսպէինք: Այսպէս է, որ քիչ քիչ կը սորվին, թէ իրենց դաւանած արժեհամակարգերէն տարբեր արժէքներ կան աշխարհի վրայ:

ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՍԳԻՐՔԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոս է Փիխտէի արծարծած մէկ արմատական հարցը. ինչպէս

Ես-ը կը կարենայ վստահ ըլլալ այլ Ես-երու մտադրութեանց վրայ: Եթէ չի կարենար, անհնար ալ է, որ ան կարենայ, ապա անհնար կը դառնայ համայնքի, հասարակութեան ստեղծումը: Լուծումը: Քրէական արէնսագիրքը:

Ես-ը չի կրնար վստահ ըլլալ այլ Ես-երու մտադրութիւններուն վրայ ոչ միայն այն պատճառաւ, թէ անոնք թերեւս բարոյական հասունութիւն չունեցող մարդիկ են, այլ որ «վստահելիութիւնը» արէնքի ոլորտին վերաբերող յղացք մը չէ: Ես-ը նոյնիսկ ինքն իր վրայ վստահ չի կրնար ըլլալ, թէ յախտեանս յանձնառու պիտի մնայ որոշ համաձայնութեան մը, ո՛ր մնաց՝ այլ Ես-երու վրայ: Կըրնան իրավիճակներ փոխուիլ, մարդիկ կրնան իրենց միտքը մէկ արէն մեւը փոխել: Ուստի բարի կամքը բաւարար չէ արէնքի ոլորտի ստեղծման համար: Այլ հարց է, որ բարոյական բարձր ըմբռնումներու տէր մարդիկ արէնքի հետ սովորաբար խնդիր չեն ունենար: Այդ մէկը բարոյաբանութեան ոլորտին վերաբերող խընդիր է. թէ ինչպէս ստեղծել բարոյական 'Իրախտ' ազգ եւ մարդկութիւն: Սակայն կարելի ամէնէն կատարեալ իրադրութիւններուն մէջ իսկ բարի կամքով չէ, որ արէնքի ոլորտը կը բանի, այլ պատիժով: Արէնքը կտրողը պէտք է հասկնայ, թէ ինք բարիք մը չէ, որ, այդպիսեալ, ձեռք կը բերէ, այլ իր ակնկալածին հակառակը՝ չարիք: Այդպիսեալ է, որ արէնքը կը կարենայ սահմանափակել Ես-ի ինքնիշխանութեան դէմ կատարուելիք ոտնձգութիւնները:

Փիլիսոփէ նաեւ բաւական տեղ կը յատկացնէ ստացուածքի տեսաբանութեան, որ կիրարկելի է նաեւ ազգերու միջեւ հողային յարաբերութիւններուն: Կարելոր կէտերէն մէկը, զոր կը նշէ, սեպհականութեան բացարձակ յստակացման խնդիրն է: Այն կողմը, որ չի ցանկար յստակութիւն մտցնել սեպհականութեան խնդիրին մէջ, կողմ է արէնքով չառաջնորդուելու, է անարինականութեան կամ պատերազմի դիմելու մտադրութիւնը ունեցող: Պատերազմը ինքնին հակաարինական է Փիլիսոփէի արինաց ոլորտին մէջ: Ուստի տուեալ կողմը դուրս պէտք է մղուի մարդկային հասարակութեան, քանզի ի յառաջագունէ դէմ է ինքնիշխանութեան անաւտարելի իրաւունքին, ապա եւ տեղ չունի Ես-երու աշխարհին մէջ, որ Բանականութեան աշխարհն է: Այս մասին քիչ անց աւելի կը մանրամասնենք միջազգային արէնքին վերաբերող ենթաբաժինին մէջ:

ԱՆՂԱԿ ԱՌԻՆՔԻ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Արէնքի եւ բարոյաբանութեան ոլորտներուն հետ կապուած վերողիտարկեալ դժուարութիւններուն մեծամասնութիւնը կարելի է լուծել ուսման միջոցաւ: Ոչ ո՛րեւէ բնոյթի ուսման, այլ Փիլիսոփէ պատկերացուցած կրթութեան, որ մարդակերտման միտող կըրթութիւն է եւ ոչ թէ շահակերտման թէ շահաբերութեան: Այս մասին տարիներ անց Փիլիսոփէ Բեռլինի իր տան մէջ եւ այլուր հրապարակային դասախաւսութիւններ պիտի տայ: Անոր տարբեր գիրք

քերը՝ «Պատգամներ Գերմանական Ազգին», «Ներկայ Դարու Իւրայատկութիւնները», «Մտաւորականին Բնոյթը», կը հետամտեն այս իսկ նպատակը: Բարոյաբանութիւնն է ապագայ մարդկութեան յոյսը, որ եւ կարելի կը դառնայ կրթութեան՝ Փիխտէի նախատեսած կրթութեան միջոցաւ: Աւրէնքը նախադաս է բարոյաբանութեան: Հիմնաքարն է ատոր: Այս վերջինը կարելոր է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հասկնալու համար: Բովանդակին մեկնակէտը Ես-ին ինքնագիտակցութիւնն է: Որոյ շուրջն է, որ կը կառուցուի արէնքը, ապա ատոր շուրջը՝ բարոյաբանութիւնը, ապա բարձրագոյն ոլորտը՝ կրանքը: Սա բովանդակ մարդկային իրականութիւնը բացատրող, մարդուն կոչումն ու առաքելութիւնը ի ներ առեալ, լիովին վերածական կամ վերադրական համակարգ է՝ իրեն նախորդող արտամարդկային մեկնակէտերէ բխող ստորածական համակարգերէն տարբերող: Փիխտէ այդպիսի համակարգերը կը համարէ վարդապետութիւն եւ ոչ թէ իմաստասիրութիւն:

Այս եզրերը գործածած պահուն ուշադիր պէտք է ըլլանք համազրոյթին, քանզի իմացութեանց համատեսաբանութեան ներքին կառուցակարգին մէջ ատոնք հակառակ իմաստով կրնան ըմբռնուիլ: Իմաստասիրութեան՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան, միակ հիմնակէտն ու մեկնակէտը Ես-ը կրնայ ըլլալ: Հոն է, որ կը ծանի մտածումն իսկ: Այդ հիմնակէտէն չսկսող մտածումի որեւէ ուղղութիւն զառանցանք է: Ահա հոս, ուր ոչ թէ փորձառական Ես-երու հանրագումարէն ընդհանուր եզրակացութիւններ կը հանենք, որոյ պարագային պիտի կարենայինք ըսել, որ ձեւը մակածական է կամ վերածական, այլ Բացարձակ Ես-էն՝ Փիխտէի ըսած տեսաբանական կէտէն կը մեկնինք, որոյ եւ պարագային ձեւը պիտի ըլլայ ստորադրական: Այս տարիմաստ ըմբռնումները տարրորոշելու համար թերեւս ցանկալի պիտի ըլլայ տարութեբեկ վերածականը վերադրականէն կամ մակադրականէն եւ ստորածականը ստորադրականէն կամ յետադրականէն: Այս ոլորտները՝ արէնքը, բարոյաբանութիւնը, կրանքը, ինչպէս որ տեսանք իմացութեանց համատեսաբանութեան մուտքի բաժինին մէջ, կը կազմեն իմացութեանց համատեսաբանութեան գերլորտի չորս ոլորտներէն երեքը: Չորրորդը՝ գիտութիւնն է: Փիխտէի տեսաբանական համակարգը ունենալով բացարձակ մեկնակէտ՝ դրութենական Ես-ը, կը բանի տարրադրութենական եւ համադրութենական յարախոհութեան մը մէջ: Այս կարգի հարցերը, թէեւ ոչ անտեղի, աւելի հարկի են քննարկման մեր վերջին տեսական բաժիններուն մէջ, ուստի առանց խոչընդոտելու մեր հեզասահ երթը՝ շարունակենք պեղել Փիխտէի քաղաքագիտական տեսութեան հողը՝ հոնկէ դուրս բերելու համար մանաւանդ այն թանկարժէք քարերը, որոնք, իրենց ընդհանրականութեամբ հանդերձ, անհրաժեշտ են մանաւանդ մեզի՝ հայերու:

Այս խորագիրի ենթիմաստին ու ատկէ բխող կարելոր խնդիրներուն հակիրճ անդրադարձանք «Վախճան Մարդոյ» գիրքի սեր-

տողութեան ատեն, որպէսզի բոլոր ընթերցողներն ալ իրազեկ ըլլան ատոնց: Ուստի հոս պիտի զեղչենք այս նիւթը: Յիշեցման կարգով՝ այնքանը ըսենք, որ քաղաքականութեան եւ արէնքի ոլորտը բարոյաբանութեան ոլորտին կապող ու այդ անցումը դիւրացնող հանգամանքը քաղաքացիներու միջեւ շփումն է, այդ շրջման նպաստող միջավայրերու գոյութիւնը: Արայեական, զաւդող շփումը:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱԿԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԻՐԻ ՄԸ ԳՈՄԸ ԶԷ

Բաւարար չէ, որ մարդիկ ապրին իրենց սահմանեալ իրաւունքներու աշխարհին մէջ մեկուսի: Արէնքը աւելին չի կրնար տալ: Արէնքը չի կրնար ըսել՝ ըրէ՛ այս բանը, այլ պարզապէս՝ մի՛ ըներ այդ բանը: Այսու՝ արէնքը բացասական իրականութիւն է: Հաստատական իրականութիւնը թէեւ կը ձեւաւորուի շնորհիւ արէնքի ստեղծած բացասական իրականութեան, սակայն՝ զայդ անդրանցելով: Շեյխնգ Փիխտէի այս միտքին հիմամբ ապագային պիտի կառուցէ իր հաստատական եւ բացասական երկհիմ իմաստասիրութիւնը: Շփման այս միջավայրերուն մէջ Փիխտէ կարեւորութիւն կու տայ եկեղեցիին եւ ուսման հաստատութիւններուն: Իսկ եկեղեցի ըսելով, տեսանք արդէն, որ ան առհասարակ նկատի ունի մէկ այլ բան. բանական մարդոց հաւաքատեղին: Այն է՝ եկեղեցին պէտք է, որ ըլլայ այդպիսի հաւաքատեղի մը եւ ոչ թէ սեպհական կուռքն ու խորհրդանշաբանութիւնները յաւերժացնելուն միտող հոգեւոր բռնատիրութեան վայր: Ոչ ալ անբանական կամ հակաբանական նախիրի մը գոմը: Կամ ստրուկ բռնանելու եւ ստրկութիւնը յաւերժացնելու վայր, որ է պարագան հայոց բոլոր յարանուանութիւններու բոլոր եկեղեցիներուն՝ իրենց հովանաւոր քաղաքական թէ բարեսիրական կազմակերպութիւններով միասին: Եկեղեցւոյ վախճանական նպատակը, ինչպէս որ է պետութեան, պէտք է ըլլայ ինքնակազմալուծումը՝ իր կուռքերով հանդերձ:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԵՍ

Ես-երուն համակեցութիւնը կարելի դարձնողը մէկ այլ ես մըն է, որ իւրաքանչիւր ես-էն ուժեղ է, որ եւ կը կարենայ կիրարկել այդ համակեցութիւնը կարելի դարձնող միակ վստահելի բանը՝ արէնքը: Սակայն քանի որ ես-ին անդրանցական բնորոշիչը անոր ազատութիւնն է, քանզի ես-ը ոչ քար է, ոչ բոյս եւ ոչ անասուն, այդ նոր ԵՍ-ը միմիայն կը ստեղծուի ես-երուն ընդհանուր կամքով: Այլ կերպ կարելի չէ, եթէ պիտի պահպանուի ես-ին ես-ութիւնը ու ես-ը չվերածուի առարկայի կամ այլ ես-երու կամքին ենթակայ անասունի: Ես-երուն այդ ընդհանրութիւնը անոնց ընդհանուր կամքն է, որոյ արտայայտութիւնն է պետութիւնը: Այդ ընդհանուր կամքին նպատակը ընդհանուր ապահովութեան ստեղծումն է բոլոր ես-երուն համար: Այս ընդհանրութիւնը արդէն իսկ ես չէ նախորդ առումով, այլ ԵՍ: Թէեւ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ

ԵՍ-ը ա՛յ աւելի բարձր բան մըն է, սակայն պետութիւնը, արդէն իսկ, փորձառական՝ զգայական աշխարհէն սերող այդ նախնաւան ԵՍ-ն է: Պետութիւնը՝ Փիխտէի տեսլականով, ոչ թէ առկայ պետութիւնները: Այն պետութիւնը, որ իւրաքանչիւր Ես-ին ինքն-իշխանութիւնը կ'ապահովէ եւ միաժամանակ իւրաքանչիւր Ես-ը կը պաշտպանէ իրմէ՝ պետութենէն:

Ամբողջ հարցը ուրեմն այն է՝ ինչպէս ստեղծել այդ պետութիւնը, որ սոսկ կը ցոլացնէ իրեն վստահուած գործառնոյթը եւ ոչ մէկ բան աւելի: Այսինքն՝ ինքն չի դառնար ամենամեծ փորձանքը Ես-երու գլխուն:

Առաջին հարցը սա իսկ է: Քանի որ Ես-երու կամաւք ստեղծուած այդ ԵՍ-ը ինքն եւս Ես մըն է, ապա անիմաստ է յուսալ, որ ինք այդ փորձանքը պիտի չդառնայ ենթադրեալ բարի կամքի շնորհիւ: «Բարի կամքը» արեւնքին վերաբերող յղացք մը չէ, այլ բարոյաբանութեան: Այս պարագան արդէն իսկ տեսանք «վրս տահելիութեան» առնչութեամբ քրէական արեւնքին վերաբերող ակնարկին մէջ: Ուստի խնդիրը այնպէս պէտք է դնել, որ այդ արդէն սեպհական կամք ունեցող ընդհանուր ԵՍ-ին կողմէ ինքն իր կամքին հետամտումը ինքնաբերաբար վերածուի իւրաքանչիւր Ես-ի կամքի հետապնդումին:

Ընդհանուր՝ պետական ԵՍ-ին նպատակը պէտք է ըլլայ սոսկ Ես-երուն ապահովութիւնը: Լոկ ասոր մէջ է Ես-երուն ընդհանուր կամքը: Մնացեալ բոլոր հարցերուն մէջ իւրաքանչիւր Ես ինքն իր կամքը ունի:

Պետութիւնը, ուրեմն, ըլլալով իւրաքանչիւր Ես-ի ապահովութեան երաշխաւորը, իր իսկ ԵՍ-ական նպատակը հետապնդելով, որ է սոսկ այդ ապահովութեան երաշխաւորումը, հետապնդած կ'ըլլայ իւրաքանչիւր Ես-ին նպատակը:

Հիմա ձեր մէջ թերեւս բազմաթիւ հարցեր յառաջացան: Փիխտէ պիտի կարենայ լրջարէն պատասխանել այդ հարցերէն կարելոր մէկ մասին: Եւ արժէ տեսնել, թէ ան ինչ կ'ըսէ, թէ ինչ կրնանք սորվիլ անկէ:

Նախքան այդ բոլորը, կայ կարելոր ոչ լոկ գործնական, այլ եւ իմաստասիրական հարց մը: Քանի՞ Ես պէտք է առկայ ըլլայ պետութիւն գոյացնելու համար: Երկո՞ւ, երե՞ք, տա՞մն, հազա՞ր, թէ՞ բովանդակ մարդկութիւնը: Ինչե՞րն են պետական ԵՍ գոյացնելու նախադրեալները: Ապահովութեան ձգտող պատահական մարդոց հանրագումարը: Որեւէ դեր ունի՞ անոնց ընդհանուր լեզուն, եթէ ընդհանուր կամքի մը արտայայտո՞ղն է պետութիւնը՝ մեծ ԵՍ-ը: Փիխտէ այս կարգի հարցերու չ'անդրադառնար: Անոր ըրածը այն ընդհանուր գծագրութիւնն է, որ անհրաժեշտ է, Ես-երու համադաշնութեամբ, որեւէ պետութեան յառաջացման համար, ոչ թէ այդ համադաշնութեան պատմական եւ լեզուամշակութային, որ է՝ պայմանական, պարագայական, նախադրեալներուն անդրադառնալը: Ըրածը՝ անդրանցական տեսաբանութեան գերդրոյթներուն մէջէն պետութեան անհրաժեշտութեան ու ձեւին յղացումն է:

Հոս կարելի է զայն մեղադրել նախապաշարումներու մէջ՝ սքո-
ղուած անպայմանականի եւ անպարագայականի քողով: Թուա-
քանակով մեծ ազգի մը մէջ ծնած ու ապրած ըլլալը կրնայ առաջ-
նորդել այդպիսի նախապաշարումի մը. շատ մեծ կարիք պիտի
չըլլայ տեսնելու եւ գիտակցութեան մէջ ներառելու ատոր լեզուա-
մշակութային սահմաններէն դուրս գտնուող աշխարհը: Աշխար-
հը տուեալ հանրոյթն է: Մնացեալը կան, բայց կենսականաւրէն
անհրաժեշտ չեն ըլլար կարծես ներառուելու տեսական հայեցո-
ղութեան մէջ: Քիչ մը նման է հին յունական իմաստասիրութեանց
մէջ առկայ՝ բարբարոսներու մասին մատեցումին: Փիխտէ ան-
շուշտ որ պիտի խաւսի ողջ մարդկութեան միացման մասին,
ինչ որ իր մէջ կ'ենթադրէ համամարդկային պետական կառոյցի
մը յառաջացումը, սակայն քանի որ անոր ելակէտը գծանկա-
րային է, այդ միացումը նոյնպէս կը դառնայ գծանկարային՝
առանց իր մէջ ներառելու ընդհանուր կամք ձեւաւորող լեզուա-
կան եւ պատմամշակութային նախադրեալները: Դա՛նքեալ առ-
ջեւը կը կանգնինք միեւնոյն անողոք հարցին. ի՞նչ լեզուով պիտի
յարաբերին այդ մարդիկ, ո՞ր լեզուի գաղափարախաւսական կա-
ռոյցին ներքոյ, քանզի իւրաքանչիւր լեզու գաղափարախաւսու-
թիւն է: Մեր անողոքելի եւ անփոփոխելի պահանջն է՝ արեւմտա-
հայերէնը: Այլապէս գացէք, դուք ձեզ կախեցէք: Եւ եթէ ստեղծէք
իսկ ձեր այդ երազային աշխարհը, մեր բոլոր գիրքերը ընդունեցէք
իբրեւ ջրածնային ռումբ այդ կեղծ աշխարհի երաստանին ներքոյ՝
ինչ ալ ըլլայ այդ աշխարհի լեզուն: Եւ եթէ «իրապաշտութեամբ»
մը համարէք, թէ ատիկա՛ է՝ ձեր ստեղծածն է մարդկութեան
Դրախտը՝ սերող այն իրականութենէն, որ առկայ է, ապա ձեր
ստեղծածը կառուցուած է ցեղասպանութեան վրայ. մարդկու-
թեան ոսկորներուն ի վերայ: Ձեր ստեղծած թէ ստեղծելիք «Դը-
րախտ» կոչեցեալը մարդ արարածի ողջ պատմութեան գերա-
գոյն դամբարանն է. խարդախութիւն մը, գերագոյն կեղծիք մը,
որուն միակ ճակատագիրը փլուզումն ու անէացումն է:

Պետութիւնը արէնքն է: Եւ արէնքն է սոսկ: Ընդհանուր ապա-
հովութիւն պարգետող եւ իւրաքանչիւրին ապահովութիւնը երաշ-
խաւորող արէնքը: Առնուազն Փիխտէի կանուխ իմաստասիրու-
թեան մէջ: Նկատի ունենանք, որ ան այս գիրքը հեղինակած էր
34 տարեկանին: Ապա պէտք է նկատի ունենանք, որ ան հապ-
ճեալ կերպով գրած էր այս գործը՝ իբրեւ համալսարանական դա-
սախաւսութեանց նիւթ: Կարելի ալ չէ այդպիսի պայմաններու
մէջ համապարփակ գործ մը ակնկալել: Տեսնենք, թէ դուք ի՞նչ
պիտի հրատարակէք այդ տարիքին. նոր միայն կը խաւսինք ձե-
զի հետ, հաշուի կը նստինք ձեզի հետ: Ահա նաեւ, թէ ինչո՞ւ ձեր
պատանեկութիւնը պէտք է կլանուած ըլլայ իմաստասիրութեամբ,
եթէ կ'ուզէք ձեր երիտասարդ կամ միջին տարիքին արդէն իսկ
լաւ իմաստասէրներ դարձած ըլլալ:

Փիխտէ իբրեւ նախադրեալ կը նշէ, թէ որոշ թիւով մարդկանց
միջեւ այդ ընդհանուր կամքը պէտք է ըլլայ ներդաշնակ, որպէսզի

կարելի ըլլայ պետութիւն ստեղծել: Հոս կրնանք ըսել, թէ այսպիսի ձեւակերպում մը իր մէջ գոնէ տեսականաւորէն կրնայ ներառել վերոբերեալ առարկութեան պատասխանը: Տեսականաւորէն, այո՛: Բայց անգամ մը որ նոյնիսկ մէկ նախադասութիւն ներառես՝ ճշշ գրտելով ըստածը, ասուիս մը կը բացուի, աւարտ որոյ է ոչ գոյ:

Արդարեւ, երբ որոշ թիւով համերաշխ մարդիկ կը ստեղծեն այդ պետութիւնը՝ մեծ ԵՄ-ը՝ իւրաքանչիւր Եւ-ի բացարձակ, տեսաբանական ազատութենէն մաս մը զիջելով այդ ընդհանուր ԵՄ-ին եւ փոխարէնը ստանալով սահմանուած, բովանդակալից ինքնիշխանութիւն մը յարդիւնս այդ ԵՄ-ի ստեղծման, պէտք է յատակ ըլլան սահմանք զիջեալքի եւ ստացեալքի: Եւ-ը չի կրնար ինքզինքն զիջիլ, քանզի այդպիսով Ես ըլլալէ կը դադրի: Միայն Ես-ն է ինքն իր կամատէրը, ուստի Եւ-ը չի կրնար իր կամքը լիովին յանձնել ոեւէ այլ Եւ-ի թէ ԵՄ-ին: Ապա չի կրնար իր մարմինը զիջիլ, քանզի Եւ-ը իր մարմնոյն կամատէրն է, այն է՝ պատճառողը, մղողը: Եւ-երուն միջեւ կանոնակարգուելիք յարաբերութիւնները ուրեմն կը պատկանին զգայական ոլորտին, այն է՝ շաւափելի, սահմանելի բաներու. սա իմ հողս է, սա իմ տունս է, սա իմ կի՛նս է, սա իմ ի՛րս է: Չեն վերաբերիր անորոշարկելի բաներու. չես կրնար ըսել, արիւնակ, թէ աւդին կամ ամպերուն 25 տոկոսը քեզի կը պատկանի: Անորոշարկելի անձեռնմխելի է արէնքի բնագաւառին մէջ եւ դուրս կը մնայ ատկէ: Պետութիւնը Ոսմանեան Կայսրութիւն չէ, որ շրջանիդ հարկահանը, ըսենք, պատուհանդ մեծ ըլլալուն պատճառաբանութեամբ յաւելեալ հարկ գանձէ քեզ մէ, քանզի այդպիսեալ շատ արեւ ու աւդ կը ստանաս. ինքն է տէրը արեւուն ու աւդին: Ասորի ուսուցիչ մը ունէինք մեր դըպրոցը, որ պատմութեան դասի ժամանակ, որքան կը յիշենք՝ է. դասարանին, այս արիւնակը բերաւ:

Կարելորագոյն հանգամանք է այն, որ Եւ-ին համաձայնութիւնը իր ազատութենէն մաս մը զիջելուն պետութեան ու, այդպիսեալ, արէնքին, վերջնական է, յաւիտենական: Քանզի երբ կ'ըսենք՝ աւրէնք, ինքնին նշանակած կ'ըլլանք ատոր ժամանակային հիմքը, որ է յաւիտենութիւն: Չես կրնար ըսել, թէ դուն արէնքի տակ մըտնելով՝ համաձայն եղար այնուհետեւ մէկ ամիս շարունակ չբռնաբարելու դրացիիդ կի՛նը կամ չգողնալու անոր կովը: Աւրէնքը ինքն իր մէջ, ինքն իր բնոյթով, յաւիտենական է եւ կը կատարէ սրբաբարգելքի գործառնոյթը: Կամ համաձայն Ես յաւիտեանս հետեւելու արէնքին, կամ պէտք չէ որ մտնես արէնքի իշխանութեան տակ, այլ դուրս մնաս հասարակութենէն ու ատոր բարիքներէն: Աւրէնքը, իր հերթին, յաւերժական երաշխիք կը հալթայթէ մարմնական ապահովութեանդ եւ ինչքիդ՝ ստացուածքիդ:

Փիխտէի այս վերջին կէտը չի համապատասխաներ դարուս որեւէ սահմանադրութեան եւ արէնքի համակարգի: Առաջինը՝ գոնէ ամերիկեան արէնքին մէջ պետութիւնը պատասխանատու չէ անձնական ապահովութեանդ, պատասխանատուն դուն ես. աւրէնքը սոսկ կը պատժէ յանցագործը: Անտիփոն Աթէնացիի իմաստ

տասիրությունների քննարկման ատեն տեսանք, որ դարուս այս նուիրականացած արիւնական համակարգը որքան խախտւո է եւ ինչպիսի անհեթեթութիւններու դուռ կը բանայ: Սակայն հոս իսկ է պետութեան եղծանման դուռը: Պետութիւնը, փաստարէն, շողոքորթելով քաղաքացին, անկէ կը խլէ անոր ազատութիւնը, իսկ փոխարէնը չ'երաշխատրեր անոր կեանքին ապահովութիւնը: Փիւտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ սա հակաիրաւական քայլ է պետական համակարգին կողմէ, իսկ այդպիսի «պետութիւնը» պարզապէս պետութիւն չէ, այլ է ճիշդ այն փորձանքը, որ խլելով իւրաքանչիւր քաղաքացիին ազատութիւնը՝ փոխարէնը չ'երաշխատրէր այն կարելորագոյնը, որոյ իսկ համար իւրաքանչիւր ես տեսականաւրէն մաս դարձաւ պետութեան՝ յանձնելով իր սրբագոյնը՝ ազատութիւնը: Ես-ը այս պարագային տըւած կ'ըլլայ իր սրբագոյնը՝ առանց ստանալու նոյնիսկ իր կեանքին երաշխատրութիւնը: Այդ պետութիւնը պարզապէս ԵՍ չէ ու չի կրնար ԵՍ ըլլալ որեւէ պարագայի տակ: Անոր՝ ես-երէն խլածը կը ծառայէ այլ նպատակներու, որոնք որեւէ առնչութիւն չունին ես-ի՝ իր ազատութենէն հրաժարելու հիմնարարքին ու պայմանին հետ:

Այս կէտը չի համապատասխաներ ներկայ պետութիւններու արիւնակարգերուն նաեւ այն պատճառաւ, որ առկայ պետութիւնները չեն երաշխատրեր ինչքի սրբութիւնը, այլ իրենք իսկ, իրենց տրուած իրաւասութիւններէն դուրս գալով, անհարկի հարկերու միջոցաւ կ'իւրացնեն ինչքդ այդ արտաիրաւական գործառնութիւններուն ծախսերը փակելու նպատակաւ: Մանաւանդ չեն երաշխատրեր չարաշահման եւ գողութեան ի հետեւանս քեզմէ իւրացուած ինչքիդ անաւտարեւիութիւնը: Եթէ դիմես որեւէ ոստիկանատուն՝ ըսելով, որ այսինչ մարդը վերարկուդ գողցաւ, ապա ոստիկանութիւնը «քննութիւն կը բանայ» գողութեան վերաբերեալ եւ սովորաբար ոչ մէկ բան ետ կը ստանաս: Պետութիւնը չ'երաշխատրեր այն պայմանները, զորս պարտաւոր է երաշխատրելու, որպէսզի վերարկուդ չգողցուի: Արիւնակ, դուն կրնայիր սպաննել այդ մարդը եւ վերարկուդ ետ վերցնել: Յիսուն դուրուշնոց փամփուշտ մը բաւարար պիտի ըլլար տեղն ու տեղը խնդիրդ լուծելու: Պետութիւնը կ'ըսէ քեզի, թէ դուն չես կրնար այդ որոշումը առնել, քանզի նախապաշարուած ես յանուն քու շահերուդ եւ քու արարքդ ուստի կրնայ ըլլալ անարդար: Հետեւաբար ինքն է, որ պիտի դատէ տեղի ունեցածը՝ իբրեւ անաչառ երրորդ կողմ: Հոս իրաւունք ունի, քանզի դուն ինքդ այդ իսկ պատճառաւ զիջեցար ազատութիւնդ պետութեան: Սակայն անկէ ակնկալելով, որ երաշխատրը դառնայ ինչքիդ: Սա է ձեր հիմնարար անդրանցական համաձայնութիւնը: Այն պետութիւնը, որ այս հիմնարար սկզբունքով չի բանիր, պարզապէս պետութիւն չէ, այլ է բռնատիրական համակարգ: Պետութիւնը այս պարագային լիովին ձախողեցաւ նշեալ երաշխիքը հայթայթելուն մէջ: Իսկ եթէ ըսես, թէ այսինչ մարդը կինդ գողցաւ, ապա վրադ կը խնդայ: Իսկ եթէ ըսես, թէ գլխուդ խաղ

մը խաղցան եւ ծերութեանդ համար նախատեսուած ողջ դրամդ քաշեցին, կ'ըսէ քեզի՝ «այ ապուշ, խելքդ գործածէիր, մեզի ինչ»։ Շատ-շատ թուղթ մը լեցնել կու տայ քեզի։

Այս բոլոր պարագաներն ալ, սակայն, ունին մէկ յայտարար. պետութիւնը քեզմէ շողոքորթութեամբ խլելով սրբագոյն իրաւունքդ՝ ազատութիւնդ, փոխարէնը չի հայթայթեր այն, ինչ որ պարտէր հայթայթել՝ ինքնիշխանութեանդ սահմաններուն բացարձակ անձեռնմխելիութիւնը։ Այլ գլխուղ կը փաթթէ քու ապահովութիւնդ ու իր իսկ կողմէ տրամադրուելիք երաշխիքը, քանզի այլ մտահոգութիւններ ունի, եւ դուն, իբրեւ նա, ատոնց առանցքը չես։ Անգամ մը, որ իրեն յանձնեցիր ազատութիւնդ, հաշիւդ «պրծաւ»։ Արդէն իսկ գլխուղ ստեղծեցիր այդ աժդահան։ Այս «պետութիւնները», ի ներ առեալ այսաւր «ժողովրդավար» ինքնաշորջորջեալ բոլոր պետութիւնները անխտիր, կեղծ պետութիւններ են, որոնք գիտակցութիւնն իսկ չունին իրենց վստահուած հիմնարար գործառնոյթներուն, զորս կարելի չէ ընտրական խոստումներով պարտկել։ Այդ գործառնոյթները անդրանցական են եւ ո՛րեւէ խոստման թէ անխոստման հետ դոյզն իսկ կապ չունին։ Իւրաքանչիւր վարչակարգ բացարձակապէս պարտաւոր է զանոնք կատարելու լիովին։ Սա նոյնիսկ պէտք չէ, որ ընտրական պայքարի նիւթ դառնայ։

Ապա նաեւ այդպիսի «պետութիւնները» երբեւէ ի վիճակի չեն կրնար ըլլալ ընդհանրական ԵՄ ստեղծելու, ոչ ալ կը կարենան ծառայել մարդու եղելութենականութեան յառաջընթացին, որ սոսկ կրնայ տեղի ունենալ մարդ արարածի ընդհանրական ԵՄ-ի՝ Դրախտի՝ Հայքի ստեղծումով։ Ապա անոնք նոյնիսկ ահռելի մեծ չափով՝ աւելինով ճիշդ այն փորձանքն են, որմէ Եւ-երը կը փոձէին խուսափիլ հաւաքական, արէնքով բանող ԵՄ-ը ստեղծելուն ատեն։

Ուրեմն պետութիւնը, որուն յանձնեցիր անդրանցական ազատութեանդ մէկ մասը՝ փոխարէնը ստանալով սահմանադրեալ բացարձակ ինքնիշխանութիւն, տեսականաւորէն, ըսենք՝ իբրեւ թէ, կը դառնայ ապահովութեանդ բացարձակ երաշխաւորը։ Անոր յանձնածոք բացարձակ իրաւունք է, ապա անկէ ստանալիքդ նոյնպէս պէտք է ըլլայ բացարձակ իրաւունք։ Այլապէս դուն անսահմանը վաճառած պիտի ըլլաս երկու դուրուշով։ Ըսենք՝ տուիր քառասուն քառիլիոն կիլոյ ոսկի, դիմացը ստացար քառասուն լիբանանեան թղթոսկի։ Եւ մեծ գոհունակութեամբ, իբրեւ պատուարժան քաղաքացի, գրպանդ տեղաւորեցիր։

Այս կառոյցը պարտի ունենալ երկու գործիք՝ արէնքի երկու համակարգ. առաջինը՝ քաղաքային արէնքը, որ կը սահմանէ ինքնիշխանութեանդ սահմանները, երկրորդը՝ քրէական արէնքը, որ կը սահմանէ քաղաքային արէնքի խախտման դէպքերուն համապատասխան պատիժները։ Ուրեմն պէտք է ունենայ երկու իշխանական թել. դատականը, որոյ ի մէջ է նաեւ արէնադրականը, եւ գործադիրը, որոյ գործը դատական թելին որոշումները ի գործ

ածելն է:

Թէ ինչպէս այս բոլորը իրագործելի կը դառնան. իւրաքանչիւր ես, ինչպէս որ տեսանք, իր ունեցած ազատութենէն մաս մը զիջելով եւ յաւիտեանս յանձնելով արէնքին: Ասոր փոխարէն ստանալով նոյնարժէք ինքնիշխանութիւն, այն է՝ յաւերժական ինքնիշխանութիւն եւ այդ ինքնիշխանութեան բացարձակ, յաւերժական երաշխաւորութիւն: Ե-րաշ-խաւ-որ-ութիւն: Այս մէկը խոթեցէք ձեր ուղեղը: Այլապէս քաղաքացի չէք, այլ ստրուկ:

ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՆԵՐ

Պետութիւնը ինչքիդ երաշխաւորը դառնալու համար պարտի ինչքէդ մաս մը առնելու՝ իբրեւ երաշխաւորագին: Այդպիսով ան ի վիճակի կը դառնայ կատարելու իր խոստումը: Պետութեան այդ առաժը կը չափուի դրամով: Ուրեմն պետութիւնը, հարկերու ձեւով, ինչքիդ որոշ մէկ մասը կը վերցնէ խոստացուած ապահովութիւնը հայթայթելու համար: Սա, առումով մը, նման է ապահովագրական ընկերութիւններու գործառոյթին: Բոլոր ես-երը համաձայն կ'ըլլան ասոր, քանզի չես գիտեր, թէ փորձանքը որուն զլիսուն կու գայ: Այսպիսեալ, կը լուծուի մէկ կարեւոր խնդիր: Ես-երը ինքնակամարէն է, որ մաս մը կը զիջին իրենց ունեցուածքէն, որ է իրենց բացարձակ եւ անձեռնմխելի մարմնոյն շարունակութիւնը, ընդհանուր ԵՍ-ին՝ իրենց հաւաքական կամքին՝ պետութեան:

Ապա հաւաքական ԵՍ-ի ապահովութեան համար,— քանզի քու ես-իդ ապահովութիւնը կախեալ է հաւաքական ԵՍ-ի ապահովութենէն,— ես-երը վերողիտարկեալ նոյն պատճառաւ ալ ինքնակամարէն կը զիջին այս անգամ իրենց բացարձակ ինքնիշխանութիւնը զինուորագրութեան միջոցաւ: Հոս պէտք է ուշադիր ըլլալ պայմանագիրին բուն կողմերը չշփոթելու պայմանագիրի ածանցեալ, գործադիր կողմին հետ: Բուն կողմերը ես-երն են: Պետութիւնը ես-երուն ստեղծած ու անոնց հաւաքական կամքը ի կատար ածողը՝ գործադիր մասն է սոսկ: Պայմանագիրին տէրերը ես-երն են: Բոլոր ես-երը եւ ոչ թէ ես-երուն այս կամ այն մասը, երբ հարցը կը վերաբերի պետութեան հիմնական գործառոյթներուն: Ես-ին պայմանագիրը երրորդ, ատար կողմի մը հետ չէ, այլ հէնց մնացեալ բոլոր ես-երուն հետ է:

Սակայն քանի որ ի վերջոյ այս պայմանագրութիւնը պայմանագրութիւն է, երբ որեւէ կողմ խախտէ իր ունեցած պարտաւորութիւնները, պայմանագիրը կը դառնայ չեղեալ: Երբ խախտողը ես մըն է՝ այլ ես-ի մը կամ ես-երու իրաւունքներուն, զորս իւրաքանչիւր ես հաւասարապէս ձեռք բերած էր՝ ընդհանուր ԵՍ-ին մաս կազմելու պայմանաւ, ապա քրէական արէնքը այդ հարցը կը լուծէ՝ վերականգնելով տուժողին իրաւունքները եւ պատժելով յանցագործը: Սա իսկ է արէնքին գործառոյթը, որուն ի յառաջագունէ կամ ի սկզբանէ համաձայն եղած էին ես-երը՝ մտնելով հաւաքական ԵՍ-ի գերիշխանութեան տակ: Երբ ես մը կը խաբէ

պետությունը, խաբած կ'ըլլայ իւրաքանչիւր այլ եւ-ը, որոնք բա-
ղադրիչ մասն են այդ պետութեան եւ որոնց իւրաքանչիւրին հետ
է իր պայմանագրութիւնը: Այսինքն՝ երբ ես մը կը խուսափի հարկ
վճարելէ կամ զինուորութեան մասնակցելէ, ապա, այս հիմնարար
յանցանքով, այնուհետեւ մաս չի կրնար կազմել հաւաքական ԵՄ-
ին, քանզի նոյն պահուն կը դադրի ես ըլլալէ: Ան այնուհետեւ
կը զրկուի եւ-երուն յատկացուած ինքնիշխանութեան բաժինէն:
Կորսնցնելով իրեն տրուած ինքնիշխանութիւնը՝ կը կորսնցնէ իր
քաղաքացիութիւնը: Անոր դաւաճանութիւնը իւրաքանչիւր եւ-ին
դէմ է՝ ընդհանուր ԵՄ-ին դէմ ըլլալով:

Այս խնդիրը պետութեան՝ հաւաքական ԵՄ-ին համար աւելի
դժուար խնդիր է, քան ինչքի իրատունքի անձեռնմխելիութեան
խնդիրը: Ինչքի իրատունքի պարագային իւրաքանչիւրին պարտա-
ւորութիւնը բացասական պարտաւորութիւն է, որ կը խտացուի
կէս բառի մէջ՝ մի: Մի ըներ այսինչ բանը, ձեռքդ մի՛ դպցներ
ուրիշի ինչքին: Այս պարագային, երբ խնդրոյ առարկայ է մէկ
այլ հրամայական՝ ըրէ՛, — հարցը կը դժուարանայ: Աւելի դիւրին
է մէկու մը ըսելը եւ համոզելը, որ չընէ այս կամ այն բանը, իսկ
աւելի դժուար է համոզելը, որ յետոյքը տեղէն շարժելով ընէ այս
թէ այն բանը:

Հոս պարտադրանքին բնոյթն է, որ կը փոխուի. առաջինը աւ-
րէնքի մէջ կը բնութագրուի իբրեւ բացասական հրամայական, եր-
կորորդը՝ դրական հրամայական: Դրական հրամայականը պարտա-
դրելը միշտ աւելի դժուար է աւելի քան մէկ պատճառաւ: Բացա-
սական հրամայականը, որուն ամէնէն ժողովրդական ձեւակեր-
պումը հետեւեալն է՝ «Մի՛ ըներ այն, ինչ որ չես ուզեր, որ մարդիկ
քեզի ընեն», նախ աւելի դիւրին է ընկալելն ու ներունակութեամբ
հասկնալը. «Մի՛ սպաններ, որպէսզի չսպաննուիս»: Սովորական
դրոյթ մը, որ ուղղակի թէ անուղղակի առկայ է բոլոր հաւաքա-
կանութիւններու ներքին յարաբերութիւններուն մէջ՝ առնուազն
իբրեւ ենթադրեալ: Դժուար է դրական հրամայականին իրագոր-
ծումը, որ կ'ըսէ. «Ըրէ՛ այն, ինչ որ կ'ուզես, որ մարդիկ քեզի
ընեն»: Թերեւս մարդ ոչ մէկ բան չ'ուզեր ընել, այլ մեռելի պէս
ապրիլ: Ապա բժիշկէ-բժիշկ դեգերիլ՝ հառաչելով՝ «դե՛ղ տուէք ին-
ծի, դե՛ղ»: Արեւելահայութեան կէսը: Ասոնք թէեւ ընդհանուր բա-
րոյաբանութեան մաս կազմող գերդրոյթներ են, կը ղեկավարեն
նաեւ արէնքի ոլորտը, քանզի արէնքը մաս կը կազմէ բարոյա-
բանութեան՝ հակառակ Փիխտէի կողմէ ատոնց տարանջատման եւ
արէնքի ոլորտին տրուած նախնայնութեան կամ հերթականական
գերակայութեան: Այդ գերակայութիւնը տեսական է եւ մեկնակէ-
տային՝ արդարանալի իր տիեզերական համակարգին մէջ, քանզի
Փիխտէ իբրեւ ելակէտ կ'ընդունի եւ-ը, որուն կը յաջորդէ արէնքի
ոլորտը: Սա կարելոր նիւթ է Փիխտէի իմաստասիրութեան վերա-
բերող, որուն պիտի չկարենանք անդրադառնալ: Սակայն կառոյցը
ձեր միտքին մէջ պահեցէք անխախտ. բնութիւն, սահմանադրու-
թիւն ու պետութիւն, բարոյաբանութիւն, կրանք. այս հերթակա-

նութեամբ: Այս հերթականութիւնն է տակնուվրայ ընողը առ այդը առկայ բարոյաբանութիւնները, Կանտի դարաստեղծ իմաստասիրութիւնը ներառեալ: Մանաւանդ՝ արէնքի տարանջատումով բարոյաբանութեան բնագաւառէն ու վերջինին տեսական թէ էաբանական ենթակայութենէն եւ ապա խարսխումով Եւ-էն բխող տեսաբանական հիմանց ի վերայ, այն է՝ բարոյաբանութիւնն ինքն սերելով հոսկէ, արէնքէն, եւ ոչ թէ արէնքը բարոյաբանութենէն: Իմաստը հետզհետէ աւելի կը յատկանայ, եթէ առ այսը հասկնալի չէր:

Դրական հրամայականին պարագային կայ հարց մը, որուն ուղղակի չ'անդրադառնար Փիխտէ. ծուլութիւնն ու անհոգութիւնը, կուտակուած անշարժունակութիւնը: «Ո՛վ պիտի ելլէ, պատե՛րագմի երթայ հիմա», «Ինչո՞ւ են տամ հարկ, ուրիշը թող տայ»։ ընդհանուր ԵՄ-ին նկատմամբ փորձառական Եւ-ի ունեցած պարտաւորութիւններէն փախուստը: Այս մէկը մասամբ մը հետեւանք է բազմամարդութեան եւ քաղաքային կեանքի իրականութեան: Աւելի դժուար է ատիկա ընելը գելդի մը մէջ, ուր բոլորը զիրար կը ճանչնան: Ըսենք՝ Միհրանին տղան բանակէն փախաւ. ալ դիւրին-դիւրին մէկը աղջիկ չի տար անոր: Կ'ըսենք՝ անունը արուեցաւ: Եթէ տան ալ՝ կ'ըսեն՝ դրամ ունէր, ատոր համար տուին: Բայց անունը կ'արուի: Մինչեւ կեանքին վերջը: Երեսանց բարեւ կու տան, բայց մէկը հետը չի մտերմանար՝ բացի ոճրագործներէ եւ դատարկապորտներէ: Անգամ մը, որ անունը արուեցաւ, ալ Աստուած նոյնիսկ չի կրնար շտկել: Քաղաքին մէջ շատ-շատ թաղը կը փոխէ կամ կ'երթայ մէկ այլ քաղաք կը բնակի, ուր զինք չեն ճանչնար: Եթէ փոքր քաղաք մը ըլլայ, անունը քիչ անց ետեւէն կու գայ: «Ուրեմն բանակէն փախաւ, հա՛, ատոր համար մեր քովը եկաւ, հա՛, որ մարդ չիմանայ»։ Այս կարգի բամբասանքները բոլորը նշան են տուեալ հասարակութեան կողմէ ընդհանուր ԵՄ-ի գիտակցութեան եւ, արէնքի թերակատարութեան պայմաններուն մէջ, իւրաքանչիւր այլ Եւ-ի ունեցած տուեալ Եւ-ը պատժելու գործառոյթի գիտակցութեան՝ վերջինիս իրենց ընդհանուր պայմանագրութիւնը խզելուն պատճառաւ:

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԱՐԱՅԵԱԿԱՆ ՇԱՂԱԽ

Ինչն է ի վերջոյ մարդերը միացնողը. բանականութիւնը: Այս կէտը լաւ չհասկցողը չի կրնար Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հասկընալ: Անոնք որոնք եսապաշտութեամբ կ'որակեն Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, ցնդածներ են, որոնք ոչ կարդացած են անոր գործերը եւ ոչ ալ իրենց կարդացած հատուկէնտ հատուածները լրջաւրէն ընթերցած են՝ իմաստասիրութեան մասին բարբաջողներուն 95 տոկոսը՝ դասախաւսելու՝ կռկռալու վարժուած ու այդ կարողութիւնը ամսականի վերածած դղումները: Մէկ թէ երկու անգամ ըսինք արդէն՝ Փիխտէի սոսկ մեկնակէտն է Եւ-ը: Անդրանցական տեսաբանութեան անուրանալի հիմնակէտը: Տասն անգամ ալ ըսենք՝ դեռ քիչ պիտի ըլլայ: Իմացութեանց համատեսաւ

բանութիւնը այլ մեկնակէտ չի՝ կրնար ունենալ: Ես-ին յանգումը կամ նպատակը Ես-էն դուրս բան մըն է, որ կը վերադառնայ Ես-ին: Կայ անդրանցական բանականութիւն մը այս բոլորին ետին: Այդ անդրանցական բանականութիւնը բնագանցական բան մը չէ սակայն: Բնութիւնը ինքն է, որ կը յառաջացնէ այդ էակները եւ այդ յառաջացման մէջ անոնք ձեռք կը բերեն բանականութիւն: Թէեւ Բնութիւնը կ'արտադրէ իրարմէ տարբեր Ես-եր, ապա միաժամանակ զանոնք ետ կը միացնէ բանականութեան միջոցաւ: Այս տարբաժանումն ու վերամիաւորումը, կրնանք ըսել, ձեւով մը բնութեան խաղն են: Բոլոր փորձառական, որ է՝ զգայական, Ես-երը մէկ ընդհանուր դաշտի մաս կը կազմեն, այդ տիեզերական դաշտին մէջ է, որ կը բանին: Եւ այդ դաշտը Բանականութիւնն է: Զոր կրնանք նաեւ անուանել՝ Տիեզերական Բանականութիւն, քանզի այդ բանականութիւնը ընդհանուր է, բոլորինն է, բացարձակ է: Բանականութեան այս տիեզերական իրողութիւն ըլլալուն սերմերը արդէն իսկ յստակ կ'երեւին Փիխտէի այս շրջանի գործերուն մէջ, բայց եւ Ենայէն հեռացումէն ետք խորքային ձեւ պիտի ստանան անոր իմաստասիրութեան մէջ: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը Բանականութեան իմաստասիրութիւնն է, ոչ թէ այս կամ այն ձեւի կարելի «բանականութեանց»: Բանականութիւնը մէկ է:

Փիխտէ կը բերէ ծառի եւ աւազի արինակները: Մարդկութիւնը աւելի նման է ծառին եւ ոչ թէ աւազին: Աւազը անհատ աւազահատիկներու կոյտ է, մինչդեռ ծառը իր բոլոր ուսողերն ու տերեւները իրարու կապող բան մը ունի: Հոս պէտք է ուշադիր ըլլալ Բնութեան չվերագրելու մարդկային յատկութիւններ: Բնութիւնը իր գրասեղանին ետեւը նստած կամ տիեզերական աթոռին բազմած եւ մալրուքը շոյելով առանձին մարդեր չի շիներ՝ զանոնք աւժտելով բանականութեամբ ու մէջտեղ նետելով, որպէսզի աւր մը միանան: Ոմանք իբրեւ այդպէս է, որ կ'ըմբռնեն Բնութեան դերը՝ իբրեւ իրենց Աստուածը փոխարինող Աստուած մը: Սը խալ է. Փիխտէ յստակարէն այդ մասին կը զգուշացնէ տարբեր առիթներով: Այլ՝ Բնութենէն սերող մարդը բանական Ես է եւ ոչ մէկ այլ բան: Տարաւրէն սխալ են մանաւանդ եսաձիգ վիպապաշտութեամբ Փիխտէն մեկնաբանողները: Սխալ են Փիխտէի Ես-ը վիպապաշտութեան ակունք համարողները՝ հակառակ որ առաջին վիպապաշտները, որոնք առհասարակ նոյն քանեաւ իմաստասէրներ էին, որ քանեաւ որ գրողներ, զինք կը համարէին իրենց ներշնչման աղբերը: Ասոնք բոլորը մէկ խումբ ընկերներ էին, առնուազն՝ լաւ բարեկամներ ու ծանալթներ: Մեր Ա. մասին մէջ նշեցինք, որ բոլորը կ'ապրէին նոյն թաղերը: Այն իմացական յեղափոխութիւնը, որ շնորհիւ այս փոքր խմբակին տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ մէջ ունի, ըստ երեւոյթին, միայն մէկ համապատասխան զուգահեռ բովանդակ մարդկային իմացական պատմութեան մէջ. Աթէնքի մ.թ.ա. Ե. դարու երկրորդ կէսին տեղի ունեցած իմացական թռիչքը: Դուք այս հաստորով ոչ լոկ կ'առնչուիք այդ իմա-

ցական յեղափոխությունն ախաղասությունն ապաշտ մեկնաբանությունն, այլ կը մտնէք այդ յեղափոխությունն կարեւորագոյն դէմքին իմացական խորանը: Աղավթեցէք, ձեր ձեռքը եղած գիրքը համբուրեցէք ու նոր միայն շարունակեցէք ընթերցումը: Քանզի ասով ըսած եղանք, որ կը մտնէք նոր դարերու բովանդակ իմացականությունն սրբագոյն խորանը: Բան մը, որ նպատակային ու շատ յաճախ լկտիագոյն կերպով ուրացուած է եւ կը շարունակէ ուրացուիլ մարդ էակի իմացականությունն խորանը առեւանգած ակադեմական համաշխարհային, որ է՝ կայսերական, աշխարհակալական, քրէախումբերուն կողմէ, որպէսզի վերջիններս իրենց զառանցանքն ու անհեթեթութիւնները կարենան փաթթել ձեր գրքի խոն՝ ձեզ յիմարացնելով եւ մարդկությունն եղելութեանական գործընթացը խեղելով: Անհնար է դուրս գալ այս քրէախումբի ծանր լողին տակէն՝ առանց ստեղծելու ձեր իմացական կայսրությունը՝ Հայքը: Կը տապալկուիք ու կը վերածուիք սալայատակին հաւասարած ձիւթի՝ ձեր բոլոր «հրաշագործություններով» հանդերձ: Սա էր նաեւ մեր ձգտումը իմաստասիրական ակադեմիա ստեղծելու նորակազմ Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունն կողքը: Սա է նաեւ Երզնկայ Հրատարակչատան առաքելությունը:

Նոյնիսկ Հեգել իր աստուածաբանական նշանաւոր Թիւբինգէն համալսարանի ուսման կարգը աւարտելէն կարճ ժամանակ ետք Շեյլինգին ուղղուած նամակի մը մէջ կը գրէ՝ անհնար է որեւէ փոփոխութիւն ակնկալել Թիւբինգէնի մէջ, քանի դեռ Ռեյնհոլդի կամ Փիխտէի նման հզաւ դասախաւսներ գոյութիւն չունին հոն: Հեգել սա կ'ըսէր՝ բանականությունն սարսափելի պակասը ու զայդ փոխարինող անբանական՝ վիպապաշտական հաւատքի մոլեռանդութիւնը նկատի ունենալով: Սա էր բանականությունն առաջնայնությունը ծնող շրջանի իմաստասիրությունն, իմաստասիրական միտքի թռիչքի գլխաւոր ներքին պատճառը: Սա է նաեւ բովանդակ հայ իրականությունն իրավիճակը այսպէս եւ թերեւս եղած է նաեւ անոր բովանդակ պատմությունն ընթացքին: Գործ ունինք այդ բանականությունն սերմերն իսկ տրորող ու ոչնչացնող քրէախումբերու «համահայկական» պետական, կրօնական, կուսակցական, կրթական, բարեսիրական, մշակութային, լրագրական, ակադեմական, արուեստագիտական, խաչքարալզողական, հայ ազգի ծնունդը թաղող անբուժելի աւանակներու, այլոց առասպելաբանական ու խորհրդանշաբանական փխտուքով բանող ըստրուկներու, բանականությունն եւ ճշմարտությունն ոխերիմ ոսոխներու անդրդուելի միասնությունն մը հետ:

Ես-ը բանական ես է: Իսկ բնութիւնը այդ բանական ես-ի բանականությունն է, որ ձեռով մը ինքզինք կը տեսնէ: Չկայ այլապէս եթերային բանականութիւն մը Բնությունն մէջ: Չկայ այդպիսի բնագանցական Աստուած մը: Աստուած այն ԵՍ-ն է, զոր մարդ հաւաքաբար կը ստեղծէ. բայց ոչ տարաւրէն, ոչ պատահականաւրէն, ոչ կամայականաւրէն, այլ բանական ես-ը պարփակող բանականությունն կատարելությունով:

Այս բացարձակ կատարեալը, սակայն, անհասանելի է Ես-ին: Ո՛րեւէ բացարձակ անհասանելի է Ես-ին, քանզի Ես-ը սահմանաւոր է, եւ անհնար է, որ որեւէ սահմանաւոր բան դառնայ անսահման կամ բացարձակ: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը ասո՛վ է տարբեր իր բազում ժամանակակիցներու եւ յաջորդներու իմաստասիրական նկրտումներէն, որոնք վիպապաշտութիւնը իբրեւ հիմք կ'ընդունին ԵՍ-ի յառաջացման: Նոյնիսկ Հեյդեգգեր զերծ չէ այս ըմբռնումէն: Այս առումով՝ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը աւելի՛ անդրանցական է եւ թերեւս է աւելի՛ բարձր, քան Հեյդեգգերի իմաստասիրութիւնը: Մեծ իմաստասէրներուն մէջ Հեգել միակն է Փիխտէի ըսածը գոնէ որոշ ընկալումով մը լիովին ըմբռնողն ու իր իմաստասիրութիւնը այդ հիմքերուն վրայ կառուցողը. հակառակ որ Հեգել ինք եւս սխալ կը մեկնաբանէ Փիխտէի իմաստասիրութեան ամենահիմնարար որոշ նախադրեալները: Քանի մը տարի անց Փիխտէ որոշ չափով պիտի փոխէ այս ընկալումը՝ ընդունելով իր նախկին հայեցակէտերուն մէջ ունեցած թերութիւնները, սակայն անդրանցական բանականութիւնը չի դադրիր անդրանացական բանականութիւն ըլլալէ անոր նոյնիսկ ամենախոր փոփոխութիւններով յատկանշուած հետագայ համակարգին մէջ: Սա առանձին նիւթ է, որուն մասամբ մը կ'անդրադառնանք մեր վերջին՝ տեսական բաժինին մէջ:

Նոյնն է իրականութիւնը հայութեան մէջ: Փիխտէ պիտի ըսէր՝ ձեր բովանդակ հիմքն է սխալ: Ազգը չ'ստեղծուիր վիպապաշտութեամբ, այլ բանականութեամբ: Ոչ թէ բանապաշտութեամբ, այլ բանականութեամբ: Տարբերութիւնը ձեր ուսուցիչը կը բացատրէ, եթէ դժուարանաք տարբերելու: Վիպապաշտութիւնը, իրականութեան մէջ, քող է՝ Ես-ին աչքերը փակող, որպէսզի զինք շրջապատող անբանական խարդախութեան համալիրը չտեսնէ: Ձեր բոլոր երգերն ու պարերը, յեղափոխական տրամադրութիւնները մէկ ղուրուշ չեն արժեր հոն, ուր բացակայ է բանական Ես-ը, այն Ես-ը, որ հասու է արդարութեան եւ արէնքին: Այդպիսի մարդ հայ իրականութեան մէջ մենք չենք տեսներ. ոչ մէկ քաղաքական, ոչ իսկ կրօնական առաջնորդ: Հայ իրականութիւնը այդ վիպապաշտական գերեզմանն է, ուր կը թափառին առնետները՝ զիրար կրծելով ու իրենց աստուածային փառքը հետելով: Առանց բանական Ես-ի կերտման՝ անհնար է ազգի յառաջացումը: Ունէ մէկը, որ այլ բան կ'ըսէ ձեզի, կամ անբուժելի խարդախ է եւ կամ ձեզ քնացնող ու ինքնանէացման առաջնորդող տգիտագոյն ապուշ: Մեծամիտ սոխի գլուխ: Ստախաւս: Ըլլայ՝ գրող, ըլլայ՝ պատմաբան, դեռ չըսենք «ազգային» առաջնորդ կամ կաթողիկոս՝ զլիաւոր առնետաբան առնետաց յաւիտենական:

Վերոնշեալ երկրորդ խնդիրին՝ դրական հրամայականին, կիրարկման դժուարութեան կարեւորագոյն պատճառն է սա: Բարոյապէս կատարեալ հասարակութեան մը մէջ այս խնդիրը նոյն-իսկ չի կրնար յառաջանալ: Իսկ բարոյական հասարակութիւն բացարձակապէս չես կրնար ունենալ դրամատիրական տիրոյթի ուս-

ման միջավայրին մէջ:

Սակայն կայ այլ՝ կառոյցային պատճառ մը եւս: Ժամանակի գործաւոր: Ես-ը կ'ըսէ՝ լաւ, եթէ ես հիմա քեզ պաշտպանեմ, ինչ վստահութիւն ունիմ, որ վաղը կամ յիսուն տարի ետք, եթէ փորձանք մը գայ գլխուս, դուն զիս պիտի պաշտպանես: Այս հարցին պատասխանը ոչ մէկը ի վիճակի է գիտնալու: Այս իսկ պատճառաւ կը կարեւորուի ժամանակի պայմանականութենէն վեր գործող կառոյցի մը ստեղծումը, որ պետութիւնն է: Պետութիւնը Ես-երու հաւաքական կամքով է, որ կը ստեղծուի: Անիկա ինքնին կը դառնայ այդ ժամանակային գործաւորը շրջանցող կառոյց՝ հաւաքական ԵՍ-ին անժամանակեայ արտայայտութիւնը: Հոս է, որ առաւելաբար կարեւորութիւն ձեռք կը բերէ պետական համակարգը, քանզի դրական հրամայականին խնդիրը կը լուծէ: Ասոր համաձայն կ'ըլլան բոլոր Ես-երը, քանզի ոչ մէկ Ես կը կարենայ ի սկզբ բանէ գիտնալ, թէ երբ եւ ինչ բնոյթի փորձանք կրնայ իր գլխուն գալ:

Դատական համակարգը սրբութիւն է, քանզի բոլոր Ես-երուն՝ ԵՍ-ին արտայայտութիւնն ու կամքն է: Այս ընկալումը եւ իրականութիւնը ի սպառ բացակայ է հայ իրականութեան մէջ: Ասոր մէկ պատճառը եղած է ատարին իշխանութիւնը՝ ատար ԵՍ-ի մը բռնութիւնը սեպհական ԵՍ-ին վրայ, սեպհական ԵՍ-ին կամազրկութիւնը, այն է՝ ստրկութիւնը, որմէ եւ՝ կասկածը, անվստահութիւնն ու տարերային սարսափը: Դատական համակարգը, սակայն, որ ոչ այլ ինչ է, քան պետութիւնը՝ հաւաքական ԵՍ-ը, Ես-ին իսկ կամքով Ես-ն իսկ պաշտպանելու նպատակաւ ստեղծուած մարմինը, Ես-ի էութեան շարունակութիւնն է, ըսենք՝ անկէ ծնած երեխան: Դատական մարմինը քու դրացիդ է, ընկերդ է, բարեկամդ է, ծանչցած ու չծանչցած մարդդ է, հայրենակիցդ է: Արժանի է պաշտամունքի, երբ իրեն վրայ դրուած պարտականութիւնը կը կատարէ: Դեռ չենք հանդիպած հայու մը, որ երկեւղածութիւն ունենայ դատական համակարգին նկատմամբ: Ըսենք՝ հայոց դատարանին առջեւէն անցնելով՝ խաչակնքէ՝ իբրեւ սուրբ եկեղեցիի: Իսկ ալ աւելի յոռին՝ երբ դատարանը վճիռ կ'արձակէ որոշ մէկու մը դէմ, այդ մարդը կարծէք կը դառնայ հերոսը, իսկ դատարանը՝ քրէական յանցագործը: Ոչ մէկը ամալթէն գետինը կը մտնէ, երբ իրեն դէմ վճիռ կ'արձակուի, քանզի ոչ ոքի համար բարոյական արժէք ունի դատարանին վճիռը: Եւ հոս է հաւաքականութեան մը գերագոյն ԵՍ ըլլալուն կամ չըլլալուն քննութիւնը՝ աւագ կամ ծառ ըլլալուն քննութիւնը: Քանզի արեւնքը հաւաքական ԵՍ-ն է: Առանց արեւնքի կրնաս ոչ բարոյականութիւն ունենալ եւ ոչ ալ Աստուած: Իւրաքանչիւր այդպիսի նկրտում ինքնախաբէութիւն է: Եւ ինքնախաբէութիւն է ստրուկի: Հարց մը ձեզի՝ ինչո՞ւ հայր եկեղեցականին ձեռքը կամ թեզանիքը կը համբուրէ եւ ոչ թէ ոստիկանին: Էութիւնն է սա «Սփիւռք» կոչուած աւանակախումբին՝ անոր բոլոր կրթական ու կուսակցական առաջնորդներով: Եթէ չկարենաք այս հարցին ճիշդ պատասխանը տալ եւ

այս խնդիրը լուծել, վստահ եղէք, որ բազմադարեան անբուժելի ստրուկը խորագոյն արմատներ նետած է ձեր մէջ: Արմատներ, որոնք Երկրին մինչեւ իսկ հակառակ կողմէն դուրս կու գան ու ապա, շրջապտոյտ մը կատարելով, կը վերադառնան ու կը փաթթուին ձեր գեր գլուխին շուրջը՝ մինչեւ տիեզերական գունդի մը վերածուին:

Եթէ ազգ դառնալու համար ձեր առջեւ տասն կիլոմետրի ճանապարհ մը կայ, ապա ձեր այդ 2.500 կամ չեմգիտեքանիմիլիոն ազգային տարիներուն ընթացքին անցած էք այդ ճանապարհին ընդամէնը տասն սանտիմետրը: Ասոր պատճառները խոր են եւ կարելի չէ սոսկ փորձառական Ես-ին վրայ բարդել այդ բոլորը. այդպիսի մատեցում մը պիտի չտարբերի հոգեբանական ահաբեկչութենէ: Սակայն առանց Ես-ին կողմէ այս խնդրի էությունը գիտակցութեան եւ ինքնագիտակցութեան՝ անհնար է ազգ ստեղծելը. դեռ չըսենք՝ Դրախտ: Հայքը ստեղծուած կ'ըլլայ այն պահուն, երբ դատարան ըսուածը առհասարակ դադրի գոյութիւն ունենալէ՝ լիովին յաղթահարուած ըլլալով. առաւելագոյն պարագային՝ խորհրդանշական եւ խորհրդատուական գործառոյթ ունենալով, ուր մարդիկ դիմեն արէնքին այս կամ այն կէտը յստակացնելուն նպատակաւ, իսկ որեւէ հարց ծագելուն պարագային՝ սիրով երթան ու սիրով բաժնուին իրարմէ. աւելին՝ աւելի մտերմանան իրարու՝ անորոշութեան վերացման եւ նոր բան մը սորված ըլլալուն առթիւ զիրար շնորհատրելով եւ իրարու կենացը խմելով:

Հայքը հոստեղէն է, որ նոր միայն ծնունդ կ'առնէ:

Պետութիւնը բոլոր Ես-երը իրարու կապող արայեական, տիեզերական շաղախն է: Բոլոր Ես-երուն կամքը: Միաժամանակ բոլոր Ես-երուն ինքնիշխանութեան Մայրը: Պետութիւնը Սահմանադրութիւնն է:

Իսկ ի՞նչ է սահմանադրութիւնը:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳԻ ԻՐԱԽԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սահմանադրութիւնը ինքզինք ղեկավարող արէնքն է: Ընդունուած է ըսել՝ «գերագոյն արէնքն» է: Սակայն ի՞նչ կը նշանակէ «գերագոյն արէնք»: Արէնք մը, որ բոլոր արէնքները կը ղեկավարէ: Արէնք մը, որ ենթակայ չէ արէնսդրութեան եւ փոփոխութեան: Ուստի պէտք է խարսխուած ըլլայ բացարձակապէս բացայայտ իմացական սկզբունքներէ բխող իրաւունքներու վրայ, որոնց ոչ մէկ բանական Ես պատճառ ունենայ հակադրուելու: Սահմանադրութիւնը կը ստեղծուի բոլոր Ես-երուն կամքով եւ միմիայն բոլոր Ես-երուն կամքով: Իւրաքանչիւր Ես համաձայն պէտք է ըլլայ սահմանադրութեան ստեղծման ու ատոր դրոյթներուն: Մեծամասնութեան ձայնով սահմանադրութիւն չ'ստեղծուիր: Եթէ Ես-ը սահմանադրութեան ներքոյ պիտի ապրի, ապա անհրաժեշտ է, որ Ես-ը ի սկզբանէ համաձայն ըլլայ տուեալ սահմանադրութեան: Սահմանադրութիւնը յաւերժական է. սահմանադրութեան հիմնա-

դրոյթները չեն կրնար փոխուիլ: Սահմանադրութիւնը կարելի է փոխել սոսկ այն պարագային, որ ստեղծուած ըլլայ ապարինաբար: Ապարինի են ան սահմանադրութիւնները, որոնք բոլոր Եւերու համաձայնութեամբ ստեղծուած չեն կամ Եւերուն ինքնիշխանութիւնը հաւասարապէս անոնց բաշխած չեն: Ես մը չի կրնար ըսել, թէ ինք երկու Ես է կամ թէ կէս Ես է: Ես-ը Ես է: Սա անձեռնմխելի է: Սակայն Ես-ը բանական Ես է եւ ոչ թէ վիպային:

Ինչ կը պատահի անոնց, որոնք համաձայն չեն սահմանադրութեան դրոյթներուն: Պարզապէս քաղաքացի չեն կրնար դառնալ եւ կը մեկնին այլուր: Բայց ո՞ր կը մեկնին: Սա Փիխտէի քաղաքական իմաստասիրութեան խոցելի կէտերէն մէկն է: Փիխտէ աչքին առջեւ ունի այնաւրուան Գերմանիան, որ դեռ Գերմանիա չէր, այլ գերմանական տարբեր իշխանապետութիւններ: Եթէ չես հաւնիր մէկուն իշխանութիւնը, ապա զնա՞ մեկսին իշխանութեան տակ ապրիր: Իսկ եթէ ոչ այս մէկը եւ ոչ այն մէկը սրտիդ համաձայն է, ապա ո՞ր որ ուզես, զնա՞: Բայց եթէ բանական Ես ես եւ սահմանադրութիւնը բանական սահմանադրութիւն է, քու հաւնիլդ կամ չհաւնիլդ որեւէ արժէք չունի: Եթէ իմացութեանդ մէջ թերութիւններ ունիս, այլ Ես-եր կրնան աւզնել ու բացատրել քեզի: Եթէ կամայական է մերժումդ, ազատ ես մեկնելու: Եթէ մնաս, ընդունած կ'ըլլաս սահմանադրութիւնը: Փիխտէի այս խիստութիւնը առաւելաբար կը վերաբերի առաջին հիմնարար սահմանադրութեան: Անոր գլխաւոր մտահոգութիւնն է սահմանադրութիւնը չվերածել Եւերու մէկ մասին կողմէ մեկ մասին վրայ իշխելու փաստաթուղթի: Եթէ Ես-ը մաս պիտի կազմէ սահմանադրութեան, այն է՝ տուեալ հաւաքականութեան ու այդ հաւաքականութեան արէնքին, ապա պարտադիր է, որ Ես-ը իր գիտակից համաձայնութիւնը տայ գերագոյն արէնքը եղող այդ փաստաթուղթին: Չես կրնար Ես-ին վրայ խնդալով՝ վրան սահմանադրութիւն «քալեցնել», բան մը, որ պարագան է աշխարհի բոլոր սահմանադրութիւններուն: Որոնք, հետեւաբար, ըստ Փիխտէի, բոլորն ալ անվաւեր են: «Քալեցնել», «սահեցնել», «կլլեցնել», «կարգադրել», «փակցնել». ասոնք են ինքզինք «հայ» կոչող երկոտանին բնորոշող գերագոյն յատկութիւնները, անոր հինգ աւետարանները:

Եթէ Փիխտէին զեկուցէին այն մասին, որ աշխարհի մէջ երկիր մը կայ, ուրկէ բնակչութեան կէսը դուրս մղուած է, ապա մեղադրուած, թէ իր անկախ կամքով հեռացած է, մնացեալ կէսին վիզին ալ լրատուական միջոցներու դաւադրութեամբ սահմանադրութիւն մը փաթեթուած է, իսկ դուրս մղուածներուն ալ ըսուած է՝ «սա է արէնք մեր. չհանողը թող դուրսը մնայ», պիտի սարսափէր ու թերեւս ալ կրկնապատկէր գիրքին ծաւալը: Այդպիսի «սահմանադրութիւն» պարզապէս գոյութիւն չի կրնար ունենալ. գերագոյն խարդախութիւն է եւ ոչ գերագոյն արէնք: Եւ կը կարծէք, թէ դուք ա՞զգ էք: Դուք գերագոյն հակաազգն էք: Փիխտէ ամբողջ շարք մը կարելիութիւններ նկատի կ'ունենայ սահմանադրութեան սահմանադրականութիւնը խեղող, սակայն ոչ մէկն ալ այս կարգի

իրավիճակի մը մասին է, այլ շատ տարրական, տեսական հնարաւոր չարաշահութեանց եւ կարելի հաւասարակշռութեանց խախտման մասին: Փիխտէ իւրաքանչիւր պարագային համար հերթականաւորէն լուծում մը գտնելէն ետք, կ'ըսէ՝ «Եթէ այս մէկն ալ չաշխատի, ապա այդպիսի հասարակութիւնը արժանի է իր ճակատագրի ինն»: «Թող երթան սատկին»-ին գրական տարբերակը: Այդպիսի հաւաքականութիւններ տեղ չունին մարդկութեան ապագային մէջ:

Փիխտէի այս վերաբերումը սահմանադրութեան հանդէպ ոչ կամայականութեան եւ ոչ ալ աւելի լաւ չիմանալուն արդիւնք է: Անոր կողմէ շեշտը դնելը իւրաքանչիւր Եւ-ի համաձայնութեան ի վերայ եւ ապա սահմանադրութեան բացառման անհրաժեշտութեան ի վերայ հոն, ուր ընդամէնը մէկ Եւ համաձայն չէ ատոր, ոչ միայն քաղաքական եւ արինական, այլեւ որակական խնդրի մը լուծման բանալին է: Սովորաբար բոլորիդ ալ մտասեւեռումը պիտի ըլլայ այն հարցը, թէ արդեւք խելագարի մը պատճառաւ պիտի չընդունինք սահմանադրութիւնը: Ոչ մէկդ ալ թերեւս կարենայ գիտակցիլ, թէ արդեւք դուրս մնացած Եւ-ը կարելորագոյն Եւ-ը չէ՞ այդ հասարակութեան մէջ, որոյ ներկայութիւնը ամենակենսականը թերեւս ըլլայ այդ հասարակութեան կայացման մէջ, իսկ բացակայութիւնը կործանարար հետեւանքներ ունենայ: Ու անոր մէկ «ոչ»-ը կամ կամ «այո»-ն ձեր բոլորի «ոչ»-էն կամ «այո»-յէն արժէքաւոր ըլլայ: Սա անյոյս բան է, քանզի հայը չափազանց մեծամիտ է, քանզի կը կարծէ, թէ իրեն նման խլուրդն ու նախադասութիւններ շարող քաղաքական մանրավաճառը գերիմաստուն է, իսկ այդ աքսորեալը ազգի թշնամին է, որուն հաշիւը հաշիւ չէ: Սա յաւիտենական անբացասելի արէնքն է ինքզինքնին մարդ կարծող յաւիտենական մըջիւններու: Յարգանքս ու սէրս մըջիւններուն, որոնք արժանի են պաշտպանութեան ու յարգանքի:

Այս խոր խաբէութեան՝ թէ որո՞շ Եւ-եր իրաւասութիւն ունին այլ Եւ-երու համար սահմանադրութիւն ստեղծելու, որ նշանակէ՝ պետութիւն, երկիր եւ հայրենիք ստեղծելու, երկրորդ երեսը արեւմտահայութեան հանդէպ արինական, պետական, հասարակական եւ մշակութային ծաղրն է: Մեծագոյն խարդախութիւն է յայտարարելը, թէ «Հայաստանը ձեր հայրենիքն է»: Երբեք չէ եղած, չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Այդ խաբէութեան ենթարկուած իւրաքանչիւր արեւմտահայ մորթուած հայ է՝ ցեղասպանուած, անոր մարդու տեսակը ոչնչացուած: Ո՞ր արեւմտահայութիւնը համաձայնութիւնը հայցուցաւ հանրապետութեան որեւէ սահմանադրութեան մշակման եւ քուէարկութեան դրման ատեն: Եթէ բովանդակ արեւմտահայութիւնը մասնակցած չէ այդ քուէարկութեանց, ուրեմն սահմանադրութիւնը իրենցը չէ եւ չի կրնար ըլլալ, արէնքը իրենցը չէ եւ չի կրնար ըլլալ, պետութիւնը իրենցը չէ եւ չի կրնար ըլլալ, երկիրը իրենցը չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Նոյնը կը վերաբերի երկիրը պարտադրաբար թողած բոլոր քաղաքացիներուն եւ Խորհրդային Միութեան հայ քաղաքացիներուն: Եթէ իւրաքանչիւրը մաս չէ ու-

ներած սահմանադրութեան մշակման, քննարկման եւ քուէարկութեան մէջ, ապա ո՛չ այդ պետութիւնը եւ ո՛չ ալ այդ երկիրը իրենցն է կամ թէ երբեւէ կրնայ իրենցը ըլլալ:

Ասոնք որոնք մասնակից դարձան այդ սահմանադրութիւններէն որեւէ մէկուն ընդունման արդեւք իրատունքը ունէին այդպէս վարուելու՝ իրենցմով սահմանափակելու երկրի գերագոյն արէնքին ընտրութիւնը: Եթէ մէկ կողմ դնենք քրէական մտայնութիւններն ու նպատակաւորուած քաղաքական խաղերը, սովորաբար՝ ունէին: Որեւէ հանրոյթ իրաւասու է ինքն իրեն համար սահմանադրութիւն, այն է՝ պետութիւն, ստեղծելու: Սակայն իրաւական զառանցանք է տուեալ հանրոյթին կողմէ ա՛յլ հանրոյթի մը համար եւ նոյնիսկ ոեւէ ա՛յլ Եւ-ի համար սահմանադրութեան, այն է՝ պետութեան, ստեղծումը: Դուն իմ կարծիքս հարցուցի՞ր պետութեան հիմնարար արէնքը ստեղծած պահուղ: Ո՛րեւէ նշանակութիւն չունի հրապարակային յայտարարութիւններդ այդ մասին, եթէ երբեւէ եղած ալ են իսկ այդպիսիք, եթէ ես, իրաւապէս եւ իրողապէս, այդ հրապարակին մասը չեմ: Քու հայրենիքդ իմ հայրենիքս չէ եւ երբեք չի կրնար ըլլալ, եթէ անոր գերագոյն արէնքի մշակման եւ ընդունման մէջ ես բաժին ունեցած չեմ: Քու երգուպարովդ գնա՛ մեծ մամադ խաբէ: Ատով մարդը չես կրնար խաբել, եթէ ան գիտակից եւ բանական Ես է: Սակայն քանի որ տարաւրէն սխալ եզրով մը իբրեւ «սփիւռքահայութիւն» անուանեալ զանգուածին մէջ բացառութիւն կը կազմեն գիտակից եւ բանական Ես-երը, ապա խարդախներն ու պատեհապաշտները այդ իրաւական խարդախութիւնը կը կարենան վրանին «քալեցնել»: Մէկ խաւաքով՝ «կըլլեցնել», մանաւանդ իրենց լեզուն կորսնցուցած արեւմտահայերուն, որոնք վերածուած են զգայական, վիպական, անբանական խլեակներու:

Իսկ եթէ մեր կարծիքը հարցուցած ըլլային, ի՞նչ պայմաններ պիտի դնէինք: Սահմանադրութեան Դրոյթ Առաջին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները Մեծ եւ Փոքր Հայքի պատմական սահմաններն են՝ նշեալ մանրամասնութիւններով, նահանգներով, գաւառներով: Սահմանադրութեան Դրոյթ Երկրորդ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական լեզուն արեւմտահայերէնն է: Տեսաք, որ հոս իսկ կանգ առինք: Անհնար է քայլ մը իսկ առաջ երթալը, քանզի, իրողաբար, մենք տարբեր ազգեր ենք: Իրարմէ տարբեր գոյաբանական խումբերու մասին է խաւաքը: Ասոնք իրարու հետ թէականաւրէն թերեւս կարելի ըլլայ հաշտեցնել դաշնակցային պետութեան մը մէջ: Թերեւս: Քանզի Արեւմտահայքը լիովին տարբեր աշխարհաքաղաքական եւ կրաւնամշակութային հայեցակարգի տէր ըլլալու բոլոր նախադրեալները ունի եւ պիտի ըլլայ շատ աւելի սերտ քաղաքական եւ մշակութային յարաբերութիւններու մէջ իսլամական ու արաբական երկիրներու հետ, քան ոեւէ արեւելահայ խաչմեռ էջի ուղեղին մէջ նոյնիսկ կարելի ըլլայ այդ մէկը տեղադրելը: Եթէ առաջին պայմանը արեւելահայ Ես-երը կը համարեն վտանգաւոր իրենց համար, ապա այդ մէկը իրենց իրա-

ւունքն է: Սակայն չեն կրնար մեր գլխուն փաթթել իրենց եփած սահմանադրութիւնը՝ խաբելով մեզ, թէ Արեւելահայաստանը մեր երկիրն է:

Եթէ է, ապա մեր պայմանները կը փոխուին: Առաջին՝ Շիրակի, Արագածոտնի եւ Արարատի մարզերը տրամադրել իբրեւ անկախ Արեւմտահայքի պետութեան տարածք՝ իր անկախ բանակով, լեզուով, մշակութային, քաղաքական, տնտեսական կապերով եւ անկախ արտաքին քաղաքականութեամբ: Հոս ալ կեցանք եւ մէկ սանտիմետր առջեւ չենք կրնար երթալ, եթէ համաձայն չըլլան: Եթէ համաձայն չեն, ապա իրենց «բարի կամքը» իրենց զառանցանքն է: Իրենց մոգոնած սահմանադրութիւնը մեր սահմանադրութիւնը չի կրնար ըլլալ: Եւ չի կրնար ըլլալ հիմնականին մէջ այն պատճառաւ, որ աշխարհընկալումային եւ էաբանական տարբեր հանրոյթներու մասին է խաւաքը: Մեր հաւաքական ԵՍ-ը իրենց հաւաքական ԵՍ-ին հետ քիչ ընդհանրութիւն ունի: Մենք արդէն իսկ երկու տարբեր ազգեր ենք: Եւ այս իրողութեան չգիտակցիլն է արեւմտահայութեան ինքնալուծարման գլխաւոր պատճառներէն մէկը՝ «հայութեան» եւ «համահայկականութեան» քողին տակ: Այն է՝ ինքնացեղասպանութեան: Այս ինքնացեղասպանութեան խթան կը դառնան Արտահայքի՝ խորխորատային տգիտութեան մէջ լողացող հայոց գլխաւոր կազմակերպութիւնները, որոնց իմացական խարխալը ոչ թէ բանականութիւնն է, այլ վիպապաշտութիւնը: Այլ խաւաքով՝ անոնք քաղաքական կազմակերպութիւններ չեն, այլ են քաղաքական սեթեւեթանքներով բանող հայրենակցական միութիւններ: Աւելին՝ հանրոյթին քաղաքական կամքը ոչ թէ մշակող, այլ ջլատող ու անէացնող կազմակերպութիւններ:

Սահմանադրութիւնը՝ ի բաց առեալ վերոբերեալ իրավիճակները, չես կրնար փոխարինել մէկ այլ սահմանադրութեամբ: Ասոր գլխաւոր պատճառներէն է այն, որ սահմանադրութեան ստեղծած արիւնական փոխադարձ պարտաւորութիւններն ու իրաւունքները յաւերժական են: Ես-ը իր ձեռք բերելիք ապահովութեանց եւ ունեցած պատասխանատուութեանց յաւերժական ըլլալուն գիտակցութեամբ է տուած իր հիմնարար համաձայնութիւնը սահմանադրութեան: Հետեւաբար չես կրնար անկէ խլել իրաւունք եւ կամ նոր ու նոր պատասխանատուութիւններ աւելցնել անոր ուսերուն, որոնք բացայայտաւրէն ենթադրելի չեն հիմնարար սահմանադրութենէն: Ան արդէն իսկ հիմնարար դրոյթներու կիրարկումէն բխող արէնքներու յաւերժականութեան հիմքին վրայ է կառուցած իր կեանքը, զոր չես կրնար անորմէ իրաւականաւրէն խլել՝ ըսելով, որ հիմա նոր սահմանադրութիւնը սա՛ է. չես հաւնիր, ազատ ես հռչակալու: Այս իսկ պատճառաւ իւրաքանչիւր Ես համաձայն պէտք է ըլլայ նոր սահմանադրութեան:

Սահմանադրութիւնը գերագոյն արէնքն է: Սակայն երբ մենք կը մտածենք սահմանադրութեան մասին, թէւ միտքերնուս «գերագոյնի» պէս բան մը կու գայ, բայց միտքերնէս կը փախչի ատոր արէնք ըլլալուն բնոյթը: Սահմանադրութիւնը արէնք է՝

Աւրէնքը: Եւ ոչ թէ վիպական, իղձեր արտայայտող յայտարարաւ գիր մը, զոր ոչ մէկը կը կարդայ, այլ դրաւշակի պէսալիսութիւնը ունեցող բանի մը տեղ կը դնէ: Սահմանադրութիւնը իւրաքանչիւր Եւ-ին պատկանող ամենաթանկագին արժէքն է: Եթէ մեծ մաւրդ գերեզմանը կ'անպատուեն ու կը սրղողիս, սակայն չես սրղողիր, երբ սահմանադրութիւնդ կ'անարգուի պատեհապաշտներու կողմէ, ապա խորապէս սխալ բան մը կայ մէջդ. դուն ո՛չ ես ես եւ ո՛չ ալ տէրն ես այդ սահմանադրութեան: Դուն աստար ես եւ երկիրը երկիրդ չէ: Քաղաքացիութեան իրաւունք իսկ չունիս: Սահմանադրութիւնը այն գերագոյն սրբութիւնն է, որոյ ի վերայ է խարսխուած ազգը՝ դուն եւ մեծ մայրդ ներառեալ, ինչպէս եւ բոլոր Եւ-երն ու անոնց մայրերն ու մեծ մայրերը, իւրաքանչիւրին բոլոր սրբութիւնները: Սահմանադրութիւնը այդ գերագոյն սրբութիւնն է՝ Սրբութիւն Սրբոցը՝ առանց որոյ ազգ գոյութիւն չունի եւ առանց որոյ դուն ոչ մէկ իրաւունք թէ ապահովութիւն ունիս Լուսնի ներքոյ:

Երբ ոեւէ ես կը կտրէ արէնքը, կոտորած կ'ըլլայ մնացեալ բոլոր Եւ-երուն կամքը: Ուստի ան ինքզինք դուրս հռչակած կ'ըլլայ արէնքէն: Անոր կամքը այնուհետեւ հաւաքական կամքին չի պատկանիր, այլ է սեպհական կամք: Ան դուրս է հաւաքականութենէն՝ ազգէն:

Սակայն եթէ որեւէ անարդարութիւն գործուի ո՛րեւէ Եւ-ի դէմ, եւ արէնքը այդ անարդարութիւնը չհետապնդէ՝ չվերահաստատէ տուեալ Եւ-ին իրաւունքը, ապա արէնքն ինքն արէնքէ դուրս է, այն է՝ սահմանադրութենէն դուրս, իսկ պետութիւնը, որ երաշխաւորն էր արէնքի գործադրութեան՝ լուծարելի:

Որեւէ անարդար արարք թէ բռնութիւն ո՛րեւէ Եւ-ի դէմ կը դառնայ արէնք: Եթէ չես ուզեր, որ արէնք դառնայ եւ կրկնուի բոլոր Եւ-երուն կողմէ բոլոր մնացեալ Եւ-երուն դէմ, քեզի դէմ ներառեալ, ապա տէր կանգնէ արէնքին ու իրաւունքին եւ թոյլ մի տուր, որ որեւէ անարդարութիւն գործուի ո՛րեւէ Եւ-ի դէմ: Ո՛րեւէ Եւ-ի դէմ իւրաքանչիւր անարդարութիւն անարդարութիւն է Եւ-երու հաւաքական կամքին եւ իւրաքանչիւր Եւ-ի դէմ: Փիխտէի առաջադրած այս հիմնարար սահմանադրական արէնքը՝ արէնքին ու ատոր գործադիրին՝ պետութեան վերաբերող, դատական համակարգը ի ներ առեալ, անարդարութեանց վերացման գլխաւոր երաշխիքն է:

Սակայն մարդիկ սովորաբար միշտ թոյլ կու տան արէնքի խախտումները՝ մինչեւ այն պահը, երբ ամէն բան անտանելի դառնայ եւ հասարակութիւնը ինքնակործանման եզրին յայտնուի: Ապա այս կամ այն կերպ ոտքի կ'ելլեն ու կը վերահաստատեն արէնքը: Այսպիսի վարքագիծը մարդու յուզումնային բնաւորութեան արդիւնք է: Մինչեւ այդ պահը բազում յանցագործներ կ'ազատին պատասխանատուութենէ, բայց այդ պահուն, երբ հասարակութիւնը, արթննալով, ոտքի կանգնի արէնքը վերահաստատելու, բազմաթիւ այլ յանցագործներ, որոնք նախկին յանցագործնելու անպատժելիութենէն դրդուած իրենք եւս հետեւած էին անոնց ուղիին,—

քանզի անպատժելիությունը ինքնին արենք ստեղծող նախադէպ է,— արենքի հարուածը ողջ ոյժով կը ստանան իրենց գլխուն: Այս յուզումնային տատանումները եւ արենքի տեղատուութեան ու մակընթացութեան ալիքները բնորոշ են ժողովրդավարական պետություններուն: Փիխտէ կը բացառէ ժողովրդավարությունը իբրեւ ցանկալի վարչաձեւ: Ան համամիտ է ներկայացուցչականութեան, զոր քաղաքական արդի բառապաշարով կը կոչենք «ներկայացուցչական ժողովրդավարություն»՝ վերջինս հակադրելով «ուղղակի ժողովրդավարություն» եզրին, որ Փիխտէի ականարկած ժողովրդավարությունն է:

Իրականութեան մէջ արդի եզրերը խեղաթելւող են: Վարչաձեւ մը չի կրնար ըլլալ ժողովրդավարական եւ ներկայացուցչական միաժամանակ: Արդի դարերու կարկտան մըն է, որ ի մեզ կը հրամցուի: Ժողովրդավարությունը, իբրեւ վարչաձեւ, ունի իր առաւելություններն ու թերությունները: Վաղ անցեալին, ինչպէս Աթէնքի մէջ, կարելի վարչաձեւ էր, քանզի կը սահմանափակուէր փոքր եւ միջին չափի քաղաքներով: Ներկայիս անհնար չէ ժողովրդավարական վարչակարգ հաստատելը՝ նկատի ունենալով ճարտարագիտութեան ընձեռած դիւրությունները: Ներկայացուցչականը թերեւս աւելի գործնական է: Սակայն ներկայացուցչական վարչաձեւը բառին բուն իմաստով ժողովրդավարական չէ եւ լի է բազում վտանգներով:

Այդ վտանգներէն մէկն է քաղաքականութեան եւ դրամի միաձուլումը: Այս պարագային ներկայացուցչական հանգամանքը պէտք է իր մէջ բացառէ դրամական թէ շուկայական որեւէ գործարքի հետ աղերսը, քարոզարշաւային դրամական կաշառքը կամ սեպհական դրամական միջոցներու կիրարկումը, այլ պէտք է գոյութիւն ունենայ գործընթաց մը, որ կ'երաշխաւորէ հասարակութեան մը ընտրագոյն տարրերուն ընտրությունը եւ ոչ թէ փողոց ինկած պատեհապաշտներուն, դրամատէրերուն եւ այլնին: Այս առումով՝ Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգները ժողովրդավարություն չեն՝ բառին տրուած որեւէ նշանակութեամբ: Ժողովրդավարություն եզրը դիմակ է, որ բարձրացուած է առասպելի մակարդակի, իբրեւ՝ Բարիի, որպէսզի մրցակից չունենայ: Ըսել կ'ուզէ՝ «եթէ մեզի պէս ես, ապա Բարի ես, այլապէս չարքի որջ ես եւ ենթակայ մեր զայրոյթին»: Գիտցած հայկական «մեզմէականությունը» է՝ կայսերական մահակով աւժտուած:

Իսկ ինչպէս պէտք է ընտրել դատաւորները, որպէսզի այս համակարգը լաւագոյնս գործէ եւ պետությունը պարտադրաբար կատարէ իրեն վստահուած՝ իւրաքանչիւր ես-ին ապահովությունը երաշխաւորելու եւ իրաւունքները պաշտպանելու յանձնակատարությունը:

Դատաւորները պէտք է ըլլան հանրութեան հետ գրեթէ չըլլալ փոխող մարդիկ, ծանաթություն չունենան պետական այլ իշխանաւորներու հետ եւ բացարձակապէս կախեալ չըլլան որեւէ իշխանաւորի բարեացակամութենէն որեւէ հարցի առնչութեամբ: Անոնք

պէտք է լաւ վարձատրուին եւ ցանկալի է, որ անոնց պաշտանաւարութիւնը ըլլայ ցկեանս:

Աւրէնքները պէտք է ըլլան պարզ, չափազանց յստակ եւ ամբողջական: Կիրարկման ձեւերը պէտք է ըլլան լիովին կանխատեսելի: Ո՛ր քանեաւ որ երկրի մը արէնքները կը համապատասխանեն այս չափանիշներուն, նոյն քանեաւ այդ երկիրը կը դառնայ շնչող ու ապահով երկիր մը: Պէտք է ուշադրութիւնը սեւեռել առաւելաբար արինսխախտումներուն պատճառները կանխելուն վրայ, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ ազահութիւնը եւ աղքատութիւնը: Լաւ կառավարուող երկրի մը քաղաքացին աղքատ չի կրնար ըլլալ: Եւ կէս դարը բաւարար է լաւ կառավարուող երկրի մը մէջէն արմատախիլ ընելու ոճրագործութեան գաղափարն իսկ:

ՎԵՐԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՈՅԺԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Պետութիւնը՝ ըլլալով Ես-երու կամքին արտայայտութիւնը եւ չունենալով իր գոյութեան արդարացման որեւէ այլ էաբանական հիմք, ենթակայ է լուծարման միմիայն Ես-երուն կամքով: Փիխտէ չի խորանար այս հարցին մէջ՝ իր վերլուծութիւնը սահմանափակելով սոսկ առկայ վարչակարգի լուծարման խնդիրով: Սակայն այս հարցը աւելի խոր է եւ ունի նոյնիսկ աւելի կարեւոր երես մը, որ կ'առնչուի դարուս մէջ ընդհանրացած՝ հանրոյթներու ինքնորոշման խնդրին: Որեւէ կառավարութիւն չի կրնար պետութիւնը լուծարել: Այդպիսի խեղկատակութիւնը միայն տգէտ ու գաւառամիտ հայերու գլխուն կրնաս փաթկել: Այդպիսի քայլը կառավարութեան մը լիազարութիւններէն դուրս է եւ հակառակ է սահմանադրական արէնքի հիմնարար դրոյթներուն: Եթէ որեւէ սահմանադրութիւն թոյլ կու տայ այդպիսի դրոյթ մը, ապա տուեալ սահմանադրութիւնն ինքն կեղծ է եւ ենթակայ է փոխարինման: Պետութիւնը արգասիքն է հանրոյթի մը քաղաքական կամքին, առանց այդ կամքին ան ոչինչ է: Միմիայն անոր կեանք շնորհող հանրոյթն է իրաւասու պետութիւնը լուծարելու: Եթէ տրուեալ պետութիւնը տուեալ հանրոյթին կողմէ գոյաւորուած է հանրաքուէով, ապա միմիայն հանրաքուէի միջոցաւ է, որ կարելի է զայն կազմալուծել: Մնացեալ բոլոր միջոցները հակաիրաւական են:

Իսկ ինչպէս կարելի է վարչակազմը անվաւեր համարել ու փոխարինել: Այն պահուն, որ տուեալ վարչակազմը որեւէ մէկ Ես-ի անձեռնմխելի իրաւունքը ոչ թէ ոտնակոխած է, այլ սոսկ արհամարհած, արդէն իսկ հակաիրաւական է եւ է ենթակայ լուծարման: Սակայն վարչակարգը կրնայ վերածուիլ բռնապետութեան եւ այդպիսեաւ գոյատեւել տարբեր շղարշներու ներքոյ: Բռնապետութիւններ են բոլոր այն ինքզինքնին «ժողովրդավար» յորջորջող վարչակարգերը, որոնք Ես-ի մը սահմանադրական հիմնարար իրաւունքները խախտելով հանդերձ՝ հրաժարական չեն տար իրենց իրաւատիրոջը՝ Ես-երու հանրոյթին, որուն ծառան են: Ծառան իրաւասութիւն չունի իր տէրերուն մէկ մասին հա-

մաձայնութեամբ ծառայութիւն մատուցանելու ի հեճուկս իր տէրերուն մեւս մասին՝ զանոնք իրարու հետ կռուեցնելով: Հոս զըլխաւոր հարցը ծառային հրաժարականն է, մնացեալ բոլոր հարցերը կը պայմանաւորուին մէկ այլ ծառայի ընտրութեամբ: Կան տարբեր ձեւեր այս հրաժարականը պարտադրելու: Ժողովուրդը կրնայ բնական պոռթկումով ոտքի կանգնիլ: Ապա հնէ էս կըրնայ գլուխը հաւաքել խումբ մը Ես-եր՝ անոնց բացատրելով կատարուածը եւ համախոհներ հաւաքելով ու հանրոյթը լուսաբանելով: Եթէ պարզուի, որ ամբաստանութիւնը ճիշդ է, ապա վարչակազմը պէտք է հրաժարական տայ, քանզի վարչակազմը այնուհետեւ չունի իրաւականութեան որեւէ հիմք՝ խախտած ըլլալով Ես-երուն հաւաքական կամքը: Բայց եթէ պարզուի, որ ամբաստանութիւնը կեղծ է, ապա ժողովուրդը հրահրողները պէտք է ենթարկուին արէնքի ողջ ոյժին, քանզի իրենց կամքը իրենց սեպհական կամքն էր սոսկ եւ ոչ թէ հանրոյթին:

Որպէսզի այս կարգի գործընթացները դառնան կառավարելի եւ գործնական, սահմանադրութիւնը յստակ պէտք է նշէ այն պարագաները, ուր հանրոյթը պարտի հարցականի տակ առնելու վարչակազմին իրաւականութիւնը: Եթէ սահմանադրութիւնը չի տրամադրեր այդպիսի միջոցներ, որոնցմով որեւէ պահու վարչակազմը հանրոյթի կամքին պարտի ենթարկուիլ, ապա թերի է: Նոյնպէս կարելի չէ վարչակազմի միջոցներուն թողել այդ յատուկ պահերուն տնաւրինումը: Այդ տնաւրինումը պէտք է յանձնուի վերկառավարական վերահսկող խորհուրդի մը, որուն գործը պէտք է ըլլայ սոսկ այդ պահերուն տնաւրինումը: Ասով՝ առաջքը կ'առնուին նաեւ պատեհապաշտներու կողմէ փողոցային շահարկումներու, քանզի երբ որեւէ լուրջ իրաւական հարց ծագի, տուեալ խորհուրդը առաջին իսկ հերթին կը խորհրդակցի վարչակազմի անդամներուն հետ պարզելու համար իրադրութիւնը, կրնայ նաեւ խորհուրդ տալ սխալը դարմանելու: Եթէ վերահսկող խորհուրդը տեսնէ, որ հիմք կայ յարուցուած դժգոհութեան թէ ամբաստանութեան, ապա հարցը հանրաքուէի կրնայ դնել: Այս «վստահութեան քուէն», որ յաճախ կը վստահուի խորհրդարաններու, ըստ Փիխտէի՝ պէտք է, որ տեղի ունենայ միմիայն հանրոյթի ուղղակի մասնակցութեամբ: Այսպիսի մատեցում մը բնականաբար տարարէն կը բարձրացնէ վարչակազմը պատասխանատուութեան ենթարկելու կարելիութիւնը՝ առաջքը առնելով քաղաքական խաղերով չարաշահութիւնները «կլլեցնելու» եւ անպատիժ մնալու: Վարչակազմին ուղածով ու չուղածով չէ, որ կ'որոշուի այս խնդիրը, այլ ի յառաջագունէ՝ սահմանադրութեամբ: Իւրաքանչիւր վարչակարգ ենթակայ է ատոր:

Կը մնայ այդ վերահսկող խորհուրդի անդամներուն ովութեան հարցը: Նախ եւ առաջ այս մարդիկ պէտք է, որ նշանակուին վարչակազմին կողմէ, այլ ուղղակի ընտրուին Ես-երուն կողմէ: Ունէ մարդ որեւէ արտանուծիւն չունի ինքզինք այդ խորհուրդին անդամ առաջադրելու: Ժողովուրդը, այդպիսով, հնարաւորութիւնը

կ'ունենայ իր մէջէն ընտրելու ամէնէն արժանիները: Ինչպէս որ դատաւորները, անոնք եւս պէտք է ունենան դոյնանման կեանք մը: Փիխտէ արինակ կը վերցնէ Հին Յունաստանէն, մանաւանդ Սպարտայէն, ուր գոյութիւն ունէր այդպիսի՝ եփորական խորհուրդ մը, որ կրնար գահընկեց ընել թագաւորները: Այս մասին բաւական խաւեցանք մեր «Բարոյաբանութիւններու» հատորին մէջ եւ չենք ուզեր հոս նիւթը ընդարձակել: Կրնաք հոն կարդալ: Յատկանշական է, որ այդ խորհուրդին անդամ կրնային ըլլալ սոսկ 60-ը բոլորած մարդիկ, որոնք մեծ ծառայութիւններ մատուցած էին Սպարտային, ինքզինքնին ապացուցած իրենց կեանքի, ոչ թէ խաւքի, ճանապարհով եւ, այդպիսեալ, մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերած, բարձր բարոյականութեան տէր անձինք: Անհրաժեշտ ձեւով կազմակերպուելու պարագային, այսպիսի խորհուրդ մը կրնայ վարչակազմէն անկախաբար գործել եւ կարելորագոյն դեր ունենալ պետականակերտման գործին մէջ:

Վերահսկող այս մարմինը բացարձակապէս չունի որեւէ գործադիր իշխանութիւն եւ ոչ ալ իրաւասութիւն ունի միջամտելու դատական որեւէ գործընթացի: Անոր միակ իրաւասութիւնը վճռելն է իշխանութեան կողմէ կատարուած արինազանցումներու տարրական իսկ գոյութեան հարցը, այն է՝ ոչ թէ ծաւալը թէ խորքը, եւ ըստ այնմ իշխանութեան վաւերականութեան խնդիրը հանրութեան վճիռին յանձնելը: Այսպիսի մարմինի մը գոյութիւնը կը բացասէ անհիմն մեղադրանքներով իշխանութեան մը վաւերականութիւնը հաստատելու կամ բացասելու գործընթացը: Նման քայլեր պէտք է ըլլան հազուադէպ, այլապէս կը կորսնցնեն իրենց խորհրդաւոր, մոգական ոյժը: Այս իսկ պատճառաւ կարելի չէ իւրաքանչիւր փողոց իջած խեղկատակին ձեռքը յանձնել նման լրջագոյն գործընթացը:

Փիխտէի իսկ ձեւակերպումով՝ այս մարմինը կը մարմնաւորէ իշխանութեան «դրական ոյժին» դէմ դրուած «բացասական ոյժը»: Վերջինիս համար կը գործածէ նաեւ «արգելական ոյժ» եզրը: Փիխտէ իրաւաբանութեան դասընթացքներու հետեւած էր եւ գիտէր խաւածն ու ձեւակերպածը: Իսկ սա միաժամանակ Փիխտէի իմաստասիրութեան գլխաւոր յղացքներէն է, որ որոշ բարեփոխութեամբ մը հետագային կ'որդեգրուի Հեգէլի կողմէ: Հեգէլաբարբաջներու կողմէ, — հոս չենք ըսեր Հեգէլապաշտներու, քանզի պաշտամունքը կրնայ նաեւ իմացականութեան մը դրսեւորումն ըլլալ, թէեւ երբեմն՝ կոյր, մինչդեռ Հեգէլաբարբաջը Հեգէլ չկարդացած ու Հեգէլ մեկնաբանող համաբերան սոխն ու սոխուհին են. չկարդացած, քանզի կարողութիւնն իսկ չունին կարդալու, — Հեգէլին վերագրուող այս յղացքը բառացիաւրէն Փիխտէի յղացքն է: Այդ յղացքին Հեգէլեան ըմբռնումը լիովին տարբեր է Փիխտէի ունեցած ըմբռնումէն:

Արդ, առանց այս բացասական ոյժին՝ անհնար է պետականակերտումը: Անհրաժեշտ է, որ պետութեան բացարձակ դրական ոյժը հակակշռուի բացասական ոյժով մը: Այդ ինքնուրոյն ոյժը

ահա այս վերահսկող մարմինն է, որ լիովին անջատ է իշխանութիւններէն եւ վարչակազմէն: Մաս չի՛ կազմեր իշխանութեան, այլ իշխանութեան կողքին երկրորդ իշխանութիւն մըն է՝ որոշակի իրաւասութիւններով իշխանութիւնը վերահսկող:

Այն իսկ պահէն սկսեալ, երբ վերահսկող մարմինը ժողովուրդին դիմող յայտարարութեամբ հանդէս կու գայ, պետական բոլոր կառոյցներուն ունեցած գործունէութիւնը կը համարուի անաւրինական: Ոեւէ մէկը այնուհետեւ պարտաւոր չէ պետական որեւէ հրահանգ կատարելու: Իսկ այդպիսի հրահանգէ մը աւգտուողը կը համարուի նոյնպէս անաւրինական: Կառկախուի ողջ պետութեան բովանդակ գործունէութիւնը: Պետական բոլոր պաշտաւնատարները կը վերածուին սովորական քաղաքացիի՝ առանց որեւէ պետական իրաւասութեան: Անոնց կամքը այնուհետեւ իրենց սեպհական կամքն է եւ ոչ թէ հանրոյթին կողմէ իրենց նախապէս շնորհուած հաւաքական կամքը: Սա կ'իրագործուի, քանզի սահմանադրութեամբ ի սկզբանէ նախատեսուած լիազարութիւն է. դէմ երթալը կը նշանակէ ինքնըստինքեան եւ տեղւոյն վրայ դառնալ պետութեան դաւաճան՝ առանց որեւէ յաւելեալ փաստի թէ գործընթացի:

Ժողովուրդին՝ գերագոյն իրաւատէրին կողմէ իր այս իրաւունքին իրացումն ու իշխանութեան տապալումը չի կրնար համարուիլ յեղափոխութիւն, քանզի ժողովուրդը ինքն է տէրը իշխանութեան կամքին եւ ոչ թէ իշխանութիւնը ժողովուրդի կամքին: Այն պահուն, որ այդ իշխանութիւնը կը շեղի իրեն վստահուած առաքելութենէն, որ առաջին հերթին իւրաքանչիւր Եւրոպականացիի իրաւունքները պետութեան կողմէ ոտնահարուին, տուեալ վարչակազմը կը կորսնցնէ իր իրաւականութիւնը: Վերահսկող մարմինին վրայ եւս կայ անաւրինական ինքնըստինքեան բանող արեւնքը: Եթէ, յամենայն դէպս, այնպիսի անհաւանական պարագայի մը պարզուի, որ վերահսկող մարմինին կողմէ իշխանութիւններուն անաւրինականութիւնը հաստատող դիմումը կեղծ է, այն է՝ ունի քաղաքական կամ շահադիտական նպատակներ, ապա այդ մարմինին անդամները կը համարուին յոռեգոյն կարգի պետական դաւաճաններ: Բայց եթէ հաստատուի, ապա իշխանութիւնը կը համարուի նոյն կարգի պետական դաւաճան: Իսկ պետական դաւաճանութիւնը սոսկ իշխանափոխութեամբ չէ, որ կը հատուցուի, ինչպէս որ է պարագան Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ, այլ քրեական արեւնքով: Այնպէս որ գրեթէ հնարաւոր չէ, որ տուեալ մարմինը իր իրաւասութիւնները աւգտագործէ իրեն վստահուած գործառոյթէն բացի որեւէ այլ նպատակի ի խնդիր: Ապա, վերահսկող մարմինին անդամները պէտք է ընտրուին որոշ ժամկէտով մը: Փոխարինող նոր-

ընտիր անդամները եթէ որեւէ հակաաւրինական քայլ յայտնաբերեն իրենց նախկիններուն գործունէութեան մէջ, պարտաւոր են զանոնք մեղադրել պետական դաւաճանութեան մէջ: Վերահսկող մարմինի անդամներուն այս շարափոփոխութիւնը լաւագոյն միջոցն է մարմինը զերծ պահելու հնարաւոր որեւէ աւրինախախտումէ: Իր պարտքը կատարած անդամը, սակայն, արժանի է մեծարանքի ցկեանս:

Ոչ միայն որեւէ բռնութիւն, այլեւ բռնութեան կոչ թէ սադրանք թէ սպառնալիք վերահսկող մարմինի ոեւէ անդամին դէմ, ըլլայ հանրոյթէն, ըլլայ պետական որեւէ պաշտաւնատարէ, նոյնպէս կը դասուի իբրեւ բարձրագոյն կարգի պետական դաւաճանութիւն:

Իշխանութիւններուն դէմ վերահսկող մարմինին յարուցած որեւէ ամբաստանութիւնը պէտք է ժողովուրդի քուէին յանձնուի՝ երկու ընտրութեամբ՝ «այո» կամ «ոչ»: Եթէ իշխանութիւնը արէնք խախտած է, ապա՝ «այո», այլապէս՝ «ոչ»: Այս քուէարկութիւնը կ'որոշէ իշխանութեան ճակատագիրը եւ տուեալ հանրոյթին ապագան:

Փիխտէ իր կեանքի վերջին տարիներուն որոշ կասկած կը յայտնէ վերահսկող մարմինի արդիւնաւէտութեան շուրջ իր աւելի երիտասարդ տարիքին ունեցած գաղափարին մասին՝ նկատի ունենալով Հռովմի պարագան, ուր թէեւ այս կարգի խորհուրդ մը գոյութիւն ունէր, սակայն կարելի չեղաւ պահպանել հանրապետութիւնը: Հռովմէական հանրապետութիւնը կործանեցաւ ներքին իսկ կառուցակարգային թերութիւններու ի հետեւանս ու վերածուեցաւ կայսրութեան: Այս երեւոյթը այսպէս իսկ առկայ է մեր աչքերուն առջեւ: Ասոր պէտք չէ վերաբերիլ իբրեւ զարտուղի երեւոյթի, այլ իբրեւ ժողովրդավարական կարգերու առնուազն որոշ տեսակի մը կառուցակարգային ներքին թերութիւններուն հետ սերտ տաճող երեւոյթի: Այլապէս անհնար պիտի ըլլայ զայդ դարմանել: Բայց հակառակ Հռովմի մէջ նման մարմինի մը գոյութեան ու ձախողութեան՝ Փիխտէ աւելի եւս անհրաժեշտ կը համարէ ատոր գոյութիւնն ու գործառոյթներուն խորացումը: Այնուամենայնիւ, Փիխտէի նախկին մտորումները իրենց կարեւորութիւնը չեն կորսնցնէր: Պէտք է նկատի ունենանք, որ Փիխտէի քաղաքական իմաստասիրութիւնը անորոշ պարունակի մը մէջ չէ, որ կը ստեղծուէր: Անոր երիտասարդ տարիքին տեղի ունեցած էր Փռանսական յեղափոխութիւնը, որուն նկատմամբ մեծ խանդավառութիւն ունէր: Իսկ աւելի ուշ այդ յեղափոխութեան յաջորդած էր Նապոլէոնեան միահեծանութիւնը եւ Գերմանիոյ գրաւումը, որ կոտորացող ցաւ էր Փիխտէի համար: Փիխտէ արդէն իսկ ականատեսն էր ժողովուրդի կամքի իւրացման արինակի մը: Անոր գլխաւոր կասկածը ոչ թէ վերահսկող մարմինի մը գոյութեան աննպատակաւ յարմարութիւնն էր, այլ այն, որ գործադիր իշխանութիւնը կրնայ պարզապէս այդ մարմինին անդամները սպաննել ու ապա իր կամքը պարտադրել ժողովուրդին: Հոս Փիխտէ անկատարելութիւնը

կը տեսնէր իր ստեղծած կառույցին, որ կրնար փլուզուիլ ծայրայեղ պարագաներու, որուն նախադէպերը կան պատմութեան մէջ: Սա կայն ան ալ աւելիով կը կառչի վերահսկող մարմինի գաղափարին՝ մէկ յաւելեալ շեշտադրումով՝ բարոյականութեան եւ կրթութեան գործաւններուն մեծագոյն կարեւորութիւն տալով, քանզի առանց ատոնց որեւէ ժողովրդավարութիւն անխուսափելիաւրէն ինքն իրեն վրայ կը փլուզուի:

Սահմանադրութեան, որ է հիմնաքարը երկրին, որդեգրումը երբեւէ կարելի չէ ենթարկել «մեծամասնապաշտ» մատեցումի մը: Իւրաքանչիւր ես-ին կամքը անհրաժեշտ է: Փիլիսոփ, սակայն, անիրապաշտ չէ: Հիմնարար փաստաթուղթը ընդունման իսկ պահուն ու ատկէ ետք պէտք է, որ ցոլացնէ իւրաքանչիւր մասնակից ես-ին կամքը: Ան քանիցս կը կրկնէ այն միտքը, որ սա կը վերաբերի այնուհետեւ սահմանադրութիւնը իբրեւ իրենց գերագոյն արէնքը ընդունող ես-երուն: Հետեւաբար այնուհետեւ իւրաքանչիւր ես-ին ինքնիշխանութիւնը անձեռնմխելի կը դառնայ:

Անոնք որոնք համաձայն չեն սահմանադրութեան բնոյթին երկու ընտրութիւն ունին. մնալ կամ մեկնիլ: Մնալու պարագային ընդունած կ'ըլլան սահմանադրութիւնը: Սակայն որպէսզի սա չվերածուի խումբ մը մարդոց կողմէ մէկ այլ խումբ մը մարդոց իրաւունքներու տրորման ու ոչնչացման միջոցի, անհրաժեշտ է բացարձակ նուազագոյնի մը սահմանումը: Այդ բացարձակ նուազագոյնը Փիլիսոփ կը համարէ մասնակիցներուն 7/8-րդ համեմատութիւնը: Ենթադրելի կրնայ ըլլալ՝ մասնակիցներուն: Թէական է. չի յստակացներ: Աւելի հնարաւոր է՝ նկատի ունէր բովանդակ հանրոյթին 7/8-րդ համեմատութիւնը, որ ալ աւելի պահանջկոտ, թէեւ արդար, եւ քաղաքական գործունէութեան լրջութիւն պահանջող պայման մը պիտի ըլլայ, իսկ ձեւով՝ յարիւր Փիլիսոփ տրամաբանութեան: Արիւնակ, 3 միլիոն քուէարկող ունեցող երկիրի մը մէջ հիմնարար սահմանադրութիւն մը որպէսզի վաւերական դառնայ, պէտք ունի 2.625.000 քուէի: Որեւէ սահմանադրադիր հանրաքուէ, որ չի լրացներ այդ 87.5 տոկոսին սահմանը, անվաւեր է եւ է ոչ այլ ինչ, քան բռնութիւն, իսկ ատորմով ընտրուած իշխանութիւնը՝ բռնապետութիւն: Ինչ որ կ'ոտնահարէ ես-ին ի բնութենէ ունեցած ազատութեան բացարձակ իրաւունքը: Այդ իրաւունքը չի կրնար ինքնիշխանութեան վերածուիլ մեծամասնութեան քուէներով, այլ լոկ կը դառնայ որոշ ես-երու կողմէ այլ ես-երու բացարձակ ինքնիշխանութիւնը յափշտակելու եւ ոչնչացնելու միջոց:

Հոս անշուշտ կը ծագի մշակութային փոքրամասնութիւններուն խնդիրը: Սակայն մեւս կողմէ նկատի ունենանք, որ Փիլիսոփի սահմանադրադիր արէնքը կը վերաբերի իւրաքանչիւր ես-ի ունեցած ինքնիշխանութեան եւ ապա արէնքին կողմէ անոր շնորհուելիք պաշտպանութեան: Հարցը, սակայն, դեռեւս կը մնայ առկախ: Արեւելահայաստան եղած մեր ատեն, երբ ներկայ էինք փոքրամասնութեանց վերաբերող հանրային հանդիպումի մը, ուր մի-

միայն կը լսէինք, եզիտ երիտասարդ մը մատեցաւ չես գիտեր ինչո՞ւ մեզի եւ խնդրեց, որ չմոռնանք տէր կանգնելու փոքր ժողովուրդներու իրաւունքներուն:

Այս բոլոր կառույցային անհրաժեշտութիւններուն նպատակն է պետութեան գործունէութեան հեզասա՛հ ու արինատը կերպով իրագործման կարելիութեան ապահովումը: Լաւագոյն պետութիւնը անիկա է, որուն գործունէութիւնը կը մնայ աննկատ եւ ուր քաղաքացիները կը զբաղին իրենց առարեայով: Եթէ պետութեան գործունէութիւնը մարդոց սեւեռակէտին տակ ինկած է, ապա տըւեալ պետութիւնը արդէն իսկ անյաջող պետութիւն է՝ իշխանութիւններու թերի գործունէութեան ի հետեւանս: Արդարեւ, լաւագոյն պետութիւնը անիկա է, որուն անհրաժեշտութիւնը զգալի չէ: Հոս որոշ լաւոցեական շունչ ունի Փիխտէի քաղաքական իմաստասիրութիւնը:

Թէ ինչ քաղաքական համակարգ է անհրաժեշտ հանրոյթի մը համար, կախեալ է տարբեր աշխարհաքաղաքական պայմաններէ եւ տուեալ ժողովուրդի դաստիարակութեան մակարդակէն: Փիխտէ այդ մանրամասնութիւնները, իրաւամբ, կը համարէ քաղաքական գիտութեանց ոլորտը, որ հեռու աղերս ունի իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտին ու ատկէ ուղղակի ածանցուող արէնքի եւ իրաւունքի ոլորտին հետ:

Փիխտէ առանցքային զանազանութիւն կը դնէ արէնքի եւ բարոյաբանութեան ոլորտներուն միջեւ՝ իւրաքանչիւրին վերագրելով գաղափարական հակոտնեայ մեկնակէտ: Արէնքը եւ պետութիւնը կառուցուած են Եւ-երուն միջեւ նախնային անվստահութիւնը իբրեւ մեկնակէտ ունենալով՝ իբրեւ բացասական ոյժ: Բարոյաբանութեան մեկնակէտը Եւ-երուն միջեւ առկայ ու խորացող վստահութիւնն է՝ իբրեւ դրական ոյժ: Արէնքը նախաքայլն ու նախապայմանն է հասարակական արայեական շաղախի ստեղծումին: Բարոյաբանութիւնը այդ շաղախը սերողն ու ծեփողն է: Կրանքը՝ մարդը յաւիտենութեան առաջնորդող գրաւականը: Սա է բանականութեան ճանապարհը: Եւ-ը՝ ըլլալով բանական էակ, սա է անոր բնականաւրէն յանգելիք ու միաժամանակ կերտելիք յաւիտենական ճանապարհը: Հոս փակագծեալ նշենք, որ Փիխտէի կրանքը բանական ակունքներէ կը սերի, խարըսխուած է բանականութեան ի վերայ: Նշեալ բանականութեան ճանապարհն է կրանքն ինքն: Այս կէտը կարծէք լաւ չ'ըմբռնուիր կարգ մը Փիխտէագէտներու կողմէ, որոնք անոր իմաստասիրութեան հետագայի կրանական աղերսներուն մէջ այս երեւոյթին ուշադրութիւն չեն դարձներ, որմէ ալ յառաջ կու գան հակոտնեայ եւ իրարու դժուար ագուցելի մեկնաբանութիւններ:

Առ այսը ըսուածը կը վերաբերէր պետութեան գոյացման նախապայմաններուն, հիմնական արէնքին՝ սահմանադրութեան, ատոր բնոյթին եւ հացման կարելիութեան պայմաններուն: Սակայն պետութիւնը ունի այդ արէնքէն սերող կիրարկման ենթադաշտեր եւ ապա գործառոյթներ, որոնց եւս Փիխտէ որոշ տեղ կը յատ-

կացնէ: Ասոնք երեքն են՝ քաղաքացիական արէնքը, քրէական արէնքը, ոստիկանական արէնքը: Վերջինս առաջին երկուքին կիրարկումը ապահովող կառոյցին վերաբերող արէնքներն են:

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱՌՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոս նկատի ունինք սահմանադրութենէն բխող եւ քաղաքացիական արէնքին վերաբերող պետական կարգ մը անհրաժեշտ պարտաւորութիւնները՝ առանց որոնց պետութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Իսկ եթէ գոյութիւն ունի, ապա այդ պետութիւնը հանրապետութիւն չէ, այլ է բռնապետութիւն: Ինչպէս որ սահմանադրական արէնքին հիմնաքարը Ես-երու սեպհականութեան խորն դիրին ապահովումն էր, նոյնպէս ալ քաղաքացիական արէնքին գլխաւոր սեւեռակէտը ինչքի, սեպհականութեան սահմաններու յրատակացումն ու ինչքային յարաբերութիւններու կանոնաւորումն է: Ասոնցմէ գլխաւորն է հողային սեպհականութիւնը, զոր ընդունուած է կոչել «անշարժ գոյքի» սեպհականութիւն:

Սեպհականութեան որեւէ յղացք խարսխուած է ժամանակի գործանին վրայ: Սեպհականութիւնը անտարանջատելի է ապագայի յղացքէն: Երբ կ'ըսես՝ «այսինչ բանը իմն է», ապա ըսած կ'ըլլաս, որ տուեալ բանը ոչ թէ այն պահուն է քուկդ, այլ յաւերժ: Ոչ թէ այն պահուն է ենթակայ քու սեպհական ազտագործմանդ, այլ յաւերժ: Տուեալ ինչքը քուկդ ըլլալէ կը դադրի լոկ քու կամքովդ եւ ոչ թէ մէկ ուրիշի կամքով կամ թէ մէկ ուրիշի կամքի բռնութեան ի հետեւանս, ով որ ալ ըլլայ այդ ուրիշը: Կը նշանակէ՝ տուեալ ինչքին վրայ առկայ պատճառականութեան իրաւունքը քուկդ է: Որ կը նշանակէ՝ ազատութեանդ իրաւունքը: Հոս է Փիխտէի կարեւոր յղացքներէն մէկը, որ կը բխի անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոյորտէն: Սեպհականութիւնը սոսկ եւ սոսկ պատճառականութեան բացարձակ իրաւունքն է եւ ոչ մէկ այլ բան: Ես-ը սոսկ արարում է, գործունէութիւն է, ազատ արարում է, ազատ գործունէութիւն է, պետութեան մէջ՝ ինքնիշխան արարում է, ինքնիշխան գործունէականութիւն է եւ ոչ մէկ այլ բան: Ուստի Ես-ին սեպհականութիւնը սոսկ արարման թէ գործունէութեան ազատութեան նախադրեալն է՝ անոր պատճառականութիւնն է, անոր պատճառականութեան իրաւունքը: Անհեթեթ է նոյնիսկ մտածելը, թէ պատը կամ երկաթը կամ ինքնաշարժը քեզի կը պատկանի: Ինչ կը նշանակէ «կը պատկանի»: Քու կոկորդիլդ անբաժանելի մասն է, թէ՛ ոսկորներուդ, թէ՛ ակռաներուդ: Իբրեւ արարական, գործունէական էակ, դուն պարզապէս տուեալ իրի ազատ գործածութեան իրաւունքն է, որ ունիս, քանի դեռ ողջ ես:

Իւրաքանչիւր առարկայ առարկայ է իր գործածականութեամբ: Արդ սեպհականութիւնը տուեալ առարկայի գործածականութեան ի վերայ ունեցած իրաւունքդ է: Հոսկէ անշուշտ կը ծագի նաեւ ժառանգութեան հարցը, որուն Փիխտէ որոշ լուծումներ կ'առաջարկէ: Բոլորովին տարբեր մատեցումներ են ան-

հրաժեշտ՝ ըստ անոր: Հոսկէ իր հերթին կը ծագի նաեւ մէկ այլ հարց, որուն Փիխտէ չ'անդրադառնար նոյնիսկ. ամուսնութենէն սերող հարցը: Արդեւք բանբանաց աշխարհ է հայոց աշխարհը, թէ՛ արարաց: Արարաց Աշխարհ իբրեւ թէ դաւանողները հայ իրաւ կանութեան մէջ ամէնէն արիւնակախ ու արիւնապաշտ բանբանողներն են: Եթէ կինդ առարկադ է, որ եւ է գրեթէ բովանդակ հայ հասարակութեան համար, մանաւանդ արարաց ու ազգասիրաց աշխարհ դաւանող ու ինքնայայտարարող, բայց այլ կենդանական էակներու մարմինով սնանող երկոտանիներուն համար, ապա մահէդ ետք այդ սեպհական առարկային գործածութեան իրաւունքը որո՞ւ բաժին կ'իյնայ: Քանզի իւրաքանչիւր առարկայ սոսկ իր գործածականութեամբ է առարկայ: Եւ եթէ պէտք է մնայ այն ինչ որ էր՝ քու առարկադ, պարտաւոր պէտք է ըլլաս այդ կին-առարկադ նոյնպէս կտակելու որոշ մէկու մը արարական գործածութեան համար, այլապէս պէտք է ընդունիս, որ այդ առարկան կը պատկանի պետութեան, այն է՝ հանրութեան՝ ըստ արէնքի: Այդ արէնքը մենք ի վիճակի ենք ամենայն մանրամասնութեամբ յղանալու, բայց երեւակայութեան իրաւունքը ձեզի կը թողունք:

Իսկ որպէսզի իր մը, որ քուկդ էր, վաղը եւս մնայ քուկդ, ապա ենթադրելի է գոյութեանդ շարունակակցութիւնը, այն է՝ գոյութեանդ անձեռնմխելիութիւնը եւ ապահովութիւնը: Քաղաքացիական արէնքին գլխաւոր սեւեռակէտը սա է ուրեմն՝ գոյութեանդ անձեռնմխելիութիւնն ու ապահովութիւնը, երաշխաւորումը ազատութեանդ, որ արդէն է՝ ինքնիշխանութիւն: Ինքնիշխանութիւնն ու գոյութեանդ ապահովումը ընդելուզուած են իրարու: Մէկը առանց մեւտին կարելի չէ պատկերացնել իսկ:

Ինչ կը բխէ ասկէ:

Հոս է այն բանալի կէտը, որ չէ հասկցուած ու չի հասկցուիր բազում տեսակի ժողովրդավարութիւններու մէջ: Սահմանադրեալ ինքնիշխանութիւնդ ինքն իր մէջ կ'ենթադրէ գոյութեանդ ոչ միայն շարունակականութիւնը, այլեւ արժանապատիւ շարունակականութիւնը: Այս իրաւունքը կը բխի Եւ-երու հաւաքական հիմնարար յանձնառութենէն զիրար պաշտպանելու եւ իւրաքանչիւրի ունեցուածքին անձեռնմխելիութիւնը յարգելու: Իսկ ինչո՞ւ: Քանզի այս հիմնարար յանձնառութեան նպատակն իսկ է Եւ-երու գոյութեան պահպանումը: Եթէ ի հետեւանս այդ հիմնարար, սահմանադրարար յանձնառութեան ոեւէ Ես, իր կարելին ընելով հանդերձ, ի վիճակի չի դառնար կամ ալ ի վիճակի ըլլալէ կը դադրի այդ նպատակը իրականացնելու, ապա մնացեալ Եւ-երը իրենց սահմանադրարար յանձնառութեամբ իսկ պարտաւոր են տուեալ Եւ-ին իրաւիճակը լիովին ամօքելու: Երբ այդ յանձնառութիւնը չ'իրականացուիր ոեւէ Եւ-ի նկատմամբ, հաւաքական համաձայնութիւնը, այդպիսեալ, կը բեկանուի, եւ տուեալ Եւ-ը այնուհետեւ որեւէ պարտաւորութիւն չ'ունենար կաշկանդուելու մնացեալ Եւ-երը պաշտպանող արէնքներով: Մնացեալ իւրաքանչիւր Եւ-ի ունեցուածքին այն համեմատութիւնը, որ անհրաժեշտ է այդ յանձնառութենէն բը-

խող պարտաւորութիւնները իրականացնելուն, սեպհականութիւնը կը դառնայ տուեալ ես-ին: Սա ես-ի ինքնորոշման իրաւունքին բարձրակ եւ անբեկանելի մասը կը կազմէ: Սակայն սա կարելի չէ իրականացնել առանց պետութեան կազմակերպուած միջամտութեան: Այլապէս կը ստեղծուի անիշխանութիւն եւ հաւաքականութիւնը կը կործանի: Ուստի պետութեան գլխաւոր եւ անփոփոխելի պարտաւորութիւնն է այս խնդիրին լուծումը:

Գոյութեանդ շարունակականութիւնը, ուրեմն, միայն սպանութեան չի վերաբերիր: Եւ հոս է բուն, գլուխ կոտորող խնդիրը: Առանց սնունդի՝ կարճ ժամանակի մէջ կը մեռնիս: Ուրեմն կան գոյութեան նուազագոյն պայմաններ, որոնց ապահովումը պետութեան պարտաւորութիւնն է, ոչ լոկ անհատին: Պետութիւնը պարտի երաշխաւորել գոյութեանդ շարունակականութիւնը: Այս ծիրին մէջ կան քանի մը յատկանշական խնդիրներ, որոնց Փիխտէ չ'անդրադառնար, սակայն կարելի է զանոնք հանգիստ հոս աւելցնել, մանաւանդ դարուս մէջ:

Այս խնդիրներէն մէկը հոգեբանական ահաբեկչութեան ու ատորի հետեւանս մարդու հոգեւոր միջավայրի քայքայման խնդիրն է: Սա այն պարզ խնդիրը չէ, որուն Փիխտէ կ'անդրադառնար, ըսելով՝ իւրաքանչիւր ոք ազատ է իր ուզած ձեւով ապրելու եւ թէ գործող չէ ասոր կամ անոր կենսակերպին վրայ դատողութիւններ ընելը կամ հարեւանիդ ապրելակերպը բռնադատելը: Այլ կը վերաբերի կազմակերպուած հոգեբանական եւ մտաւոր ահաբեկչութեան՝ մարդու մտածումի ազատութեան եւ տրամաբանութեան ի վերայ բռնանալուն, մտածումի եւ տրամաբանութեան խարխիսները կործանելուն, սուտը իբրեւ ճշմարտութիւն ծախելուն, անոր առնելիք որոշումները հեռուէն կառավարելի ձեռնախաղի վերածելուն, մարդը վերածելուն անկամ սպառողի՝ ոչ սոսկ առարկայի թէ ծառայութեանց, այլեւ միտքի, տնտեսական ու քաղաքական գաղափարախաւութեան եւ առասպելաքաղաքական խորհրդանշաբանութեամբ բանող կրաւքի, մարդուն հասարակական եւ ընտանեկան յարաբերութիւնները կործանելուն, մարդուն առողջութիւնը քայքայելուն եւ այս կարգի իրողութեանց հետամտող կամ անուղղակի պատճառ դարձող կազմակերպուած հոգեբանական ահաբեկչութեան, որ դարուս յատկանիշն է եւ կը բանի «ազատութեան» պիտակին տակ, ինչպէս որ եւ է դարուս քաղաքական եւ դրամական յարաբերութիւններուն գլխաւոր իւրայատկութիւնը: Գոյութեանդ շարունակականութեան, այլեւ արժանապատիւ շարունակականութեան խնդիրը ահա այս միջավայրին մէջ: Չափազանց տարրական արինակ մը. ինչ պարտաւոր է հայը փողոցը քալած կամ հեռուստացոյց նայած ատենը ամէն ակն ու ամէն ժամ՝ ծնած ակէն, խաչպաշտ էշերու եւ իշուհիներու խորհրդանիշներով բռնաբարուելու կամ սկանտինաւիացիի մը 33 մետրնոց առնանդամը տեսնելու: Սա ազգի, այլեւ առաջին իսկ հերթին երեւիսյի գիտակցական բռնաբարութիւն է, սերունդներու բռնաբարութիւն է, ապագայ մարդու էացման յափշտակում, ի ծնէ թու-

նաւորում ու խեղում: Այդ մէկն ալ՝ պետական հովանաւորութեամբ: Սա պետութիւն չէ, այլ հոգեւոր ու մտաւոր ահաբեկչութեան համապարփակ համակարգ: Եւ կը կարծէք, թէ դուք ա՞զգ էք, պետականութիւն էք, անբուժելի ստրուկներու ախո՞ռ:

Երկրորդը մահուան խնդիրն է: Եթէ հասարակութեան մը մէջ, արինակի համար, մարդոց կէսը 40-էն առաջ կը մեռնի, չես կրնար ըսել՝ «ինչ ընենք, Աստուծոյ կամքն է»: Խափանուած է մարդու գոյութեան շարունակականութիւնը, ինչ որ է միաժամանակ անոր ազատութեան՝ ինքնիշխանութեան իրաւունքին սպանութիւնը: Իսկ հոսկէ ի յայտ կու գայ մէկ այլ, ալ աւելի մեծ խնդիր մը՝ հարցին համաշխարհային, միջազգային երեսը, որուն քիչ ետք հակիրճ կ'անդրադառնանք:

Երբ աւելի քան երկու տասնամեակ առաջ կ'ուսումնասիրէինք հայոց տիեզերավէպ «Սասմայ Ծռերը», պատումներէն մէկուն նախաբանին մէջ բանախոյզը, որ սովորաբար տուեալներ կը հաղորդէ ասքասացի կեանքին մասին, կը նշէր՝ «49 տարեկան պատկառելի ծերունի էր» կամ կ'ըսէր ատանկ բան մը: 49 տարեկան ծերունի: Եկուր ալ հաւատայ: Եթէ չենք սխալիր, Բ. Աշխարհամարտի տարիներն էին կամ ատոր անմիջապէս նախորդող տարիները: Բանախոյզը տարաւրինակ որեւէ բան մը ըսած ըլլալու դոյզն իսկ տպաւորութիւն չէր թողեր: Կարծես աշխարհի արէնքը այն ըլլար, որ մարդը 50 տարեկանին պէտք է մեռնի, իսկ ահա այս մարդը եկեր հասեր է 49 տարեկան խոր ծերութիւն: Գիրք մը գրելու չափ նիւթ է ասիկա: Հոս կ'երեւի հարցին թէ՛ ժամանակային պայմանականութեան եւ թէ՛ տեղական ու համաշխարհային պայմանականութեան խնդիրը: Եւ կը ծագին արինական խոր հարցեր մարդու անաւտարելի իրաւունքներուն վերաբերող: Ապա՝ միջազգային քաղաքական հարցեր եւ արինական պարտաւորութիւններ: Ապա նաեւ՝ հաւաքական իրաւունքի խնդիրներ:

Չխորանանք այդ հարցերուն մէջ՝ զանոնք թողելով ձեր սերունդին մէջ բողբոջող ապագայ իրաւաբաններու, արէնագէտներու, քաղաքագէտներու եւ միջազգային արէնքի ու իրաւունքի մասնագէտներու:

Առնենք աւելի անմիջական կողմը այս խնդիրին: Քանի որ հաւաքական յանձնառութեան հիմնարար պայմանն է Եւերու գոյութեան ապահովումը, ապա արդեւք ասոր տակ չի՞ մտնէր Եւաց առողջութիւնն ու կեանքը: Ու ասկէ ածանցուող՝ աւդի ու ջուրի ապականութեան խնդիրը, հողի եւ անմիջական միջավայրի թունաւորութեան խնդիրը, հողի սնական ներուժի ոչնչացման խնդիրը, կենդանիներու կեդրոնացման ճամբարներուն մէջ ի գործ դրուած դրամասեւեռ ու հակակեանք միջոցներուն ի հետեանս սնունդի որակազրկման խնդիրը, աղբի կազմակերպման խնդիրը, բնութեան պահպանման խնդիրը, ի ներ առեալ աւդի եւ ջուրի միջավայրերուն մէջ ապրող էակներուն խնդիրը, սպառողական չարաշահումներուն խնդիրը, բժշկական ու դեղաբանական փորձարկումներուն խնդիրը, հանրութեան դաստիարա-

կուլթեան խնդիրը, ներածումներու բնոյթի ու որակի խնդիրը եւ հազարումէկ այլ նման կարգի խնդիր: Առանց մոռնալու՝ այլ պետութիւններու եւ նաժմանաւանդ պոռոտախաւս կայսրութիւններու կողմէ Երկիր մոլորակի ապականման խնդիրը: Առանց մոռնալու՝ Երկրի ձգողական ոյժի ոլորտի ապականման խնդիրը: Առանց մոռնալու՝ մարդկային միտքի եւ բանականութեան դէմ հետզհետէ կատաղութիւն ստացող տեղեկատուական եւ հոգեւոր համաշխարհային պետական ահաբեկչութեան խնդիրը ու մանաւանդ այս վերջինէս սերող Եւ-ի հոգեբանական առողջութեան պահպանման խնդիրը: Երբ կը դառնաք Ես եւ ԵՍ, կը ստեղծէք Հայքը՝ Մեծ եւ Փոքր Հայքը, կ'ունենաք նաեւ արէնսդրական եւ գործադրական այն կառոյցները, որոնց միջոցաւ ձեր մշակած Մարդու, Կեանքի եւ Երկիր Մոլորակի սահմանադիր արէնքը խախտող պետական թէ ոչ-պետական ղեկավարները աշխարհի որ անկիւնը ուզեն ըլլան, արդէն որսալով կը բերէք Հայոց Դատարան՝ զանոնք դատելու եւ իբրեւ մարդկութեան դէմ յանցագործներ պատժելու:

Ինչո՞ւ մարդը մահացաւ, ըսենք 26 կամ 46 կամ 56 տարեկանին եւ ոչ թէ 96 կամ 106 կամ 116-ին: Սոսկ ի՞ր մեղքով: Զառանցանք: Ինչ է պետութեան դերը, ուրեմն: «Քաղաքական իրապաշտութիւն» կոչուած դպրոց մը կայ, որ պետութեան դերը կը սահմանափակէ արտաքին յարաբերութիւններով եւ տնտեսական մեծ խնդիրներով: Այս դպրոցը սիրելի ուղղութիւնն է մարդակեր գազաններու: Տուրքերը հաւաքել եւ ասոր-անոր վրայ պատերազմ յայտարարել: Փիխտէ այլ պատկերացում ունի պետութեան գործառոյթներուն մասին, ինչպէս որ կը տեսնէք: Եւ այդ գործառոյթները անմիջականաւրէն կը բխին ինքնիշխանութեան անատարելի համակարգէն, որ իւրաքանչիւր Եւ-ի բացարձակ իրաւունքն է: Եւ այս համակարգը կը բխի Փիխտէի իմացութեանց համակարգերու տեսաբանութենէն: Պետութեան անբեկանելի յանձնառութիւնն է այս խնդիրին լուծումը՝ մարդու առողջ ու կենսալի գոյութեան շարունակականութեան ապահովութեան պայմաններուն ստեղծումը, որպէսզի իւրաքանչիւր քաղաքացի կարենայ իրեն շնորհուած հաւասար ինքնիշխանութիւնը իրացնել:

Երբ ոեւէ մէկը իր մասնագիտութեան մէջ կատարած աշխատանքով ի վիճակի չ'ըլլար իր գոյութեան պայմանները ապահովելու, ապա պետութեան, այն է՝ իւրաքանչիւր ինքնիշխան քաղաքացիի, պարտքն է անոր գոյութեան ապահովումը: Փիխտէ հոս չի խաւիր մարդը սովէ սատկելէ փրկելուն մասին՝ ձեռքը ամիսը երկու լոլիկ, երեք գետնախնձոր եւ չորս հաց գնելու համարժէք դրամ դնելու մասին, այլ մարդու արժանապատիւ գոյութեան շարունակականութեան մասին: Եթէ մարդ ի հետեւանս իր իրավիճակին կը պարտադրուի իր գոյքը, մանաւանդ իրեն բաժին յատկացուած անշարժ գոյքը, վաճառելու, ապա սա գոյութեան ապահովութիւնն է: Եթէ գոյութեան ապահովութիւնը մարդու սեպհակալութեան ապահովութեան կը միտի, ապա պետութիւնը արդէն իսկ ձախողած կ'ըլլայ իր առաքելութեան մէջ:

Սակայն պետութիւնը, այն է՝ հաւաքական ԵՍ-ը, իւրաքանչիւր ինքնիշխան քաղաքացին ի ներ առեալ, պարտաւոր չէ ծոյլը պահելու: Ինչպէս որ պետութեան մը մէջ պէտք չէ, որ նոյնիսկ մէկ աղքատ մարդ գոյութիւն ունենայ, նոյնպէս ալ թոյլատրելի չէ, որ մէկ ծոյլ գոյութիւն ունենայ: Սկզբունքը հետեւեալն է. իւրաքանչիւր ոքի ինքնիշխանութեան բացարձակ իրաւունքին մաս կը կազմէ իր աշխատանքով արժանապատիւ կեանք ապրելու իրաւունքը: Սա բոլոր քաղաքացիներուն ունեցած պարտաւորութիւնն է բոլոր այլ քաղաքացիներուն նկատմամբ: Սահմանադրական իրաւունքի՝ ինքնիշխանութեան անխախտելի դրոյթ է:

Քաղաքացիութիւնը վիպական յղացք մը չէ. ատոր անքակտելի մասն է նաեւ մասնագիտութեան մը իրաւունքը: Իւրաքանչիւր քաղաքացի ազատ է իր մասնագիտական ընտրութեան մէջ, բայց ինչ որ ալ ըլլայ այդ ընտրութիւնը, ունի սահմանադրական իրաւունքը տուեալ ընտրութեամբ արժանապատիւ կեանք ապրելու: Ասով հանդերձ՝ պետութիւնը պարտի կազմակերպելու այս ոլորտը՝ ըստ հաւաքականութեան անհրաժեշտութիւններուն: Աւրինակ, կարելի չէ, որ հաւաքականութեան մը մէկ կէսը դառնայ բժիշկ, մեւս կէսը՝ ոսկերիչ: Պետութիւնը՝ հաւաքականութեամբ հանդերձ, կը փլուզուի:

Բացառութիւն է, ըստ երեւոյթին, հողամշակութիւնը, քանզի սա այն բնագաւառն է, որմէ կախեալ է իւրաքանչիւր Ես-ի գոյութեան շարունակելիութեան հիմնախնդիրը՝ սնունդը: Հողամշակութենէն կախեալ է նաեւ հաւաքականութեան գոյութիւնը՝ դարձեալ սահմանադրական իրաւունքի խնդիր, որուն ազուցուած է իւրաքանչիւր Ես-ի գոյութեան եւ ապահովութեան խնդիրը, որ եւ կախեալ պէտք չէ ըլլայ արտաքին իրավիճակներէ: Հողամշակութիւնը իբրեւ մասնագիտութիւն ընտրելը ինքնիշխանութեան բացառիկ իրաւունք է, եւ իւրաքանչիւր հողամշակ իրաւունքը ունի այդ իսկ նպատակաւ իրեն յատկացուած հողի բարիքներուն միջոցաւ արժանապատիւ կեանք ունենալու: Պետութիւնը միաժամանակ պարտաւոր է շտեմարաններ պահելու, որպէսզի անկանխատեսելի իրավիճակներու ատեն երկար ժամանակ կարենայ ապահովել քաղաքացիներու գոյութեան շարունակականութեան իրաւունքը:

Ցատկապէս հոսկէ երեւան կու գայ նաեւ պետութեան գոյութեան անհրաժեշտ պայմանը՝ կազմակերպչութիւնը: Առանց կազմակերպչականութեան՝ պետութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Որմէ բնականաբար կը հետեւի՝ յաջող պետութիւնները առաջին հերթին լաւ կազմակերպուած պետութիւններն են:

Նիւթական անձուկ վիճակի մէջ յայտնուած քաղաքացիին եւ այլ Ես-երու հաշուոյն ապրող ծոյլին տարբերակման նպատակաւ պետութիւնը պէտք է ունենայ որոշ բաժանմունք մը, որ կը վերահսկէ նման կարգի խնդիրները՝ ստուգելու թէ արդեւք քաղաքացիի մը ոչ-բարոյք տնտեսական վիճակը հետեւանք է իր կամքէն անկախ պայմաններո՞ւ, թէ՞ ոչ: Եթէ արեւնքը այն է,

որ իւրաքանչիւր քաղաքացի պարտի արը ութ ժամ աշխատիլ, ապա եթէ ոեւէ քաղաքացի արը ութ ժամ աշխատելով հանդերձ չի կրնար իր արժանապատիւ գոյութիւնը պահպանել, ապա իւրաքանչիւր այլ քաղաքացի պարտաւոր է պետութեան միջոցաւ այդ պակասը լրացնելուն: Իրաւունք չունիս մարդուն ըսելու՝ «գնա՛, արը 16 ժամ աշխատիր», երբ դուն արը ութ ժամ կ'աշխատիս, դեռ չըսենք՝ երկու,— բան մը որ Ամերիկոյ Միացեալ Նախրի նախագահները սովոր են ըսելու եւ հրապարակաւ իբրեւ հերոս պանծացնելու երեք աշխատանք կատարելով՝ արը 15–16 ժամ աշխատող քանի մը զաւակի տէր կիները՝ սա՛ իսկ համարելով «Ամերիկեան Երազը», որ ոչ այլ ինչի վերածուած է, քան «Ամերիկեան Զարհուրանքի», որ եւ հոգեբանական, մտաւոր եւ արինական ահաբեկչութեան միջոցաւ կը պարտադրուի իւրաքանչիւր քաղաքացիի՝ ջարդելով մարդու իրաւունքի իւրաքանչիւր խարսխարար դրոյթը՝ խեղաթելելով ողջ իմացական դաշտը, համալսարանական կրթութիւնը ներառեալ եւ նամանաւանդ: Եւ այս տգէտ ու մարդատեաց, ողջ էութեամբ խեղաթելուած երկոտանիք ելեր են աշխարհի գլխուն «մարդու իրաւունքի» քարոզ կը կարդան՝ իրենց տնտեսական կառոյցներու կապկային արտածման միջոցաւ քարուքանդ ընելով այդ իրաւունքին բոլոր խարսխանքը բովանդակ աշխարհի մէջ: Եւ անշուշտ որ իրենց յանգերգները հնչեցնող մշտամատոյց փայլիլուն բոգեր ու բոգուհիներ ճարելով «հայ իրականութիւն» յորջորջեալ կռիատոնեայ ախոռին մէջ:

Փիխտէի ըսածը կը վերաբերի բնականոն աշխատանքի եւ ոչ թէ ծոյլային: Սա չի վերաբերիր այն մարդոց, որոնք այդ ութ ժամուան մէջ հազիւ երկու ժամ կ'աշխատին՝ մնացեալ վեց ժամն ալ կը յաւրանջեն, կը քնանան, կը խմեն ու կը ծխեն կամ ընկերուհիներուն հետ տղաներու մասին կը շաղակրատեն կամ վերակացուն սիրածը կը դառնան՝ ապականելով աշխատանքի հոգեւոր սրբավայրը, որպէսզի ժպիրհաբար չաշխատին՝ անարգելով իրենց աշխատակիցներուն պատիւը: Նախանշեալը չափելը բոլորովին ալ դժուար չէ: Աւրինակ, եթէ աղբահաւաք մը արական ութ ժամ աշխատելով՝ կը ստանայ ընդամէնը 300 ոսկի, իսկ բնականոն կեանք մը ապրելու համար անհրաժեշտ է 500 ոսկի, մինչդեռ բժիշկ մը արական նոյնքան աշխատելով կը ստանայ 3.000 ոսկի, ապա պետութիւնը հարկերու միջոցաւ կոչուած է այդ խնդիրը լուծելու եւ այդ 200 ոսկիին տարբերութիւնը ապահովելու: Չես կրնար աղբահաւաքին ըսել՝ «գնա, բժիշկ դարձիր եւ բոլոր հարցերդ կը լուծուին, ինծի ինչ»: Հասարակութիւնը այդպէս չի բաւիր: Այլ հարց, որ պետութիւնը կրնայ այդ գործընթացները այնպէս կառավարել, որ հասարակութեան բանման անհրաժեշտ բոլոր մասնագիտութեանց համար քիչ թէ շատ բաւարար թիւով մասնագէտներ կամ աշխատողներ ապահովուին: Եւ այդ հասարակութիւնը ընդհանուր ԵՍ-ն է, որոյ ի մէջ իւրաքանչիւր ես ունի եւ պէտք է որ ունենայ իր արժանապատիւ դերն ու տեղը:

Իւրաքանչիւր ես-ի ի՛ր իսկ բնագաւառին մէջ կատարած աշխատանքին շնորհիւ է, որ այդ հասարակութիւնը կը բանի: Այլապէս կը փլուզուի՝ փլուզելով բոլորը, 300 ոսկի ստացողն ու 3.000 ստացողը միատեղ: Այն քաղաքացին, որ չի կատարեր իր բաժինը պետութեան գործառոյթներուն իրականացման նպատակաւ, այսինքն՝ կը խուսափի վճարելէ անհրաժեշտ հարկերը, կը փախչի զինուորական ծառայութենէ, այլ խաւաքով՝ կ'ապրի տգրուկի կեանք մը՝ այլ քաղաքացիներու հաշուոյն, կը կորսնցնէ իր քաղաքացիութիւնն ու այդ քաղաքացիութենէն բխող բացարձակապէս բոլոր իրաւունքները:

Պետութեան առաջին գործառոյթը, ուրեմն, պէտք է ըլլայ իւրաքանչիւր աշխատողին վերոնշեալ տարբերութիւնը՝ 200 ոսկին ապահովելը: Այդ մէկը կրնայ տեղի ունենալ արէնքներու եւ պայմաններու մշակումով, իսկ քանի որ կեանքը կատարելութիւններու շարան մը չէ, անհրաժեշտութեան պարագային՝ արժանապատիւ կեանք ապրելու համար ոսկիական նուազագոյն եկամուտի երաշխատուածով: Սակայն միաժամանակ անոր պարտաւորութիւնն է իւրաքանչիւր քաղաքացիի՝ ծոյլ կամ ոչ, գոյութիւնը ապահովելը, քանզի սա սահմանադրական իրաւունքի խնդիր է: Եթէ որեւէ վարչակազմ ի վիճակի չէ մարդու գոյութեան վերաբերող այս յանձնառութիւնը իրագործելու, ապա տուեալ վարչակազմը ոչ միայն պէտք է փոխարինուի մէկ այլ վարչակազմով եւ այդպէս շարունակաբար, այլ քրէական պատասխանատուութեան ենթարկուի՝ խափանած ըլլալով իրեն վստահուած ամենակենսական գործառոյթներէն մէկուն իրականացումը: Սա հիմնարար իրաւունքի հարց է եւ չի չափորոշուիր ընտրական խոստումներով թէ չխոստումներով: Կը թուի, թէ այդպիսի խոստումներ տալն իսկ յանցագործութիւն պէտք է համարուի այս համակարգին մէջ, քանզի քաղաքական շահարկման ենթարկուող այս նիւթը արդէն իսկ է սահմանադրական իրաւունք, զոր իւրաքանչիւր իշխանութիւն պարտի իրագործելու՝ խոստումաժ թէ առանց խոստումի, քանզի հակառակ պարագային քրէական պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի:

Փիլիսոփայական հակիրճ կ'անդրադառնայ երկրի ընդերքի հարստութեանց: Այդ հարստութիւնը սեպհականութիւնն է իւրաքանչիւր քաղաքացիին հաւասարապէս: Ոչ մէկ քաղաքացի, որմէ եւ ոչ մէկ ընկերութիւն, սեպհականութեան իրաւունք կրնայ ունենալ երկրի ընդերքի հարստութեանց: Հոսկէ բնականաբար կը բխի նաեւ իրաւունքի խնդիրը: Եթէ երկրին սեպհականատէրը քաղաքացին է, ապա նաեւ քաղաքացին է իրաւատէրը: Ուստի՝ պետութեան կողմէ քաղաքացիներու սահմանադրական այս իրաւունքին աւտարումը քրէական յանցագործութիւն է: Իրաւունքի այս կարեւոր խնդիրը կոպիտ կերպով կ'ոտնակոխուի դրամատիրական եւ կայսերապաշտական վարչակարգերու կողմէ, որոնք «ժողովրդավարութեան» պիտակով հանդէս գալով՝ ի չիք կը դարձնեն ժողովրդավարական այս հիմնարար իրաւունքը, քանզի աչքերնին տնկած

են բովանդակ երկիր մոլորակի ընդերքը սեպհական տնտեսական նպատակներուն ծառայեցնելու: Այս երկիրները բոլորը կեղծ ժողովրդավարութիւններ են, որոնք իրենց համալսարաններուն մէջ «կրթուած», այն է՝ ուղեղալուացուած, տեղական ձագուններուն միջոցաւ, խորհրդատուութեամբ թէ փափուկ ոյժի կիրարկման այլ եղանակներով, գրել կամ վերափոխել կու տան քաղաքակաւ նապէս եւ տնտեսապէս ստորակայ երկիրներու սահմանադրութիւնները: Սա իր հերթին կը նշանակէ, որ այդ ստորակայ երկիրները ինքնիշխան չեն, չեն ԵՄ եւ ոչ ալ երբեւէ կը կարենան ըլլալ: Վերջիններու «մշակոյթը» այն թմրեցուցիչն է, որով այդ երկիրները կը խռխռան յաւիտենական քունի մէջ՝ հեռու բանակաւ նուրթենէ: Առհասարակ իբրեւ ռիսկերիմ թշնամիները բանականութեան: Սա է այն արմատական պատճառներէն մէկը, որով այդ երկիրներուն մէջ քաղաքացի գոյութիւն չի կրնար ունենալ: Հոս է նաեւ Փիխտէի քաղաքական իմաստասիրութեան հակադրութեան ծուծը վիպապաշտութեան հետ:

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Ես-երու հաւաքական կամքին յանձնակատարը դարձած պետութիւնը իրեն վստահուած առաքելութիւնն ու գործառնոյթները իրականացնելու համար անհրաժեշտաբար պէտք ունի դրամական համակարգի: Պետութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ՝ առանց դրամական համակարգի: Ո՛ր չկայ դրամ, չկայ նաեւ պետութիւն, չկայ կազմակերպուած հաւաքական համակարգ, չկայ եւ ԵՄ, այն է՝ չկայ ազգ:

Դրամական համակարգը ոչ միայն պետութեան մը՝ հաւաքական ԵՄ-ի՝ ազգի կայացման անհրաժեշտ նախապայմաններէն մէկն է, որ, իրողութեան մէջ, մաս կը կազմէ պետութեան գոյութեան համար բացարձակապէս անհրաժեշտ կազմակերպչականութեան նախապայմանին, այլեւ իրաւունքի խնդիր է: Ինչպէս որ անհնար է պետութեան մը գոյութիւնը առանց կազմակերպչականութեան հիմնապայմանին, նոյնպէս ալ անհնար է անոր գոյութիւնը առանց դրամական համակարգին: Այս հարցերուն մէջ հայերս չափազանց թերի մտածողութիւն ունինք, որ կը մատնէ դեռ ստրկական կարգավիճակով ապրող սպառողի ու ծառայողի, երգող-պարող ստրուկի հոգեբանութիւնը: Հազար տարի իբրեւ ստրուկ ու ծառայ ապրած գոյատեսակէ մը դժուար է աւելին ականկալելը: Սակայն առանց այդ աւելին՝ վստահ եղէք, որ հազար տարի մը եւս կը գոյաքարշուիք իբրեւ ստրուկ ու ծառայ, եթէ հրաշքով մը աշխարհի երեսէն սրբուած չըլլաք արդէն: Ձեր մեծագոյն դժբախտութիւնը այն է, որ դուք զձեզ ազատ մարդ կը կարծէք՝ ըլլալով հանդերձ գերբնական ստրուկներ:

Նախ եւ առաջ: Դրամական համակարգը սրբութիւն է: Բացարձակ սրբութիւն: Առանց այդ համակարգին՝ ազգ գոյութիւն չունի: Եթէ մէկը ձեզի տարբեր բան կ'ըսէ, կամ խարդախ է եւ կամ անբուժելի ապուշ: Լաւ յիշեցէք այս մէկը. եթէ դրամական

համակարգ չունիք, ազգ չէք, չէք եղած եւ երբեք ալ պիտի չըլլաք: Այն քաղաքական գործիչները, որոնք այս կամ այն դրամական համակարգին տակ խոթելու կը պատրաստուին իրենց ախոռը, ազգի կայացման գլխաւոր թշնամիներն են եւ են կատարեալ տգէտներ:

Ինչ է դրամական համակարգը: Սա մեծ խնդիր է եւ առանձին գիրքի մը նիւթը: Փիխտէ խիստ հարեւանցիաւրէն կ'անդրադառնայ այս խնդիրին: Կան շատ աւելի լաւ տնտեսագիտական ուսումնասիրութիւններ դրամի էութեան մասին: Սակայն առանց իմաստասիրութեան՝ տնտեսագիտական որեւէ կարգի ուսումնասիրութիւն գրեթէ անարժէք է, քանզի առաւելաբար կը ծառայէ առկայ գաղափարախաւսութեան մը կամ տնտեսական համակարգի մը արդարաբանութեան ու ջատագովութեան: Ապագայ տնտեսագէտներ, չէք կրնար լիարժէք տնտեսագէտներ դառնալ առանց իմաստասիրական խոր կրթութիւն ունենալու: Մենք սովորաբար տնտեսագիտական հարցերու չենք անդրադառնար մեր գործերուն մէջ ոչ թէ այն պատճառաւ, որ երկրորդական ոլորտ կը համարենք տնտեսագիտութիւնը, այլ այն պատճառաւ, որ չափազանց տարողունակ բնագաւառի մը հետ պիտի ըլլայ գործերնիս, որուն արդար եւ արժէքաւոր գնահատական մը տալը երկար տարիներ պիտի խլէ մեր կեանքէն: Եւ ոչ այն պատճառաւ, թէ տնտեսագիտութեան հետ աղերս չունինք: Համալսարանը երեք տնտեսագիտական կիսամեայ դասընթացքներու հետեւած ենք՝ հրաշալի դասախաւսներ ունենալով: Մէկը՝ միջազգային տնտեսագիտութեան: Առաջին ամիսն էր, որ Միացեալ Նահանգներ եկած էինք, դասախաւսը պահանջեց իւրաքանչիւր ուսանողէն տնտեսագիտական ելոյթ մը ունենալ դասարանը՝ մեւս աշակերտներուն առջեւ՝ իբրեւ դասընթացքին պարտաւորիչ մաս: Առաջին կամաւորը մենք էինք: Ըսինք՝ տանք, վայրկեան մը առաջ աս փորձանքէն ազատինք: Կարծելով, թէ մեծ տնտեսագէտներու առջեւ է ելոյթնիս, բարձր մակարդակի տեսական ելոյթ մը պատրաստեցինք: Դասախաւսը աւարտին ըսաւ՝ «դուն հոս ի՞նչ գործ ունիս»: 20–21 տարեկանիդ կ'ուրախանաս այդպիսի խաւքեր լսելով: Տնտեսագիտութեան եւ միջազգային արէնքի հետ աղերս ունեցած ենք նաեւ քաղաքագիտութեան տեսական բաժինին մէջ: Ապա եւ ունեցած ենք բաւական բան սորվեցնող կեանքի փորձառութիւն: Այս բոլորին պատճառաւ է, որ լիովին կը գիտակցինք բնագաւառի ովկիանոսային խորութեան: Ի վիճակի ենք տնտեսագիտութեան մասին արտայայտուելու, նոյնպէս եւ լաւագոյն տեսաբանները քննադատելու: Սակայն սա մեր հիմնական բնագաւառը չէ եւ ցանկալի չենք գտներ ատոր մէջ խորանալը՝ ի հաշիւ իմաստասիրութեան, գրականութեան եւ հոգեւոր ոլորտին:

Այդ մէկը վստահաբար դուք կ'ընէք եւ շատ աւելի լաւը: Եթէ մենք ալ Փիխտէի պէս հարեւանցիաւրէն կ'անցնինք այդ դաշտին մէջէն, ամենեւին ալ ատիկա առիթ թող չտայ ձեզի կարծելու, թէ բնագաւառը երկրորդական է: Առանց տնտեսագիտութեան

խորագոյն իմացութեան՝ ազգ չէք կրնար կառուցել: Անհնար է: Գլխուն վրայ կը փլուզուի՝ ինչպէս հազար յարկանի շէնք մը՝ ետին թողելով ոչ միայն աւեր, այլեւ ազգի մը գերեզմանը: Հազարաւոր խնդիրներ ու բարդագոյն հարցեր կան տնտեսագիտութեան մէջ, առանց որոնց լիարժէք իմացութեան՝ պետութիւնը եւ ազգը միատեղ կը կործանէք: Նուազագոյնը՝ կան այնպիսի համաշխարհային բարդ կառոյցներ, դեռ չըսելու համար՝ խաղեր, որ եթէ աշխարհի ամէնէն բանիմաց տնտեսագէտները չդառնաք, չէք կրնար ձեր մակոյկով խուսանաւել շանաձուկերով լեցուն այդ ովկիսանոսին մէջ՝ կարծ ժամանակի մէջ առանց կեր դառնալու ատոնցմէ մէկուն թէ մեւսին, ուր մնաց անկախ դրամական համակարգ, պետութիւն եւ ազգ ստեղծել: Բանակէն ոչ նուազ կարելոր է ինքնուրոյն տնտեսական եւ դրամական համակարգ ունենալը: Նոյն իսկ աւելի՛ կարելոր է, քանզի բանակը, լայն հաշուով, տնտեսութեան ածանցեալն է:

Դրամը սրբութիւն է: Երկեղածութեամբ պէտք է վերաբերիլ դրամին: Դրամը ձեր ճակտի քրտինքն է, ձեր անվերադարձ ժամանակը, ձեր վարձու տուած կեանքը: Ձեզի մէկ անգամ շնորհուած կեանքին վարձու տրուած մասը: Ձեր դրամին արժէքը չիմանալով՝ սպաննած կ'ըլլաք ձեր կեանքը: Ձեր իւրաքանչիւր դրամը ձեր կեանքին մէկ պահն է՝ ըսպէս կամ ժամը: Անհունութեան մէջ երկվայրկեան մը չտեսող ձեր ունեցած թանկագին ժամանակին մէկ թանկագին մասը: Հեխութիւնը ինքնասպանութիւն է: Սակայն քրիստոնէութիւնը կործանած է, որդի նման լափած է ձեր մէջ դրամին՝ իբրեւ սրբութեան վերաբերելու քաղաքացիական, ազգային եւ հոգեւոր բացարձակ պարտքը:

Դրամը ձեր կեանքի անվերադարձ ժամանակին արտաքնապէս կուտակուած մասունքն է, յաւիտենականութեան մէջ ձեր ունեցած ակնթարթ տեսող կեանքի բաժինին մէջ ձեր ամենաթանկին՝ ժամանակին միջոցաւ կուտակած ձեր կենսը, ձեր քաղաքացիական բացարձակ իրաւունքը: Երբ մէկը կու գայ ձեզմէ դրամ ուզելու, ան եկած է ձեր կեանքը ձեզմէ գողնալու: Գող է. կեանքի՛ գող է. ձեր ընտանիքին, ձեր կնոջը կամ ամուսնոյն, ձեր զաւակներուն գողն է. տեղւոյն վրայ վռնդեցէք: Դրամը դիւակաւնացած է ստրուկներու աշխարհին մէջ, որոնք անդենականի զառանցանքներով ուղեղալուացուած ու վարժուած են ապրելու:

Դրամի նկատմամբ իբրեւ սրբութիւն վերաբերելու նկարագիրը բոլորովին ալ չի նշանակեր դրամապաշտութիւն: Ինչպէս որ մարդ իր կեանքը կրնայ տրամադրել վեհագոյն տեսիլքի մը, նոյնպէս ալ իր դրամը կրնայ տրամադրել: Դրամը միջոց է, սակայն սոսկ միջոց չէ, այլեւ է ձեր կեանքն իսկ, ձեր արիւնը: Ձեր կեանքի, ձեր արեան միջոցն է: Եթէ ձեր կամքով մէկու մը դրամ տուիք, ուրեմն համաձայն եղաք, որ գողը ձեր արիւնը խմէ: Ասոր մէջ կայ սոսկ մէկ բացառութիւն՝ բարոյական արէնքը: Իսկ բարոյական արէնքը չի նշանակեր քեզմէ ամէն դրամ ուզողին ու ընկեր ձեւացողին կամ ձեր ոտքերը լզուրրտողին

դրամ տալը: Ընդհակառակն. չտալը պէտք է ըլլայ ձեր սուրբ կանոնը: Բացառութիւնը հարեւրէն մէկն է: Երբ կ'ունենաք բարձր բարոյական գիտակցութիւն, նոր միայն կը տեսնէք ու կ'առանձնացնէք հարեւրէն այդ մէկը: Ձեր առաջին հարցը պէտք է ըլլայ՝ արժէ՞, որ այս մարդուն մէկ անգամ ապրած կեանքիս մէկ մասը տամ՝ մէկ մասս կամ մէկ ձեռքս կտրեմ ու տամ, երիկամունքս հանեմ ու տամ: Եթէ այս վերջին հարցին պատասխանը ոչ է, ուրեմն ձեր ըրածը ինքնասպանութիւն է, առաւել եւս ձեր ընտանիքին եւ զաւակներուն սպանութիւնը: Եւ մտապահեցէ՛ք՝ տուէք ա՛յն, ինչ որ պատրաստ էք լիովին կորսնցնելու: Նախ մտածեցէ՛ք՝ կինս կամ ամուսինս պատրաստ է այդ գումարը նոյնպէս կորսնցնելու: Հաւակներս պատրաստ են այդ գումարը կորսնցնելու: Հայրս կ'ըսէր՝ «գրպանէդ ելած դրամը չի վերադառնար»: Թերեւս այդ գումարով կարենայիր Արմէն Ա.-ի իմաստասիրութեան գիրքերը նըփրել զաւակներէդ իւրաքանչիւրին, դրացիիդ կամ բարեկամիդ խելացի զաւակին ու անոնց կեանքերը վեհացնէիր, արժէքի՛ վերածէիր:

Ինչ է դրամը: Ինչ է ատոր գործառոյթը: Սա հարց մըն է, որուն բովանդակ աշխարհի մէջ թերեւս չկարենաք գտնել տասը մարդ, որ կարենայ լիարժէքաւրէն պատասխանել:

Փիխտէ այս հարցը կը դնէ, բայց գրեթէ չի պատասխաներ՝ ի բաց առեալ քանի մը նշումները այդ մասին: Ըստ Փիխտէի՝ դրամը հաւաքական համաձայնութեամբ մը ընդունուած այն խորհրդանիշն է, որ չունի որեւէ գործնական արժէք՝ բացի ատկէ՝ արժէքի մը փոխանակման խորհրդանիշը ըլլալէն: Դրամը ինչքին ձեն է՝ բովանդակութեան արժէքը խորհրդանշող: Ձեւի եւ բովանդակութեան այս համադրութիւնը կը տեսնէք Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան մէջ: Նոյնն էր պարագան, ինչպէս որ տեսանք, ազատութեան յղացքին. ազատութիւնը ձեն է իմացութեանց համատեսաբանութեան գերողորտին: Նոյնպէս ալ ինքնիշխանութիւնը ազատութենէն ածանցող ձեն է արեւնքի ոլորտին: Իսկ դրամը ահաւասիկ՝ սեպհականութեան ենթոլորտին: Հոսկէ է, որ ի յայտ կու գայ դրամի եւ ազատութեան՝ ինքնիշխանութեան միջեւ կապը: Դրամը ինքնիշխանութեանդ անքակտելի մասն է: Դրամը ունեցածիդ բովանդակութիւնը չէ, այլ ձեւը:

Փիխտէ ոսկին կը համարէ լաւագոյն դրամը, քանզի պետութիւնը չի կրնար ըստ կամս քանակը ուզածին պէս աւելցնել: Արծաթը՝ ոչ այնքան, քանզի ունի տնտեսական գործնական արժէք: Թղթադրամը ամէնէն դիւրին միջոցն է դրամական համակարգ ստեղծելու, բայց այս մէկուն մեծագոյն խնդիրը ըստ կամս քանակի աւելացումն է: Պետութիւնը դրամի համակարգը ստեղծելով՝ կ'երաշխաւորէ ստացուածքիդ արժէքին պահպանութիւնը, բան մը, որ գոյութեանդ պահպանութեան մաս կը կազմէ: Եթէ ողջ ունեցածիդ արժէքը, ըսենք, հազար ոսկի կ'արժէ այսաւր, իսկ վաղը՝ ընդամենը մէկ ոսկի, ապա պետութիւնը, որ երաշխաւորն էր կեանքիդ ու ապահովութեանդ առհասարակ, դարձաւ կեանքիդ

գողն ու կործանողը: Եթէ դարձաւ 990 ոսկի, ապա պետութիւնը 10 ոսկի գողցաւ քեզմէ: Եթէ դարձաւ 500 ոսկի, ապա՝ կեանքիդ կէսը ծամեց ու կլլեց: Հայերս կ'ըսենք «սուղցաւ»: Նպարավաճառ Աւետիսը լոլիկին գինը բարձրացուց՝ մեղքը բարդելով անոր վրայ: Թէեւ շուկան ունի իր տրամաբանութիւնը, որ առանձին նիւթ է, «սղութիւն» կը նշանակէ դրամի արժեզրկում: Սա կրնաք իբրեւ հոմանիշ, իբրեւ բառարանային բացատրութիւն ընդունիլ:

Երբ դրամին քանակը կը մեծնայ, դրամը կ'արժեզրկուի: Որ է՝ պետութիւնը դրամդ կը գողնայ: Որ է՝ պետութիւնը կեանքդ կը գողնայ: Որ է՝ պետութիւնդ հանրապետութիւն չէ, այլ է՝ բռնապետութիւն, գողերու դաշնակցութիւն: Եւ հոս առաջին արհեստագործական շխարհին իրաւունք քարոզող Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու քրէսպետութիւնն է: Հայերս կ'ըսենք՝ «Ձուկը գլուխէն կը հոտի»: Գլուխը շատոնց հոտած է, դուք ալ՝ պոչը՝ երեկուրնէ: Եթէ կ'ուզէք ազգ ստեղծել, եթէ կ'ուզէք հանրապետութիւն ստեղծել եւ ոչ թէ «հանրապետութիւն» անուան ներքոյ դառնալ պատմութեան մեծագոյն գողերը, ստախաւսներն ու խարդախները, ապա դժուար պէտք է գաք այդ նեխած համակարգէն՝ ստեղծելով Մեծ եւ Փոքր Հայքը, կրանքն Բաղդասարոյ: Իւրաքանչիւր քաղաքացի տէր պէտք է կանգնի դրամի բացարձակացման իր իրաւունքին եւ թոյլ չտայ, որ պետութիւնը ըստ կամս դրամ տպէ: Տպագրութեան միջոցաւ դրամի յաւելման իւրաքանչիւր քայլը կը նշանակէ իրաւատիրոջը՝ քաղաքացիին կողոպուտը:

Դրամին ընդհանուր քանակը կը ցոլացնէ պետութեան տարածքին առկայ ամենայն ինչքի փոխանակման արժէքը: Փիխտէ չի մեկնաբաներ այս կարեւոր խաւքը: Ըստ իր սովորութեան՝ վրայէն կը թռի ու կ'երթայ:

Դրամին միակ հեղինակը պետութիւնն է: Դրամ ունին՝ պետութիւն ես: Դրամ չունին՝ պետութիւն չես: Դրամ ստեղծելով՝ պետութիւնը յանձնառու կ'ըլլայ ատոր արժէքի պահպանման: Իւրաքանչիւր քաղաքացիին նկատմամբ սա պետութեան սուրբ պարտքն է: Ուստի դրամին արժեզրկումը մեծագոյն հարուածն է քաղաքացիի ունեցուածքին ու կեանքին դէմ: Պետական գողութիւն է եւ ծանր յանցագործութիւն՝ համազաւր ազգասպանութեան: Մինչդեռ պետութեան առաջին սահմանադրական յանձնառութիւնը այդ ունեցուածքին պահպանումը պէտք է ըլլար:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ դրամին քանակը կարելոր չէ. ըստ առկայ դրամի քանակին՝ ամէն բան կ'արժեւորուի կամ կը վերարժեւորուի, բայց ինչքի արժէքներուն հաւասարակշռութիւնը չի խախտիր. շրջանառութեան մէջ եղած դրամի նոյն յարաբերական մասով կը կարենաս նոյն ապրանքը ձեռք բերել: Առաւելաբար նկատի ունի դրամին սկզբնական քանակը, սակայն եթէ ուզենք, կը կարենանք որոշ հակասութիւններ գտնել Փիխտէի ըսածներուն մէջ:

Չմոռնանք, որ սա անոր դասախաւսական առաջին եւ երկրորդ տարիներուն հապճեպ կերպով պատրաստուած նիւթ է, զոր հե-

Սակայն իմացութեանց գերտեսութիւնն է, որ Փիխտէ ան-
ընդհատ կը վերստեղծէ՝ այլեւայլ կողմերէ դիտելով իր առջեւ
դրած խնդիրը: Իսկ այս՝ 1795–96 տարիներուն հեղինակած իր-
բեւ թէ կիրառական գիրքին այնուհետեւ ձեռք չի զարներ: Այս գիր-
քը, կարծէք, ոչ մէկը լուրջ ուսումնասիրութեան կ'արժանացնէ.
իմաստասիրութեան դասախաւսները աւելի «կարելոր» գործեր
ունին ընելիք: Կեմբրիջ համալսարանի հրատարակչութեան կողմէ
լոյս ընծայուած բաւական լաւ թարգմանութիւն մը կայ: Թարգմա-
նութիւնը անթերի չէ, տկարութիւններ ունի, բայց լաւ է. կը տա-
ռապի, բայց՝ քիչ, ներկայի համալսարանական աղբանոցի եզրե-
րէն ու եզրաբանութիւններէն: Սակայն 150 տարի առաջ կատա-
րուած թարգմանութիւն մը, որ ամէնուր կը ծանակուի՝ իբրեւ
անպէտք, թերի եւ ապակողմնորոշիչ (ամէն մէկը իր նոր ապրան-
քը կ'ուզէ շուկայ իջեցնել ու ծախել), երբեմն աւելի յստակ կը մա-
տուցէ Փիխտէի գաղափարները: ձիշդ է, որ ունի բազում թերու-
թիւններ եւ եզրերու սխալ կիրարկումներ, բայց եթէ նիւթիդ քիչ
թէ շատ կը տիրապետես եւ լեզուն ալ բաւական մը լաւ գիտես,
ինքնաբերաբար կը կարենաս առանձնացնել այդ թերութիւնները
ու թափանցել կարելորին մէջ: Դուն քեզի կ'ըսես՝ այս բառը սխալ
թարգմանած է, այդ բառով սա ըսել կ'ուզէ՝ առանց նոյնիսկ բնա-
գիրը ունենալու առջեւդ, եթէ գերմաներէն գիտէիր, ի հարկէ: Նոր
թարգմանութեան նախաբանը, սակայն, կլոր-կլորաբանութիւն է,
ատիկա ալ՝ մեր դարու իմաստասիրութեան շուկայի լրագրական
անպէտք եզրերով: Կը դժուարանանք արժեւորելու, քանզի հեղի-
նակը մեր յարգած Փիխտէագէտներուն կողմէ գնահատուած հե-
ղինակ է: Բայց Աստուած հեռու ընէ իմաստասիրութեան ուսանողը
այդպիսի «շատ բան գիտցող» կլկլորաբան դասախաւսներէ՝ դա-
սախաւսներուն 95 տոկոսը: Հետեւեալ միտքը հետագային ձեզի
պէտք պիտի գայ. նախաբանները կարելոր են. եթէ գիրքի մը հինգ
տարբերակը կայ, փորձեցէք հինգն ալ ձեռք բերել: Երբեմն, թէեւ
ոչ յաճախ, արժէքաւոր նախաբան մը կը գտնէք, որ կը դիւրացնէ

ձեր գործը, ուղղութիւն կու տայ ձեր աշխատանքին, հազար ու մէկ բան կը յատակացնէ: Ապա, այդպիսեալ, նոր ու այլապէս անհիմանալի աղբերներու ճամբան կը գտնէք:

Թարգմանութեանց կարեւորագոյն խնդիրը հեղինակի մը ոգին ու ոճը համահունչ կերպով պահպանելն է: Բոլորն ալ կ'ըսեն, թէ ատիկա կ'ընեն: Նախ՝ գրեթէ անկարելի բանի մը մասին կը խաւսին, ապա՝ կը կարծեն, թէ կ'ընեն: Այնպիսի տպաւորութիւն կը ստանաս, թէ հեղինակը ամերիկացի կամ անգղիացի մըն է: Նոյնիսկ գրեթէ 2.5 հազարամեակ առաջ ապրած եւ Պլատոնի միջոցաւ արտայայտուող Սոկրատի մը լեզուն ամէնէն հեղինակաւորը համարուած թարգմանութեանց մէջ իսկ կը թուի, թէ ամերիկացիի մը լեզուն է: Մարդը կարծես հոս ծնած մեծցած ըլլայ, պարզապէս քիչ մը տարաւրինակ գաղափարներով մարդ մը: Սա իրենք՝ թարգմանիչները չեն զգար, քանզի թէեւ իրենց սերտած լեզուները գիտեն, բայց առհասարակ լեզուին կենսափորձը չունին, որպէսզի լեզուին հոգին ունենային: Ապա՝ իրենց սեպհական լեզուի դրոյթներով ինքնակաղապարումը անհուն է: Չեն կրնար դուրս գալ ատկէ: Կայ նաեւ լեզուին տեսակը. ամէն լեզու ամէն լեզուի հետ նոյն չափով հաղորդակից չէ: Արեւմտահայերէնը, մեզի կը թուի, գերակայ է ամբողջ շարք մը այլ լեզուներու՝ համահունչ կերպով փոխանցելու յունարէնին ու գերմաներէնին ոգին ու ոճը: Առնուազն ունի այդ ներունակութիւնը եւ ձեզի կը սպասէ, որպէսզի զայն փայփայէք՝ համաշխարհային իմաստասիրութեան լաւագոյն լեզուին վերածելով եւ քաղաքակրթական նոր առանցք ստեղծելով: Հայքը: Կրանքն Բաղդասարոյ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐ

Դրամի կարեւորագոյն գործառնոյթներէն է նաեւ հարկերու հաւաքումը: Ատով կ'երաշխաւորուի պետութեան՝ հաւաքական ԵՄ-ին գործունէութիւնը: Դժուար պիտի ըլլայ հաւաքական ԵՄ-ի կենսագործունէութեան համար իւրաքանչիւրէն հաւաքել անոր արտադրանքին մասը: Եթէ լոյիկ կ'արտադրես, լոյիկիդ 10 տոկոսը չէ, որ պետութեան կը յանձնես: Սովորաբար: Պետութիւնը իրեն վստահուած հաւաքական ԵՄ-ի պատասխանատուութեանց կազմակերպուած իրագործման համար նոյնպէս պէտք ունի դրամական համակարգի գոյութեան: Յիշենք, որ պետութեան անհրաժեշտ ձեւն է կազմակերպչականութիւնը: Դրամական համակարգի գոյութիւնը պէտք է արժեւորել նաեւ այդ դիտանկիւնէն: Երբ սահմանադրութեան շնորհիւ քաղաքացի դարձած Եւր իրեն բաժին ինկած հարկերը կը վճարէ պետութեան, ան տէր կը դառնայ բացարձակ սեպհականութեան:

Ո՛վ է սեպհականատէրը:

Սեպհականատէրը լոկ իր հարկերը վճարած քաղաքացին է:

Եթէ հարկերդ վճարած չես, սեպհականատէր չես եւ չես կրնար ըլլալ: Արդէն կոտրած կ'ըլլաս բոլոր քաղաքացիներուն հետ համատեղ ունեցած համաձայնութիւնդ՝ բաժինդ բերելու հաւաքա-

կան ԵՍ-ի՝ պետութեան եւ պետութեան միջոցաւ ազգի կայացման: Ուստի այնուհետեւ պաշտպանուած չես եւ որեւէ իրաւունք չունիս պաշտպանուած ըլլալու սահմանադրական իրաւունքներով, այն է՝ չունիս ինքնիշխանութիւն, չունիս ինչք, չունիս որեւէ ինքնապաշտպանութեան իրաւունք: Աւրէնքէ դուրս ես եւ աւրէնքը այնուհետեւ քեզ չի պաշտպաներ: Դուն թշնամին ես մնացեալ բոլոր քաղաքացիներուն:

Եթէ այլ քաղաքացիներ քեզ կը յարգեն՝ ճամբան բարեւ տալով կամ հետդ զրուցելով՝ քեզ քաղաքացիի՝ մարդու տեղ դնելով, փոխանակ երեսիդ թքելու, — քանզի եթէ քաղաքացի չես, ապա մարդ չես, — աստիկա իրենց տգիտութեան եւ հաւաքական ԵՍ-ի՝ ազգային գիտակցութեան չգոյութեան նշան է: Եթէ հարկերդ չես վճարած, ապա մնացեալ քաղաքացիները պետութեան միջոցաւ կը բռնագրաւեն ինչքդ՝ իւրացնելով այն մասը, որ բոլորին կը պատկանի: Նոյնը կը վերաբերի բանակէն փախուստին:

Որեւէ սեպհականութիւն, որեւէ ինչք նշան է լիիրաւ քաղաքացիութեան: Եթէ ունիս որեւէ ստացուածք, ինքնին նշան է, որ հարկերդ վճարած ես՝ ընդհանուրին բարաւրութեան նպաստող պարտքդ կատարելով: Ատկէ ետք ունեցածդ բացարձակ սեպհականութիւն է, է բացարձակ սրբութիւն, որոյ ի վերայ հնէ քաղաքացի որեւէ իրաւունք չունի: Սակայն եթէ հարկերդ վճարած չես, ողջ ունեցուածքդ բոլորին սեպհականութիւնն է: Քաղաքացիներու այդ իրաւունքին իրացումը կը կատարուի պետութեան միջոցաւ: Մնացեալ բոլոր քաղաքացիները կը վերցնեն ունեցուածքդ ու չունեցուածքդ, եթէ հարկ է, եւ քեզ քաղաքացիութենէդ կը զրկեն: Դուն տականք ես եւ տեղ չունիս հաւաքականութեան մէջ, քանզի հաւաքական կամքին թշնամին ես, հաւաքականութեան քաղցկեղը:

Բայց եթէ հարկերդ վճարած ես, ինչպէս նաեւ չես թերացած քաղաքացիական այլ պարտաւորութեանցդ մէջ, ինչպէս զինուորութեան, ապա հպարտ քաղաքացի ես: Ատկէ անդին թէ՛ կեանքդ եւ թէ՛ ունեցուածքդ բացարձակ սեպհականութիւնդ են: Կամքդ եւ սեպհականութիւնդ անժամանցելի են. քուկդ են այսաւր եւ յալի տեան: Քաղաքացիին սովորական հպարտութիւնը ինչքը չէ, այլ անոր ունեցած բացարձակ ինչքը:

Ինչքը, եթէ բացարձակ ինչք չէ, ոչինչ է, իսկ ինչքին «տէրը»՝ ոչնչութիւն:

Առանց բոլոր հարկային պարտաւորութիւններդ լիովին կատարած ըլլալուդ ձեռք բերած ինչքդ քրէական գերեզման է: Դեռ չըսենք՝ պարտքով ձեռք բերած ինչքդ: Այդ ինչքը ինչք չէ, քանզի բացարձակ ինչք չէ, ոչինչ է, ինչքին «տէրը»՝ ոչնչութիւն: Հայոց ցուցադրեալ ինչքին ու «ընչատէրերուն» թերեւս 99 տոկոսը: Լոկ բացարձակ ինչքն է սեպհականութեան եւ իրաւունքի գրաւականը եւ, ինչու չէ, շատերու համար հպարտութեան իրաւացի աղբերը, քանզի բացարձակ ինչքը ազնիւ աշխատանքիդ պտուղն է եւ ենթակայ լոկ քո՛ւ կամքիդ, լոկ քո՛ւ տնաւրինութեանդ: Բացարձակ

ինչքը կեանքիդ անքակտելի մասն է: Բացարձակ իրաւունքդ է: Բացարձակ ինչքը բացարձակ սրբութիւն է: Բացարձակ ինչքը քու մարմինդ է, քու կեանքդ է: Անձեռնմխելի է յաւիտեան:

Սակայն քաղաքացին իր ունեցած բացարձակ ինչքը՝ բոլորը, չի կրնար իր անձեռնմխելի անձին վրայ տեղաւորել կամ գրորպանը զետեղել: Ուստի յառաջ կու գայ տան յղացքը: Ոչ տարրական իրականութիւնը, այլ յղացքը: Ինչ է տունը քաղաքացիին համար: Տունը՝ ըլլայ առանձնատուն, ըլլայ բնակարան, ըլլայ սոսկ վարձակալած սենեակ, ըլլայ սոսկ առարկայ թէ հագուստ դնելու արկղ, ինչպէս մարգաստահներու մէջ, քաղաքացիի մարմնոյն շարունակութիւնն է: Ուե՛ մէկը, որ յանդգնի ոտնձգութիւն կատարել այդ վայրերէն որեւէ մէկուն մէջ, բռնաբարած կ'ըլլայ քաղաքացիին մարմինն իսկ: Տունէդ, վարձակալած սենեակէդ, պայուսակէդ թէ հանրային վայրի մը մէջ ունեցած պահարանէդ մէկ դրամ թէ ծամակալ վերցնողն իսկ բռնաբարած կ'ըլլայ մարմինդ, քանզի այդ բոլորը մարմնոյդ շարունակութիւնն են եւ, իբրեւ այդպիսին, են սրբավայրեր: Արդ, բացարձակ ինչքը մարմինն է, մարմինդ է, շարունակութիւնն է մարմնոյդ:

Պետութիւնը իր հերթին որեւէ իրաւունք չունի այդ սրբավայրերուն հանդէպ: Միակ իրաւասութիւնը քրեական բնագաւառի ծանրագոյն պարագաներու սահմանափակ կիրարկման կը վերաբերի: Որեւէ պետական գործակալութիւն այլապէս իրաւունք չունի դռնէդ 1 սանտիմետր ներս մտնելու: Արեւելահայաստանի մէջ այս հարցը լուծած են այլ կերպ: Պետական 15 գործակալութիւն 15 արը անգամ մը դռանդ առջեւ հասակնին կը տնկեն՝ դռնէդ ճիշդ 1 սանտիմետր հեռաւորութեան վրայ, բայց փորերուն եւ ծանր շունչերնին դռնէդ 1 կիլոմետր ներս մտցնելով, ինչպէս եւ հայեացքնին ու անտանելի ձայներնին: Մէկը կ'երթայ, ետեւէն մեւը կու գայ: Ոմանք ալ, անյայտ ու անանուն՝ արտաիրաւական գործակալութիւններ, առտուան ժամը 4:00-ին 20 տարի շարունակ տարին անգամ մը կու գան, դուռ-դրացի կ'արթնցնեն, կ'ահաբեկեն՝ յայտարարելով, թէ եկած են քեզ «տանելու», նոյնիսկ երբ արդէն 10 տարիէ հոն չես,— եւ քեզմէ՛ լաւ գիտեն, որ հոն չես,— որպէսզի երբեք չվերադառնաս, եւ ապա քու բացակայութեանդ պայմաններուն մէջ հակաիրաւական «սահմանադրութիւններ» վաւերացնեն, իրենց կողմէ նշանակուած՝ կակուղցած ու փափուկցած ղեկավարներ իշխանութեան բերեն, նշանակուած «ընդդիմադիրներու» միջոցաւ այլընտրանքիդ կարելիութիւնը բացասեն, երկիրը իրենց վարտիքին մէջ պահեն, Արեւմտահայքը թաղեն կամ դրածոներու միջոցաւ սեպհականացնեն, ողջ ազգդ իրենց արտադրած կռիստոնեայ ենիչերիներու բանակներուն միջոցաւ յիմարացնեն՝ ազգիդ ապագայ մայրերը կռիստոնէութեան միջոցաւ դժոխացնելով ու յուղայականացնելով եւ անուղեղ, ինքնագործ, ոսոխային կրանաքաղաքական ծրագիրներով ներբեռնուած ու լարուած մեքենաներու վերածելով ու ապա զանոնք արձակելով ազգիդ հոգեւոր ու հանրային անդաստաններուն մէջ,

որպէսզի ազգը ստրկացնեն ի փառս լկտի թէ սուրբ իշավարունգի ծնունդ կրանականներու իշխանութեան:

Իւրաքանչիւր տան դուռ սրբավայրի մը մուտքն է: Քաղաքացիին անձեռնմխելի տարածքը: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ ասիկա է պատճառը դուռը թակելու սովորութեան: Առանց արտանուլթեան՝ ոեւէ մէկը իրաւունք չունի տունդ կամ քեզի պատկանող որեւէ տարածք ոտք դնելու: Տանտէրդ իրաւունք չունի վարձով տուած բնակարանը կամ սենեակը ոտք դնելու: Սա անհնար է հասկցնել ոեւէ արեւելահայ տանտէրի: Եւ կը կարծէք, թէ ա՞զգ էք:

Տունդ աշխարհդ է: Հոն մուտք գործողը միմիայն կրնայ ըլլալ վստահութիւնդ ունեցած մարդը, ասիկա ալ՝ սոսկ թոյլտուութեամբդ: Այդ վստահութիւնը չարաշահողը կը կորսնցնէ իր անունը՝ ամենաթանկը, բովանդակ հասարակութեան մէջ:

Տանդ մէջ կատարուածը իրաւասութեանդ մէջ է, ուր նոյնիսկ տեղի ունեցած տհաճ դէպք մը թերեւս կարենաս ներել: Ներելը իրաւասութեանդ մէջ է սոսկ քեզի պատկանող անձեռնմխելի տարածքիդ մէջ: Ատկէ դուրս՝ ներելդ կամ չներելդ որեւէ նշանակութիւն չունի: Դիրքորոշումդ հանրային տարածքի մէջ տեղի ունեցած որեւէ յանցագործութեան վերաբերեալ՝ դէպքը տեղի ունեցած ըլլալով հանրութեան իրաւասութեան տարածքին մէջ, որեւէ արժէք չունի, ուզեն հազար անգամ ներէ թէ պաղատէ: Հոս է, որ մուտք կը գործէ քրէական արէնքը, որոյ նպատակը քաղաքացիներու հաւաքականութիւնը՝ ընդհանուր ԵՍ-ը՝ ազգը պաշտպանելն է նման կարգի յանցագործութիւններէ: Հանրային տարածքի մէջ, այն է՝ տունէդ դուրս, բայց ոչ ուրիշին տան մէջ, կատարուած որեւէ արինախախտում պատժելը ոչ միայն իւրաքանչիւր քաղաքացիին իրաւունքն է, այլեւ է պարտաւորութիւնը: Երբ յանցագործութեան մը ականատես կ'ըլլաս ու չես տեղեկացներ պետական պատկան մարմինները, դուն արդէն իսկ համայնցակից ես բոլոր քաղաքացիներուն դէմ կատարուած յանցագործութեան:

Սա, ի դէպ, լաւ պատասխան մըն է Անտիփոն Աթէնացիի այս առումով բարձրացուցած հարցին, զոր սերտեցինք մեր հնագոյն յունական բարոյաբանութեանց վերաբերող հատորին մէջ: Իսկ եթէ տեղեկացուցիր եւ եթէ պետական համապատասխան մարմինը չարձագանգեց, ապա պետութիւնը ինքն յանցակից է բոլոր քաղաքացիներուն դէմ կատարուած տուեալ յանցագործութեան: Դուն, կամ ոեւէ քաղաքացի, իրաւասու ես դատի տալու պետութիւնը, ի ներ առեալ դատախազութիւնը: Ոեւէ քաղաքացիի դէմ կատարուած յանցագործութիւնը իւրաքանչիւր քաղաքացիի ու անոր իրաւունքներուն դէմ կատարուած յանցագործութիւն է: Եթէ լռեցիր, լռութիւնդ կը դառնայ արէնք, ինչպէս որ նախապէս տեսանք, եւ նոյն բանը քեզի՛ արւ մը կը պատահի: Մի՛ երեւակայեր, թէ դուն անձեռնմխելի ես, մինչդեռ ուրիշը՝ ոչ: Դուն՝ կեցուածքովդ, արդէն իսկ ստեղծեցիր նոր արէնք, արդէն իսկ կապտեցիր հաւաքականութեան արարական սկզբունքը ու կործանեցիր այդ հաւաքականութիւնը՝ մեծ ԵՍ-ը՝ ազգը: Որոյ հետեւանքը նաեւ քու կոր-

ծանումդ է, ներառեալ ողջ բացարձակ ինչքդ:

Ուեւէ քաղաքացիի աւգնութեան կանչին պարտաւոր են փութալու մնացեալ քաղաքացիները: Եթէ վտանգ կայ անոր կեանքին դէմ, ապա այդ վտանգը չէզոքացնելու: Սա ոչ բարիք է եւ ոչ ալ հերոսութիւն, այլ արինական բացարձակ պարտաւորութիւն՝ սերելի սահմանադրութեան արարման արմատական սկզբունքներէն, որոնցմէ է իրերաւգնութիւնը՝ իւրաքանչիւրին պաշտպանութիւնը իւրաքանչիւրին կողմէ: Սա՛ իսկ էր սահմանադրութեան ստեղծման գլխաւոր սկզբունքը: Իւրաքանչիւրը իր սահմանադրական պարտաւորութիւնն է, որ կը կատարէ իր համաքաղաքացիին նկատմամբ, պարտաւորութիւն մը, որ անկախ է բարոյական պարտքէն: Բարոյական որեւէ նկատառում կամ հաստունութիւն անհրաժեշտ չէ այս տարրական սկզբունքի կիրարկումին համար. եթէ այս սահմանադրող իսկ տարրական պարտքդ չկատարեցիր համաքաղաքացիիդ նկատմամբ, ապա քրէական յանցագործ ես: Եթէ ըսիր՝ «ինծի ինչ», ապա պետականակործան քրէական յանցագործ ես: Այն է՝ պետական դաւաճան ես: Երբ երկու քաղաքացի իրարու հետ վեճի կամ գուպարի կը բռնուին, մնացեալ քաղաքացիներուն պարտքն է միջամտելն ու զանոնք իրարմէ բաժնելը՝ մինչեւ վտանգին չէզոքացումը եւ ապահովութեան մարմիններուն միջամտութիւնը: Ուեւէ քաղաքացի իրաւասու չէ վճիռ կայացնելու վեճին տուն տուած պատճառներուն վրայ եւ կողմ բռնելու: Եթէ կողմ բռնեցիր, ապա յանցագործ ես: Քու գործդ միմիայն վտանգը հեռացնելն է: Վճիռը սոսկ դատարանին գործն է:

Քաղաքացիներուն միջեւ ինչքի փոխանցումը կը կառավարուի առեւտուրի արեւնքներու համակարգով: Սակայն կան ինչքի փոխանցման տեսակներ, որոնք նաեւ ենթակայ են պետական անմիջական հսկողութեան: Ասոնք սովորաբար կը վերաբերին անշարժ գոյքին: Աւրինակ, չես կրնար հող մը գնել՝ տարիներով անմշակ թողելով: Չես կրնար Արարատեան դաշտը գնել եւ յայտարարել՝ «իմն է», չորս կողմը պատնեշել ու ապա Ռուսիա մեկնիլ բոգերդ կերակրելու համար: Եթէ դաշտը հողամշակութեան համար է, ապա պարտիս հողամշակութիւն ընել եւ ենթադրելի է՝ առնուազն ատոր ունեցած նախկին արտադրութեան որակով ու քանակով: Նաեւ չես կրնար գնել դաշտը, եթէ հողամշակ չես. գործդ չէ: Եթէ այս պայմանները չես լրացներ, պետութիւնը, որ հաւաքական ԵՍ-ին մարմինն է, դաշտը ձեռքէդ կը խլէ: Ասոր հիմնական պատճառը նոյնպէս սահմանադրութենէն կը սերի: Իւրաքանչիւր ես իր գոյութիւնը շարունակելի դարձնելու իրաւունքը ունի, իսկ առանց սնունդի այդ մէկը անհնար է: Քաղաքացիները ներածումներէ կախեալ պահելը յանցագործութիւն է անոնց ընդհանուր ապահովութեան ու երկրին գոյութեան իսկ դէմ:

Գոյք կը կարենաս նուիրել միայն այն պարագային, որ ի վիճակի ես անկախաւրէն ապրելու՝ առանց բեռ դառնալու պետութեան վրայ, այն է՝ մնացեալ քաղաքացիներուն վրայ: Առանձնապէս հոս խնդրոյ առարկայ է անշարժ գոյքը: Իրաւունք չունիս

տունդ վաճառելու կամ նուիրելու եւ ապա դիմելու պետական աւգնութեան, որ է՝ այլ քաղաքացիներու աւգնութեան, ապրելու համար: Նոյնը կը վերաբերի հողիդ, եթէ եկամտաբեր է եւ ատկէ աւգուտ կը քաղես: Եթէ քանի մը տուն ունիս եւ մէկը վաճառեցիր, խնդիր չկայ: Ընդհանուր սկզբունքը՝ որեւէ ինչքի փոխանցում, որոյ ի հետեւանս տուեալ քաղաքացին նոյնիսկ տեսականաւրէն բեռ կրնայ դառնալ պետութեան՝ մնացեալ քաղաքացիներուն վրայ, յանցագործութիւն է: Խաղ չկայ այս արէնքին դէմ: Այս սկզբունքին բացակայութենէն է, որ կը սերի Արեւելահայաստանի հանրապետութեան խնդիրներուն կարեւոր մէկ մասը՝ ինքնարդարացումներու 40 հազար մետրնոց շղթայով մը:

Մատաւորապէս ասոր համազար սկզբունք մը առկայ է նաեւ ժառանգութեան պարագային: Ազատ եւ ժառանգութիւնդ թողելու որո՞ն որ ուզես, սակայն մէկ պայմանաւ՝ ապահովելէ ետք կնոջդ կամ ամուսինիդ եւ երեխաներուդ բարեկեցութիւնը: Եթէ անոնց բարեկեցութիւնը կախեալ է թողելիք ժառանգութենէդ, եւ եթէ այդ ժառանգութիւնդ բաշխած ես այլ կերպով, կամքդ անվաւեր է: Իւրաքանչիւր ոք իրաւունք ունի իր կեանքին վերջին տարիները անցընելու հոգատար ու խնամատար անձանց շրջապատի մը մէջ, եւ եթէ այդ սէրն ու խնամքը չ'ստանար իր անմիջական ընտանիքէն, ապա իրաւացի է եւ իրաւական է անոր կողմէ ժառանգութեան տնաւրինումը այնպէս, որ զինք սիրող ու խնամող անձինք արժանի մաս մը ստանան ատկէ: Ասոր մէկ կարեւոր վտանգը, զոր Փիխտէ չէր կրնար պատկերացնել, համակարգային չարաշահութիւններն են: Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ ծայր առած է՝ սկսեալ հիւանդանոցներէն եւ ծերերու խնամակալ կազմակերպութիւններէն, ճարտարարուեստ մը, որ «խորհրդատուութեան» միջոցաւ անոնց ամենաթոյլ, անպաշտպան ու ենթակայ պահերուն անոնց «ազատ կամքով» անոնցմէ կը խլէ անոնց ունեցած ինչքը, երբեմն նոյնիսկ ի սկզբանէ խնամատարութեան համաձայնագիրին մէջ պարտաւորեցուցած ըլլալով այդ մէկը: Եթէ ձեր անփորձ ու վառ երեւակայութեամբ պիտի հետեւիք այս կայսրութեան մտածելակերպին՝ հաճոյանալով անոր, ապա Արեւելահայքը կը վերածէք Դժոխքի:

Այս բոլորը լաւ եւ բարի: Սակայն Արէնքի ոլորտը՝ ըլլալով իմացութեանց համակարգային տեսաբանութեան գերոլորտի չորս ոլորտներէն մէկը, այդ գերոլորտի կիրառական դաշտերէն մէկը, հարց կը ծագի, թէ ինչ սկզբունքներով պէտք է կազմակերպուին այս ամէնը:

Հոս անհրաժեշտ է փոքր յստակացում մը կատարելը: Փիխտէ այս չորս ոլորտները՝ գիտութիւնը, արէնքը, բարոյաբանութիւնը եւ կրանքը աներկբայաւրէն կը սեպէ իմացութեանց համատեսաբանութեան կիրառական չորս դաշտերը կամ ոլորտները: Ասով հանդերձ՝ առաջին երկու ոլորտները տեսական երես մը ունին իրենց մէջ, որ կը տարբերէ զիրենք մեւ երկու ոլորտներէն: Թէեւ թերեւս չ'ըսեր հետեւեալը, սակայն որքան որ կը հեռանանք սաղ-

մէն՝ գերողորտէն, նոյնքան կը նուազի կիրառական ոլորտի մը բնութեան ենթակայ անհրաժեշտականութիւնը եւ նոյնքան կ'աւելնայ ատոր կամային եւ կամական կողմը: (Այս երկու եզրերը կարելի է տարբերել իրարմէ, մանաւանդ որ ասոնց աւգտագործման նախադէպերը ունինք արեւմտահայերէնի մէջ: Երկու տառնամեակ առաջ Ոշականի գրաքննադատական գրականութեան մէջ հանդիպեցանք այս եզրերէն առաջինին՝ զգացումներու համալիրի իմաստով: Այսու՝ երկրորդին կրնանք պարզել կամքի դրսեւորումը: Կամայինը գործածենք իբրեւ զգացական, ոչ թէ զգայական, կամականը՝ կամքի հետ, թերեւս նաեւ մարդկային տրամաբանութեան հետ, կապուած իմաստներով: Թէեւ տարանցում գոյութիւն ունի երկուքին միջեւ, սակայն այս տարբերակումը շատ բանով կրնայ աւգտակար գործածութիւն ունենալ ընդհանրապէս լեզուին եւ յատկապէս իմաստասիրութեան մէջ):

Նշեալ շարքին մէջ արդէն իսկ կը տեսնէք այդ հերթականութիւնը: Ըսենք՝ արեւը ընդհանուր տեսաբանութեան գերողորտն է, իսկ ոլորտները մոլորակներն են: Ո՛ր քանեաւ որ հեռանանք ներծիգ վայրէն, նոյն քանեաւ կը պակսի ձգողական ոյժը եւ կարծէք նոյն համեմատութեամբ ալ կ'աւելնայ կամական ոյժը՝ բանական ոյժը: Գիտութեան ոլորտին կողքին արեւնքի ոլորտը ամենամաւտն է տեսաբանութեան կորիզին, ուր ձգողականութիւնը՝ բնութեան անհրաժեշտականութիւնը, դեռ համեմատաբար բարձր է: Ուստի արեւնքի ոլորտը նուազ կամական ոլորտ է, քան բարոյաբանութեան եւ կրանքի ոլորտները, այն է՝ լայն առումով կը բանի բնութեան եւ ապա բնութենականութեան անհրաժեշտականութենէն բխող սկզբունքներով: Բնութեան եւ բնութենականութեան տարբերութեան հասու եղանք մեր «Հնագոյն Յունական Բարոյաբանութիւններ — Քաղաքագիտութիւն» հատորին մէջ, յատկապէս Անտիփոն Աթէնացիի խիստ իւրայատուկ բարոյաբանութիւնն ու քաղաքաբանութիւնը սերտելնուս ընթացքին:

ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԵՆԹԱԴՐՈՅԹՆԵՐ

Սակայն եթէ բնութենական անհրաժեշտականութիւնը իբրեւ էաբանական սկզբունք բացարձակացնենք, կը յանգինք անցանկալի լուծումներու: Հոս է, որ կամական քաղադրիչը իր գործաւն դերը կ'ունենայ արեւնքի ոլորտին մէջ՝ մեղմացնելով տեսաբանութենէն բխող բացարձակ անհրաժեշտութեան արինաչափութիւնները: Հոս է, որ մուտք կը գործէ եւր՝ մարդը՝ իր կամքով բնորոշելու այդ ոլորտին կիրառական սկզբունքները: Եւ հոս է նաեւ, որ ծնունդ կ'առնէ բարոյաբանութիւնը:

Եթէ իւրաքանչիւր յանցագործութիւն պատժենք այնպէս, որ ամէն անգամուն մէկն ու մէկը քաղաքացիութիւնը կորսնցնէ՝ ի հետեւանս իր ի յառաջագունէ յանձն առած պարտաւորութիւններէն որեւէ մէկու բեկանման, ապա թերեւս առջեւ կանգնինք իրավիճակի մը, որով մարդ չմնայ երկրին մէջ: Չափազանցելով՝ վերջին մարդը երկրէն նախավերջին մարդը աքսորելէն ետք, կը մնայ եր-

կրին միահեծան տէրը՝ աւերակաց վրայ թագաւորելու: Թէեւ այդ աստիճանի անուղղայ հասարակութիւն մը գոյութիւն ունենալու իրաւունք իսկ չունի, սակայն նոյնիսկ նուազ ծայրայեղական իրաւփիճակներու մէջ արեւնքի դոյնպիսի բացարձակացումը կամ արեւայնացումը կրնայ վառել բոլորը: Մարդ ի վիճակի չէ այդպիսի կատարելութիւն մը յանձն առնելու գոնէ իր զարգացման ներկայ հանգրուանին: Ուստի հոսկէ կը բխի մէկ այլ՝ կամական, տրամաբանական լուծման անհրաժեշտութիւնը:

Այս լուծումը հետեւեալն է. իւրաքանչիւր ես, որ արդէն իսկ քաղաքացի է սահմանադրութեան շնորհիւ, մնացեալ ես-երուն հետ կը պայմանաւորուի պատիժի մեղմացման սկզբունքին շուրջ: Թէեւ հաւաքական ուխտի իւրաքանչիւր բեկանում՝ իւրաքանչիւր ուխտադրութիւն պատժելի է ուխտագրկումով՝ քաղաքացիութենէ զրկումով, ես-երը համատեղ կը պայմանաւորուին սահմանադրութեան մէջ ընդունիլ մեղմացման դրոյթ մը, որով արեւնքի այն խախտումները, որոնք անմիջական կամ մեծ դեր չունին հաւաքականութեան գոյութեան շարունակականութեան վրայ, պատժելի ըլլան նուազ հետեւանքային պատիժներով: Սա բոլորի շահերէն կը բխի, քանզի իւրաքանչիւր ես-ի ներկայութիւնը կրնայ աւելի մեծ ազդուտ տալ հաւաքանութեան, քան անոր իրաւազրկումը, եւ ասով՝ իւրաքանչիւր քաղաքացի կ'ունենայ իր քաղաքացիութիւնը չկորսնցնելու երաշխիք:

Սա չի վերաբերիր արեւնքի նշանակալի խախտումներուն: Պէտք է ըլլայ խախտումներու ցանկ մը, ըստ որոյ՝ տուեալ քաղաքացին զրկուի իր քաղաքացիական իրաւունքներէն եւ այնուհետեւ նետուի իր ճակատագիրին գիրկը՝ առանց արեւնքի պաշտպանութեան: Գործնականաւորէն՝ արտաքսուի հասարակութենէն՝ բանտարկութեամբ կամ անվերադարձ հեռացմամբ: Մեղմացման այս դաշտը չի կրնար ըլլալ չափազանց ընդարձակ, այլապէս տուեալ պետութիւնը կը ձախողէ իրեն վստահուած առաքելութիւնը քաղաքացիներուն ապահովութիւնը երաշխաւորելու գործին մէջ, մարդիկ ինքնակամ կը հեռանան այդ հաւաքականութենէն եւ հաւաքականութիւնը կը քայքայուի: Եթէ Փիխտէի պատկերացումներուն հետեւինք, այսար իսկ Արեւելահայաստանի հանրապետութեան մէկ միլիոն քաղաքացի կը կորսնցնէ իր քաղաքացիութիւնը ու կը նետուի բանտ՝ ցմահ կամ ատեն մը ետք կ'արտաքսուի երկիրէն: Սակայն առանց այսպիսի արեւնքի սղորական եւ բարոյաբանական յեղափոխութեան մը, որ լաւագոյնս իրագործելի կը դառնայ կրաւնական յեղափոխութեան միջոցաւ, անհնար է հայքը վերածել շնչող, ապրող ու զարգացող երկիրի, ո՛ր մնաց Դրախտի եւ մարդկային քաղաքակրթութեան առանցքի:

Արեւնքի կիրարկումը հանրային արարք է, քանզի արեւնքի խախտումը կը վերաբերի բոլորին: Պետութիւնը պարտաւոր է բոլորը տեղեակ պահելու կիրարկուած պատիժէն: Նախ, այդպիսեալ, յանցագործներէն պաշտպանած կ'ըլլայ հաւաքականութիւնը՝ կազմաւորուող ԵՍ-ը, որոյ իւրաքանչիւր անդամը՝ իւրա-

քանչիւր քաղաքացին կը զգուշանայ գործ բռնելէ յանցագործին հետ: Ապա՝ կանխարգիլելու նպատակաւ ուրիշներու յանցագործութիւնները:

Երբ պետութիւնը չի պատժեր յանցագործ մը, տեսանք, որ այդ անհոգութիւնը կամ կողմնակալութիւնը կը վերածուի արէնքի: Նոյնպէս ալ եթէ պետութիւնը չի տեղեկացներ բոլորը կատարուած յանցագործութեան մը դէմ առնուած պատժական քայլերուն մասին, ապա անարդար պիտի ըլլայ նոյն պատիժը կիրարկելը հետագայ յանցագործի մը վրայ, որ տեղեկացուած չէր նախորդ յանցագործներուն դէմ կիրարկուած պատիժի չափէն ու բնոյթէն:

Սա որոշ գործնական իմաստ մը ունի թերեւս աւելիով մեր դարուն մէջ: Ամերիկեան արէնքը կ'ըսէ՝ արէնքը գիտնալը քու պարտաւորութիւնդ է եւ ապա արը 3.000 էջ նոր արէնքներ կը հրապարակէ: Սա պետական ահաբեկչութիւն է իւրաքանչիւր քաղաքացիի դէմ ինքզինք մարդկութեան ռահվիրան կարծող երկոտանիներու նուիրապետութեան կողմէ: Կատարուած յանցագործութիւններուն դէմ կիրարկուած պատիժներուն մասին քաղաքացին իրազեկելով՝ մասամբ մը կը նուազի այդ պատասխանատուութեան բեռը: Բաւարար չէ այդ բոլոր յանցագործութիւններն ու նշանակուած պատիժները հրապարակելը արէնքին վերաբերող գրքոյկի մը մէջ, որ բովանդակ հանրապետութեան տարածքին ընդամէնը հինգ մարդ կը ստանայ կամ կը կարդայ, եւ ապա գոհունակութիւն յայտնել Աստուծոյ, որ պարտքդ կատարած ես քաղաքացիներուդ նկատմամբ: Պէտք է պատշաճ ձեւը գտնել բոլորը տեղեակ պահելու դատական որոշումներուդ մասին:

Աւրինակ, եթէ այսինչ երգչուհին 20 վիժում կատարած է 40 ամսուան ընթացքին ու արժանացած 20 տարուան բանտարկութեան, ապա պէտք է իմանան բոլորը: Եթէ կաթողիկոս մը քրէական յանցագործութիւն մը կատարած է, ատոր եւ ենթարկուած պատիժին մասին պէտք է իմանան բոլորը: Ինքնակոչ «հանրապետութիւն» մը, ուր այդ բոլորը պետականարէն կը թաքցուին, հանրապետութիւն չէ, այլ է բռնապետութիւն, այլ է ահաբեկող համակարգ, որ որեւէ իրաւականութիւն չունի՝ ուզես հազար սահմանադրութիւն փոխէ: Իսկ եթէ 20 հազար լրագրողներէդ ոչ մէկը նման հարցի մը մասին կը բարձրաձայնէ՝ աշխարհը իրար խառնելու, ապա գործ ունիս լրատուական դաշտը սեպականացուցած բռնապետական յանցագործներու գործաւորներու հետ: Լրագրողները, ահաւասիկ, բոլորը քրէական յանցագործներ են, իսկ անոնց ողջ «տեղեկատուական դաշտ» կամ «քաղաքական դաշտ» կոչածը՝ պոռնկաբերան լկտիներու կրկէս: «Գրող» կամ «արուեստագէտ» կոչածներդ՝ նոյնպէս: Ձեր ողջ արտադրանքը կեղծիք է, քանզի ձեր ողջ էութիւնն է կեղծիք: Իսկ կեղծաւորին արտադրածը ոչ արուեստ է եւ ոչ գրականութիւն, այլ արուեստի եւ գրականութեան կապկումով՝ զանգուածներու մոլորեցում ու ազգասպանութիւն: Հոն ոչ պետութիւն կայ եւ ոչ ալ որեւէ հաւաքական

ուխտ: Բոյն է առնետաց եւ ոչ թէ է ազգ: Մանաւանդ հոն, ուր «ազգային» գաղափարախաւանները «յարմար չեն նկատեր այդ մասին խաւսիլը» կամ կը համարեն, թէ «հիմա ժամանակը չէ ատանկ հարցեր բարձրացնելու»: Սա բովանդակ «Սփիւռք» կոչուած առնետանոցիդ յաւիտենական գերսկզբունքն է: Յաւիտենական ահաբեկչութիւն հայ մարդու միտքին ոգիին եւ առնետէն քաղաքական էակի վերածուելու անոր բոլոր ներքին ու արտաքին՝ միջավայրային կարելիութիւններուն դէմ:

Սա «Առնետաց Աշխարհն» է եւ ոչ թէ Հայոց Աշխարհը: Այդպիսի հասարակութեան մը ճակատագիրը մէկ է՝ ինքնանշացումը: Ահա այսպիսի առնետաց դաշտ մըն է «հայ իրականութիւն» կոչեցեալը: Առնետաց այս աշխարհը առնետավարական կամքով չես կրնար Հայոց Աշխարհի վերածել: Կրաւնական համապարփակ արմատական յեղափոխութիւն է անհրաժեշտ: Եւ ոչ թէ խաչ կրող իշուհիներով թէ ներկայիս գործող կրաւններով, որոնք ազգի հոգեգաղափարական դամբարաններն ու ստրկատիրութեան կոթողներն են:

Որպէսզի արեւնքը գործէ եւ արդար հասարակութիւն ստեղծուի, իւրաքանչիւր քաղաքացի հաւասարապէս պէտք է զոհէ իր ազատութեան իրաւունքներուն այն մասը, որ անհրաժեշտ է հաւաքական ԵՍ-ի ստեղծման համար: Հոս բանալի բառը «հաւասարապէս»-ն է: Այս մէկը տեսանք արդէն ինքնիշխանութեան յղացքի արծարծման ատեն: Նոյնը կը վերաբերի արեւնքի կիրառական դաշտին: Եթէ նոյնիսկ մէկ քաղաքացի մնացեալ քաղաքացիներէն աւելի արտաւնութիւններ ունի արեւնքի առջեւ, ապա բեկանեալ է հաւաքական ուխտը. ուխտը դադրած է գոյութենէ: Այդպիսի բան չի կրնար գոյութիւն ունենալ սահմանադրական ուխտին մէջ: Նոյնն է պարագան այս կամ այն քաղաքացին արեւնքէ գերծ կացուցանելուն թէ անոր կատարած մէկ արարքը չհետաքննելուն: Խախտեալ է հաւաքական ուխտը եւ այդ հաւաքականութիւնը ինքնակործանման ճանապարհին է:

Արեւնքը կը հետապնդէ մէկ նպատակ. հասարակութեան պաշտպանութիւնը: Սա պէտք է հասկնալ ոչ թէ վերացական, վիւպային իմաստով մը, այլ հաւաքական ուխտին մաս կազմող իւրաքանչիւր քաղաքացիի ինքնիշխանութեան պաշտպանութեան իմաստով, որոյ ի մէջ բնականաբար կը մտնէ, ինչպէս որ տեսանք, կեանքի ապահովութիւնը: Հին կտակարանէն սերող կրաւնական այն յայտարարագիրը, ըստ որոյ՝ «արիւնը պէտք է հատուցուի արեամբ, կեանքը՝ կեանքով», Փիլիսոփ կը համարէ վարդապետապաշտութիւն եւ մարդու զազանային անցեալի մնացուկ: Պետութեան նպատակը միմիայն մէկ բան է՝ իւրաքանչիւր քաղաքացիի ինքնիշխանութեան եւ ունեցուածքին բացարձակ ապահովումը, որոյ ի մէջ է պետութեան ապահովութիւնը:

Այսինքն՝ պետութեան ապահովութիւնը կ'ածանցուի իւրաքանչիւր քաղաքացիի ապահովութենէն եւ ոչ թէ հակառակը. հաւաքական ուխտը Եւերու միջեւ ատիկա՛ իսկ կ'ենթադրէ: Պետու-

Թիւնը այս ուխտի գլխաւոր դրոյթներէն բացի ոչ մէկ այլ յայտարարագիրով կրնայ առաջնորդուիլ. ան որեւէ այլ լիազարութիւն չունի: Պետութեան բացարձակապէս հոգը չէ նշեալ վարդապետական յայտարարագիրներու տրամաբանութիւնը, քանզի հաւաքական ուխտը լիովին այլ էաբանական սկզբունքներու ի վերայ է խարսխուած, իսկ դոյնպիսի վարդապետապաշտութիւններէ բխող որեւէ գործառոյթ կը հակասէ հաւաքականութեան սահմանադրարար եւ ապա պետութեան հիմնարար սկզբունքներուն: Ուստի պետութիւնը բոլոր պարագաներուն կ'առաջնորդուի սոսկ մէկ սկըզբունքով՝ հաւաքականութեան ապահովութեան երաշխաւորումով եւ այս սկզբունքէն բխող գործառոյթներով:

Այս գործառոյթները բնութեան տրամաբանութենէն կը բխին: Փիխտէ հոս չի խորանար այս գաղափարին մէջ, սակայն տեսանք այլուր, ինչպէս որ անոր «Կատարած Մարդոյ» գործը սերտածատեն, թէ ինչ ըսել կ'ուզէ: Կայ բնութեան մէջ առկայ գերարեւնք մը, բանականութիւն մը, որոյ ի մէջ է, որ մարդուն այս որոշումները ծաղիկի պէս կը բացուին: Սա քիչ մը յստակացնենք, քանի որ Փիխտէի իմաստասիրութեան, թէեւ ամէնէն տարրական, սակայն եւ այնպէս ամէնէն չհասկցուած յղացքներէն մէկն է: Երբ ծառ մը կը տնկես եւ ապագային անոր պտուղը կը քաղես, ճիշդ է, որ դուն գործունէութեանդ արդիւնքն է, որ կը քաղես, սակայն առանց բնութեան մէջ նախակայ գործող արեւնքին այդ ծառը ոչ պիտի բուսնէր եւ ոչ ալ պտուղ պիտի տար: Երբ կ'արարես՝ զաւակ մը բերելով, թէեւ ճիշդ է, որ արարականութեանդ պտուղն է, որ կ'ունենաս, սակայն առանց բնութեան մէջ նախակայ եւ մարդ յառաջացնող արեւնքին, պայթիս նէ ալ, զաւակ չի ծնիր:

Այս գաղափարն է, զոր Հեգել, իր ուրոյն տրամաբանութեամբ, հետագային պիտի զարգացնէ: Իսկ Շելլինգ, արդէն իսկ Փիխտէի այս կարգի գաղափարներու արտայայտման նոյն ժամանակներուն ու ատոնց զուգահեռ, այս գաղափարը վերածած էր իմաստասիրական ամբողջական հայեցակարգի: Սա ակադեմական պատմագիրներու կողմէ թերարեւն իբրեւ «տեսլապաշտութիւն» աւծեալ իմաստասիրութեանց կարեւոր իւրայատկութիւններէն է, որուն ուսումնասիրութիւնը առհասարակ կ'անգիտացուի: Սա եւս, ինչպէս որ շատ այլ բան, մասամբ մը կը սերի Կանտի իմաստասիրութենէն եւ ուրիշներէ: Հեգել խորապէս ուսումնասիրած էր Փիխտէի այս՝ «Բնադրական արեւնքին ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գիրքը: Հոս դարձեալ պէտք է յիշեցնենք, որ Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան մէջ կայ էաբանութեան եւ անդրանցաբանութեան գիրկընդխառնում մը, զոր կարելի չէ միանշանակաւ տարանջատել իրարմէ՝ մասամբ մը Փիխտէի իսկ եզրային ընկալումներուն պատճառաւ: Իսկ Հեգելի իմաստասիրութիւնը, կը թուի, սխալ է անդրանցականութեամբ մեկնաբանելը, բան մը, որ երկդարեայ անփոփոխ սովորութիւն է: Եթէ էաբանութիւնը բնագանցութեան մասնաբան մը ընկալենք, ապա Փիխտէ իր ողջ էութեամբ պիտի

հակադրուի իր իմացաբանությունը հաբանություն համարելու փորձերուն: Բայց եթէ հաբանությունը ընդունինք իբրեւ ոչ ծառայ բնագանցություն, այն է՝ չնոյնացնենք այս եզրերը, ապա անոր անդրանցաբանությունը հաբանություն է: Թող ներեն մեր տարրական ընթերցողները այս փոքր շեղումին համար, որ սովորաբար հատորոյս տեսական բաժինին կամ, որ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար, յաւելեալ մեկնաբանական բաժինի մը պէտք է վերաբերէր:

Բայց հոս կայ մէկ եզրային խնդիր: Փիխտէ «էություն» ըսելով՝ շատ յաճախ կը հասկնայ մեռեալ բնությունը կամ նախոյթը՝ քիչ մը նման Թաղէս Յոնիացիի նախոյթի ընկալումին՝ իմաստասիրությունէն առաջին իսկ աւրերէն առ այդը եւ առ այսր առկայ յղացքին կամ, Փիխտէի ընկալմամբ, նախապաշարումին: Իսկ «անդրանցություն» ըսելով՝ կը հասկնայ էություն եւ բանականություն միությունը: Այս եզրային հարցը անհրաժեշտ է միշտ ի մտի ունենալ անոր իմաստասիրությունը սերտելու ընթացքին: Այս հարցը սխալ հասկցուած է թէ՛ Փիխտէի ժամանակակիցներուն կողմէ եւ թէ՛ շատերու առ այսր իմաստասիրությունէն ընդհանուր բնագաւառին մէջ: Զառանցանք է անոր անդրանցաբանությունը կոչելը «տեսլապաշտական անդրանցականություն», նոյնիսկ եթէ այդպիսի եզրի մը կրկնությունը գտնենք անոր իմաստասիրությունէն մէջ: Ատրկա պիտի ըլլայ մակերեսային ընկալում մը եւ արմատական խեղաթելում մը անոր իմաստասիրությունէն: Շատ նման պիտի ըլլայ անոր իմաստասիրությունը կոչելուն «Աստուծոյ իմաստասիրությունը» կամ աստանկ բան մը, քանզի «Աստուած» բառը կայ անոր գործերուն մէջ: Անգամ մը հարցուցէք այսպիսիքին, թէ ինչ նկատի ունին Աստուած կամ «տեսլապաշտական անդրանցականություն» ըսելով: Եթէ իմաստասիրությունէն լաւ ուսանողներ էք, տեղն ու տեղը կը խեղդէք զանոնք՝ վստահաբար անոնց յաւիտենական ատելությունը վաստակելով: Մեր խորհուրդը միշտ եղած է ձեզի այն, որ բան մը պէտք է դիտել ու քնննել իր բովանդակ պարունակին մէջ, — յիշեցէք Հիպպիաս Դորեցիի խորհուրդը, — եւ ոչ թէ հոսկէ-հոսկէ տող մը փրցնելով, ինչպէս որ գրականագէտները կ'ընեն, զգայացունց եզրակացություններ յաւրինել, կամ այս թէ այն դղումին ըսածը թուծակի պէս կրկնել: Սա անբուժելի ականականականապաշտ կռկռացողներու եւ աշխարհով մէկ տողանցող իմաստականներու թէ համալսարանական դասախաւսներու մեծագոյն թելրիմացությունն է, որ գլխիվայր կը շրջէ Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրությունը:

Դժուար չէ անոր իմաստասիրությունէն սերել այն ենթադրությունը, թէ Բնություն մէջ առկայ է համակարգ մը, որ ծաղիկի պէս կը բացուի մարդուն մէջ: Փիխտէ յաճախ կը պնդէ, թէ այդ համակարգը «ստեղծողը» ինքնայայտադրուող Ես-ն է: Սակայն անոր բազում խաւքերէն դեռեւս ենթադրելի կը մնայ մէկ այլ բան, որ կրնայ բնագանցական գունաւորում ունենալ կամ առնուազն տեղիք տալ նման ընկալումի մը: Այս խնդիրին որոշ չափով կ'անդրադառնանք մեր տեսական վերջին գլուխին մէջ: Սա,

իրողութեան մէջ, ձեր ապագայ Փիխտէագէտին գործն է՝ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան կարատ:

Նշեալ՝ հաւաքականութեան ապահովութեան երաշխաւորման սկզբունքը, — ըլլալով բնութեան այս գերտրամաբանութենէն կամ Բանականութենէն ածանցող սկզբունք մը, յարդիւնս որոյ Ես-երը կը միանան՝ ստեղծելով ԵՍ-ը, որ է, գոնէ մեր հազարամեակին մէջ, ազգը, — եւ այդ սկզբունքէն բխող գործառոյթները ենթակայ են մարդուն կամական, եւ ոչ թէ կամային, տրամաբանութեան: Այդ տրամաբանութիւնը՝ բնութեան մէջ առկայ գերտրամաբանութենէն ածանցող տրամաբանութիւնը, որ կը հետամտէ ԵՍ-ի ստեղծումը, կը դիմէ առ կատարելութիւն, առ Աստուած, ձեւով մը ինք ստեղծելով այդ Աստուածը, ինք, իր կամական՝ անդրանցական տրամաբանութեամբ մասնակից դառնալով այդ յաւերժական ճառապարհի կատարելագործումին, իր մէջ ունի այդ կամականութենէն իսկ բխող երեւոյթ մը, որ է՝ պատիժի մեղմացումը, եթէ այդ մեղմացումը, միեւնոյնն է կամ թերեւս ալ աւելի՛ արդիւնաւետաւորէն, կարենայ իրացնել պետութեան առջեւ դրուած խնդիրը, որ է Ես-երուն ապահովութիւնը: Այլաբնոյթ սկզբունքներ, որոնք չեն բխիր այս կամական՝ անդրանցական տրամաբանութենէն, դէմ են տիեզերական տրամաբանութեան կամ արէնքին. ատոնք կը պատկանին մարդու գազանային, անգիտակից անցեալին:

Փիխտէ կը գործածէ «քաւում» եզրը՝ պատիժի քաւումը: Սակայն բոլորովին ալ նկատի չունի պատիժէ զերծ կացուցումը, այլ գլխաւոր պատիժի քաւումը ու ատոր փոխարինումը մէկ այլ՝ մեղմացած պատիժով: Քանզի հաւաքական ուխտի իւրաքանչիւր բեկանում Ես-ը կը զրկէ այդ ուխտին մաս կազմելու իրաւունքէն. ուխտը բեկանուած է եւ Ես-ը այնուհետեւ քաղաքացի չէ: Քաւումը կը վերաբերի այս մեծագոյն պատիժին՝ քաղաքացիութենէն զրոկումին: Քաւումը չի վերաբերիր մեծ յանցագործութիւններու՝ մարդասպանութեան եւ պետական դաւաճանութեան: Բանտարկեալներն իսկ պիտի չուզէին, որ իրենց կողքը մարդասպան մը նստած ըլլայ:

Հոս անհրաժեշտ է նաեւ տարբերել պետական դաւաճանութիւնը քաղաքացիներու ըմբոստութենէն, քանզի կարծէք թէ մեր մէջ այս տարբերութիւնը լաւ չ'ընկալուիր: Ըմբոստը պետական դաւաճան չէ: Պետական դաւաճանութեամբ չես կրնար ամբաստանել ոեւէ քաղաքացի: Չես կրնար նոյնիսկ «պետութեան դէմ յեղափոխութեամբ» ամբաստանել, քանզի քաղաքացին ինքն է պետութեան տէրը: Ինքն իրեն դէմ է, որ կ'ապստամբի: Անհեթեթ է այդպիսի ամբաստանութիւնը եւ է ինքն արէնքի ոլորտին դէմ դաւաճանութիւն: Ըստ երեւոյթին, ըմբոստութեան պարագային քաղաքացին չես կրնար նոյնիսկ ամբաստանել «անկարգութեամբ» կամ «հասարակական կարգի խախտմամբ», — որ, իրողութեան մէջ, կայսերապաշտական արէնսդրութիւններու յաւրինուածք է՝ խեղդելու նպատակաւ քաղաքացիական որեւէ ըմբոստութիւն, եւ մաղեալ ու քաջալերեալ դրոյթ է աշխարհով

մէկ այդ կայսրութիւններու դեսպանութեանց կողմէ՝ «խորհրդաւորութեամբ» — քանզի վերջին երկուքը ածանցեալներն են նախորդին, ուստի պետութեան՝ ոյժի տիրացած «համեստ» ծառային կողմէ կեղծ յարինումներ են՝ ճգմելու նպատակաւ իր տիրոջը՝ քաղաքացիին կողմէ կատարուած ըմբոստութեան՝ տիրութեան իր բացարձակ իրաւունքով տիրութիւն ընելու, որեւէ դրսեւորում: Դաւաճանը կրնայ ըլլալ սոսկ պետական պաշտաւներէն, որ, իր լիազարութիւնները խախտելով, արեւնքի ոյժը կը բանեցնէ իր տիրոջը՝ քաղաքացիին վրայ: Դաւաճան է այն պետական պաշտաւներէն, որ իրեն տրուած լիազարութիւնները կը չարաշահէ: Իսկ այդ լիազարութիւնները մեծամասնական չեն, այլ սահմանադրական, բոլորին վերաբերող: Դաւաճան է այն պետական պաշտաւներէն, որոյ գործունէութեան ի հետեւանս վնաս կը բերուի սահմանադրութեան հիմնարար երկու սկզբունքներուն՝ քաղաքացիի ինքնիշխանութեան ու անոր ունեցուածքի ապահովութեան՝ ամենալայն իմաստով: Սա չի նշանակեր սոսկ՝ բոլոր քաղաքացիներու սահմանադրական իրաւունքներու տրոփման, այլ լոկ մէկ քաղաքացիի ինքնիշխանութեան կամ ստացուածքի կորուստը տուեալ պաշտաւներէն արարքներուն կամ որոշումներուն ի հետեւանս: Այս հետեւանքները ածանցելի են ոչ միայն առարկեական որոշումներէ: Դաւաճան է մանաւանդ այն պետական պաշտաւներէն, որ իր լիազարութիւնները անպատշաճ կերպով կը կատարէ կամ չի կատարեր այն, ինչ որ պէտք է կատարած ըլլար: Սակայն ոչ նուազ չափով, այլ շատ՝ այն պետական պաշտաւներէն, որոյ որոշումները պատճառ կը դառնան հաւաքական որեւէ բնոյթի աղէտի, ինչպէս բնութեան աղէտի կամ պատերազմի:

Փիլիսոփայ այս չափանիշով՝ Անկախութեան Հռչակագրի ընդունումէն ետք Արեւելահայաստանի Հանրապետութեան բոլոր պետական պաշտաւատարները պետական դաւաճաններ են, որոնց նկատմամբ կիրարկելի չէ քաւումը. պէտք է, որ զրկուած ըլլային քաղաքացիութենէ՝ իրաւական սահմանադրութեան մը առկայութեան պարագային: Իսկ քաղաքացիութենէ զրկումը կը նշանակէ ենթակայի բովանդակ ինչքին պետականացումը եւ ապա անոր արտաքսումը: Ասոր պատճառը այն է, որ քաղաքացին վերսահմանադրական հասկացութիւն չէ, այլ սոսկ սահմանադրական. սոսկ սահմանադրութեան մը ընձեռած բարիքներուն միջոցաւ է, որ եւ-ը քաղաքացի դարձած է եւ այդ ունեցուածքը կուտակած: Քաղաքացիութենէ զրկումը անխուսափելիարէն կը յանգեցնէ ինչքի զրկումի: Իսկ այս բոլորէն կը հետեւի նաեւ, որ առ այս «ընդունուած» «սահմանադրութիւնները» կեղծ փաստաթուղթեր են: Կեղծիք է նաեւ միջազգային դրամական կազմակերպութիւններու կողմէ յերեւրուած դրամական վերսահմանադրական անձեռնմխելիութիւնը, որ մոգոնուած է տուեալ կազմակերպութիւններուն ու անոնց պետութիւններուն թէ բաժնետէրերուն շահերը իրացնելու նպատակաւ՝ ի հեծուկս ազգերու սահ-

մանադրութիւններուն, որոնք միակ իրաւական աղբերն են քաղաքացիի ունեցուածքին: Այն է՝ հոս գործ ունինք արէնքի պիտակի տակ բանող հակաիրաւական եւ նորգաղութատիրական երեւոյթի մը հետ, որ «մարդու իրաւունքի» բազմոցին տակ մտած՝ ազգերը կեղեքողներուն շահերը կը պաշտպանէ՝ ի շահ իր ստեղծած համաշխարհային դրամական կառոյցներու կռայնացման ու բարգաւաճումին:

Արէնքին զլխաւոր նպատակը յանցագործութիւնները կանխելն է եւ ոչ թէ պատժելը: Սակայն կան կամային մարդիկ, որոնք կամական տրամաբանութենէ զուրկ են կամ թէ անոնց կամական տրամաբանութիւնը տկար է՝ համեմատած անոնց կամային մը դումներուն: Այդպիսի մարդիկ սովորաբար ատակ չեն հասարակութեան մէջ ապրելու, քանզի հասարակութիւնը կամական ենքրու միջեւ ստեղծուած ուխտ է: Այսպիսիք յաճախ չեն ենթարկուիր արէնքի տրամաբանութեան թէ վախին եւ անոնք, ինչ ալ ըլլան իրենց արարքներուն իրենց իսկ համար հետեւանքները, կը դիմեն դիմացիին վնաս հասցնելու նպատակին: Հոսկէ է, որ արէնքի մէջ ծնունդ կ'առնէ «կանխամտածուածութիւն» յղացքը: Այն յանցագործութիւնները, որոնք տեղի ունեցած են կանխամտածուածութեամբ, պատիժի աւելի բարձր չափանիշներու ենթակայ կը դառնան:

Այս մարդիկ բոլորն ալ ենթակայ են հասարակութենէն դուրս դրուելու պատիժին, որ ծանրագոյն պատիժն է արդէն քաղաքացի դարձած ռեւէ Ես-ի համար: Սողոն Աթէնացիի սահմանադրական իրաւունքի սերտողութեան ատեն մասամբ մը ծանալթացանք այս խնդիրին՝ խեցեվճիռի վերաբերող բաժինին մէջ: Դուրս կը դրուին սոսկ այն պատճառաւ, որ հաւաքական ուխտը բեկանած են: Պետութեան գործառոյթը ասով կը սահմանափակուի: Պետութիւնը իրաւասութիւն չունի վնաս հասցնելու ռեւէ Ես-ի, որ մասնակցած է սահմանադրութեան ստեղծման կամ ենթակայ եղած է սահմանադրութեան՝ որոշելով չմեկնիլ սահմանադրութեան հասողութեան տարածքէն, այլ ունի սոսկ հաւաքական կեանքէն հեռացնելու կամ մեկուսացնելու իրաւասութիւն:

Հեռացման թէ մեկուսացման այդ ծանրութիւնը իւրաքանչիւր բանտարկեալ գիտէ, թէ ինչ կը նշանակէ: Սակայն հոսկէ կը բխի նաեւ երկրորդ ենթադրոյթ մը, քանզի կամական մարդը կը տրամաբանէ՝ եթէ ռեւէ մէկը արինախախտում մը գործած է, նոյնիսկ գիտակցաբար, սա չի նշանակեր, թէ անհնար է, որ ուղղուի: Ուրեմն, արէնքի կիրարկման դաշտ կը մտնէ այս երկրորդ ղեկավարող ենթադրոյթը եւս: Առաջինը՝ պատիժի մեղմացումն էր, եթէ, այդպիսեալ, հաւաքական ապահովութիւնը պիտի չվտանգուէր, այլ թերեւս ալ ուժեղանար: Իսկ ահա այս երկրորդ ղեկավարող ենթադրոյթն է՝ առիթի շնորհումը յանցագործին, որպէսզի յանցագործութիւնը այնուհետեւ չկրկնէ, եւ ծանրագոյն պատիժ՝ զայն իր ինքնիշխանութենէն զրկումին փոխարինումը նուազ հետեւանքային պատիժով մը: Ինքնիշխանութենէն զրկումը կը նշանակէ աւ-

րենքի եւ տուեալ քաղաքացիին միջեւ կապերու վերջնական խզումը: Ինչ որ կրնայ նշանակել ցմահ բանտարկութիւն՝ իբրեւ միջոց բանական հասարակութենէն դուրս դրուելու, կամ անվերադարձ արտաքսում:

Ինքնիշխանութիւնը կորսնցուցած մարդը արդէն իսկ քաղաքացի չէ, այլ նախասահմանադրական, նոյնիսկ նախաբնական բան մը կամ գազան մը, որ գիտակցութիւնը չունի այլ ես-երու գոյութեան եւ ինքնիշխանութեան հաւասարութեան սկզբունքին, գոյակցութեան գաղափարին. ան դժուար է մարդկային եւ տիեզերական տրամաբանութենէն: Այս առումով ան նոյնիսկ ես չէ, քանզի ես-ը բանական ես է եւ այդ բանականութեան շնորհիւ է, որ այլ ես-երու հետ քով-քովի գալով՝ ստեղծած է սահմանադրութիւնը՝ իբրեւ ստեղծման գրաւականը մեծ ԵՍ-ի՝ ազգի, եւ ի վերջոյ մարդկութեան, եւ ի վերջոյ Տիեզերական Գերագոյնի: Ան սոսկ գազան է ու անոր կեանքը այնուհետեւ արժէք չունի սահմանադրադիր, կամական ես-երուն համար:

Սա ծանր պատիժ է: Բայց ոեւէ մէկը չի կրնար ըսել, թէ տուեալ անձը չի կրնար փոխուիլ: Եթէ ոեւէ մէկը չի կրնար երաշխաւորել, թէ ան պիտի փոխուի, ապա նոյնպէս ոեւէ մէկը չի կրնար հաստատել, թէ ան պիտի չփոխուի: Իսկ հոս յանցագործին որեւէ խոստումը որեւէ արժէք չունի: Ցանցագործը պէտք է կարենայ իր արարքներով ապացուցել հաւաքականութեան բանական մասը դառնալու իր ատակութիւնը: Անոր վերափոխումը բարոյական խնդիր ալ չէ երբեւէ, այլ զուտ քաղաքային, քաղացիական, աւրինական՝ բանական քաղաքացի ըլլալու կարելիութեան: Պետութեան հոգը չէ եւ պէտք չէ ըլլայ անոր բարոյական ընկալումները. պետութիւնը Աստուած չէ, որ դատէ մարդոց հոգիները: Զայն առաջ նորդող միակ մտահոգութիւնը քաղաքացիին քաղաքացիական պիտանիութիւնն է՝ այլ քաղաքացիներու անվտանգութեան երաշխաւորումը:

Եւ քանի որ իւրաքանչիւր մանր յանցագործութեան դիմաց ծանրագոյն պատիժին կիրարկումը աւելի բացասական հետեւանքներ կրնայ ունենալ հաւաքական ԵՍ-ի գոյութեան համար, ապա ոչ թէ բարոյաբանական մղումներէ, այլ սոսկ քաղաքագիտական, քաղաքացիական մղումներէ մեկնելով՝ յառաջ կու գայ յանցապարտին կեանքի երկրորդ հնարաւորութիւն տալու կարելիութիւնը՝ ի բաց առեալ մեծ յանցագործութիւնները, ինչպէս որ նշեցինք՝ մարդասպանութիւնը եւ պետական դաւաճանութիւնը: Ծանրագոյն պատիժը կը փոխարինուի հատուցումով, ժամանակաւոր մեկուսացումով, ապա նաեւ յանցագործի հանրային կեանքին վրայ որոշ ժամանակ մը պետական հսկողութիւնով:

Ծանր յանցագործութիւններու, այն է՝ պատիժի մեղմացման ոչ-ենթակայ յանցագործութիւններու, շարքին է նաեւ ոեւէ քաղաքացիի անուան մրոտումը մէկ այլ քաղաքացիի կողմէ: Քաղաքացիի մը անունն ու պատիւը անոր անձեռնմխելի սեպհականութիւնն են: Պետութեան պարտքն է զրպարտողին արարքը հրա-

պարակելը եւ նոյնիսկ զայն երկրէն վտարելը: Լաւ կառավարուող պետութեան մը մէջ ոեւէ քաղաքացի երբեք չի դատապարտուիր, եթէ յանցապարտ չէ, սակայն նոյնպէս որեւէ յանցաւորութիւն անպատիժ չի մնար: Այդպիսեալ է, որ կարելի կ'ըլլայ առաւելագոյնս երաշխաւորել հաւաքականութեան կամ ազգի մը անվտանգութիւնը: Արդեւք աշխարհի վրայ քանի՜ հայ կը մնայ, այն է՝ իբրեւ մաս հայ հասարակութեան, եթէ այս արէնքը կիրարկութիւն դրուի լըրջութեամբ:

Քաղաքացիներու անվտանգութեան երաշխաւորման մէջ ամենամահացու քայլը, որ իշխանութիւն մը կրնայ առնել, քաղաքացիներու կողմէ այլ քաղաքացիներու գործունէութեան ի վերայ զաղտնի հսկողութիւն բանեցնելն է: Սա կը յանգի անբարոյական հաւաքականութեան մը ստեղծումին, իսկ ատոր հետեանքը կ'ըլլայ պետութեան եւ հասարակութեան ինքնաքայքայումն ու կործանումը: Եթէ իշխանութիւն մը ի վիճակի չէ իր գործառոյթները իրականացնելու՝ առանց այդպիսի ստոր քայլերու, ապա այդ իշխանութիւնը արդէն իսկ ձախողած է իր սահմանադրական առաքելութեան մէջ եւ անոր գոյութիւնը անվաւեր է: Անհրաժեշտ է, որ փոխարինուի: Լաւ բանող պետութեան մը մէջ իւրաքանչիւր քաղաքացին աշխատանք ունի եւ ոստիկանութիւնը անհրաժեշտութեան պահուն կրնայ ենթադրել, թէ ոճրագործ քաղաքացին ո՛ր կը գտնուի: Եթէ սա յայտնի չէ, ուրեմն տուեալ հասարակութիւնը ունի մեծ թիւով անգործներ: Իսկ թէ ինչո՞ւ ունի անգործներ, — սա՛ է գլխաւոր հարցը: Եթէ իր մէջ ունի անգործներ ու այլ անյայտ մարդիկ, ապա տուեալ իշխանութիւնները արդէն իսկ ձախողած են իրենց սահմանադրական հիմնարար յանձնառութիւններուն մէջ: Իրենց ձախողութիւնը սքողելու նպատակաւ քաղաքացիներուն միջեւ իրարու հանդէպ կասկած սերմանելը՝ իրարու վրայ լրտես կարգելով, պետական դաւաճանութիւն է:

Իսկ պետութիւնը եւ արէնքը ժամանակաւոր երեւոյթներ են մարդու եղելութենական պատմութեան մէջ: Կրնանք ըսել՝ արէնքի եւ պետութեան ժամանակաշրջանին կամ դարուն մէջ է, որ մենք կ'ապրինք: Պիտի գայ ժամանակ, երբ պետութիւնն ու արէնքը անհրաժեշտ պիտի չըլլան: Այդ նոր դարը պիտի ըլլայ Բարոյաբանութեան դարը: Ասիկա պիտի ըլլայ մեր յաջորդ գլուխին նիւթը: Պետութեան գերագոյն նպատակը, ուրեմն, մարդը առաջնորդել է դէպի այդ դարը: Այսպիսեալ, պետութեան գերագոյն նպատակն է ինքնակազմալուծումը: Նոյն պատճառաւ ալ լաւագոյն պետութիւնը այն պետութիւնն է, որոյ գոյութիւնը զգալի չէ, քանզի, ատիկա ապացոյց է, որ պետութիւնը կատարած է իրեն վտահուած առաքելութիւնը՝ կարենալով ստեղծել այն բարոյական միջավայրը, ուր իր գոյութիւնը անզգալի կը դառնայ:

Այս ճանապարհին վրայ կայ այլ փուլ մը. պետութիւններուն միջեւ փոխյարաբերութիւնը, ապա անոնց դաշնակցութիւնը, որ մեզ կը բերէ մեր ներկայ նիւթի վերջին հանգրուանին:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԻՖԵ

Փիխտէի այս հատուածը ամենակարճն է՝ սերտուած կարեւորագոյններէն մէկը ըլլալով հանդերձ: Նման է համալսարանական դասախաւսի մը վերջին դասապահին, ուր ան կը թիմէ կարեւորագոյն նիւթերէն մէկը, սակայն ժամանակը կարճ է եւ անպայման վայրկեան մը առաջ ելոյթը պէտք է աւարտէ: Ամենայն հաւանականութեամբ ասիկա ալ պէտք է եղած ըլլար պատճառը նիւթի հարեւանցի ակնարկին: Ատով հանդերձ՝ կը բովանդակէ շատ կարեւոր քանի մը միտք:

Փիխտէ իր տեսութեան իբրեւ փաստարկ կը բերէ այն իրողութիւնը, որ աշխարհի երեսին իրարմէ անկախ՝ առանց իրարու գոյութենէն լուր իսկ ունենալու, ամէնուր կազմուած են պետութիւններ: Ուստի պետութիւնը կամայական հնարանք մը չէ, այլ Բնութեան ներքին տրամաբանութեան արդիւնքը: Բանական երեւոյթ է: Բանականութեան բնական ընթացքն ու դրսեւորումն է: Եւ քանի որ մարդիկ առաւելաբար բնական պատնէշներու բերումով տարբեր հաւաքականութիւններու մաս կազմելով՝ տարբեր պետութիւններ ստեղծած են, հարց կը ծագի, թէ ինչպէս պէտք է կարգաւորել այդ պետութիւններուն միջեւ յարաբերութիւնները:

Հոս գլխանց պէտք է նշենք, որ Փիխտէ կը շեշտէ բնական պատնէշները՝ լեռնաշղթայ, գետ, ծով, միշտ մոռնալով լեզուականը: Բացի եթէ մեծահոգութեամբ մը լեզուականը համարենք միմիայն բնական պատնէշներու հետեւանք: Սա երեւոյթ մըն է գրեթէ բոլոր եւրոպական իմաստասիրութեանց մէջ: Մարդ արարածի վերացականացումը՝ սեպհական լեզուի եւ աշխարհակարգի թելադրած իրավիճակներէն մեկնելով: Կարծէք որեւէ այլ լեզու գոյութիւն չունենայ: Ունենայ ալ՝ եւրոպացի մտածողներու կարծէք շատ հոգը չէ: Աշխարհը իրենց աշխարհն է եւ իրենց տունէն կը սկսի: Ինչ ընենք, որ ուրիշ լեզուներ ալ կան. շատ-շատ լեզուներ կը փոխեն եւ մեզի պէս կը խաւսին: Սա, գիտակից թէ անգիտակից, աշխարհակալական մտածողութիւն է, որ կը համակէ բովանդակ եւրոպական իմաստասիրութիւնը եւ գրականութիւնը: Արեւմտեան իմաստասիրութիւնները, թերեւս առանց բացառութեան, աշխարհակալական իմաստասիրութիւններ են՝ «համամարդկային» պատմութեանով շարուած:

Այս կայսերապաշտութեան զոհեր են նաեւ արեւմտահայոց մեծ մասը, որոնք իրենց լեզուն եւ ինքնութենէն կարեւոր մաս մը կորսնցուցած են: Ուստի զոհերն են ցեղասպանական մտածողութեան մը: Այս արեւմտահայերը, որոնք սերնդական յիշողութիւններով զգացական հազիւ կապ մը դեռ կը թուին ունենալ իրենց հայ ինքնութեան հետ, ազգը կը շփոթեն զգացական նաւարագոյն կապերու հետ աղերսով: Մասամբ մը իրատւոնք ունին, քանզի իրենց կամքով չէ, որ յայտնուած են այդ վիճակին մէջ, եւ ապա աւելին չունին իրենց ինքնութիւնը լիարժէք կերպով դրսեւորելու ու ապրելու այդ ինքնութեամբ, լեզուն եւ լեզուամտածողութիւնը ի ներ առեալ, ապա նաեւ անկեղծ են իրենց ապրումներուն մէջ:

Սակայն եթէ ազգ մը ազգ համարելուն նուազագույն չափաւ նիշը պիտի ըլլայ ասիկա, ապա երգուպարն ու համադամ ճաշերը, տարին անգամ մը եկեղեցի կամ հայկական հաւաքոյթի մը ներկայ ըլլալը պիտի բնորոշեն հայ ազգը, մասնաւորապէս արեւմտահայութիւնը: Սա ապրող ազգի մը չափանիշը չի կրնար ըլլալ, այլ մենքնող հանրոյթի մը ինքնաշոյանքը, որ ջանք կը թափէ առանց իր մահը զգալու դիմելու գերեզման:

Հոս առկայ է կրկնակի ցաւալի երեւոյթ մը: Այս զոհերը կորսնցուցած ըլլալով իրենց արեւմտահայերէնը՝ արեւմտահայ ինքնութեան անհաղորդ են. անոնց համար կայ մէկ յղացք՝ Հայաստան, որ իրենց երեւակայութեան մէջ հեւտած բան մըն է, երբեմն ալ զարգացած՝ զբաւաշրջիկային փորձառութեամբ: Իսկ այդ «Հայաստանը» ոեւէ մէկերնին ի վիճակի չէ մտածելու, որ պատմական պատճառներու բերումով Հայաստան թէ՛ Հայք անուանումը իւրացուցած Արեւելահայաստանն է: Այն է՝ որ անոնք ոչ միայն զոհերն են մարմնային ցեղասպանութեան, որուն յանցագործները յստակ է, թէ որոնք են, այլ մշակութային եւ լեզուական ցեղասպանութեան, որոնց յանցագործները յայտնի չէ, թէ որոնք են, հետեւաբար անոնց ինքնութեան գիտակցութեան մաս չեն կազմեր:

Այդ յանցագործը հէնց Փիլիտէի երեւակայած Միջազգային հանրութիւնն է: Մարդկութեան ապագան:

Այդ միջազգային հանրութեան մաս կը կազմեն այս զոհերը հիւրընկալող երկիրները, Արեւելահայաստանը ի ներ առեալ: Իւրաքանչիւրը կ'ըսէ՝ «Իմ լեզուս»: «Իմ լեզուովս պիտի խաւսիս ինծի հետ, եթէ ոչ՝ գնա՛ գրողի ծոցը»: Սա մարդու իրաւունքի դառնագոյն եւ գրեթէ միշտ անգիտակից խախտում է, քանզի մարդ արարածը դեռ ո՛ր իր աչքերը կը բանայ «իրաւունք» կոչուած բանի մը աշխարհին մէջ: Ան եղելութենաւրէն սորված է մէկ սկզբունք՝ լափել ու յաւշոտել: Եւ այդ յաւշոտումը այսպէս տեղի կ'ունենայ ամենայն կատարելագործութեամբ, որոյ իրականացման համար ալ ստեղծուած են նոյնիսկ համալսարանական մասնագիտութիւններ՝ անվնաս անուններով, ինչպէս «հարային յարաբերութիւններ», «հոգեբանութիւն», «հոգեբոյժութիւն», «ծանուցումներու եւ շուկայնացման գիտութիւն», «քաղաքական գիտութիւններ», «հայոց պատմութիւն», «ընկերաբանութիւն», «կրթութեան գիտութիւն» եւ այլն: Զոհի գլխուն տակը փափուկ ու անուշիկ բարձ մը դրուած է՝ ուսման գեղեցիկ բարեմասնութիւններով զարդարեալ ու վկայեալ, որպէսզի երբեք չհասկնայ իր զոհ կամ գործիք ըլլալը:

Արեւմտահայութեան ցեղասպանութեան մէկ շարունակուող երեսը արեւմտահայութեան արեւելահայացումն է: Եւ ասոր արմատական պատճառը հակազուակ հայ կիներն է: Ժողովրդագրական խնդիր լուծելու նպատակաւ կը սքողեն խնդիրին արմատը՝ զուակ վիժեցնող եւ «աւելորդ» զուակի դէմ կանգնած արիւնարբու եւ հեշտակեացութեան ի վերայ սեւեռամղած հայ կինը: Ապա

ասոնց արդարաբանները կէսկնիկներու պէս աշխարհով մէկ հանդէս կու գան «հայութիւնը համախմբելու» կէսկնիկական իմաստուն եւ ջախջախիչ գաղափարներով: Որով կը հասկնան եւ որմէ կ'ածանցուի միմիայն մէկ բան՝ արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը: Լաւագոյն պարագային կը մտածեն՝ «ասանկ թէ անանկ պիտի մեռնիք երթաք, աւելի լաւ չէ, որ մեր մէջ մեռնիք, զոնէ մենք ալ կ'աւգտուինք»: Եւ այս ցեղասպանները ունին բազմահազար արեւմտահայ գործակալներ, նոյնիսկ արեւմտահայութեան քաղաքական գլխաւոր հաստատութիւնները ղեկավարող, որոնք արեւմտահայութեան էութիւնը՝ լեզուն, կը զոհաբերեն արեւելահայ ինքնութեան բազինին՝ «մէկ ազգ» տախտակագիրի առթած հմայքին ներքոյ:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ որպէսզի երկու պետութեանց քաղաքացիները իրարու միջեւ իրաւունքի իմաստալից յարաբերութիւններ ունենան, անհրաժեշտ պայման է ասոնց միջեւ իրական եւ գիտակից կապն ու փոխադարձ ազդեցութիւնը: Ինչպէս որ է քաղաքացիին պարագան իր երկիրին մէջ՝ իր պետութեան ներքոյ, իւրաքանչիւր քաղաքացի պիտի պահանջէ նոյնպիսի պաշտպանութիւն իր անձին ու ինչքին նկատմամբ երկրորդ երկիրին մէջ, եթէ որեւէ աղերս պիտի ունենայ երկրորդ երկիրին հետ: Առանց այս ապահովութեան՝ անհնար է իրաւունքի հիմամբ յարաբերութիւններ ստեղծելը: Իւրաքանչիւրը պիտի պահանջէ, որ ղիմացինը ենթարկուի իր պետութեան արէնքին, որոյ ի վերայ հաւատք ունի առ այն, թէ իր պետութիւնը ստանձնած է իր անձին ու ինչքին պաշտպանութեան առաքելութիւնը: Ասով է, որ պետութիւն մը պետութիւն կը դառնայ: Եթէ պետութիւն մը իր քաղաքացիներուն շահը չի պաշտպաներ բովանդակ աշխարհի մէջ, ապա այդ կառոյցը պետութիւն չէ, այլ ուրիշ պետութիւններու շահերուն եւ նպատակներուն ծառայող գործակալական ցանց իր երկիրի քաղաքացիներուն դէմ, որոնք ալ, բնականաբար, փախուստ պիտի տան երկիրէն՝ խզելով իրենց սահմանադրական կապը տրւեալ հաւաքականութեան հետ: Արեւելահայութեան հիւծման արմատական խնդիրը:

Ուրեմն, հոս կը յառաջանայ երկու պետութիւններու դատական համակարգերուն միջեւ գործակցութեան խնդիր, յարդիւնս որոյ կը ձեւաւորուի միջազգային յարաբերութիւններու առաջին իրաւական քայլը: Երբ երկու պետութիւնները կ'առաջնորդուին արէնքի նոյն սկզբունքներով զոյգ երկիրներու քաղաքացիներու ապահովութեան եւ իրաւունքներուն նկատմամբ, այդ երկիրներուն քաղաքացիները կը կարենան վստահութեամբ յարաբերութիւններու մէջ մտնել միմեանց հետ: Սա ինքնին կը նշանակէ, որ զոյգ պետութիւնները զիրար կը ճանչնան իբրեւ ինքնիշխան արինական միաւորներ: Այս գործընթացը առաջին հերթին տեղի կ'ունենայ հարեւան պետութիւններու միջեւ: Սակայն կրկնուելով՝ կ'ընդհանրանայ եւ կը համակէ ողջ մարդկութիւնը՝ բոլոր պետութիւնները: Այդ ընթացքին կարգ մը պետութիւններ իրենց շահերէն

Ելլելով՝ իրարու հետ կը ստեղծեն համադաշնակցութիւններ: Այս համադաշնակցութիւնները սովորաբար կը ստեղծուին յարաբերաբար փոքր պետութիւններու կողմէ՝ իրենց ապահովութիւնը ամրապնդելու նպատակաւ այլ պետութիւններու դէմ, այնպիսիներու, որոնք նոյն՝ փոխադարձ իրաւունքի ծանաշման սկզբունքներով չեն առաջնորդուիր: Փիխտէ բացայայտաւրէն չի խաւար միտքը եղածին մասին, սակայն կ'ենթադրենք, թէ առաջին իսկ հերթին նկատի ունի գերմանական տարբեր իշխանութիւնները, որոնք դեռ կը գործէին հայոց նախարարութիւններուն նման եւ առանց ընդհանուր թագաւորի: Փիխտէի ցանկութիւնը Գերմանիան մէկ պետութեան մէջ տեսնելն էր: Այդ ցանկութիւնը պիտի բորբոքի անոր մէջ՝ Նապոլէոնի արշաւանքներէն ետք՝ արժելով անոր կեանքը՝ կնոջը կողմէ (իսկ սա անհնար է պատկերացնել իսկ, որ տեղի ունեցած ըլլար առանց Փիխտէի արհնանքին) վիրաւոր զինուորներու բուժման նուիրական գործին ի հետեւանա: Այսպիսեալ, պետութիւնները իրարու հետ կը ստեղծեն միջազգային կառոյցներ՝ առանց երբեւէ կորսնցնելու իրենց ինքնիշխանութիւնը:

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Արդ, պետութիւնները պարտաւոր են ճանչնալու միմեանց ինքնիշխանութիւնը: Եթէ կայ պետութիւն մը, որ չի ճանչնար որեւէ պետութեան մը ինքնիշխանութիւնը, ապա այդ արարքը համազար է պատերազմի յայտարարութեան: Չճանչցուած պետութիւնը իրաւասու է պատերազմ յայտարարելու զինք չճանչցող պետութեան դէմ եւ աշխարհի երեսէն այդ պետութիւնը ոչնչացնելու: Որեւէ արդարացում կամ խաղաղութեան խնդրանք տուեալ պետութեան կողմէ հաշուի պէտք չէ առնուի, քանզի բացարձակապէս երբեւէ կարելի չ'ըլլար այդպիսի պետութեան մը իրական ու թաքուն նպատակները հասկնալը: Այդպիսի պետութեան մը հանդէպ միակ արդարացի վերաբերումը պիտի ըլլայ այդ պետութեան ամբողջական վերացումը ու անոր քաղաքացիներուն համարկումը սեպհական պետութեան մէջ:

Հոս երեւան կու գայ միջազգային արէնքին մաս կազմող մէկ այլ կարեւոր բնագաւառ. պատերազմի արէնքը: Պատերազմող պետութիւնները որեւէ իրաւունք չունին իրարու քաղաքացիներու ապահովութեան եւ ինչքին հանդէպ դոյզն ոտնձգութիւն կատարելու: Պատերազմին պատճառը տուեալ պետութիւնն է եւ այդ պատճառը պէտք է անէնայ: Ոչնչացած պետութեան քաղաքացիները այնուհետեւ պէտք է, որ նոյն՝ իրենց նախապէս ունեցած ապահովութիւնը զգան, ունենան սահմանադրական նոյն այն կարգավիճակը, որ զիրենք համարկած պետութեան քաղաքացիները ունին: Նոյնիսկ մէկ քաղաքացիի սպանութիւնը ռազմական յանցագործութիւն է: Սա կը վերաբերի նաեւ զէնքը վար դրած զինուորներուն: Ռազմական յանցագործութիւն է զանոնք պատերազմի գերիներ համարելը:

Կարելորագոյն խնդիր է պետութեանց միջեւ սահմաններու բացարձակ ճշգրտումը: Առանց այդպիսի համապարփակ ճշգրտումի՝ դուռ կը բացուի պատերազմներու: Այն պետութիւնը, որ դէմ է սահմաններու ճշգրտումին, մտադրութիւն ունի պատերազմի, ուստի իրաւացի է այդ պետութեան լուծարումը մէկ այլ պետութեան կողմէ, որ կրնայ զոհը դառնալ այդպիսի պատերազմի մը իր ինքնիշխանութեան դէմ: Սահմանները չյստակացնող պետութիւնը չի կրնար մաս կազմել միջազգային իրաւունքի ոլորտին, քանզի ի յառաջագունէ ուրացած կ'ըլլայ այլ պետութեան մը թէ պետութիւններու ինքնիշխանութիւնը: Այդպիսի վերաբերում մը համազար է դիմացի պետութեան ինքնիշխանութեան ուրացման, ինչ որ իր հերթին համազար է պատերազմի, եւ պատերազմի միջոցաւ ալ ուրացող պետութիւնը պէտք է կազմալուծուի:

ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՔ ԴԵՍՊԱՆԱՅ

Միջազգային արէնքին մաս կը կազմեն նաեւ դեսպաններու գործունէութեան վերաբերող արէնքները: Դեսպանը իր պետական պատուիրակի եւ պետութեանց միջեւ կապի գործունէութեան կողքին ունի միայն մէկ առաքելութիւն՝ հսկելը, որ իր պետութեան քաղաքացիներուն իրաւունքները պաշտպանուած մնան տուեալ երկիրին մէջ: Սա միջազգային յարաբերութիւններու կարելոր դրոյթ է, որ ոչ կը գիտակցուի եւ ոչ ալ ի գործ կ'ածուի աշխարհի երկիրներու մեծ մասին կողմէ, մանաւանդ, անշուշտ, ինքզինքնին պետութիւն կարծող ուրիշներու անկամ խաղալիքներուն կողմէ: Այդ խաղալիքներու շարքին է նաեւ Արեւելահայաստանը: Արեւելահայաստանի Հանրապետութեան ոչ մէկ դեսպանը եւ ոչ մէկ դեսպանատան պաշտանեան դոյզն իսկ պատկերացում ունի, որ սա իր գլխաւոր առաքելութիւնն է բովանդակ աշխարհի մէջ, ոչ իսկ, իր քարացած շաղախի ուղեղով ու կովու զարմացած հայեացքով, ցանկութիւնը ունի այդպիսի առաքելութիւն մը յանձն առնելու: Հայերը լաւագոյն պարագային կ'ուրախանան, թէ «ինչ աղուոր հայ աղջիկներ» ունինք հայոց դեսպանատուներուն մէջ, եւ ատով ալ իրենց «ազգային», որ է՝ ստրուկի, հոգին բաւարարութեան փղձկումներ կ'ապրի՝ բնականաբար այլ բան յուշողը համարելով ազգի դաւաճան: Սա հայոց քաղաքագիտական մակարդակն է բովանդակ աշխարհի մէջ:

Այս դրոյթին մեւ երեսը կը վերաբերի Արեւելահայաստանի Հանրապետութեան մէջ առկայ դեսպանատուներու գործունէութեանց: Ամերիկեան, ռուսական եւ անգղիական «դեսպանատուները» դեսպանատուներ չեն, այլ աշխարհակալական լրտեսական քրէախումբերու զինանոցներ: Եւ ինչպէս որ Արեւմտահայքի խռոված նախիրը կ'ուրախանայ հայոց դեսպաններուն մէջ հայ աղջիկներ տեսնելով, Արեւելահայքի նախիրը կ'ուրախանայ իր աղջիկները իբրեւ դեսպանատուն հանդէս եկող ատար լրտեսական քրէախումբերուն մէջ իբրեւ բոզ աշխատոցներով: Իսկ շարքային կովն ու գոմէշը հպարտ կը զգան, ըսելով՝ «այդ դեսպանատուները

մեզի գործ կը հայթայթեն եւ գործազրկութիւնը կը պակսեցնեն»։ Բոզութիւնը եւ լրտեսութիւնը ասոնց համար ամէնէն պատուաբեր գործերն են։ Այս մէկն ալ արեւելահայ նախիրին քաղաքագիտական մակարդակն է, որուն հոգն իսկ չէ, թէ այդ կառոյցները իր երկիրին մէջ, իր ինքնիշխան հանրապետութեան մէջ, ինքնիշխան քաղաքացիներուն եւ քաղաքացիական մարմիններուն վրայ լըրտեսական գործունէութիւն կը ծաւալեն եւ նոյնիսկ մասնակից կը դառնան իր ինքնիշխան եւ ազատ խաւքի բացարձակ տէր քաղաքացին եւ նոյնիսկ հայ գրողը, որ ոգին ու ապագան է ազգի մը, մեկուսացնելուն, լռեցնելուն, աքսորելուն՝ բովանդակ աշխարհի հայ նախիրի կովասատակ աչքերուն առջեւ։

Հայ կինը այս գիտցած կովդ է։ Նշեալ բոլոր դեսպանատուններուն ալ գործունէութիւնը որեւէ կերպով չի համապատասխաներ ոչ միայն Փիխտէի իրաւունքի դրոյթներուն, այլեւ նոյնիսկ մերաւրեայ միջազգային արէնքներուն։ Սա կը յուշէ մէկ բան՝ Արեւելահայաստանի «հանրապետութիւնը» ինքնիշխան պետութիւն չէ, ինչ որ բառացիաւրէն կը նշանակէ, թէ պարզապէս պետութիւն չէ, այլ աշխարհակալ պետութիւններու գործունէութեան ծայրամասային մէկ գաւառը՝ ինքնիշխանութեան մետաքսեայ տարազներ հագին, շրթունքը ներկած եւ յետսայտերուն վրայ գրաւիչ ծաղիկ մը նկարած, գոյն որոյ կը փոխուի՝ ըստ առկայ վարչակարգի նախասիրութեանց՝ ազատութեան պատրանքի տակ աշխարհի տասն միլիոն «հայութիւն» կոչուած կրանական նախիրի եւ «ուսեալ» ղեկավարութեանց սիրոյ փղձկումներուն արժանանալով։

ԼԵՂՈՒ ՍՐԲՈՑ

Մեր դարերուն բնութագիրն է պետականակերտման վերոնշեալ գործընթացը, որ ի յայտ կու գայ անդրանցական բանականութեան՝ Բնութեան եւ Տիեզերական Բանականութեան արէնքներէն, որոնք կը դրսեւորուին մարդուն մէջ՝ Եւ-երու հաւաքականութենէն ծնունդ տալով մեծ ԵՍ-ին՝ մարդկութեան։ Յարդիւնս այս Բանականութեան դրսեւորման իսկ պետութիւնները աւր մը պիտի դադրին որեւէ գործառոյթ ունենալէ մարդ արարածի կեանքին մէջ, երբ կը ստեղծուի բարոյական հաւաքականութիւն մը։ Այդ գործընթացը կրնայ հազարամեակներ տեւել, սակայն աւր մը մարդկութիւնը պիտի հասնի այդ բարձունքին։ Ինչպէս որ կը տեսնենք՝ բարոյաբանութիւնը յաջորդ եւ յաջորդող ոլորտն է արէնքին։ Իսկ բարոյաբանութեան յաջորդող ոլորտը կրանքի ոլորտն է։ Այդ ոլորտին մէջ է, որ կը ստեղծուի սուրբերու հաւաքականութիւն մը։ Սակայն սա է ճանապարհը։ Ինչպէս որ մատանշեցինք քանի մը անգամ՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան մեկնակէտն է Եւ-ը, իսկ վախճանը՝ մեծ ԵՍ-ի՝ սուրբերու հաւաքականութեան ստեղծումը։ Սակայն մերը կը մնայ միեւնոյն անողոք հարցը. ինչ լեզուով այդ սուրբերը իրարու հետ պիտի խաւսին՝ գերմաներէն, թէ՛ արեւմտահայերէն։ Եթէ արեւմտահայերէն պիտի չխաւսին, ապա

ձեզի պահեցէք ձեր Դրախտը՝ ձեր սուրբերով հանդերձ՝ ձեր Փիխտէն ալ, ձեր Շեկինգն ալ, ձեր Հեզէլն ալ, ձեր Մարքսն ալ, ձեր Հեյդեգգերն ալ, ձեր Գերմանիան ալ, ձեր Ամերիկան ալ, բոլորը մէկ շարտելով կոյուղի:

Փիխտէ հետզհետէ որոշ վերատեսութեան պիտի ենթարկէ իր նախկին մատեցումները՝ աւելի մեծ կշիռ հաղորդելով Տիեզերական Բանականութեան գործունէութեան: Այն է՝ անոր իմաստասիրութեան մէջ երեւան կու գան մատեցումներ եւ արտայայտութիւններ, որոնցմով անդրանցական բացարձակ բանականութիւնը կը գունաւորուի նախապէս ոչ առկայ, ըսենք, անդր-անդրանցական ընկալումներով՝ առնուազն տպաւորութիւնը ստեղծելով, թէ էական բան մը փոխուած է անոր իմաստասիրութեան մէջ: Փիխտէ կը յամառի՝ ըսելով, թէ ոչ մէկ բան փոխուած է: Լաւագոյն Փիխտէագէտները տարակարծիք են միմեանց հետ: Մենք որոշ վերապահութեամբ մը կը յարինք Փիխտէի հաստատումին: Վերապահութեամբ, քանզի անոր վերջին տարիներու շարք մը կարեւոր նիւթերը կը մնան չթարգմանուած: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հեզէլ եւ Փիխտէ այս ենթադրեալ մատեցման մէջ փոխադարձ ազդեցութիւն ունեցած են իրարու վրայ: Այդ ազդեցութեանց ոլորտին մէջ իր դերը ունեցած է նաեւ Շեկինգ, որուն իմաստասիրութիւնը եւս արժէ, որ հատորով մը ուսումնասիրէք ապագային, եթէ բաւարար գիտակցութիւն եւ մարդկային թէ ազգային պատասխանատուութիւն ունենաք վերջ տալու մեր աքսորին՝ պետական քաղաքական գնահատական տալով ատոր, երաշխաւորելով մեր կեանքի ապահովութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը եւ միջոցներ ստեղծելով, որ կարենանք կեանքի կոչել արդէն քանիցս տարբեր առիթներով ակնարկած մեր իմաստասիրական ակադեմիան: Եւ քանի որ ի յառաջագունէ բացառուած է, որ հայ էշն ու իշուհին՝ աշխարհի առաջին եւ ամենահին էշերը, այդ կարգի տարրական իսկ գիտակցութիւն ունենան, ուստի մեր հերթին որեւէ բան այսուհետեւ չենք խոստանար ձեզի՝ թողելով, որ ճահճանաք ու աշխարհի երեսէն սրբուիք, բան մը, որ ճակատագիրն է բոլոր ձեր կարգի երամականերուն:

ՈՒՐ ԿՆՐԹԱՆՔ ՀՈՍԿԷ

Ամփոփելով այս գլուխը՝ յայտնենք մեր կարծիքը ձեր մէջէն ծնելիք ապագայ Փիխտէագէտի աշխատանքի հնարաւոր ոլորտին մասին, զոր ան եւս դժուարութիւն պիտի չունենայ յարաբերաբար կարճ ժամանակի մը մէջ յայտնաբերելու: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կը բաժնուի երեք գլխաւոր շրջաններու: 1793–1799-ը, ենայի համալսարանի իր դասախաւսութեան տարիներն ու ատոր նախորդող եւ աղերսող կարճ շրջանը: Այս շրջանին մէջ կարելի է նաեւ ներառել անոր նախապատրաստական շրջանը՝ 1790–1793-ը: Ապա՝ 1800–1810-ը, երբ ան գրեթէ գործազուրկ էր եւ իր ապրուստը կ'ապահովէր առաւելաբար հետաքրքրասիրաց դասախաւսութիւններ տալով իր տան մէջ: Ապա՝ 1810–1814-ը,

երբ նոր հիմնադրուած Բեռլինի համալսարանի դասախաւս էր, քանի մը ամսով ալ տնաւրէնն էր համալսարանին: Ի դէպ, դուք ձեր համալսարանական ուսման ձեւը կարելոր չափով մը կը պարտիք Փիխտէի ու անոր մէկ պաշտանակիցի ստեղծած Բեռլինի համալսարանի ուսման ձեւին: Այս վերջին շրջանը յատկապէս կարելոր է, սակայն այս շրջանի անոր ժառանգութեան զգալի մասը առայժմ անգղիերէնի թարգմանուած չէ: Այս իւրաքանչիւր շրջանը, իրականութեան մէջ, առանձին հատորի մը, եթէ ոչ երկհատորեակի, նոյնիսկ եռահատորեակի մը կամ աւելիի, նիւթ է: Այսինքն՝ Փիխտէի մասնագէտը ինքնաբերաբար թերեւս կարենայ ձեզի ընծայել նուազագոյնը 5-6 հատորնոց մեկնաբանական շարք մը՝ անոր գործերուն թարգմանութիւններուն առընթեր:

Տասնամեակներ տեսող այդ գործին մէջ թրծուած մասնագէտը նաեւ աւելի ուշ բնականաբար ինքնավստահ պիտի զգայ այլ յարակից իմաստասիրութիւններու մեկնաբանութեան մէջ: Որով ալ ձեզի ամենայն հաւանականութեամբ կարենայ պարզելու նաեւ այլ արժէքաւոր իմաստասիրական գիրքեր:

Հոս եթէ կայ ընթերցողին վերաբերող ընդհանուր հարց մը, ատիկա ալ հետեւեալն է. սովորաբար ընդհանուր ընթերցողը վեց հատոր գիրք չի կարդար, նոյնիսկ կը դժուարանայ երկհատորեակ մը կարդալու: Մեր նախնական նպատակն էր Փիխտէն եւ Շելլինգը մէկ հատորի մէջ տալը: Սակայն տեսանք, որ այդ մէկը անհնար է: Հնարաւոր է, ի հարկէ, եթէ ականականականականցու ես. աջն-ձախէն բաներ մը կ'ընդհանրացնես, հոսկէ-հոսկէ քանի մը մէջբերում կը կորզես, աղբերագիտական ընդարձակ ցանկ մը կը կազմես, որպէսզի խելացի երեւիս, թէ ալ՝ բանականացեալ սարսափէդ, եւ, գիրք ըսելով, մէջտեղ կը հանես: Սակայն, այդպիսով, անհնար է իմաստասիրական մտածողութիւն մշակելն ու սերունդ կերտելը: Այդ սովորոյթը ամսական շահող կամ ամսականի ետեւէն վազող կռկռացող ու ինքզինքնին իբրեւ բան մը հասկցող ծախելու ելած մտաւորականներու աշխատանքի սեթեւեթապաշտ եղանակն է: Ընթերցողը մէկ հատորի մէջ պէտք է յափշտակուի նիւթէդ ու կապուի ատոր: Հասկնայ ըստածը: Իր իսկ լեզուով: Մտածէ՝ քեզի հետ՝ տող առ տող: Բան մը սորվի եւ անընդհատ վերադառնայ գիրքին՝ նոր բաներ սորվելու կամ սորվածը խորացնելու նպատակաւ: Այլապէս գրածդ մեծ արժէք մը պիտի չունենայ: Այս հատորը այդ նպատակը ունի՝ իմաստասիրական մտածողութիւն թրծելու կողքին:

Մասնագէտին նպատակը այդ որոշ չափով թրծուած նախնական մտածողութիւնը իր գազաթնակէտին հասցնելն է՝ արդէն պատրաստ ու ծարաւ ընթերցողը լիարժէք ու համապարփակ կերպով հաղորդակից դարձնելով Փիխտէի թէ ոեւէ այլ իմաստասէրի մտածողութեան: Այդպիսեալ է, որ ի վերջոյ կ'ունենանք հայկական իմաստասիրական դպրոց կամ դպրոցներ: Առաջին հերթին՝ հայերէն մտածելով: Առաջին հերթին՝ հայերէն մտածելով: Առաջին հերթին՝ հայերէն մտածելով: Առաջին հերթին՝ հայերէն մտածելով: Առաջին հերթին՝ հայերէն մտածելով:

ծելով: Այսպիսի հայերէն մտածող մարդ գրեթէ գոյութիւն չունի իմացական որեւէ բնագաւառի մէջ: Պարագան նոյնն է նաեւ այլ ազգերու: Սա մեր նիւթը չէ հիմա, սակայն աւղի մէջ չէ, որ կը խաւսինք. հետեւեցանք շարք մը ազգերու լաւագոյններուն. անոնք իրենց լեզուով չէ, որ կը մտածեն: Եւ ինչպիսի զարհուրանք կ'ապրիս, երբ լաւ հասկցած մէկ այլ հիասքանչ լեզուի մը մէջ կը լսես սարսափելի ատարաբանութիւններ: Իսկ հայը, իր հերթին, խոյ է: Անոր ականջը ինչ աղբ ուզես, կրնաս խոթել: Աղմուկը պայթեցուցած է անոր ականջներուն ջիղերը: Ականջները եթէ պոկես, հանես, բան մը չես կորսնցներ: Թերեւս նոյնիսկ կը շահիս: Ան որեւէ կարողութիւն չունի նոյնիսկ եւ մանաւանդ ինքզինք լսելու:

Հայերէն մտածելու հնարաւորութիւնը դուք այսուհետեւ ունիք: Եթէ լրջաբար վերաբերիք այս ըստածին, ապա կը կարենաք ստեղծել ոչ միայն արեւմտահայ մշակոյթ եւ քաղաքակրթութիւն՝ խորագոյն իմաստով, — քանզի առայժմ ձեր ունեցած երգուպարն ու բանաստեղծական պոռթկումները սոսկ ազգի նշոյլներ են եւ ոչ աւելին, դեռ չնշենք այն, որ դուք այլոց կրանական ծառաներն էք՝ անոնց փաշական կուռքերուն երկրպագուները՝ «ազգային» կերպասով հագուած հագած, ներսով՝ յաւիտենական ստրուկ, — այլեւ կը կարենաք ստեղծել համաշխարհային մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան առանցք եւ ապա այն Դրախտը, որոյ մասին կը խաւսի Փիխտէ:

Հոս վերջին խորհուրդ մը մեր երազած ապագայ ակադէմիոյ տնաւրէններուն: Աշխարհի բոլոր կրանական ուսումնական հաստատութիւնները լեցուած են լաւագոյն պարագային միջակութիւններով: Բո՛ւն պատճառը՝ այլեւեալ պատճառներով հոն բնաւորուող անընդունակ հաւաքածոյի մը գոյութիւնն է: Կրանքի ներկայացուցիչ դարձող այս հաւաքածոներու անդամները սովորաբար վեհագոյն նպատակներով չէ, որ մաս կը կազմեն այս հաստատութիւններուն: Նոյն պատճառաւ ալ այսպիսիքի վերափոխումը անհնարինի մաւտ գործ է, քանզի կը տառապին ուղեղի պակասէ եւ, իբրեւ էշ, ցմահ կը ծառայեն իրենց գանկը թխմուած գաղափարախաւսութիւններուն: Նոյն այս պատճառաւ ալ ազգի մը կրանական վերափոխումը կարելի չէ ակնկալել յոյս դնելով այսպիսիքի վրայ, որոնք յաւիտեանս վերարտադրուելով, ապա եւ սերտաճելով քաղաքական կառոյցներու հետ, իրենց նախիրը պիտի պահեն յաւիտենական թմբիրի եւ ստրկութեան մէջ: Սա է նաեւ մէկ այն պատճառը, որ հայոց կրանական հաստատութիւններէն մեծ միտքեր առհասարակ երեւան չեն գար: Լաւագոյնը՝ իր սահմանափակութեանց գիտակից համեստ միջակութիւն մը: Իսկ ինչպէս այդպիսինէ յուսաս իմաստասէր մը, ճանապարհ բացող, ճանապարհ լուսաւորող միտք մը: Ազգի մը լաւագոյնները չէ, որ կը դիմեն կրանական ուսման: Որպէսզի սա փոխուի, այդ լաւագոյնները ձեր մէջ պէտք է տեսնեն հեռանկար: Իսկ այսպիսի ինչ կը տեսնեն. կատարեալ տգիտութիւն, իրենց էշութեան վրայ անդդուելի յամառութիւն, ստրկամտութիւն, միտքի կոյուղի եւ մահ:

Բնական է, որ անոնք ոտք նոյնիսկ պիտի չդնեն միջակապաշտական այդ հաստատութիւնները: Մեր ակադեմիոյ իւրաքանչիւր դեկավարը պարտի ստեղծել ու պահպանել ակադեմիան՝ այս բոլորը ի նկատ առնելով եւ ըստ այնմ անհրաժեշտ միջավայրն ու պայմանները մշակելով, որպէսզի լաւագոյն միտքերը բոյն դնեն հոն: Ասոր հիմնաքարը պիտի ըլլայ աւտար յիմարաբանութիւններէ եւ առասպելական ստրկութենէ ազատագրեալ, մարդկութեան նոր ճանապարհը բացող մեր ապագայ շնչող ու ապրող կրանքը՝ ազատագրեալ քրիստոնէական գերեզմանէն, եւ որուն առաջին երկու հիմնամատեանները իբրեւ ժառանգութիւն թողած ենք ձեզի՝ դիւրացնելու նպատակաւ ձեր երթը:

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ո՛ր է հիմքը, ուրկե՞ պետք է սկսիլ բարոյաբանությունը:

Տուեք այս հարցը դուք ձեզի եւ փորձեցեք գտնել պատասխանը: Փորփրեցեք ողջ մարդկային պատմությունը: Պեղեցեք բոլոր կրանքները, բոլոր քաղաքակրթությունները, բոլոր գաղափարախառնությունները: Կը վերադառնաք ձեռնունայն:

Կը վերադառնաք ձեռնունայն, եթե ազնիւ էք ձեր փնտռողքին մէջ եւ նախաւրաք չէք որոշած, թէ գիտե՞ք պատասխանը եւ ապա չէք որոշած ձեր նախապաշարումներուն ուստայնին զետեղումը ձեր փնտռողքին վրայ:

Կը վերադառնաք ձեռնունայն, եթե իմաստասէրներ էք:

Կը վերադառնաք ձեռնունայն, եթե ճշմարտությունը ձեզի համար գերիվեր է ամէն բանէ: «Պղատոնը կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ» խաւաքը իմացական փոքր ներադարձովեամբ մը կը կարենաք վերագրել դուք ձեզի. «Ես զիս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ»: Փորե՞նք այս խաւաքը քիչ մըն ալ, որպէսզի աւելի լաւ հասկնանք իմաստը»: «Կրանքըս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «զԱստուած կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «քրիստոնէությունը կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «իսլամությունը կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Պետությունս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Ազգս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Աւրէնքը կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Կուսակցությունս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Ամուսինս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ», «Զաւակս կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ» մինչեւ հասնինք՝ «ճշմարտությունը կը սիրեմ, բայց ճշմարտությունը աւելի կը սիրեմ» նոյնաբանութեան: Իսկ այս բոլորը, որուն մէջ էք բոլորդ, պարզապէս կը նշանակեն, ձեր բառաբանութեամբ, «Սատանան կը սիրեմ, քանզի ճշմարտությունը նուաճ կը սիրեմ»: Իսկ ճշմարտութեան այդ ճանապարհը երկար ճանապարհ է, որոյ մէկ հազարերորդական մասին իսկ հասած չէք ո՛չ իբրեւ մարդ եւ ո՛չ իբրեւ հաւաքականություն կամ ազգ: Բոլոր անոնք, որոնք այլ բան կը քարոզեն՝ իրենք են կոյր կամ խարդախ՝ ձեր հոգեբանութեան փափուկ լարերուն վրայ խաղցող ու նուագող: Իսկ ձեր սիրած «ազգը» մէկ այլ միգամածություն է, որոյ սոսկ բառն էք լսած եւ թուլթալի պէս քանի մը դար շարունակ կրկնած՝ դոյզն իսկ կապ չունենալով անոր հետ, ձեր բոլոր հերոսներն ու նահատակները ներառեալ:

Կը վերադառնաք ձեռնունայն, եթե անբուժելի խարդախներ, ստախաւանք կամ զառանցողներ չէք:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ առ այնր գոյ բոլոր իմաստասիրությունները ձախողած են, քանզի չեն կրցած գտնել այն խարիսխը, որոյ ի վե-

րայ եւ միմիայն որոյ ի վերայ կարելի է կառուցել բարոյաբանութիւնը՝ իբրեւ ոլորտ իմաստասիրութեան:

Հոսկէ կը բխի նաեւ բոլոր կրանքներուն յերեւրանքները: «Կը հաւատամ» ըսողը կը հաւատայ սոսկ իր սեպհական խարդախութեան:

Փիխտէի «Կատարած Մարդոյ» գործին մէջ տեսանք, որ հատաքը կրանքին վերաբերող յղացք մը չէ, է այլ գոյութենական բան մը՝ անխզելի՝ կամաւ դրսետրուող մարդ գոյակի արարելու յանգընթացային իւրայատկութենէն: Մարդ ինքզինք յայտադրելով՝ յայտադրած կ'ըլլայ իր արդիւնարար գոյութիւն ըլլալուն իրողութիւնը, իսկ այդ քայլը կը կարենայ կատարել սոսկ հաւատքով, որ անտարադրելի է այդ յայտադրումէն: «Կատարած Մարդոյ» գործը գրուած էր 1799-ի վերջաւորութեան ու հրատարակուած 1800-ին՝ սովորական ընթերցողին համար եւ երկու տարի անց Փիխտէի Բարոյաբանութեան համակարգը մատուցող գիրքէն, զոր այդ իսկ պատճառաւ աւելի շուտ սերտեցինք: Եթէ գայթակղութիւնը ունեցաք մէկ անգամէն այս գլուխին վրայ ցատկելու, ետ վերադարձէք գիրքին սկիզբը եւ հերթականաւրէն կարդացէք ամէն բան, որպէսզի կարենաք լաւագոյնս ընկալել ըսուածն ու ըսուելիքը: Փիխտէ իր «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը» ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը կազմած էր 1798-ին առաւելաբար իր ուսանողներուն եւ իմաստասէրներու համար: Հետեւաբար հոս պիտի գըտնէք այն իմաստասիրական կառոյցը, որմէ սերող արդիւնքներն են, զորս ան աւելի ուշ պիտի մատուցէր ընթերցող լայն հասարակութեան:

Փիխտէի այս՝ «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը» ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գիրքը բացառիկ արժէք ունեցող գիրք է, ոչ այնքան հեշտ ու դիւրամատչելի. Բարոյաբանութեան, որ սոսկ նշանակէ՝ տեսական Բարոյաբանութեան բովանդակ պատմութեան գլուխ-գործոցներէն մէկը, որոյ մասին նշում իսկ յաճախ չէք գտներ հազարաւոր էջեր կազմող Բարոյաբանութեան իբրեւ թէ ակադեմական պատմութիւններու մէջ, քանզի աշխարհահռչակ հրատարակչատուններու կողմէ հրատարակուած, աշխարհահռչակ համալսարաններու մէջ դասաւանդող այդ աշխարհահռչակ ակադեմական կարծիք ձեւաւորողները լսած անգամ չեն, ըստ երեւոյթին, այդ գիրքին մասին, լսած ալ ըլլան, գիրքը աչքէ անցուցած ալ ըլլան՝ «Կապիկը եւ ակնոցները»-ի պատմութիւնն է: «Ասիկա ի՞նչ է»,— պիտի մտածեն իրենք իրենց ու մէկ կողմ դնեն. եթէ կարելոր բան մը ըլլար, անշուշտ որ այսինչը կամ այնինչը խաւած պիտի ըլլար այս մասին: Կարդան ալ՝ ոմանք բան մը պիտի չհասկնան, քանզի հասկնալու համար նուազագոյնը մէկ-երկու տարի պէտք է ուսումնասիրեն Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը՝ կարենալ մատենալու համար գիրքին ու յետոյ նոր միայն կանաց-կամաց կարդալ սկսելու: Իսկ ո՞վ ժամանակ ունի ատանկ բանի մը: Վարժուած են

արագ-արագ աչքէ անցընելու իմաստասիրութեան պատմութիւնը, վճռորոշ եզրակացութիւններ կատարելու ու, այդպիսեալ, աշխարհացնող համապարփակ ու մեծածաւալ գործեր արտադրելու: Բան մը եթէ երկու վայրկեանէն աւելի ժամանակ պիտի պահանջէ, դարակը նետէ, թող երթայ. ասանկ-անանկ մէկը բան մը չի գիտեր աս մասին, ոչ ալ կարելոր բան մը կայ գրուած կարելոր մէկու մը կողմէ, ուրեմն սահեցուր. անպէտք բան մը պէտք է ըլլայ: Պարապ գլխու ցաւ: Մինչեւ ասի կարգամ, որ երկու էջ մը գրեմ աս մասին, 1.000 էջնոց հատորս կը վերջացնեմ եւ մեծ անուն կը շահիմ. աւելի բարձր պաշտաւնի մը կ'անցնիմ, ամսականս ալ կը կըրկնապատկուի, աղջիկս ալ ուզած համալսարանս կ'ընդունուի, գիրքըս ալ կուրծքիս բռնած հպարտութեամբ կը քալեմ համաժողովներու ընթացքին, մարդիկ շուրջս կը հաւաքուին դադարներու ատեն, ես ալ, իբրեւ մարդկութեան համեստ ծառան, համեստաբար իմաստութիւններովս կը լուսաւորեմ անոնց ծարաւ միտքերը եւ համեստաբար, ակադեմական զգլխիչ համեստութեամբ, կը դառնամ անսող:

Փիխտէի այս մատեանը բացառիկ է նաեւ այն պատճառաւ, որ ան արդէն իսկ որոշ բիւրեղացման մը հասցուցած էր իր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը եւ այդ բիւրեղացման ընթացքին ու ատկէ անմիջապէս ետք էր ձեռնարկած այս գործը: Այս իսկ պատճառաւ այս գիրքէն կը քաղէք երկու բան համատեղ: Թէ՛ անոր արդէն իսկ լաւ մակարդակի մը հասած իմաստասիրութիւնը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, թէ՛ անոր բարոյաբանութիւնը: Անոր բարոյաբանութեան ընդմէջէն երեւան կու գայ պատկառելի իմաստասիրական համակարգ մը իր ամբողջութեան մէջ:

Սակայն ասոր մէկ «անպատեհութիւնը» սկսնակ ընթերցողին համար այն է, որ գիրքը առաւելաբար բարոյաբանութեան տեսական մասն է, որ կը կառուցէ՝ բարոյագիտութեան յատկացնելով գիրքի ծաւալին ընդամէնը հինգ տոկոսը: Այդպիսին չէր պարագան «Բնադրական արէնքի ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գիրքին, ուր գործնականն ու տեսականը գրեթէ կէսով-կէս յարաբերութեան մէջ էին իրարու հետ, եւ այդ իսկ պատճառաւ է, ոչ սոսկ ժամանակագրութեան հետեւելուն թէ իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ ասոր ունեցած շերտին տեղը նկատի ունենալուն, որ այդ գիրքը աւելի շուտ սերտեցինք՝ առանց շատ ծանրանալու գիրքին բուն, թէեւ պատկառելի, տեսական մասին վրայ, քանզի Փիխտէի յաջորդող գործերը տեսականաւրէն նոյնիսկ աւելի բարձր մակարդակի մը վրայ են, եւ ահա սա՛ է պատճառը, որ, ընտրութեան պարագային, անոր «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գիրքի տեսական մասին վրայ ուշադրութիւն սեւեռելը արժէ աւելի, քան անոր նախորդ տեսական նկրտումներուն՝ ի բաց առեալ 1797–1798-ին կազմած՝ իմացութեանց համատեսաբանու-

Թեան վերախմբագրուած արինակը, որոյ սոսկ զոյգ նախաբաններն ու առաջին գլուխը ունինք, եւ նոյն տարիներուն՝ մինչեւ համասարանէն արտաքսումը նոյն նիւթին մասին անոր տուած դասախաւսութիւնները, որոնցմէ մնացած են երկու աշակերտներու դասարանային գրառումները:

ԻՆՔԵ-ԻԻՐԵԱՄԲ-ՈՉ-ԳՈՅԸ ԻԲՐԵԻ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՐԻՍԽՆԱԽԱՐԱՆԵՐԻՔ ԲԱԳԱՍԱԿԱՆ ԵՆԹԱՎԵՐՆԱԳԻՐ Մը տալ հոս՝ աւելի ցայտուն դարձնելու նպատակաւ ըսուելիքը: Սա պէտք է հասկնալ իբրեւ՝ ինքն-իւրեամբ-գոյի բացասումը որպէս բարոյաբանութեան խարիսխ: Կարելի այս քիչ մը երկար վերնագիրը լաւ չէր տեղաւորուէր հատորի բովանդակութեան էջին մէջ, ուստի որդեգրեցինք վերոբերեալ ձեւը, որ թերեւս նուազ բացասական է, միաժամանակ տեղին եւ բան մը ըսող, աւելի ուշադրութիւն հրաւիրող ու պահանջող: Դրական վերնագիրի մը համար այլապէս կը կարենայինք ըսել՝ Եւ-ը իբրեւ բարոյաբանութեան խարիսխ: Սակայն սա յդի է երկու վտանգով. առաջինը՝ վերնագիր ընթերցելով՝ եզրակացութիւններու յանգելու շատ տարածուած սովորութեան մը զոհ դառնալուն, բան մը, որ իմաստականերու պարագան է առհասարակ: Սա չի վերաբերիր ձեզի անշուշտ՝ ուշադիր ընթերցողներու: Այլ մասամբ մը իմաստականութեան լրագրողներուն եւ դասախաւսներուն, իսկ դարուս մէջ հոս պէտք է անտարակոյս նշենք՝ դասախաւսուհիներուն, որպէսզի վերնագիրը կարդալով՝ գիրքը քննադատեն ու յետոյ խայտառակ ըլլան, եթէ անշուշտ երբեւէ իրենց ամսականեալ ականականութիւններու բարձունքէն վար իջնեն ու այսպիսի անպէտք բաներով զբաղին: Սակայն քանի որ գիրքին կենսական նշանակութիւն ունեցող ենթահատուածներուն՝ բարոյաբանութեան տեսական մասին հետ է գործերնիս, ցանկալի պիտի ըլլար վտանգաւոր թելիմացութիւն մը կանխելը գլխանց, մանաւանդ նշեալ «Ես»-ին ներքոյ իրենց նախապաշարումները զետեղող ուսեալ իմաստականներուն եւ առաւելաբար անոնց հետքերով քալող ու անոնց նախապաշարումներուն անզգալաբար զոհ դարձած ընթերցողներու կարելոր մասի մը համար: Երկրորդը՝ ըսուելիքին ամբողջական պատկերը շեշտած պիտի չըլլայինք սոսկ Եւ-ի յղացքին ապաւինելով: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ առանցքային տեղ ունի «ինքն-իւրեամբ գոյ» «արտաքին» էութեանական թէ բնազանցական աշխարհի մը հերքումը: Սա անոր ժամանակը բնորոշող իմաստասիրական կարելոր խնդիր էր:

Իմաստասիրութեան մեծագոյն խնդիրը՝ ըստ Փիխտէի՝ մարդու արտաքին եւ ներքին աշխարհներու նոյնութեան կամ աննոյնութեան խնդիրն է: Աւելի ճիշդ՝ ներքին աշխարհին մէջ կատարուածին վստահելիութեան խնդիրը: Առանց այս խնդիրը լուծելու՝ չենք կրնար նոյնիսկ մէկ քայլ առնել իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ, բնագաւառի մը, զոր արժէ իմաստասիրութիւն կոչելը: Մինչդեռ առ այդը բոլոր իմաստասիրութիւնները ձախո-

դաժ են այդ մէկը ընելը:

Հոս է ողջ գոյի առեղծուածը: Կանտի իմաստասիրութենէն սերող ոչ-արհամարհելի մեկնաբանութեամբ մը՝ Կանտ կամ կանտականները կ'ըսէին, թէ անհնար է այդ արտաքին ինք-իր-մէջ կամ ինքն-իւրեամբ գոյ իրականութեան մասին որեւէ վստահելի բան գիտնալը: Սա Կանտի իմաստասիրութեան կէսն է իրողութեան մէջ, որով ծանուցելի դարձած է անոր իմաստասիրութիւնը: Մեւս կէսը մէկ այլ խնդիր է: Իսկ Փիխտէի ողջ խնդիրն է սա, ողջ սեւեռակէտը: Փիխտէ արմատապէս տարբեր բան կ'ըսէ Կանտի առնուազն այս ըսածէն: Երբ Կանտ կ'ըսէր, թէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը բոլորովին տարբեր իմաստասիրութիւն մըն է եւ թէ կապ չունի իր իմաստասիրութեան հետ, իրաւացի է: Կանտ Փիխտէի ուսուցիչն է, զինք իմաստասիրութեան առաջնորդողը, ապա Փիխտէ Կանտէն է, որ կը սկսի իր իմաստասիրական ճանապարհը, կը մնայ միշտ երախտապարտ Կանտին, առիթ չի փախցնել իր երախտագիտութիւնը յայտնելու անոր: Սակայն Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ մեկնելով հանդերձ Կանտէն, քալելով հանդերձ անոր բացած արահետներէն, կը գտնէ իր հունը, որ էապէս կը տարբերի Կանտի իմաստասիրութեան հունէն:

Եւ ահաւասիկ հոս է այդ տարբերութեան կորիզը: Այս տարբերութեան մասին Փիխտէ աւելի ինքնավստահութեամբ կը խաւսի 1804-ին Բեռլինի իր բնակարանին մէջ տուած դասախաւսութիւններուն ընթացքին զինք գնահատող բարեկամներու եւ հետեւորդներու խումբի մը:

Ինչ է կապը արտաքին աշխարհի հետ այդ աշխարհին մասին Եւ-ի ունեցած պատկերացումներուն, որոնք մարդու ներքին աշխարհին մաս կը կազմեն, ապա նաեւ յարաբերութիւնը արտաքին աշխարհին հետ Եւ-ի ունեցած յղացքներուն, որոնք նոյնպէս անոր ներքին աշխարհին մաս կը կազմեն: Հոս է գերագոյն թընշուկը բովանդակ իմաստասիրութեան:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ առանց այս երկու աշխարհները միացնող դաշտը թէ կէտը գտնելու՝ անհնար է քայլ մը առջեւ երթալը իմաստասիրութեան մէջ: Եւ Փիխտէ այդ կէտն է, որ կը գտնէ եւ ապա կը վերաձեւէ բովանդակ իմաստասիրութեան ոլորտը, գիտութիւնները ի ներ առեալ: Այդ միացնող կէտը բացարձակ Եւ-ն է:

Ինչո՞ւ:

Այս հարցին պատասխանը արդէն իսկ տեսանք անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ: Կրնանք հոս քանի մը բան աւելի ըսել, միտքեր զորս Փիխտէ յաճախ կը կրկնէ իր իմաստասիրութեան մէջ:

Ինչ է Եւ-ը: Եւ-ը ինքնագիտակցութիւն է: Ինչ է ինքնագիտակցութիւնը: Գիտակցութիւն մըն է, որ ինքզինքին կը հայէ եւ ինքզինքն կը ճանչնայ իբրեւ հայող: Փիխտէի բառերով՝ գիտակցութիւն մը, որ ինքզինքին կը վերադառնայ: Որոյ աղբերն ու յանգումը նոյնն է: Առանց այս ինքզինքին հայելու եւ այդ հայե-

ցումը իբրեւ հայեցում ճանչնալու իրողութեան՝ ես գոյութիւն չունի: Չի կրնար գոյութիւն ունենալ ես մը, որ ինքզինքն չի կրնար ճանչնալ, որ ի վիճակի չէ ինքզինքն ճանչնալու: Փիխտէ այս իրողութիւնը կ'ըմբռնէ նաեւ այլ եզրերով՝ խելականութիւն, բանականութիւն: Այս նոյն իրողութեան մասին շատ անգամ հոս ու հոն կ'ըսէ՝ «կրնաք հասկնալ այս թէ որեւէ այլ եզրով, զոր կ'ուզէք նշանակել»: Սա իմաստասիրական լաւ սովորութիւն մը չէ եւ դուռ կրնայ բանալ բազում մեկնաբանութիւններու: Խելացի եւ շատ բանիմաց աղջիկ մը ունէինք «Երզնկայ»-ի մէջ, որ գրելթէ իւրաքանչիւր պարբերութեան վերջը կը գրէր՝ «Եւ այլն, եւ այլն»: Խորհուրդ տուինք, որ այդ «Եւ այլն»-ները առանց բացառութեան բոլորը մաքրէ: Լաւ սովորութիւն չէ: Ինչ գիտես, թէ դիմացինդ այդ «Եւ այլն»-ով ինչ պիտի հասկնայ: Դուն «վարունգ» ըսել կ'ուզես, դիմացինդ «լոլիկ» կրնայ հասկնալ: Նախադասութիւն մը պէտք առանց «Եւ այլն»-ի կարենայ ոտքի մնալ: «Եւ այլն»-ով կառուցուած նախադասութիւնները ոչ իր կամքով բայց հարկադրաբար անթացուարձ քալող մարդու կը նմանին: Իսկ իմաստասէրի մը համար պարզապէս ամաւթ է «Եւ այլն»-ով նախադասութիւն կառուցելը: Շատ տկար կառույց: Հակաիմաստասիրական: Կը նշանակէ երկու բան: Իմաստասէրը ըսելիքը չի գիտեր եւ «Եւ այլն»-ին տակ կը պահուրտի: Կը նշանակէ՝ ըսելիքին բառերը չունի: Այսինքն՝ լաւ չէ մտածած իր նիւթին մասին եւ գործը ընթերցողին վրայ նետելով՝ փախուստ կու տայ: Ծոյլ, անպատասխանատու: Եթէ դուն՝ մտածումիդ տէրը, բառերդ չունիս, ես ուրկէ ունենամ, աքլոր: «Եւ այլն» ըսելով՝ աւելի երկար պիտի չապրիք: Փիխտէի պարագան երկրորդն է: Ասով անոր մեծութիւնը չի նսեմանար, բայց, ինչ ալ ըլլայ, ըրածը լաւ տպաւորութիւն չի թողեր: Դուք այդ սխալը չկրկնէք: Դասարանը կախաղան մը տնկեցէք եւ «Եւ այլն» ըսողը երեք ժամ կախեցէք:

Սակայն ինչ է գիտակցութիւնը: Գիտակցութիւնը այն բանն է, որ ունի երկու բաղադրիչ. հայեցող ու հայեցուող: Հայեցող եւ այդ հայեցման ենթական եղող: Գիտակցութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ աւելին մէջ՝ առանց հայեցումի առարկային, հայեցումի իրին: Հայեցողը ենթական է՝ ես-ը, հայեցուողը՝ իրը: Իրը, ինչպէս որ տեսանք, կրնայ ըլլալ մէկ այլ ես կամ սոսկ առարկայ: Հայեցումը ինքնըստինքեան կը նշանակէ իրի մը առկայութիւնը: Առանց իրի՝ հայեցում չկայ: Այն է՝ եթէ կայ գիտակցութիւն, անխուսափելիաւրէն կայ եւ իրը:

Գիտակցութեան բնորոշման մէջ, սակայն, կարեւորագոյն նըրբութիւն մը կայ, առանց որոյ ըմբռնումին՝ կարելի չէ հասկնալ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Այդ ըմբռնումը բացող միտքը հետեւեալն է.

Ճիշդ է, որ գիտակցութիւնը հայեցողին եւ հայեցումի իրին համատեղ առկայութիւնն է, սակայն ինչ է այս համատեղ առկայութիւնը, ինչպիսին է ասոր բնոյթը: Ինչ պէտք է հասկնանք՝ ըսելով՝ ո՛ւր կայ գիտակցութիւն, հոն կայ հայեցող եւ հայեցման

իր: Թե՛ առանց միաժամանակ հայեցողի եւ հայեցման իրի՝ չկայ գիտակցութիւն:

Այս տարրորոշումը պէտք է հասկնանք առաջին հերթին իբրեւ գիտակցական երեւոյթ եւ ոչ իբրեւ էաբանական: Գիտակցութիւնն է, որ այս տարրորոշումը կ'ընէ եւ հետեւաբար հոսկէ չենք կրնար էաբանական եզրակացութիւններ հանել: Մեզի «արտաքին աշխարհը» տուողը գիտակցութիւնն է: Թէ այդ մէկը ինչպէս տեղի կ'ունենայ, անհնար է գիտնալը: Այս տարրորոշումը, սակայն, տարբաժանման գրաւական չէ: Գիտակցութեան բնոյթն է այդ տարրորոշումը ընելը: Ո՛ր որ կայ գիտակցութիւն, այս տարրորոշումը ինքնըստինքեան տեղի կ'ունենայ: Առանց այս տարրորոշման՝ գիտակցութիւն գոյութիւն չունի: Սակայն այս տարրորոշումէն չի բխիր տարբաժանումը՝ թէ երկու աշխարհներ գոյութիւն ունին՝ ներքին ու արտաքին: Գիտակցութիւնը իմացութիւն չէ: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը այդ իմացութիւնն է, որ կը դիտէ գիտակցութիւնը՝ իբրեւ բաղադրիչը իմացութեան: Այս մասին հոս պիտի չխորանանք: Թերեւս աւելի ուշ: Ահա այս կէտը չհասկնալն է հետագայի երկդարնոց իմաստակաբանական աղբը ծնող աղբերը: Նոյնիսկ երբ Փիխտէ կը խաւսի երկու իրականութիւններու մասին, ան նկատի չունի տարբաժանեալ իրականութիւններ, այլ տարրորոշեալ իրականութիւններ: Իսկ Փիխտէի Ես-ին անհատապաշտութիւն վերագրողները կամ ատկէ անհատապաշտական գաղափարախաւսութիւններ բխեցնողները ոչ թէ սոսկ սրբազրելի սխալով մը հասկցած են Փիխտէն, այլ գլխիվայր ըմբռնած են անոր բովանդակ իմաստասիրութիւնը:

Ինչ կը նշանակէ, ուրեմն, Ես-ի ինքզինքին հայեցումը, Ես-ին ինքնագիտակցութիւնը: Հոս է ահա բանալին: Ունենալ ինքնագիտակցութիւն՝ կը նշանակէ, որ հայեցողն ու հայեցուողը նոյնն են: Հայեցողն ու հայեցման իրը նոյնն են: Ենթական եւ առարկան նոյնն են: Հոս է այս երկու աշխարհները իրարու կապող աւղակը: Այդ աւղակը Ես-ն է, բացարձակ Ես-ը, ոչ թէ փորձառական՝ կեանքի մէջ մեզի հանդիպող պարագայական, առաւրէական Ես-ը, որուն իմաստասիրութիւնը պիտի փորձէր ընել Հեյդեգգեր եւ ապա զղջար, որ սխալ ելակէտ ունեցած էր իր ուսուցիչին պատճառաւ, — ուսուցիչ՝ հոս անուղղակի իմաստով, Հեյդեգգեր աշխատանքային աւգնականն էր Հիւսսերլի եւ ոչ թէ անոր ուսանողը, բայց տարիներով համակուած էր անոր իմաստասիրութեամբ. տեղ մը կը նշէ, թէ անոր գլխաւոր տեսական գործը իր սեղանին առաւրեայ մասն էր, — ու ապա կեանքին երկրորդ կէսը յատկացնէր առաջին կէսին ընթացքին գործած սխալները ուղղելուն: Գոյութենապաշտները, ինչպէս եւ փռանսական ամբողջ շարք մը իբրեւ իմաստասիրութիւն ընկալուող իմաստակութիւններ, կը սերին Հեյդեգգերի իմաստասիրութեան այս առաջին՝ հին ու անվերաձեւեալ կէսէն:

Ժամանակին կը զրուցէինք կաթողիկէ վարդապետի մը հետ, որ շատ հարազատ անձ էր մեզի համար, Լոս Անջելէսի իմացական ու հոգեւոր անապատին մէջ առկայծող ճրագ մը: Կարդացած էր

մեր մէկ գիրքը եւ ըսած՝ առանց բառ մը փոխելու հրատարակէ։ Կը զանգատէր իրենց համայնքէն իբրեւ աստուածաբան հանդէս եկող մտաւորականի մը գործին մասին։ Իրեն ըսինք, որ այդ մարդը, որուն մեր նիւթերը դրկած էինք՝ զինք մարդ կարծելով, մեր զաղափարը գողնալով քանի մը ամիսէն թռաւ Հայաստան, որպէսզի ասոր հիմամբ գիտական աւարտածառ պատրաստէ, եւ վերջերս ալ հեռուստատեսութեամբ հանդէս եկաւ՝ բառացիաւրէն կրկնելով մեր գործի նախնական խմբագրութեան մէջ եղած սխալները եւ նոյն ատեն մեզ «Հակաքրիստոս»-ը անուանելով՝ ափսոսալով, որ Հակաքրիստոսը առաջին քրիստոնեայ ազգին մէջ ծնած է ու եզրափակելով՝ «գոնէ այլ տեղ ծնէր»։ Այս վարդապետն էր, որ ժպտալով յուշեց մեզի «առաջին խմբագրութեան» ի վերայ կատարուած գողութեան միտքը։ Այս բոլոր փռանսացի իմաստասէրներն ալ այս գողէն շատ տարբեր բան մը չեն։ Հեյդեգգերի «առաջին խմբագրութիւնը» որո՞ճացողները։ Անոնց լորձնաշուրթն հետեւող դասախաւաններու համալսարանական բանակներն ու բանակուհիները՝ ձեր ուղեղը լուացող իմաստականերու եւ իմաստակուհիներու փաղանգներ։

Ես-ը թէ՛ ենթակայ է եւ թէ՛ իր։ Փիխտէ դէռ աւելի կ'ընդհանրացնէ քիչ առաջ յայտնուած միտքը։ Հոսկէ կը բխի այն, որ առարկայականութիւնը գիտակցութեան վերաբերող բան մըն է, այսինքն՝ է ենթակայական բան մը։ Փիխտէ այս միտքը քանի մը տեղ կը յայտնէ, սակայն շատ չի խորանար մէջը։ Եթէ բանի մը մասին խաւած է այլուր, յաճախ անհրաժեշտ չի գտներ ըսածը լուսաբանելու կրկին։ Բայց առանց լուսաբանութեան՝ երբեմն կարելի կը դառնայ դիւրաւ իյնալ անոր ըսածին մէջէն բոլորովին այլ իմաստասիրութիւն մը սերելու որոգայթը։

Առարկայականութիւնը մտային երեւոյթ է։ Ուստի առարկայականութիւնը ենթակայականութիւն է։ Եթէ կարենաք այս ըսուածին տակէն ելլել, «Երզնկայի» «Դարուս Մարդը» տիտղոսը կու տանք ձեզի։ Բայց հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան երկրորդ բանալին։ Միաժամանակ՝ ենթակայականութիւնը առարկայականութիւն է։ Փիխտէ այս երկու միտքերն ալ կու տայ եւ ասոնց անքակտելիութեան մէջ կը տեսնէ բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութեան մեծագոյն սխալին լուծումը։ Եւ ահա ան այդ լուծումը ունի։ Ես-ը։ Բացարձակ Ես-ը։ Որ աւղակն է այդ երկու ենթադրեալ աշխարհներուն, որոնք իրողութեան մէջ մէկ են։ Եւ այս մէկութիւնն է ասոնց անտարանջատելիութեան գրաւականը, կրնանք ըսել՝ այս մէկութիւնը հոմանիշն է երկուքին։ Չկայ երկու աշխարհ՝ առարկայական եւ ենթակայական։ Աշխարհը մէկ է եւ այդ մէկութիւնը միայն ու միայն Ես-ին, բացարձակ Ես-ին միջոցաւ է, որ կարելի է ըմբռնել։ Ես-ը այդ երկու ենթադրեալ, բայց իրենք-իրենց-մէջ առանձինս անգոյ աշխարհները միացնող կէտն է, մեր փնտռած դաշտը։ Ուրեմն «երկու աշխարհներու» նշեալ ընկալումը գիտակցական սխալ մըն է, որ թափանցած է ողջ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ։ Այս սխալէն փրկութեան միակ

Ճանապարհը բացարձակ ես-ն է: Ուզես գլուխդ հազար պատի զարկ՝ ըրածդ պիտի ըլլայ իմաստակութիւն, եթէ չես գիտակցիր այս իրողութեան:

Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան մեկնակէտը:

Բայց ոչ հանգրուանը: Թերեւս հանգրուանը, բայց ոչ աւարտը:

Եւ անոր իմաստասիրութեան վերաբերող դարաւոր շփոթը կը սերի այդ երկրորդ չիրականութենէն՝ մեկնակէտը աւարտակէտի հետ շփոթող: Բոլոր անոնք, որոնք ես-ը կը համարեն Փիխտէի իմաստասիրութեան աւարտակէտը, վիպապաշտներն ու առարկայապաշտները ի ներ առեալ, ոչ մէկ բան հասկցած են անոր իմաստասիրութենէն: Նոյնիսկ Հեգել, կը թուի, լաւ չէ հասկցած այս հիմնարար կէտը: Վիպապաշտ շարժումը, պատմական առարկայապաշտութիւնը, Արեւմտեան եսապաշտական գաղափարախաւսութիւնները բոլորը ի չիք պիտի դառնային, եթէ հասկցած եւ իրենց մեկնակէտը դարձուցած ըլլային Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Սա է այն կարեւոր պատճառներէն մէկը, որ այս մարդիկ, իրենց աշխարհահռչակ իմաստակութեանց դասախաւսներով հանդերձ, սուր ու վիրաւորական եւ յաճախ կատարելապէս տգէտ «հիմնաւորումներով» «կը մերժեն» Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կամ թէ ըստ իրենց որդեգրած ու իմաստասիրութեամբ «անդրանցական տեսլապաշտութիւնը» թէ այդ կարգի իմաստասիրութիւնները՝ առանց նոյնիսկ կարդացած ըլլալու Փիխտէի գործերը: Քանզի անոր իմաստասիրութեան ընդունումը նաեւ ի դերեւ պիտի հանէր իրենց մոգոնած ու ատով ակադեմական ողջ աշխարհը ողողած իմաստակութիւնները եւ ի ցոյց դնէր իրենց ապիկարութիւնն ու տգիտութիւնը: Ուստի՝ գաղափարախաւսապէս կը մերժեն՝ առանց ոչ իսկ դոյզն բան հասկցած ըլլալու այդ իմաստասիրութենէն: Փիխտէ գիծ պիտի քաշէր մեր երկու դարու պատմութեան վրայ՝ զայդ համարելով թերիմացութիւն թերիմացութեանց: Կորուստ մարդու եղելութենականութեան ճանապարհին վրայ: Եւ այդ կորուստը կրնայ առաջնորդել մարդու ինքնակործանման ու անկացման:

Ահա հոս կու գանք բարոյաբանութեան խնդիրին: Բարոյաբանութիւնը ոչ միայն ես-երու, փորձառական ես-երու պատմութիւնն է, այլեւ բացարձակ ես-ին պատմութիւնը: Ոչ սոսկ անցեալի մարդաբանական պատմութիւն մը, այլեւ ապագայի մարդակերտական պատմութիւն մը: Այլեւ՝ պատմութիւնը: Այդ փորձառական ես-երու պատմութեան ընթացքը կանխորոշուած է արէնքներով, որոնց առաջինն է ազատութեան գերյղացքը: Բարոյաբանութիւնը քաղաքական իմաստասիրութեան եւ կրանքի ոլորտները իրարու ազուցող ոլորտն է, որ եւ ի մի կը բերէ այս երեք ոլորտները՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոլորտին ներքոյ: Չորրորդը, գիտենք արդէն, որ գիտութեան ոլորտն է: Նշեալ երեք ոլորտները կարելի է դիտել նաեւ իբրեւ շերտեր, բան մը, որ պիտի ընեն Ի. դարու գերմանացի էսապաշտներէն ոմանք:

Մինչ այդ հոս անհրաժեշտ է ընել դիտարկում մը, զոր ցարդ

վերապահած էինք Կանտի իմաստասիրութեան, քանզի Փիխտէ ուղղակի Կանտի իմաստասիրութեան է, որ կը պատասխանէր: Սա կայն գոնէ արդի իմաստասիրութեան մէջ այս խնդիրը կը սերի Դեսկարտէսէն:

Դեսկարտէս կասկածի տակ կ'առնէր ամէն բան: Եւ հերթաւ կանաւրէն իր իւրաքանչիւր իմացածը համարելով կասկածելի՝ կը յանգէր այն եզրակացութեան, թէ միակ վստահելի բանը, որ մարդ կրնայ գիտնալ, իր գոյութիւնն է, որ եւ է՝ իր գիտակցութեան գոյութիւնը: Փիխտէի եզրերով՝ Ես-ին ինքնագիտակցութիւնը: Սա միակ անուրանալիարէն հաստատելի բանն է: Ինչո՞ւ: Քանզի եթէ գիտակցութիւնը ինքզինքն ուրանայ, ապա պէտք ունի բանի մը, որ այդ ուրացումը կը կատարէ: Եւ այդ բանը ճիշդ ինքն նոյն գիտակցութիւնն է: Փիխտէ թերեւս ըսէր՝ գիտակցութիւնը, այդպիսի սեռ, ինքզինքին կը վերադառնայ ժխտականաւրէն: Անուրանալի է գիտակցութեան գոյութիւնը: Սա ընդունելի դրոյթ է: Ամբողջ խընդիրը անոր մէջ է, որ Դեսկարտէս, հոսկէ մեկնելով, կը յայտադրէ արտաքին աշխարհի մը գոյութիւնը եւ Աստուծոյ գոյութիւնը՝ իմաստասիրական խախտւոյ մատեցումներով:

Այսինքն՝ հաստատուն մեկնակէտէ մը սկսելով՝ կը փորձէ հաստատել իր նախապաշարումները: Այս կարեւորագոյն հաստատումները Փիխտէ պատուհանէն դուրս պիտի շարտէր՝ Դեսկարտէսն ալ հետը: Բոլորը անընդունելի եւ անհաստատ եզրայանգումներ են: Եւ հոս է ողջ իմաստասիրութիւնը փակուղի մտցնող խնդիրը. արտաքին աշխարհի մը եւ ապա Աստուծոյ մը յայտադրումը ընելը՝ առանց որեւէ հիմքի: Կանտ պիտի շրջանցէր այս խնդիրը՝ ըսելով, որ կայ ինքն-իր-մէջ թէ ինքն-իրեամբ գոյ բան մը, զոր շատեր պիտի հասկնան իբրեւ էութիւն, շատեր իբրեւ Աստուած՝ իւրաքանչիւրը ըստ իր նախապաշարումներուն, սակայն, պիտի ըսէր Կանտ, այդ ինքն-իրեամբ գոյին մասին, որուն արտայայտութիւնն է մեր աշխարհը, երեւոյթներու աշխարհը, ոչ թէ ոչ մէկ բան գիտենք, այլ նոյնիսկ ոչ մէկ բան երբեւէ կը կարենանք գիտնալ: Իսկ սա մտային անհրաժեշտ երեւոյթ է: Ինքն-իրեամբ-գոյի «մըտային», այն է՝ ոչ հաբանական, երեւոյթ ըլլալուն վրայ Փիխտէ մեծ ուշադրութիւն կը դարձնէ, բան մը, որ վրիպած էր շատերու աչքէն: Կանտի իմաստասիրութեան մէջ այս տարբերակումը կը կատարուի իբրեւ «կայական» եւ «մտավարչական» մարտավարութիւն: Քիչ առաջ մէջբերուածը մտավարչականն է: Իւրաքանչիւր Կանտի մասնագէտ կը խաւի այս երկուութեան մասին՝ ցոյց տալով նիւթին իր տիրապետումը: Գեղեցիկ բառեր են եւ լատպաւորութիւն կը թողեն: Շատ չքննադատենք, որպէսզի արին մէկը մենք ալ չիյնանք նոյն դրութեան մէջ: Հոս Կանտ ձեւով մը աւճիքը կ'ազատէ բողոքական հաւատաքննութենէն, քանզի բաց կը թողէ այդ դաշտը: Չենք կրնար գիտնալ: Բայց կայ: Աւելի ճիշդ՝ կարծէք կայ: Թէ Կանտ իրաւք ինչ կը մտածէր սա ըսելով՝ աւելի դժուար է գիտնալը: Ինչպէս որ դժուար է Պղատոնի շատ մը միտքերը հասկնալը: Կրնայ թուիլ, թէ ան ճիշդ իր ըսածն ալ

ի նկատ ունէր:

Այնուամենայնիւ Փիխտէ մէկ այլ բան կ'ըսէ՝ համարելով, որ թէ՛ Կանտ եւ թէ՛ անկէ առաջ Դեսկարտէս իրենց իմաստասիրութիւններով փակուղի մտցուցած են իմաստասիրութիւնը: Անոնք, այդպիսեալ, պատճառ դարձած են մարդ արարածի միտքի պատմութեան մեծագոյն նախապաշարումի, — որ է՝ երկու աշխարհներու զառանցանքը, — «իմաստասիրականացումին»:

Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ահա այս անհիմն ենթադրութիւնն է, որ կը հերքէ: Նախապաշարում մը, որ բացարձակապէս ոչ մէկ հիմք ունի: Իսկ այս հերքումը կարելի է ընել, այն է՝ մարդկութիւնը փրկել զայն կլանած հազարամեակներու թելփռմացութեանց ճիրաններէն՝ սոսկ ըմբռնելով բացարձակ Ես-ին իրողութիւնը, ուր այդ ենթադրեալ «ենթակայական» եւ «առարկայական» կոչուած թելըմբռնումները կը չքանան: Ես-ը, բացարձակ Ես-ը այն հիմնական խարիսխն է, է միակ խարիսխը, ուրկէ կրնայ թռիչք առնել որեւէ իմաստասիրութիւն:

Ինչ է ճիշդ այս կապը, որ կը միացնէ այս երկու առ այդ իրարմէ անկախ կարծուած աշխարհները: Ինչպիսեալ է, որ ատոնք կը նոյնանան: Հոս է եւ բարոյաբանութեան բանալին: Եւ ոչ միայն բարոյաբանութեան բանալին մարդ արարածին համար, այլեւ ո՛րեւէ ինքնագիտակցութիւն ունեցող էակի համար: Փիխտէ չի բռներ այս ճամբան՝ հակառակ որ անոր անդրանցական իմաստասիրութեան նպատակն իսկ ատիկա կը թելադրէ ու ան տարբեր առիթներով կը նշէ, թէ անդրանցական իմաստասիրութեան նպատակը տեսական այդ բացարձակ հիմքերը գտնելն է: Սակայն անոր իմաստասիրութենէն դիւրաւ կարելի է սերել համատիեզերական բարոյաբանութեան հիմնարար դրոյթներ: Անդրանցականութիւնը, իրողութեան մէջ, ատիկա՛ կը նշանակէ: Եթէ այդ մէկը ընէք, վստահ եղէք, որ մեծ իմաստասէր մը պիտի համարուիք: Մեր նպատակը ձեր ճամբան հարթելն է, որպէսզի կարենաք ստեղծել Արեւմտահայքը, Հայքը՝ իբրեւ մարդկութեան նոր քաղաքակրթութեան առանցք: Եւ Հայքը վերածէք տիեզերական յաւիտենական քաղաքակրթութեան մը խարիսխին:

Արդ, Ես-ին գիտակցութիւնը ունի երկու բաղադրիչ: Առաջինը՝ այն ընկալումներն են, զորս Ես-ը արտաքին աշխարհէն կը ստանայ՝ ատոնց տալով կերպարանք եւ ընդհանրութիւն: Սա գիտութեան ոլորտն է: Երկրորդը՝ այն յղացքներն են, որոնք կը ձեւաւորուին Ես-ն մէջ եւ որոնց թիրախը արտաքին աշխարհն է: Հոս է Փիխտէի կարեւորագոյն միտքերէն մէկը: Ես-ը ոչ միայն դուրսէն տպաւորութիւն հաւաքող կազմած մըն է, այլ դուրսին վրայ իր յղացքներով ազդող էութիւն մը: Ես-ը գործունէական Ես է: Է Ես արարական: Առանց գործունէականութեան, առանց արարականութեան՝ Ես-ը անպատկերելի է: Արարականութիւնը հիմքն է Ես-ի գոյութեան: Առանց այս արարականութեան, որ կը բխի ազատութեան գերսկզբունքէն, Ես գոյութիւն չունի: Ես-ը կամ արարական Ես է եւ կամ բոլորովին Ես չէ: Չի կրնար Ես գոյութիւն ունե-

նալ՝ առանց արարականութեան: Ըմբռնելի չէ նոյնիսկ: Իսկ արարականութիւնը իր հերթին աւելին մէջ եղած բան մը չէ: Արարականութեան համար անհրաժեշտ է աշխարհ մը, ուր Ես-ը կ'արարէ: Սա է Փիխտէի լաւ չհասկցուած արարականութեան յղացքի միտք բանին: Ես-ը անհրաժեշտաբար արարական Ես է: Իսկ արարականութիւնը անհրաժեշտաբար բանի մը առնչուող գործունէականութիւն է, ուստի ունի նպատակ: Աւրինակը «Կատարած Մարդոյ»-ին մէջ տուինք: Նոյնիսկ եթէ գաւաթ մը ջուր պիտի խըմես, ատիկա ընելը նպատակ պիտի դնես, կամքը պիտի ունենաս ատիկա ընելու, այդ նպատակը իրագործելու: Այս բոլոր յղացքները՝ ազատութիւն, արարականութիւն, նպատակ, կամք, անտարանջատելի են իրարմէ: Ի դէպ՝ չշփոթել «գործունէականութիւնը» «գործնականութեան» հետ: Վերջինս բոլորովին այլ, առաւելական իմաստ ունի: Գործունէականութիւնը ըմբռնել իբրեւ արարականութիւն: Գործունէականութիւնը չի կրնար արարական բաղադրիչ չունենալ, այլ էաբար է՝ այդ արարումն ինքն: Այս երկու եզրերուն յարաբերական տարբերակումը մենք է, որ կ'ընենք՝ ըստ համագրոյթին: Փիխտէ մէկ եզր կը գործածէ:

Ուրեմն Ես-ը սոսկ արտաքին աշխարհէն եկող տպաւորութիւններուն պատկերացումները կազմող Ես մը չէ, այլ նպատակ դնող եւ արտաքին աշխարհին վրայ ազդող Ես մըն է: Ես-ը պատկերացումներու շտեմարան մը չէ սոսկ: Հոս է իմաստասիրական բուն սխալին աղբերը: Կրնանք ըսել, թէեւ որոշ վերապահութեամբ մը, որ այդ «արտաքին աշխարհ» կոչուածը ինքն Ես-ի որոշումներուն ու ատոնցմէ բխող հետեւանքներուն շտեմարանն է: Հոս կը միանան այս երկու՝ առ այդր «առարկայական» եւ «ենթաւայական» կոչուած աշխարհները, եւ այդ միութեան միակ աւղակը Ես-ն է:

ԲՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԷՆ ՍԵՐՈՂ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏԸ

Իմացութեանց համատեսաբանութեան չորս ենթոլորտներէն երեքին կապը ահա այս հակադարձ, ինքնիշխանաբար հակադարձ, Ես-ի յանգընթացային գործունէութիւնն է՝ գործունէականը: Չորրորդը՝ կրատրականը, կը վերաբերի գիտութեան:

Գործունէականին առաջին ոլորտը քաղաքագիտութիւնն է՝ աւրէնքը: Երկրորդը՝ բարոյաբանութիւնը: Հոսկէ կը սկսի բարոյաբանութեան ոլորտին տեսաբանութիւնը:

Որեւէ գործունէութիւն ծաւալելու համար Ես-ը կը բախի հակադարձութեան: Սա էաբանական հակադարձութիւն է եւ ոչ թէ մարդկային, թէեւ մարդկայինը ներառեալ է ատոր մէջ: Եթէ քարը պիտի ձեւափոխես, ապա քարը կամքիդ դէմ կը կենայ: Քու մտածելովդ, թէ քարը պիտի ձեւափոխես, քարը չի ձեւափոխուիր՝ ուզես հազար տարի մտածէ: Ո՛չ ալ լեռը կը տեղափոխուի, ուզես բեր հազար տարի մտածէ: Փիխտէի գործերը հաւատաքնական քննադատութեան ենթարկողներուն միտքէն անխուսափելիարէն պիտի անցնէր՝ «ուրեմն դուն կ'ըսես, թէ մեր կրանքին հիմնա-

դիրը՝ մեր Աստուածը, Որդին Աստուծոն, ստախա՛ւս է. ետի՛ն զնա՛ Սատանայ»։ Յամենայն դէպս։ Քարը դէմ է որեւէ դուրսէն եկող արարքի։ Սա բովանդակ գոյոյթի էութիւնն է։ Հակադարձութիւնը անտարադրելի է գործունէականէն։ Եթէ կայ գործունէութիւն, ուրեմն կայ հակադարձութիւն։

Այս հակադարձութիւնը կ'ըմբռնենք իբրեւ նիւթ կամ իբրեւ գոյոյթ։ Արդ, նիւթը, գոյոյթը ես-ի գործունէութեան հակադարձող ոյժին ընկալումն է ես-ի գիտակցութեան մէջ։ Ուստի ասկէ չենք կրնար ատոր առարկայականութիւն շնորհել՝ ըսելով՝ կայ բան մը դուրսը, որ առարկայական է եւ այդ բանը նիւթն է։ Բան մը կայ, բայց այդ բանին մեր տուած յղացքները՝ նիւթ, գոյոյթ, բաւարար հիմնաւորուած յղացքներ չեն եւ անտարադրելի են ես-ի գիտակցութենէն։ Մէկ բան որոշ է. կայ ես-ի ազատութենէն բխող գործունէութեան որոշում մը եւ միաժամանակ այդ գործունէութեան հակադարձող իրականութիւն մը։

Այս հակադարձութիւնը, ի հեծուկս ես-ին, կու գայ ոչ միայն Բնութենէն, Աշխարհէն, Տիեզերքէն, այլեւ այլ ես-երէ, որոնք ունին իրենց ազատութենէն բխող իրենց որոշումները, որոնք ալ ազդեցութիւն ունին նոյն այն Աշխարհին վրայ, որոյ ի մէջ է ես-ը։ Եւ ինչպէս որ հոսկէ կը ծնի արէնքը՝ իբրեւ ես-երուն միջեւ յարաբերութիւնները կարգաւորող ոլորտ, նոյնպէս ալ, համընթացաւրէն, բայց մանաւանդ արէնքէն ետք, կը ծնի բարոյաբանութեան ոլորտը, ոլորտ մը, որ այդ յարաբերութիւնները բացասական յարաբերութիւններէ դրական յարաբերութիւններու կը վերածէ. այսինքն՝ իւրաքանչիւր ես իւրաքանչիւր այլ ես-ի իրաւունքներուն անհրաժեշտաւրէն ճանաչում պարտադրող արէնքի ոլորտին միջոցաւ, — իսկ այդ ճանաչումը տեղի կ'ունենայ ես-ի՝ ինքն իր իրաւունքներուն սահմանափակումով, — անցում կատարելով այդ ես-երուն միջեւ միութիւն ստեղծող ոլորտը, արայեական ոլորտը, որ բարոյաբանութեան ոլորտն է։ Մինչ արէնքը կ'ըսէ՝ այսինչ բանը մի ըներ, բարոյաբանութիւնը կ'ըսէ՝ այնինչ բանը ըրէ։ Արէնքը չի՛ կրնար ըսել՝ այնինչ բանը ըրէ. այդ բանը ըսողը միայն բարոյաբանութիւնը կրնայ ըլլալ, ոչ թէ արէնքը։ Այս իմաստով է, որ արէնքը «բացասական» ոլորտ է, մինչդեռ բարոյաբանութիւնը «դրական»։

Նոյնիսկ արէնքի առերեւոյթ իբրեւ դրական ենթադրուող մասը խորքին մէջ բացասական է։ Աւրինակ, արէնքը կրնայ հազար էջ «դրական» հաստատումներ կատարել, որ պարտին բանակ ծառայել։ Սա առերեւոյթ նման է բարոյական արէնքի հրամայականին, որ կ'ըսէ՝ ըրէ։ Սակայն խորքին մէջ բացասական է ու ատոր պատգամը մէկ է. «մի՛ փախչիր ծառայելէ» կամ «մի՛ փախչիր բանակէն»։ Եթէ փախչիս, ահա այս ու այս պատիժներուն ենթակայ ես։ Սոսկ բարոյաբանութեան ձայնն է, որ դրական հրահանգ կու տայ ես-ին՝ «ծառայէ», «քաղաքացիական պարտքդ կատարէ»։ Բարոյաբանութեան ձայնը կրնայ առերեւոյթ բացասական թուիլ՝ «մի՛ փախչիր», սակայն խորքին մէջ դրական է.

բարոյաբանութիւնը պատիժ չի սահմաներ քեզի դէմ, մինչդեռ արեւնքը կը սահմանէ: Բարոյաբանութիւնը ունի այլ աղբեր՝ խիղճը, ոչ թէ արեւնքը: Արեւնքը այն միջնորդ ոլորտն է, որ բնադրեալ եւր կը կապէ բարոյական եւին՝ զայն անցընելով իր՝ արեւնքի միջին դաշտէն թէ ոլորտէն:

Ուրեմն բարոյաբանութիւնը, ինչպէս որ արեւնքի եւ իրաւունքի ոլորտը, եւէն ընթացք առնող եւ դէպի դուրս տարածուող ոլորտ մըն է: Այդ ընդարձակումը ի վերջոյ պիտի պարուրէ բովանդակ մարդկութիւնը: Սակայն խարիսխը եւն է, բացարձակ եւր: Իմաստասիրութիւնը առ այդը այս խնդիրին գիտականութեան վրայ ուշադրութիւն սեւեռած չէ: Չմոռնանք, որ «գիտականութիւն» ըսելով՝ Փիլիսոփայ առհասարակ նկատի ունի համակարգուած տեսաբանական ուսումնասիրութիւնը, որ որեւէ կապ չունի մեր արեւրու ընկերաբանութեան եւ հոգեբանութեան բնագաւառներուն մէջ կիրարկուող եւ իբրեւ «գիտականութիւն» մատուցուող ձեւակարգաբանութիւններուն հետ: Երբ ան կը խաւի մեր արեւրուն իբրեւ գիտութիւն ընկալուող բնագաւառներուն մասին, այն է՝ «բնական» գիտութիւններուն, կը գործածէ «տեսութիւն» կամ «տեսական իմացութիւն» եզրը: Այս եզրը ունի իր տրամաբանութիւնը, որ տալաւն ընկալելի է: Ինչո՞ւ «տեսական իմացութիւն»: Քանզի կրաւորական իմացութիւններու մասին է ոլորտը: Երբ կ'ուզես հասկընալ, թէ արդեւք Արեւը Երկիրին շուրջը կը դառնայ, թէ Երկիրը Արեւուն, — բան մը, որ Աստուծոյ Միածին Ստախաւսը չէր կրցած հասկնալ, — ատիկա չես ըներ, որպէսզի Բնութեան արեւնքը փոխես ու ստիպես Արեւուն, որ ճամբան փոխէ եւ փոխարէնը ինքն դառնայ Երկիրին շուրջը: Այդ մէկը, յամենայն դէպս, տեսական իմացութեան ոլորտը չէ, այլ, եթէ բացառիկ մեծահոգութեամբ մը վերաբերինք, կրնայ մաս կազմել ճարտարագիտութեան ոլորտին՝ կիրառական ենթագիտութիւններու ոլորտին:

Արդ, տեսական իմացութեան ոլորտը կրաւորական իմացութեանց ոլորտն է, մինչդեռ բարոյաբանութիւնը գործունէական իմացութեանց երեք ոլորտներէն մէկն է եւ միջանկեալ դիրք կը գրաւէ արեւնքի եւ կրաւնքի ոլորտներուն միջեւ:

Մինչ տեսական իմացութեան ոլորտը իբրեւ «արտաքին» ըմբռնուող աշխարհին արինաչափութիւնները մեզի կը պարզէ՝ արտաքինը վերածելով ներքինի, մեւս երեք ոլորտները կ'ընթանան հակառակ ուղղութեամբ՝ ներքինը վերածելով արտաքինի: Առաջինին պարագային «արտաքինը» կը վերածուի «ներքին» ներկայացումի մը, մինչդեռ երկրորդին պարագային «ներքին» յըղացքը կը վերածուի «արտաքին» իրականութեան մը: Ուրեմն բարոյաբանութիւնը գործ ունի իրականութեան հետ, աշխարհի մը հետ, որ մեզմէ դուրս է, թէեւ մենք անկէ դուրս չենք: Եւ սա է կարեւորը, որ յաճախ կ'անգիտացուի՝ խեղաթելելով Փիլիսոփայի իմաստասիրութիւնը: Մենք անկէ դուրս չենք: Չկայ էական արեւն արտաքինը: Եւ եթէ մենք անկէ դուրս չենք, ապա մեր «ներքին» կոչածը «արտաքին»-ին անքակտելի մասն է: Այդ ներքինը

չի կրնար բանիլ նշեալ «արտաքին» կոչուածէն տարբեր արեւելեաններով: Այդ արեւելեանները բանականութեան արեւելեաններն են, որոնք կը բովանդակեն գոյադաշտը: Որոյ ի մէջ է, որ մարդ կը գոյաւորուի, եւ ահա մարդուն միջոցաւ Բնութիւնը կը վերադառնայ ինքզինքին: Բանականութիւնը կը վերադառնայ ինքզինքին: Մարդ բանական արարած է եւ բանականութեան արեւելեաններով կը բանի: Եթէ կայ հազար մարդ մեր շուրջը, այդ հազարը հազար արեւելքով չէ, որ կը բանի, այլ մէկ էական արեւելքով: Հոս խաւաքը չի վերաբերիր իմացութեանց համատեսաբանութեան արեւելքի ենթոյրտին պատկանող կիրառական մանրամասնութեանց, այլ բանականութեան գերարեւելեաններուն: Կոշտ ըսած՝ եթէ մէկու մը ապտակ մը զարնես, ակնկալէ, որ ապտակ մըն ալ երեսիդ իջնէ:

Փիլիսոփայ այս գաղափարին վրայ է, որ հետագային Հեգել պիտի խարսխէ իր իմաստասիրութիւնը: Կրնանք առանց չափազանցութեան հաստատել, որ առանց Փիլիսոփայի՝ Հեգել գոյութիւն չէր ունենար: Հեգել, սակայն, խորացնելով այս միտքը, նոր ճանապարհ պիտի բանայ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, որ նշանակէ՝ մարդու միտքի՝ իմացականութեան պատմութեան մէջ: Փիլիսոփայ կառչած ըլլալով Կանտի իմաստասիրութեան, թէեւ արմատապէս վերափոխած այդ իմաստասիրութեան հիմնարար ըմբռնումները, տակաւին մասամբ կը մնայ տուեալ իմաստասիրութեան ոլորտին մէջ: Ինչ որ պէտք չէ հասկնալ այնպէս, թէ այդ պատճառաւ անոր իմաստասիրութիւնը նուազ արժէք ունի: Բոլորովին:

Իմաստասիրութեան պատմութեան հեղինակներու անբուժելի հիւանդութիւններէն մէկն է ասիկա: Միշտ «նորութիւն» կը փնտռեն: Եւ հոն ուր արմատական նորութիւն չեն տեսներ, կ'արհամարհեն: Ասոր համին անգամ մը նայեցանք, երթանք հիմա Աբու Խտրային ճաշարանը, ուրիշ բան մը ուտենք. անոր «պուզան» համով է: Իրիկունն ալ Դամասկոս կ'երթանք, «պարագի» կ'ուտենք: Հոս-հոն թափառող միտքի զբաւաշրջիկներ: Ապրով, ինչ համով է. խելքդ կը թռցնես: Ի դէպ՝ Փիլիսոփայ վերոնշեալ այն միտքը, թէ մենք մեր յղացքներով կը ձեւափոխենք Աշխարհը, մանաւանդ անոր մատուցած խորքային ընկալումը այս գաղափարին, ըստ երեւոյթին, նորութիւն է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ: Նկատի ունենանք Աշխարհը մեծատառ. այն աշխարհը, որուն առայնր յղում կատարած ենք իբրեւ բացարձակ՝ զմեզ պայմանաւորող արտաքինը: Թէ այս ձեւաւորումը ի վերջոյ ինչի կը յանգի, դժուար է ըսել: Արդեւք կը յանգի՞ բանականութեան տիեզերական արեւելեանները ձեւափոխելուն: Փիլիսոփայ պիտի ըսէ՝ ոչ: Այս ենթադրեալ «ոչ»-ին մէջ է անդրանցականութեան բանալին եւ միաժամանակ արժէքը: Հեղեգգեր պիտի ըսեր, թէ այդ ձեւափոխումը արդիւնք է էաբանական իրականութեան մը՝ ճարտարագիտութեան անխուսափելիութեան: Հետեւանք: Կրնայ եւ ըլլալ մարդուն անէացումը: Մարդ տեսակին անէացումը: Հոս է առաջին իսկ կարեւորութիւնը

ձեր մէջ իմաստասիրական մտածումի մշակումին: Հոսկէ՛ է, որ պիտի ստեղծէք Հայքը: Աստուած չընէ միայն, որ սա «համահայկական» հոգածութեան արժանանայ:

Քանի որ փակագիծը բացինք, սա ալ ըսենք, որ գայթաղկութիւնը մի՛ ունենաք ձեր ամէն տեսածը նորութիւն համարելու, երբ աւր մը դուք ալ ձեր կարգին գրէք աւելի լաւ իմաստասիրական գիրքեր՝ հարստացնելով հայ մշակոյթը: Այդ ձեր յայտարարած «նորութիւնը» կրնայ նորութիւն ըլլալ սոսկ ձեզի՛ համար: Ոչ ալ բացառապէս վստահեցէք մեծ հեղինակութիւններու կարծիքներուն այս առումով: Ի հարկէ նկատի պէտք է ունենաք այդպիսի մարդոց կարծիքները, որոնք գոնէ տուեալ պահուն տասն անգամ աւելի լաւ կը ճանչնան իրենց բնագաւառը, քան դուք: Սակայն թուիմալի պէս մի՛ կրկնէք անոնց ըսածը: Սա կրնանք ձեզի վստահեցնել: Մեծագոյն հեղինակութիւններու գործերուն մէջ բազում բան կայ բացայայտաւրէն սխալ: Ոչ ալ պիտի ուզէիք, որ արին մէկը մէկն ու մէկը սլքտալով մատենայ ձեզի՛ ըսելով՝ «տիար Բարթողոմէոս, դուք կ'ըսէք, թէ սա առաջին դէպքն է մարդկային պատմութեան մէջ, ուր այսպիսի գաղափար մը արձանագրուած է. ինչ կարծիքի էք այս ձեռքս ինկած էջին մասին. պատճենահանեցի, որպէսզի ցոյց տամ. 600 տարի առաջ գրուած ասանկ բան մը կայ»: Այդ պահուն, եթէ ձեր սխալը չընդունիք եւ սրտանց, ոչ թէ ձեւական, այլ ձեր ողջ հոգիով, ոչ թէ դերասանութեամբ, ներողութիւն չիսնդրէք, այլ մեծ-մեծ թռցնելու սկսիք, դուք կեղտ էք, տիար Բարթողոմէոս՝ ձեր տեսակի աւելի քան 95 տոկոսին պէս: Բարեբախտաբար կայ մնացեալ 5 տոկոսը, որոյ շնորհիւ է, որ գիտութեան եւ առհասարակ իմացութեան բնագաւառը շնչելի կը դառնայ:

Սա չի նշանակեր, թէ ձեր կարծիքները մի՛ յայտնէք, քանզի այլապէս ոչ մէկ տող կը կարենաք գրել, այլ երբեմն քիչ մը աշալուրջ եղէք ձեր կարծիքներու ձեւակերպման մէջ: Մանաւանդ մի՛ մեծամտանաք՝ ըսելով՝ «մենք առաջինն ենք» կամ «առաջինը այսպիսի միտքեր ունեցողը»: Այդպէս ըսողին ալ երեսին ըսէք՝ «դուք իշուն գլուխն էք»: Այդ անցեալապաշտ խարդախները ձեր ապագան թաղողներն են: Դուք գրեթէ ոչ մէկ բան ունեցած էք անցեալին: Ինչ որ պիտի ունենաք, ասկէ ետք է, որ պիտի ունենաք: Չհամարձակիք առարկել նոյնիսկ, եթէ պատրաստ չէք, որ քարուքանդ ընեմ ձեր ողջ հայեցակէտն ու ինքնարժեւորումը ձեր մասին յաւիտեան: Իսկ այդ մարդիկ, որոնք չես գիտեր, թէ ինչո՞ւ սովորաբար կրթութիւն ստացած, միջին տարիքի ամուսնացած ու չարացած կանայք կ'ըլլան կամ ալ 60-ը անց այրեր, ձեր ապագայի գերեզմանափորներն են:

Ուրեմն բարոյաբանութեան ոլորտը այդ արտաքին թուող, բայց ոչ էապէս արտաքին, ոլորտն է: Մինչ ես-ը տեսական կրաւորական իմացութեանց համակարգերուն միջոցաւ գիտելիք ձեռք կը բերէ այդ աշխարհին մասին, որոյ եւ անքակտելի մասն է ինք, սակայն գործնական իմացութեանց՝ գործունէական, արարական

համակարգերուն միջոցաւ ինքն է, որ կը ներագդէ այդ աշխարհին վրայ, որուն անքակտելի մասն է ինք: Իսկ ինչ կը նշանակէ սա: Ինչ կը նշանակէ ներագդել աշխարհի վրայ: Կը նշանակէ շատ հետաքրքրական բան մը. ստեղծել այդ աշխարհը: Տեսանք արդէն, որ մարդուն առաքելութիւնը այդ աշխարհը ստեղծելն է: Իսկ ինչպէս մարդ կը ստեղծէ այդ աշխարհը: Բազմիցս կրկնեցինք՝ արէնքով, բարոյաբանութեամբ, կրօնքով: Այս հերթականութեամբ: Հակառակը չ'աշխատիր: Հակառակը մայրն է համակ ինքնախաբէութեանց եւ զառանցանաց: Պետականակերտման գաղափարը խարխիւն է Փիխտէի իմաստասիրութեան: Ասոր պատմական պատճառներուն մէջ պիտի չմտնենք: Ատով կրնան զբաղիլ քաղաքական պատմութեան մասնագէտները: Մեզ հոս հետաքրքրողը միտքն է եւ գաղափարին կառոյցը:

Արէնքէն ահաւասիկ կ'անցնինք բարոյաբանութեան ոլորտը: Եւ ոչ միայն բարոյաբանութեան ոլորտը, թէեւ մեր նիւթն է բարոյաբանութիւնը: Կ'անցնինք նաեւ արուեստի ոլորտը, բովանդակ ստեղծագործութեան եւ գեղաբանութեան ոլորտը: Փիխտէի առաջին ցանկութիւններէն մէկը եղած է այս վերջին ոլորտին ուսումնասիրութիւնը, զոր, սակայն, հետագային կարծէք մէկ կողմ կը դնէ: Բնական պիտի ըլլար այս ոլորտին սերումը անոր իմացութեանց համատեսաբանութենէն, քանզի, ինչպէս որ նշած էինք մեր առաջին իսկ հատորի նախաբանին մէջ, այդ ոլորտը, բարոյաբանութեան հետ, արժէքաբանութեան մաս կը կազմէ: Քիչ մը տարաւրինակ կը թուի այն, որ Փիխտէ ոչ միայն չի ձեռնարկեր այս ոլորտին առանձին ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս որ չ'ըներ նաեւ գիտութեան ոլորտին ուսումնասիրութիւնը, այլ սա իբրեւ առանձին ոլորտ չենք ալ տեսներ անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան ընդհանուր կառոյցին մէջ:

Հոս Փիխտէի ըրածը բարոյաբանութեան տեսաբանութիւնն է: Անոր ըրածը, սակայն, բարոյագիտութիւն մը չէ: Անոնք որոնք բարոյագիտութիւն կ'ակնկալեն, գրեթէ ձեռնունայն պիտի վերադառնան այս ճամբորդութենէն: Թէ ինչ են նախապայմանները բարոյաբանութեան ոլորտի ծնունդին: Թէ ինչ է այս ոլորտին նշանակութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան ընդհանուր համակարգին մէջ: Թէ ինչ են այն նախադրեալները, որոնց ի վերայ է կառուցուած բարոյաբանութեան ոլորտը: Թէ ինչ են այն գերարէնքները, որոնցմով կը բանի բարոյաբանութեան ոլորտը: Կըրնանք ըսել, որ այս հարցերը բոլորն ալ անդրբարոյաբանութեան ճեղին կը պատկանին: Նկատողութիւնը ճիշդ ըլլալով հանդերձ՝ կ'ենթադրենք, թէ Փիխտէ պիտի չընդունէր այդպիսի բնութագիր մը, այլ պիտի ըսէր, թէ այս հարցերը կը պատկանին սոսկ իմացութեանց համատեսաբանութեան ոլորտին եւ ատկէ բխելով՝ բարոյաբանութեան ոլորտի տեսական մասին: Քանզի, երբ կ'ըսենք, թէ մաս կը կազմեն անդրբարոյաբանութեան ճեղին, իր արմատէն խզած կ'ըլլանք բարոյաբանութեան ոլորտը: Անդրբարոյաբանութիւնը չունի այն խարխիւր, զոր Փիխտէ կու տայ բարոյա-

բանութեան ոլորտին, այլ սովորաբար առկայ բարոյագիտութիւնները ուսումնասիրող եւ այդ բարոյագիտութիւններուն մէջ տեսական ընդհանրութիւններ որոնող դաշտ մըն է: Փիխտէ պիտի ըսէ՝ նոյնիսկ գիտութիւն չէ, իմացութիւն չէ, չունի որեւէ խարխախ: Այլ անխարխախ բարոյագիտութիւններու հաւաքածոյի մը մէջ առկայ ընդհանրութիւններու որոնում մըն է, որ չի կրնար հասնիլ որեւէ տեղ: Ձախողեալ է ի յառաջագունէ:

Սա կը վերաբերի մանաւանդ մեր դարուն աշխարհահռչակ ակադեմական հրատարակչատուներու կողմէ թաշկինակի տուփի նման արտադրուող եւ բարոյաբանութեան վրայ «անդր» եզրը փակցուցած անհատնում հրատարակութիւններուն: Ժամանակին մենք ալ բան մը կը կարծէինք այդ գիրքերը, ինչ կար-չկար գնեցինք, դրամնիս ալ պարապի գնաց: Ա՛ղբ: Դրամ քաշող եւ ձեր ուղեղները աղբով լուացող ճարտարարուեստ: Գիտութեան ձեր ծարարը շահագործելով՝ ձեր գրպանները պարպող, ձեր ժամանակն ու ապագան կողոպտող եւ ձեր ուղեղները յիմարացնող քրէսխումբի արտաթորանք:

Քիչ առաջ գործածեցինք բառ մը, որոյ մասին չուզեցինք տեղն ու տեղը փակագիծ մը բանալ, որպէսզի չշեղինք միտքէն: Սա քիչ մը չափազանցութեան պարագային կրնար հատորի մը չափ նիւթ ընդգրկող փակագիծի մը վերածուիլ: Հոս գոնէ պարբերութեամբ մը միտքը յայտնենք: Արժէ, որ ըսուածը երկրորդ անգամ տառացիաւրէն կրկնենք: Երբ բան մը կը կրկնենք, դուք հասկցէք՝ արժէ տասն անգամ կարդալ: Քանզի հոսկէ իսկ կրնաք սկսիլ Փիխտէի իմաստասիրութեան սերտողութիւնը, առնուազն անոր էաբանութիւնը, որ արմատն է ամենայնի: Այս տողերը մասամբ մը մեկնաբանական են: Փիխտէի էաբանութեան հետեւիլը շատ դիւրին չէ: Պէտք է կարդաս անոր բոլոր գործերը եւ հոս ու հոն ըսածները քով-քովի բերես: Սա ինքնինք տարիներու գործ է: Ապա, ինչպէս որ աւելի շուտ ականարկեցինք, գերմաներէնին պէտք է տիրապետես մայր լեզուիդ պէս եւ ոչ թէ «գերմաներէն գիտեմ» ըսելով՝ մէջտեղ իյնաս՝ լիբանանահայերու մեծ մասի «արաբերէն գիտցած»-ին պէս, այլ՝ առնուազն այս մատեանի հայերէնին մակարդակով գերմաներէնին: Իսկ Փիխտէ ինքն շատ հեզասա՛հ գրող մըն է: Դիմացինը չարչարող գրող է՝ միտքերը յաճախ ցրուած, միտքը եղածը լաւ չպարզաբանող, տրամաբանական ուստումներ կատարող, երկար-բարակ շեղումներով փաստաբանութիւն ընող:

Այս յոռեմասնութեանց ցանկին վրայ ձեր ապագայ Փիխտէ ագէտը կրնայ տասը հատ մը եւս աւելցնել: Նոյնիսկ լաւագոյն Փիխտէագէտները կը թռին ու կ'երթան անոր իմաստասիրութեան մէջ ի յայտ եկող կարեւորագոյն միտքերուն վրայէն: Յաճախ կը զբաղին ականականականութիւններով, քանզի ականականականութիւնը իրենց մասնագիտութիւնն է, յաճախ, եւ ոչ իրենց մեղքով, անկարելւոր վէճերու կը բռնուին Արեւմտեան աշխարհը ողողած ցնդաբանութիւններու հեղինակներուն հետ, յաճախ ընդհանուր պատկերացումներ կու տան Փիխտէի ըսածին մասին: Սա

կայն ընդհանուր պատկերացումներով իմաստասերներ չէք կըրնար դառնալ, ոչ իսկ կը կարենաք իմաստասիրաւորէն մտածել, ոչ իսկ կը կարենաք լրջաւորէն հասկնալ ձեր կարողացածը: Կը կարծէք, թէ բան մը հասկցաք, բայց իրականութեան մէջ ձեր գլուխը կը մնայ դատարկ: Բառ որոճացող եւ թուղթ գրող սոխի գլուխ:

Արդ, մինչ տեսական իմացութեան ոլորտը իբրեւ «արտաքին» ըմբռնուող աշխարհին արինաչափութիւնները մեզի կը պարզէ՝ արտաքինը վերածելով ներքինի, մեա երեք ոլորտները կ'ընթանան հակառակ ուղղութեամբ՝ ներքինը վերածելով արտաքինի: Առաջինին պարագային «արտաքինը» կը վերածուի «ներքին» ներկայացումի, մինչդեռ երկրորդին պարագային «ներքին» յղացքը կը վերածուի «արտաքին» իրականութեան մը:

Ինչ կը նշանակէ «վերածել» կամ «վերածուիլ»:

Եթէ այս բառին կարենաք լաւ բացատրութիւն մը տալ, ապա հասկցած պիտի ըլլաք Փիխտէի իմաստասիրութեան ենթակառոյցը կամ ատոր էական մասը:

Թէեւ Փիխտէ իր տարբեր գործերուն մէջ քանիցս կը յայտնէ այն միտքը, թէ չենք կրնար այս խնդիրին «ինչպէս»-ը իմանալ, այն, թէ ինչպէս է, որ այս գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ՝ զայդ համարելով առեղծուած, կրնանք նոյնիսկ ըսել՝ անդրհոգեբանական, ենթագիտակցական, յամենայն դէպս փորձը կ'ընէ գործողութեան բաղադրիչները գտնելու: Անդրանցականութեան միտք բանին այս ենթաշխարհի արէնքները գտնելն է: Սա չես կրնար ընել փորձառականութեամբ, քանզի փորձառութեան արինակները չունիս եւ ոչ ալ կը կարենաս երբեւէ ունենալ: Ունենալու համար նախ պէտք է հարելաւոր միլիոն տարիներու ի վերայ տեսողութիւն ունենաս, հարելաւոր միլիոն տարիներու փորձը ունենաս: Եւ նոյնիսկ այդ պարագային պարզ չէ, թէ արդեւք որեւէ բան կը կարենաս գտնել: Սա Փիխտէի ժամանակ ու ատկէ ետք աւելի քան դար մը նիւթն էր պատկառելի մտածողներու, որոնց գործերէն ալ բխեցան մեր արդի գիտութիւններուն մէկ մասը: Սակայն, նոյնիսկ եթէ Փիխտէին այսաւր հարց տանք այդ մասին, պատասխանը բացասական պիտի ըլլայ: Ամէն պարագայի, հոս մեր խնդիրը նոյնիսկ այդ ճանաչաբանական խնդիրը չէ: Այլ այն, թէ ինչ պէտք է հասկնալ «վերածել» կամ «վերածուիլ» ըսելով, քանզի Փիխտէի ըսածը էաբանական շատ աւելի խոր ըմբռնում մըն է եւ բոլորովին ալ նման չէ առաւրեայ խաւքի մէջ մեր գործածած այս բառերու իմաստներուն, որոնք ճշգրիտ իմաստներ չեն: Ոչ իսկ նման է այս բառերու գրական, ստեղծագործական իմաստներուն: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ յղացքը կը վերածուի իրականութեան, ճիշդ ալ ատիկա՝ նկատի ունի: «Իրականութիւն» բառը հոս պէտք է հասկնալ իր ողջ խորքով եւ ոչ թէ այլաբանաւորէն, բան մը, որ այլապէս պիտի ընէինք՝ ըլլալով ենթակայ մտածումի մեր ծոյլ սովորութիւններուն: Հոս կը խաւսուի էութեան մը մասին: Ինչպէս որ «դուրսէն» եկած էական բան մը մեր մէջ յղացքի կը վերածուի, նոյնպէս ալ մեր մէջ եղած յղացքը, մեզմէ դուրս

զալով, էական բանի մը կը վերածուի: Եթէ այդ դուրսէն եկածը էութիւն է, ապա ներսէն դուրս եկածը նոյնպէս էութիւն է: Հոս է ամբողջ դժուարութիւնը եւ սակայն հոս է նաեւ Փիխտէի իմաստասիրութեան բանալին: Կրնանք այս իմաստին շրջերեսը տալ՝ ըսելով, որ եթէ «դուրսէն» եկած բանը էութիւն չէ, ապա ներսէն «դուրս» եկածն ալ նոյնպէս էութիւն չէ: Կամ՝ եթէ ներսէն դուրս եկած բանը էութիւն չէ, ապա դուրսէն ներս եկած բանը նոյնպէս էութիւն չէ:

Այս շրջերեսը տեսնելով՝ թերեւս քիչ մը աւելի լաւ հասկնանք արծարծուած խնդիրը: Շրջերեսը խնդիրը չի լուծեր, բայց կ'աւգնէ հասկնալուն: Դուրսի եւ ներսի նոյնութեան մը մասին է հոս խաւսքը: Թէ ինչպիսի նոյնութիւն է սա, սա՛ ալ է խնդիրը: Որմէ եւ կախում պիտի ունենայ, թէ ինչ կը նշանակէ «իրականութիւն» բառը: Ապա նաեւ՝ մեծ շրջանառութեան մէջ դրուած «առարկայականութիւն» բառը: Որմէ եւ կախում պիտի ունենայ, թէ պիտի կարենա՞ք հասկնալ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կամ ոչ: Որմէ եւ կախում պիտի ունենայ, թէ պիտի հասկնա՞ք արդեւք Հեգելի իմաստասիրութիւնը կամ ոչ: Թէ՞ պիտի նախադասութիւն ձաքռտող եւ թուղթ գրող ու ամսական որոնող ապուշներ դառնաք: Ինչ նկատի ունի Փիխտէ «յղացք» եւ «իրականութիւն» եզրերով: Ինչ նկատի ունի Հեգել այս նոյն «յղացք» եւ «իրականութիւն» եզրերով: Ինչ է այս եզրերուն իրարու հետ ունեցած կապը: Ինչպէս հասկընանք ատոնց նոյնութիւնը: Արդեւք յղա՞ցքն է իրականութիւն, թէ՞ իրականութիւնն է յղացք: Թէ՞ ասոնք միասին մէկ այլ բան մըն են, որ բացատրելի չէ այս եզրերուն տրուած մեր առարկական նշանակութիւններով:

Մենք չենք խաւստանար այս հարցերուն պատասխանները տալ ձեզի, քանզի թողելով իմաստասիրութեան պատմութիւնը՝ մտած պիտի ըլլանք բուն իմաստասիրութեան ոլորտը: Այս հարցերուն լաւ պատասխան մը տալը դիւրին ալ չէ: Բայց հարցերը կան: Անողորմարէն կան: Այդ մէկը դուք է, որ պիտի ընէք: Սակայն ձեզ կ'առաջնորդենք մինչեւ դուռը: Ատկէ ետք մնացեալը ձեր գործն է: Ի հարկէ կը փորձենք մեր կարելին ընել կարելիի եւ չափելիի սահմանին մէջ, քանզի այս հարցերը նաեւ կը պատկանին իմաստասիրութեան պատմութեան: Փախուստ չկայ ատկէ եթէ այս հարցերը դրուած չեն ձեր առջեւ, վստահ եղէք, որ բան մը չէք սորված այս երկու իմաստասէրներուն մասին, ուզէք հազար գիրք կարդացած ըլլաք:

Փիխտէ կը խաւսի էութեան մասին: Անոր ըրածը էաբանութիւն է եւ ոչ թէ ճանաչաբանութիւն: Ճանաչաբանութիւնը աւգտակար գործիք մըն է անոր ձեռքը: Այս պարունակին մէջ պէտքէ տեսնելանոր տեսաբանութիւնը՝ իմաստասիրութիւնը ոչ թէ գիտութեան վերածելու, այլ գիտականաւրէն մտածելու եղանակի որդեգրումը, անհրաժեշտ նախադրեալներուն որոնումը: Կարելորագոյնը՝ իմաստասիրութիւնը կարծիքներու հաւաքածոյ մը չէ: Գիտութիւն է: Ուստի ճշմարտութիւնը մէկ է: Միմիայն մէկ է: Գիտութեան մէջ եթէ

հաստատուած է, որ ուղիղ եռանկեան մը ուղիղ անկիւնը կազմող գիծերու իւրաքանչիւրի երկարութեան քառակուսիին գումարը հաւասար է հանդիպակաց գիծի երկարութեան քառակուսիին, ապա սա բացարձակ արէնք է եւ է յաւերժ:

Եթէ մէկը գայ ու ըսէ, թէ ի՞ր կարծիքով՝ այդ գումարը հաւասար պէտք է ըլլայ հանդիպակացի վեցակուսիի՝ գումարին, քանզի ինք ազատ մարդ է եւ ազատ կարծիք ունի, դուրս կը շարտուի գիտութեան բնագաւառէն: Պարագան նոյնը պէտք է ըլլայ իմաստասիրութեան մէջ: Բայց եկուր տես, որ իմաստասիրութեան մէջ պարագան ճիշդ հակառակն է: Իւրաքանչիւր «կարծիք ունեցող» իմաստակ յառաջ կը նետուի լսարան ապահովելու եւ իմաստասէրներու իմաստասիրութիւնները իր մոգոնած կարծիքով «Ժխտելու»՝ առանց նոյնիսկ կարդացած ըլլալու անոր գործերը, քանզի կարդայ՝ ալ, ոչ մէկ բան պիտի հասկնայ կարդացածէն: Փիխտէ կը յաւակնի այս խնդիրը արմատէն լուծելուն՝ իմաստասիրութիւնը չափագիտութեան պէս դնելով աներկբայելի սկզբնակարգի մը վրայ: Եւ ինչպէս որ չափագիտութեան մէջ առկայ է կէտի անառարկելի յղացքը, ահա նոյնպէս իմաստասիրութեան մէջ այդ սկզբնային, անառարկելի յղացքը Եւ-ն է: Բովանդակ իմացութեանց համատեւ սաբանութիւնը, այն է՝ իմաստասիրութիւնն ինքն, կառուցուած է Եւ-ի բացարձակ սկզբնային յղացք ըլլալուն ի վերայ:

Թէ որ քանեաւ է արդարանալի Փիխտէի չափագիտաբանական իմաստասիրութիւնը, որ իր նախորդողներն ալ ունեցած է՝ առնուազն յանձին զինք իր Ենայի պաշտանին նախորդող Ռեյնհոլդի, մէկ այլ հարց է: Սակայն սա է Փիխտէի հիմնական մտահոգութիւնը: Բնական է, որ «կարծիք ունեցողներուն» բանակը զինք դուրս պիտի շարտէր իր փարախէն: Փիխտէ տարբեր առիթներով կը խնդրէ, որ ուշադրութեամբ սերտեն իր իմաստասիրութիւնը: Եթէ գտնեն, որ ճիշդ է, ապա հետեւին, քանզի, ինչպէս որ է պարագան չափագիտութեան կամ բնագիտութեան, իմաստասիրութիւնը չի կրնար «կարծիքը» համարել ճշմարտութիւն: Ճշմարտութիւնը մէկ է: Իսկ եթէ համարեն, որ սխալ է, ապա ապացուցեն, որ սխալ է: Միամտութեան հասնող անհնար ակնկալութիւն. կարդացողը ո՛վ, բացի փոքր խումբէ մը, սերտողը ո՛վ, բացի քանի մը հոգիէ, հասկցողը ո՛վ ընդհանրապէս: Ընդհանրութիւնը՝ այս մարդը ելեր է մեր գլխուն աւետարան կը կարդայ, թէ ինք բացարձակ ճշմարտութիւնը ունի: Մենք ալ մարդ ենք, մենք ալ մեր կարծիքը ունինք. պէտք է իրարու կարծիքը յարգենք. մենք կը կարծենք, թէ հակուղիղի ոչ թէ քառակուսին է ճիշդը, ոչ իսկ վեցակուսին, այլ, մեր համեստ կարծիքով, հինգակուսին է ճիշդը. այս կարծիքը անպայման նկատի պէտք է առնուի եւ մեր ամսականները, ըստ այդմ ալ, հնգապատկուին: Անշուշտ հոս քիչ մը կը խամաճիկայնացնենք իրավիճակը, որ, սակայն, այդքան ալ հեռու չէ ասկէ:

Իմաստասիրութեան բուն խնդիրը՝ ինչ է Է-ն, բացարձակապէս չի փոխուիր: Վերընթերցէք Պարմենիդէսը եւ ապա վերադարձէք հոս, որպէսզի տեսնէք էաբանութեան խնդիրին լուծման առնչու-

Թեամբ Փիխտեի առած քայլերը: Աւելի լաւ պարունակի մը մէջ հասկնաք անոր իմաստասիրութիւնը, որ եւ է անոր էաբանութիւնը: Կանտ կամայ թէ ակամայ էաբանութեան խնդիրը մտցուցած էր փակուղի: Թէեւ կրնանք նաեւ առարկել ասոր՝ ըսելով, թէ էաբանութիւնը ազատագրած էր բնագիտութեան: Փիխտե փակուղիէն դուրս կը փորձէ բերել զայդ:

Փիխտե մեզ չի թողեր, սակայն, մութին մէջ: Կու տայ բանալիներ մեր ձեռքը: Ահա այդ էաբանութեան առաջին բանալին. պատճառականութեան յղացքը գոյ է: Աւելի ճիշդ՝ է է: Անիկա է: Եւ հոս է դժուարութիւնը: Սա պէտք չէ հասկնալ այլաբանաւորէն կամ «մատաւորապէս»: Փիխտե, իբրեւ իմաստասէր, «մատաւորապէս»-ին թշնամին է: Եւ հոս է ձեր միտքը թխմուած հազարամեակներու ողջ նախապաշարումներուն ծանրութիւնը, որ պիտի արգելակէ ձեր իմացութիւնը: Ինչ կը նշանակէ՝ պատճառականութեան յղացքը է է: Ոչ թէ «ասանկ բան մը կայ», որ «պատճառականութեան յղացք» կը կոչուի: Այլ՝ «պատճառականութեան յղացք» = «է»: Հոս այս հաւասարութիւնը թէականաւորէն դրինք՝ աւելի հասկնալի դառնալու համար: Այս հաւասարութիւնը մասնակի է: Պատճառականութեան յղացքը բաղադրիչ մասն է է-ի այլ բաղադրիչ յղացքներուն կողքը: Սակայն միաժամանակ նոյնական է է-ին հետ: Այն է՝ Է-ն տարբեր բան մը չէ այս յղացքէն: Այս յղացքը է-ի էութիւնն իսկ է:

Երբ Պարմենիդէս Հայեդեցիի էաբանութիւնը կը սերտէինք, դէմ յանդիման եկանք է-ի ինչութեան խնդիրին: Այդ խնդիրը «նիւթականութեամբ» մը բացատրելի չէր, քանզի հարցը պիտի մնար առկախ առ այն, թէ ինչ է նիւթականութեան նիւթականութիւնը եւ այդպէս շարունակաբար, եթէ նիւթականութիւնը յամառինք շփոթելու էութեան հետ, ինչ որ ներկայի գիտութիւնները կ'ընեն: Փիխտե կ'ըսէ, ինչպէս որ նշեցինք, «նիւթականութիւնը» յղացք չէ, այլ նախապաշարում: Նիւթականութիւնը անդրադարձն է ես-ին դէմ կանգնող մէկ այլ ոյժի մը, որ պարզապէս է ոչ-ես-ը: Եւ քանի որ ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան գործունէականութիւն,— եւ հոս է ահա բարոյաբանութեան բանալին,— ապա անոր իւրաքանչիւր արարքը անխուսափելիաւորէն ենթակայ է այս հակադարձութեան ոյժին: Հոս գործունէականութիւնը պէտք չէ հասկնալ իբրեւ առաւրէական գործունէութիւն, ինչպէս առտուն արթննալով՝ սկահակ մը սուրճ խմելը կամ կիներով հաւաքուիլն ու շաղակրատելը, թէեւ այդ մէկն ալ մաս կը կազմէ գործունէականութեան: Այլ աւելի համապարփակ իմաստով մը. իւրաքանչիւր արարք՝ ըլլայ գործնական, ըլլայ մտային, մաս կը կազմէ գործունէականութեան: Երբ գործ մը կ'ընես, գործունէականութեան մէջ ես, երբ բան մը կը մտածես կամ կը ստեղծագործես կամ կ'արարես, գործունէականութեան մէջ ես, երբ քուն կը մտնես, երազ կը տեսնես, գործունէականութեան մէջ ես, երբ ծալապատիկ նստած, աչքերդ փակ մտածումներուդ հոսքը կը կանգնեցնես, գործունէականութեան մէջ ես: Դուն քեզ մի խաբեր. շունչ կ'առնես, թէ՞ ոչ: Իսկ

ն՛ր կամք կայ, հոն կայ գործունեականություն:

Դարձեալ կու գանք արէնքի եւ քաղաքականութեան ոլորտ. ո՛ւր կամք չկայ, մահ կայ միայն: Կամք չունեցող հաւաքականութիւնը մեռեալ է. մեռելակոյտ է: Փախուստ չկայ արէնքի, իրաւունքի եւ քաղաքականութեան ոլորտէն: Փիխտէ յստակաւրէն սա ոչ թէ կ'ըսէ, այլ կը յայտարարէ, որքան որ կարելի է յայտարարել իմաստասիրական գործի մը մէջ: Չես կրնար Բնութեան՝ անհրաժեշտականութեամբ բանող ոլորտէն յանկարծ ցատկիլ բարոյաբանութեան ոլորտը: Պարտադրաբար պիտի անցնիս արէնքի ոլորտէն: Այն կրանքներն ու գաղափարախառնութիւնները, որոնք հակառակը կը դաւանին, զեղծարարութիւններ են:

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱՆԴՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Արդ, արարականութիւնը արմատն է ըլլալո՛ւ, արմատը ողջ գոյի: Կրնանք ըսել՝ շարժումը ի յառաջագունէ կայ, ինչպէս որ պիտի ըսէին Դիոգենէս Փռիզիացի, Ղեւկիպպոս եւ Դեմոկրիտոս թրակացիք, բայց ոչ Անաքսագոր կամ Արիստոտէլ: Գործունեականութիւնը, արարականութիւնը այդ էութիւնն իսկ է: Փիխտէ կ'ըսէ՝ «իրականութիւնը»: Որոյ ի վերայ ալ երկու դար շարունակ իմաստասիրութեան մէջ կը խառնուի իրականի եւ անիրականի ոլորտներու մասին՝ գաղափարականը կամ հայեցողականը համարելով «անիրականը»՝ իբրեւ թէ, իսկ նիւթը՝ իրականը: Հոսկէ ալ բնութագրականներ կը կատարուին՝ «գաղափարապաշտութիւն», «նիւթապաշտութիւն», չեմգիտերինչապաշտութիւն: Յեղեղով մատեցումներ: Ինքզինքնին իբրեւ «նիւթապաշտ» յայտարարելով հանդէս եկողները «գաղափարապաշտութիւնը» կը համարեն խելքը թռցուցածներու ասպարէզ, իսկ ինքզինքնին «գաղափարապաշտ» համարողները «նիւթապաշտները» կը համարեն մեռելներ, որոնք նոյնիսկ հաղորդակից չեն էութեան հոգեւոր շերտին: Մա՛րդ չես գտներ իմաստասիրութեան աշխարհին մէջ, որ այս արհեստական կաղապարներէն դուրս նոյնիսկ կարենայ մտածել: Մտածել փորձողներն իսկ կ'իյնան նոյն կաղապարներուն ծուղակը: Մէկը դիմացինին շէնքին երկրորդ յարկէն քար մը կը փրցնէ ու իր շէնքը կը բերէ եւ ապա աշխարհին կը յայտարարէ, թէ ինք նոր համակարգ մը հնարած է, մեւը՝ իր շէնքին երրորդ յարկէն երկու քար կը հանէ ու դիմացինին շէնքը կը տանի՝ ողջ աշխարհին յայտարարելով, թէ ինք նոր տեսութեան մը հիմնադիրն է:

Սովորաբար նիւթապաշտութիւնը կ'ըմբռնուի իբրեւ հակոտնեան գաղափարապաշտութեան: Սակայն Փիխտէի այս «իրականութիւնը» աղերս չունի նիւթականութեան հետ, այլ՝ էութեան: Էութեան բնութագիրն է նաեւ, որ Փիխտէ կը փորձէ տալ «իրականութեան» իր յղացքին ներքոյ: Իսկ այս «նիւթապաշտութիւն» կոչուածը խորքին մէջ հապաշտութիւն է, բան մը, որ նիւթապաշտները չեն կրնար նոյնիսկ ըմբռնել: Նիւթապաշտութիւնը պարզապէս հապաշտութեան մէկ եղանակն է, մէկ տեսակը: Նիւթապաշտը,

ուզէ թէ չուզէ, էապաշտ է: Անոր Է-ն «նիւթն» է, որ ինքնին անիմաստ յղացք է: Անոր յայտարարած մնացեալ տախտակաբանութիւնները մոլեռանդութիւններ եւ դատարկաբանութիւններ են: Էապաշտութեան միակ տեսականաւրէն հակադրելի յղացքը ոչնչապաշտութիւնն է: Նիւթապաշտութիւնը որեւէ կապ չունի եւ ի յառաջագունէ չի իսկ կրնար կապ ունենալ ոչնչապաշտութեան հետ: Իսկ ոչնչապաշտութիւնը իր էաբանական ձեւին մէջ անհեթեթութիւն է: Պարմենիդէս Հայեդեցիի ՉԷ-ն է, որ բան մը չէ, որպէսզի կարենաւ ասոր մասին որեւէ բան ըսել: Եթէ հրաշքով պատահի, որ էապաշտութեան մասին գիրք մը գրենք ձեզի 666 տարեկան դառնալնուս վաղորդայնին, ապա նիւթապաշտութիւնը իբրեւ էապաշտութեան ենթաշերտերէն մէկը պիտի մատուցենք: Այլապէս մտապահեցէք այս ըսուածը, եթէ դուք կարենաք ար մը արեւմտահայերէնով այդ գիրքը գրել:

Իսկ եթէ գործունէականութիւնը գոյի արմատն է, ապա ի՞նչպէս ըմբռնել Է-ն: Նիւթականութեամբ: Ի՞նչ է գործունէականութեան նիւթականութիւնը: Բայց առաջ չանցնինք, քանզի Փիխտէի հոս մեզի տուածը պատճառականութեան սկզբունքն է, որ այսուամենայնիւ տարանջատելի չէ գործունէականութենէն: Կրնանք ըսել, թէ պատճառականութիւնը նիւթ է: Եթէ չենք կրնար, ապա Է-ն «նիւթական» բնութագիր չունի՝ «նիւթ» եզրին տրուած մեր հասկցած իմաստով: Դոնէ կրնանք վստահ ըլլալ այնքանին, որ պատճառականութիւնը ածխաթթու հեղուկ չէ: Փիխտէ ցայդ իր աշխատանքներուն մէջ ամէնուր կը նշէ պատճառականութեան յղացքը՝ զայդ անհրաժեշտականութեան ոլորտին աղերսելով: Անհրաժեշտականութեան ոլորտը գիտութեան ոլորտն է, զոր Փիխտէ կը կոչէ «տեսական իմացութեան» ոլորտը: Չշփոթել «տեսականը» եւ «տեսաբանականը»: «Տեսականը» կը վերաբերի մեր «գիտութիւն» կոչածին: «Տեսաբանականը» կը վերաբերի Փիխտէի իմաստասիրութեան բովանդակ համակարգին, զոր կոչեցինք համատեսաբանութիւն՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւն: Կրնայինք ընտրել պարզական «տեսաբանութիւնը», քանզի այս եզրը իր մէջ արդէն իսկ ունի «համա»-ն, սակայն առարկելի պիտի չըլլայ «համատեսաբանութիւն» կոչելը, քանզի ոչ միայն Փիխտէի պարագային աւելի ընդգրկուն ու ցայտուն պիտի ըլլայ եզրը, այլեւ հետագային յաւելեալ յստակութեան անհրաժեշտութիւնը պիտի ծագի, երբ ի մի կը բերէք բազում իմաստասէրներու գործերը: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ՝ «տեսական իմացութիւն», առհասարակ նկատի ունի մեր գիտութիւնները՝ բնագիտութիւն, տարրագիտութիւն, կենսաբանութիւն, ուսողութիւն:

Երկրորդ բանալին, որ մեզի կու տայ, արէնքի գոյութիւնն է: Է-ն արէնք է: Հիմա ասի կարդալով՝ ուստիկանները պիտի ուրախանան: Այսպիսեաւ Աստուծոյ ներկայացուցիչը դարձան: Մասամբ մը ճիշդ է, եթէ գործերնին գիտնան եւ Աստուծոյ անունով իրենք ոճիրներ չգործեն: Հետեւին բարոյական արէնքին: Ըսուածը անշուշտ չի նշանակեր, թէ Է-ն անարդար արէնք է: Այլ է Տիեզերա-

կան Աւրէնք: Ի տխրութիւն մերոց: Եւ երբ Փիխտէ, ինչպէս որ ետքը Հեգէլ, կը խաւսի Բանականութեան մասին, նկատի ունի նաեւ այս Աւրէնքը: Է-ն Բացարձակ Աւրէնքն է՝ Տիեզերական Աւրէնքը: Ուրեմն ունեցանք հետեւեալը. Է-ն պատճառականութեան սկզբունքն է եւ ապա Է-ն Տիեզերական Աւրէնքն է: Հոս կը տեսնենք, որ գոնէ մեր հասկցած իմաստով նիւթականութեան հետքն իսկ չկայ: Եթէ կայ «նիւթականութիւն» մը, ապա այդ մէկը տուեալ եզրին տրուած անյուսալիարէն առաձգական մէկ մեկնաբանութիւնն է: Կրնաս այս «նիւթականութիւն» եզրը բառարանէն հանել՝ առանց բան մը կորսնցնելու: Թերեւս արին մէկը պէտք գայ բայց, երբ ապագայ Հայքի բնակիչները ուզեն հասկնալ, թէ ինչ կը նշանակէ այս «նիւթականութիւն» կամ «նիւթ» բառը, որ հնագոյն ու արդէն որդնոտած մատեաններու մէջ ճշմարտութեան անորոշ ու անյայտ ծառաներու կողմէ ամէն տեղ կը գործածուի, եւ գլուխին տասը պատի տան հասկնալով՝ առանց որեւէ յստակ արդիւնքի: Վստահաբար շատեր իրենց համալսարանական ատենախաւսութեան նիւթը պիտի դարձնեն Վլադիմիր Մժեքինացոյ այս եզրը, զոր ոմանք պեղած ու լոյս աշխարհ են բերած Ամենայն Հայոց Առաջին Կաթողիկոս Արմէն Ա.-ի անուան Հայոց պետական մատենադարանի ստորերկրեայ հնագոյն մատեաններուն մէջէն՝ փաստելով, թէ «նիւթ» կը նշանակէ աւդ, ոմանք ալ պիտի ըսեն՝ ջուր՝ փաստելով, որ աշխարհի առաջին ազգն ենք մեք եւ գոյութիւն ունեցած ենք նախքան Հիմալայեան լեռներուն բարձրանալը ովկիանոսի յատակէն, ուրիշներ պիտի ըսեն՝ Երկրի թաղանթին վրայ հողի եւ աւդի միջեւ այնաւոր գոյութիւն ունեցած երեւոյթ մը, որ վերջին 50.000 տարիներուն անհետ չքացած է, ուստի չիք յստակ պատկերացում այդ մասին: Նկատի ունեցէք նաեւ, որ ի յայտ պիտի գան պատմաբաններ, որոնք ազգային փաստերու հիմամբ պիտի ապացուցեն, թէ կը նշանակէր Անահիտ Աստուածուհիի քիթը՝ 13 գիրք գրելով այդ մասին եւ Արտահայքի ազգային տիկիներուն վաճառելով ու ապա Երեւանի պետական համալսարանի պատմութեան բաժինին վարիչը դառնալով եւ համանախարային մեծ պատիւներու ու բազում վերահրատարակութեանց արժանանալով:

Այս երկու սկզբունքներուն մասին՝ պատճառականութեան եւ արէնքի, անդրադարձանք «Կատարած Մարդոյ» հատորի սերտողութեան ատեն: Հիմա աւելի լաւ կը հասկնանք այս յղացքներուն էաբանական տարողութիւնը: Ահա այս պատճառաւ է նաեւ, որ կը կրկենք՝ գիրքը կարդացէք հերթականութեամբ, — եւ ոչ թէ իմաստասիրութեան դասախաւսներու պէս զձեզ խելացի կարծելով՝ ցատկելով ձեր նախասիրած գլուխը, — որպէսզի թելը ու անհիմն եզրակացութիւններ չյարինէք: Իսկ այս սկզբունքները երբեմն Փիխտէ կը կոչէ «արէնք»: Եթէ տառացիարէն մեկնաբանենք, պիտի հասկնանք, թէ Աւրէնքը արէնք է, ինչպէս որ պատճառականութիւնն է արէնք: Այսպիսի անպարզութիւններ ամէնուրեք կան Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Պատճառները անոր կեանքին պարտադրանքներէն են, որ կը բխին: Սակայն ըսածին

ընդհանուր իմաստը ըմբռնելի է: Թերեւս որոշ յատակութիւն մը կարելի կ'ըլլայ մտցնել՝ պատճառականութիւնը սեպելով գերաւորէնք կամ գերսկզբունք: Ասոր ետեւը մեծ պատմութիւն կայ: Կարելոր չափով մը, եթէ ոչ ուղղակի, ապա անուղղակիաւրէն կը սերի Կանտի իմաստասիրութենէն: Կարդացէք նշեալ գլուխը, որպէսզի չխոտորիք, եւ մենք ալ անտեղի կերպով չընդարձակենք նիւթը:

Եւ արդէն ահա կը մտնենք բարոյաբանութեան ոլորտը: Է-ի ինչութեան երրորդ բանալին: Մինչ պատճառականութեան այս գերսկզբունքը հականաւրէն կը վերաբերի այն աշխարհին, ուր ամէն բան տեղի կ'ունենայ անհրաժեշտաբար, բարոյաբանութեան ոլորտը կը բանի յարդիւնս կամքի եւ ոչ թէ «անհրաժեշտաբար», եթէ այս եզրը չփոխանցենք բարոյական արէնքի ինքնագործական ենթադաշտերուն: Անհրաժեշտականութիւնը Բնութեան գերաւորէնքն է: Բարոյաբանութեան գերաւորէնքը ազատութիւնն է: Կամքը կը բանի ազատութեան մէջ, այլապէս կամք չէ: Իսկ անհրաժեշտականութիւնը կը մտնէ իւրաքանչիւր ոլորտ՝ սերելով հանդերձ Բնութեան տեսական ոլորտէն, քանզի բոլոր ոլորտներն ալ յաջորդականաւրէն կը սերին իրարմէ, կապուած են իրարու, իսկ այդ կապը անխզելի է: Այս անխզելիութեան էաբանական բուն պատճառը, ըստ երեւոյթին, մարդուն սահմանաւորութիւնն է: Եւ-ը սահմանաւոր եւ է եւ ոչ թէ անսահման: Ան յարաւրէն կը ձգտի անսահմանութեան, սակայն երբեք չի կրնար դառնալ անսահման: «Նիւթականութեան» ըմբռնումը նոյնպէս հետեւանք է Եւ-ի սահմանաւորութեան: Նիւթը՝ անսահմանին մէջ ազատութեամբ յայտադրեալ արարական սահմանաւորներու իրերաբախման հետեւանքէն յառաջացած զգացողութիւնն է:

Բարոյաբանութեան կապը անդրանցականութեան հետ հոսկէ է, որ տեսաբանաւրէն յառաջ կու գայ: Այս ձգտումէն: Այս նախնային ձգտումէն: Անդրանցականութիւնը ինքն բարոյաբանութիւն է: Էաբանութիւնը ինքն բարոյաբանութիւն է: Եւ-ի պատմութիւնը կը սերի սահմանաւոր Եւ-ի անսահման դառնալու ձգտումէն: Իսկ սա ինքնին անխուսափելիաւրէն Եւ-ը կը դնէ բարոյաբանութեան դաշտը, քանզի Եւ-ը սոսկ այլ Եւ-երու ներկայութեամբ է եւ ու սահմանաւոր: Այլապէս անսահման է: Տեսանք արդէն, թէ այս գործընթացը ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ: Սահմանաւորի անսահման դառնալու այս ձգտումն է անդրանցականութեան հիմնական ենթադրեալը, ուրկէ եւ ի յայտ կու գայ բարոյաբանութեան դաշտը: Այս ձգտումը նախնային ձգտում է. մեզի բարոյաբանութեան արէնքները չի տար: Սակայն շնորհիւ այս ձգտումին է, որ կարելի կը դառնայ բարոյաբանութեան դաշտը: Սա է այն նախապայմանը, զոր անդրանցական տեսաբանութիւնը հետամուտ էր պարզելու: Հոս է, որ մարդուն լիակատարութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է, քան բարոյականութիւնը, կարելի կը դառնայ: Հոսկէ է, որ մարդուն վախճանը՝ իբրեւ բարոյական կատարելութիւն, երեւան կու գայ: Եւ հոսկէ է, որ կը սերի կրանքի ոլորտը: Մար-

դուն յաւիտենական ճանապարհը կը սերի այս ձգտումէն՝ սահմանաւորի անսահման դառնալու ձգտումէն եւ ապա ինքզինք միեւնոյն ձգտումը ունեցող այլ ես-երու դաշտի մը մէջ յայտնուելու իրականութենէն:

Այս ճանապարհը բանականութեան ճանապարհն է. չի կըրնար ըլլալ մէկ այլ բան: Բանականութիւնը այս իրականութեան անխուսափելի ծնունդն է: Ես-ը բանական ես է. այլապէս ես չէ: Ես ըլլալու համար անհրաժեշտ է սահմանաւորութեան այս գիտակցութիւնը: Այս գիտակցութենէն կը բխի քաղաքական ոլորտը, այն դաշտը, ուր բարոյաբանութիւնը կարելի կը դառնայ: Սա տեսանք արդէն քաղաքագիտութեան վերաբերող նախորդ գլուխին մէջ: Նախնային նշեալ ձգտումը այս ընթացքին կը վերափոխուի ես-ի քաղաքական անկախութեան, ինքնիշխանութեան ձգտումին: Բանականութեան ճանապարհը անկախութիւնն է, ես-ին ինքնաբաւութիւնը: Ես-ը, ըլլալով փորձառական դաշտի մէջ, ունի իր այլաբնոյթ ու այլակարգ ձգտումները: Այդ բոլոր ձգտումները նշեալ նախնային ձգտումին արտայայտութիւններն են տարբեր դաշտերու մէջ: Ես-ը միաժամանակ ունի իր կատարելութեան ձգտումը, իր բարոյական կատարելութեան ձգտումը, որ Բանականութեան արտայայտութիւնն է իր մէջ ի յայտ եկող: Բարոյաբանութիւնը կը ծնի այս տարրական ձգտումներու եւ բանականութեան թելադրանքը եղող ձգտումներու համադրոյթէն, փորձառական ես-ի եւ բացարձակ ես-ի համադրութենական միաւորումէն:

«Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն տեսանք, որ այս ճանապարհը ի վերջոյ կը յանգի կրանքի, սրբութեան ճանապարհին: Ասով է, որ Բանականութիւնը մարդուն միջոցաւ կը վերադառնայ ինքզինքին: Հոս ուշադիր պէտք է ըլլաք սակայն, որպէսզի թելը մեկնաբանութիւն չտաք Փիխտէի իմաստասիրութեան: Սա վերջակէտ ունեցող ճանապարհ մը չէ, ինչպէս որ է քրիստոնէութեան մէջ, որ իր հերթին կը բխի Սրահական շարժման կատարելական աւարտաբանութենէն: Ընդհակառակն՝ ճանապարհը անհուն է եւ յաւիտենական: Կարելի է ըսել՝ Հերակլիտոս Յոնիացիի Բանականութիւնն է: Բանականութիւնը մարմնաւորեալ է, սակայն մարմին չէ, այլ Հերակլիտոսի անսխալական հուրը՝ յարագոյ Հուր-Բանականութիւնը: Փիխտէի, ինչպէս որ է պարագան անոր նախորդող Կանտի ու յաջորդող Հեգելի, իմաստասիրութիւնը կը ծանրանայ այս Հուր-Բանականութեան բանական բաղադրիչին ի վերայ: Շեյխնգ աւելի՝ Հուրին: Վիպապաշտ շարժման վաղ դրսեւորումները՝ նոյնպէս Հուրին: Սակայն եւ այնպէս՝ բանական հուրին, որոյ բանական բաղադրիչը հետզհետէ պիտի պղտորէր այդ շարժման հետագայ տասնամեակներու վարատումներուն մէջ: Պատմութիւնը, ըստ երեւոյթին, ցոյց կու տայ Հուր-Բանականութեան բանականութեան շեշտադրման անհրաժեշտութիւնը, Փիխտէի բացած ճանապարհի ճշմարտութիւնն ու անփոխարինելիութիւնը, եթէ չենք ուզեր, որ մեր մոլորակը հըրդեհուի:

Քիչ առաջ նշեցինք նիւթականութեան մասին: Ուրկէ՞ է, որ կը ծագի նիւթականութեան վերոնշեալ նախապաշարումը: Ես-ի գործունէականութենէն: Այն իրողութենէն, որ ես-ը կ'ենթադրէ, թէ իրմէ դուրս եղած «բան»-ի մը վրայ կը գործէ: Եւ եթէ ինք կը գործէ բանի՞ մը վրայ, ապա ինքն ալ բան մըն է, քանզի «ոչ-բան»-ը գործել չի կրնար «բան»-ի մը վրայ: Ես-ը միայն այս ձեւով է, որ կը կարենայ պատճառականութեան յղացքը ըմբռնել: Թէ ինք՝ իբրեւ նիւթական բան մը, կը գործէ ոչ-ես-ին ի վերայ, որ իր հերթին իբրեւ նիւթական բան մը կ'ըմբռնուի իր կողմէ: Սակայն եթէ այս անցուդարձը պարպենք ենթադրեալ նախապաշարումներէ, տակը կը մնայ սոսկ մէկ բացարձակ յղացք՝ գործունէականութիւնը, ես-ին գործունէականութիւնը՝ պայմանաւորուած ես-ին կամքով: Էութիւնը ո՛չ է ես-ի ենթադրած նիւթականութեան մէջ, որ ոչ այլ ինչ է, քան գործունէականութեան հակադարձութիւն մը, այլ է ի մէջ անոր գործունէականութեան իսկ, անոր միտքի ու կամքի իսկ գործունէականութեան, անոր բանականութեան գործունէականութեան, արարականութեան:

Նոյնիսկ նպատակը, որով կ'առաջնորդուի ես-ին կամքը եւ տեղիք կու տայ անոր գործունէութեան, ստորադասեալ է Փիխտէի էաբանութեան մէջ: Ինչպէս որ նիւթը նախապաշարում է, նախապաշարում է այս «նպատակ» կարծեցեալը եւս: Նիւթն ու նպատակը նոյն չեղելիին երկու երեսներն են: Բացարձակը Է-ի գործունէականութիւնն է, անոր արարականութիւնը: Կրնաս ըսել՝ նաեւ հակադարձութիւնը, որով սխալ պիտի չըլլաս, քանզի հակադարձութեան յղացքը անտարադրելի է գործունէականութեանէն եւ առաւել եւս անանջատելի է Փիխտէի, ապա նոյնպէս՝ Հեգելի, էաբանութենէն: Արմատական յղացքը գործունէականութիւնն է: Սա կրնանք ընդունիլ իբրեւ Դիոգենէսեան, Ղեկիպպեան եւ Դեմոկրիտեան յղացք, ինչպէս որ ականարկեցինք: Քայլ մը անդին անցնելով եւ էաբանական ընդհանուր պարունակի մէջ դիտելով խնդիրը՝ էութիւնը բանականութեան գործունէականութիւնն է: Որ է՝ Էութիւնը Արարականութիւն է:

Քիչ առաջ կարեւոր բան ըսինք ու թռանք վրայէն, բան մը, որ վստահաբար լաւ ընթերցողներուդ աչքերէն չվրիպեցաւ: Անուագն կանգ առիք պահ մը՝ դուք ձեզի հարց տալով, թէ ինչ ըսել կ'ուզէ: Ըսինք՝ մարդու սահմանաւորութիւնն է կամ թէ կը թուի ըլլալ էաբանական բուն պատճառը համատեսաբանութեան ոլորտներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող կապին: Թռանք, քանզի այլապէս յիսուն էջ մը նիւթ պիտի հաւաքուէր ձեր գլխուն: Հոս պարտաքերնիս երկու տողով փակենք:

Նախ ըսենք, որ սա, ըլլալով անդրանցական հաստատում մը կամ գոնէ անդրանցականութեան տեսութեան վերաբերող հաստատում մը, մարդով սահմանափակելի չէ: Փիխտէ իր գործերուն մէջ տեղ-տեղ կը նշէ, որ անդրանցականութեան տեսութիւնը կը վերաբերի բացարձակին: Այս առումով՝ բացարձակը մարդ չէ: Բացարձակը մարդը չէ: Բացարձակը սոսկ բացարձակն է: Բա-

ցարձակ ես-ը նոյնպէս մարդը չէ: Չի՛ կրնար ըլլալ: Սա բովանդակ գոյի առեղծուածին վերաբերող տեսութիւն է: Անդրանցակա՝ նութեան խորքային միտք բանին ասիկա է: Բայց Փիխտէ կարծէք միշտ եւ ամէնուր կը մոռնայ ըսածը եւ կ'երթայ ու կուգայ մարդուն գլխուն կը փաթթուի: Ծո ինչ կ'ուզես կոր մեզմէ,— կըրնաք իրաւացիարէն երեսին ըսել ու պահանջել, որ ուշքը սեւեռէ անդրանցական բացարձակին վրայ, որոյ լոկ պարագայական մէկ արտայայտութիւնն է մարդը: Փիխտէ այդ մէկը պիտի չընէ՝ հակառակ անոր որ իր իմաստասիրութիւնը ատոր ողջ կարգն է, որ կը փորձէ բացայայտել: Ուշքն ու միտքը մարդն է: Միշտ: Այս Աշխարհը: Այս առումով եւ սոսկ այս առումով՝ Փիխտէ մարդապաշտ է: Բարոյաբանութիւնը նաեւ ասով է, որ կը կարելորուի: Թէեւ միշտ նկատի ունեցէք, որ անոր կերտած բարոյաբանական համակարգը սոսկ մարդ արարածին չէ, որ կը վերաբերի, այլ անմարդ բացարձակ ես-ին, որ ոչ մէկ մարդ է: Այն է՝ կարգ է: Տիեզերական կարգ, որ կրնայ գալ ու նստիլ տարբեր էաւորումներու վրայ, այսինքն տարբեր աշխարհներու տարբեր էակներ անվրէպ նոյն այս կարգով պիտի առաջնորդուին, եթէ կան այդ պիսի էակներ, ի հարկէ: Այս հրաշալի կողմէն չէ, որ Փիխտէ կը կենսագործէ իր արարականութիւնը, այլ սոսկ փորձառական մարդուն կողմէն, որ քանեաւ ալ ան նկրտի կառուցելու համատիեզերական տեսաբանութիւն մը: Այդ մէկը դուք կրնաք ընել, եթէ կ'ուզէք մեծ իմաստասէր մը դառնալ: Ահաւասիկ ձեզ դարձեալ կը բերենք իմաստասիրութեան դարպասը: Անոր խորանը կը կարենաք մտնել միայնակ: Յիշեցէք այս մէկը: Եւ ձեր ճանապարհին հետզհետէ պիտի մնաք մենակ: Ասոր համար է նաեւ իմաստասիրութեան դպրոցը կարելոր, երբ Պղատոն Աթենացիի նման հզար միտքի մը կողմէ կ'առաջնորդուի: Քանզի այլ տուն կրնաք չունենալ: Դուրսը՝ կայսրութիւններու կառուցած «տուները»,— աւելի ճիշդ՝ աղմկակլան բնակարանները, քանզի կայսրութիւնը երբեք տուն չի կառուցեր՝ բացի իրեն համար քո՛ւ հաշուոյդ,— սառնամանիք է: Հոն իմաստասէր չէք դառնար: Այլ կայսրութեանց գերնախապաշարումներուն ամսականեալ սպասեակը: Առաջին հերթին ձեր էութիւնը՝ ձեր լեզուամտածողութիւնը, ձեր անդրագոյն արեւմտահայերէնը, ձեր բովանդակ էութիւնը զոհելով այդ կայսրութեանց բազինին: Անուն շահելով, ի հարկէ երբեմն, ու ձեր նախիրը հպարտացնելով: Հայը անուն է: Լոկ անուն: Մէջը՝ դատարկութիւն: Բացակայ է հայը:

Ուրկէ՞ մակաբերել Փիխտէի իմաստասիրութենէն սերող վերոնշեալ յղացքը: Ես-ի սահմանաւորութեան պատճառաւ, իսկ ես-ը ըլլալով արարականութիւն եւ սոսկ արարականութիւն, ան կը ձգտի անսահմանութեան: Այս ձգտումէն է, որ յառաջ կու գան մտային շարք մը երեւոյթներ, ինչպէս՝ կամքը, նպատակը: Իսկ ես-ը սահմանաւոր է, քանզի միշտ այլ ես-երու մէջ է: Մեծ ԵՍ-ը այս ես-երուն հաւաքականն է, ձեւով մը, յաճախ նշեցինք: Ես-երու այս բազմակիւթիւնն է,— որ Բնութեան տուած բազմակիւթիւնն է,—

պատճառը ես-երու էաբանական համահաւասարութեան: Իւրաքանչիւր ես արարական էութիւն է: Սա քանակելի չէ: Ուստի, իբրեւ որակային երեւոյթ, անչափելի է: Իւրաքանչիւրը նոյն բանն է՝ անդրանցականութեան բանական սկզբունքներէն բխող նոյն բանը: Պատկերացուցէք սրահի մը մէջ թափած հազարաւոր գրնդիկներ: Այդ տականուլրայութեան մէջ գլուխը գնդիկէ-գնդիկ զարնուելով՝ ես-ը կը հասկնայ, որ մենակ չէ:

Սակայն ես-ը գնդիկ չէ: Իւրաքանչիւր ես իր մէջ ունի իր սահմանաւորութիւնը պայմանաւորող նշեալ անհունութեան ձրգտումը եւ իւրաքանչիւր ես կը բախի այլ ես-երու նոյն այդ անհունութեան ձգտումին: Հոսկէ է, որ ես-ը «կը զգայ» այլ ես-երու գոյութիւնը: Հասկնալը կը հետեւի նախ այս զգայական իմացումին: Ես-ը նախ կը զգայ: Յետոյ նոր միայն կը հասկնայ: Հասկնալը աւելի բարդ գործողութիւն է:

Արդ, երբ կ'անցնինք մէկ ոլորտէն մեւը, մեզի հետ կը տանինք որոշ անգեղչելի անդրանցական յատկութիւններ՝ զգայութիւն, կամք, նպատակ: Եւ ասոնց բոլորին արմատը ահաւասիկ ես-ի նըշեալ անդրանցական սահմանաւորութիւնն է, ուրկէ եւ ատոնք կը սերին՝ անսահմանութեան հետ ունեցած անընդհատական «յարախոհութեան» շնորհիւ: Փիխտէ ընդարձակ բաժին կը յատկացնէ այս երեւոյթներու անդրանցական համալիրի մը մէջ մատուցելուն իր թերեւս բոլոր գործերուն ալ մէջ: Բնութեան ոլորտէն կ'անցնինք Արէնքի ոլորտը, ապա Բարոյաբանութեան: Այս բոլոր ոլորտները շաղկապուած են: Անցումին մղիչ ոյժը անսահմանով պայմանաւորեալ սահմանաւորի ի անսահմանութիւն ձգտումն է: Բացարձակ ես-ը բացարձակ արարականութիւն է:

Հիմա: Աւելի լաւ կ'ըմբռնէք, թէ ինչպիսի տիեզերք մը կորսընցուցած էք դուք, անունն անգամ թերեւս լսած չէք՝ զձեզ համարելով ուսեալներ եւ յաւակնելով «ազգ» կերտելու: Իսկ ձեզմէ ոմանք, հասկցէք՝ զրեթէ բոլորդ, ձեր բոլոր պետապետներով, այդ ազգի նուիրեալ մորթողներն են: Անգիտակցաբար: Սա է մեր գերագոյն դժբախտութիւնը: Հարեւրաւոր դոյնպիսի արժանի հսկաներ ունի Գերմանիա, եւ գերմանական ակադեմական միտքը անոնցմէ իւրաքանչիւրին միտքի արգասիքը ամբողջական գործերու բազմատասնեակ, ոչ եթէ հարեւրեակ ու աւելի, հատորներու մէջ ի մի բերած է՝ համաշխարհային բարձրագոյն մակարդակի սխրանքով մը: Երբ նուազ, քան տասնամեակ մը առաջ ձեր ամենապետը հրապարակաւ կը կռկռար, թէ ութսունականներու զենքերով կը պատերազմէր եւ Գերմանիոյ աջակցութիւնը կը խնդրէր, յուսախաբ պիտի ըլլար, ինչպէս որ դուք՝ երամովին: Գերմանիա թերեւս ձեր կողմը նայեցաւ, որպէսզի արժանի բան մը տեսնէր, թերեւս բարեացակամութեամբ խոշորացոյց մըն ալ գործածեց: Բան մը չըսաւ ու իր գործին գնաց: Բայց մենք, մենք մենքս. առաջին կռիստոնեայ առնետներս: Իյաաա: Դուք սա էք:

Ի մի բերենք այս տեսական մասը՝ աւելի խորքային համակարգումը վերապահելով մեր տեսական բաժիններուն, որպէսզի

արդ անցնինք աւելի մատչելի եւ դիւրաւ ընկալելի նիւթերու:

ՊԱՐՄԵՆԻԴԵԱՆ ԷԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Եթէ վերադառնանք Պարմենիդէս Հայեղեցիի էութեան խընդրոյն, հոն, ուր թողեցինք զինք, եւ փորձենք ըստ կարելոյն աւելի յատակացնել էութեան ինչութեան խնդիրը, ապա Փիխտէ մեզի կու տայ քանի մը կարելոր միտք.

Նախ՝ ինչպէս որ Հայեղեցի, դուրս կը շարտէ նիւթականութեան յղացքը: Սակայն ասով չենք մտնել փակուղի: Պարմենիդէսի էաբանութենէն տեսանք, որ էութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ Բանականութիւնն է, Տիեզերական Բանականութիւնը: Ու հոն կանգ առինք: Անհնար էր աւելին դուրս բերելը: Փիխտէ ահա մեզի կու տայ այս Բանականութեան ինչութեան մասին քանի մը պատկառելի եւ ոչ դիւրաւ բացասելի ու թերեւս ալ անբացասելի միտք: Մէկ՝ Բանականութիւնը, որմէ եւ՝ Բանականութենէն սերող էութիւնը, արարականութիւն է: Երկու՝ Բանականութիւնը պատճառականութեան գերսկզբունքն է: Ապա՝ Բանականութիւնը Արեւնք է: Եւ ասոնց կողքին կարելորագոյնը, որ մեզ կը բերէ Բարոյաբանութեան ոլորտը, Բանականութիւնը յանգընթացային գործունէութիւն է՝ պայմանաւորուած կամքով:

Գրեթէ տասնամեակ մը անց Փիխտէ աւելի պիտի յատկացնէ այս յղացքներուն փոխյարաբերութիւնները, որոնց մասին հպանցիկ կ'անդրադառնանք մեր հատորի իմացութեանց համատեսաբանութեան վերաբերող երրորդ մասին մէջ: Սակայն Ենայի իր տարիներուն ան արդէն իսկ բովանդակ համակարգին հիմքը դրած էր՝ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ առ այնր անհաւասարելի մանրամասնապաշտական ստորադրականութիւններով:

Եւ-ը կամքին միջոցաւ է, որ ինքզինք կը տեսնէ, քանզի կամքը կը յաջորդէ յանգումի, նպատակի յղացքին եւ ատով իսկ Եւ-ը ինքն իրեն համար կը դառնայ հայեցումի իր՝ հայելի: Այս յանգընթացը, սակայն, անաւարտ է, յաւերժ, չունի յանգում: Ինչ նպատակ ուզես, դիր առջեւդ. անաւարտ է, քանզի կայ ատոր յաջորդը, որ եւ երբեւէ պիտի չդադրի ըլլալէ: Այս գաղափարը Կանտի իմաստասիրութենէն է, որ Փիխտէ կ'առնէ՝ ատոր տալով իր ուրոյն, վերակերտեալ մեկնաբանութիւնը: Բնութիւնը Եւ-ի կամքէն սերող այս հայեցումին միջոցաւ է, որ ինքզինք կը հայէ, ինքչորին կը վերադառնայ: Եւ-ը ձեւով մը կը վերածուի հայելիի:

Հայելիի այս գաղափարը՝ ազդուած ըլլալով հանդերձ Փիխտէէն, իւրայատուկ ձեւով ի յայտ կու գայ անոր աշակերտներէն մէկուն իմաստասիրութեան մէջ, որոյ միտք բանին հետեւեալն է. ինչպէս որ հայելին կը շրջէ պատկերը, նոյնպէս ալ Եւ-ը թէ բանականութիւնը, իբրեւ հայելի, կը շրջէ իրականութիւնը՝ զայդ արտայայտելով յղացքով: Մտածումի այս հայեցակարգէն իսկոյն պիտի ծագի իմաստասիրական ամբողջ նոր ուղղութիւն մը: Փիխտէ համաձայն պիտի չըլլայ մտածումի այս ուղղութեան դրոյթներուն հետ:

Ես-ին կամքը կը բանի սոսկ ազատութեան սկզբունքով, այլ լապէս կամք չէ, այն է՝ բանականութիւն չէ, էութիւն չէ (Փիխտէ ըսել կ'ուզէ, ինչպէս որ գերմանացիներուն, նոյնպէս ալ եւ աւելիով հայերուս՝ ոչ խելք ունիք, ոչ ալ էութիւն, այլ խելքագուրկ ու քշուող նախիր էք), որ եւ Աւրէնքի մէջ կը ստորածուի ինքնիշխանութեան սկզբունքին: Հոս պէտք է ըսէինք՝ կը ստորադրուի՝ իբրեւ ինքնիշխանութեան սկզբունք: Իսկ ինչու կը ստորադրուի եւ ոչ թէ կը ստորածուի: Քանի որ գործերնիս տեսաբանութեան հետ է եւ ոչ թէ գոյաբանութեան: Այնպէս չէ, որ նոր բան մը ծնունդ կ'առնէ նախորդէն, այլ տեսաբանը, իմացութեանց տեսաբանը, տարրալուծելով երեւոյթները, համակարգի մը մէջ է, որ զանոնք կ'ըմբռնէ: Այս բովանդակութեան մէջ ստորածումը պէտք է ըմբռնել ստորադրման իմաստով:

Կամքի մասին Փիխտէի ականարկներէն է, որ կը սերին ժԹ. դարու ամբողջ շարք մը իմաստասիրութիւններ: Ասոր արմատը Կանտն է, ի հարկէ: Փիխտէի Ես-ի այս կամքի յղացքէն է, որ կը սերին ատոնց կարեւորագոյններէն Շոպենհաուէրի եւ Նիցշէի իմաստասիրութիւնները՝ առանց մոռնալու Փիխտէի ժամանակակիցներէն Շեյլինգն ու Հեգելը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սեպհական կնիքը կը դնէ այս յղացքին վրայ, բայց որոնց բոլորին ալ ներշնչման գլխաւոր աղբւրը Փիխտէն է:

Նախքան շարունակելը հոս տեղին է անդրադառնալը արարականութեան ինչութեան, որ է՝ Բանականութեան, Էութեան ինչութեան: Ըսինք՝ էութիւնը արարականութիւն է: Սակայն ի՞նչ է արարականութիւնը: Արարականութիւնը բովանդակ գոյը բնորոշող գերմղում մըն է, իր բնութենական նախնային վիճակին մէջ՝ անորոշակի, որ Ես-ին մէջ կը վերածուի ձգտումի, կամքի: Արքե-նական, նախնային մղում մը: Այս գլխաւոր միտքն է ահա, որ տարբեր ձեւերով կը մտնէ Փիխտէին յաջորդող իմաստասէրներու գործերուն մէջ ու կը հասնի մինչեւ Փռեւը: Աւրինակի համար անոր ընկերոջը՝ Շեյլինգի գոյի ենթադաշտի յղացքը, որ կը բնորոշէ վերջինիս իմաստասիրութիւնը, կարելոր չափով մը կը սերի հոսկէ: Արարականութեան այս գերմղումը արքենական մղում մըն է, որ իր արարական բարձրագոյն ձեւը կը ստանայ Ես-ին մէջ, քանզի Ես-ը հայեցող, ինքնահայեցող էութիւն ըլլալով, ունի ազատութեան գերսկզբունքը իր մէջ, որ, անցնելով ինքն իրմէ դուրս գալու ձրգտումէն, կը վերածուի կամքի: Եւ սա մեզ կը բերէ չարի խնդիրին, քանզի ազատութեան գերսկզբունքով է պայմանաւորուած նաեւ չարագործութիւնը: Շեյլինգ թերեւս աւելի լաւ պիտի ըմբռնէր այս մէկը եւ իր ազատութեան իմաստասիրութեան ընդմէջէն տար չարի համապարփակ եւ թերեւս աւելի իրական տեսութիւն մը՝ չարի անդրանցական էաբանութիւն մը: Սակայն անոր գաղափարներու կազմին, համակարգին ձեւն իսկ, որ քանեաւ ալ իւրայատուկ, շատ բան կը պարտի Փիխտէին:

Բարոյաբանութիւն մը, սակայն, ինչպէս որ կրանք մը, չի կրնար որեւէ հիմք ունենալ՝ առանց պատասխանելու կարեւորագոյն հարցի մը, հարց մը, որոյ գոյութիւնն իսկ կարծէք յաճախ կ'ուրացուի «լաւատեսական», չըսելու համար «բարեսէսական», ու զրաւիչ հագուստ-կապուստով զարդարուած գաղափարախաւսութիւններու եւ արդի «կրանքներու» մէջ. չարի խընդիրը:

Առ այսաւր բոլոր կրանքներն ալ պատասխանած են այս խընդիրին իրենց խելքը կտրած չափով: Իսկ այդ «չափը» կը սերի 5–10 հազարամեայ հնութեամբ նախապաշարումներէ կամ ըմբռնումներէ: Ոչ նուազ՝ իրենց անհիմն պնդումներէն սերող անխուսափելի հակասութիւններէ: Փիխտէ այս խնդրոյն կը պատասխանէ իմացութեանց համատեսաբանութեան ընդմէջէն:

Ուրկէ՞ կու գայ չարը: Ինչն է չարը:

Կանտի բարոյաբանութեան մէջ, որոյ հետ Փիխտէ անընդհատական զրոյցի մէջ է՝ յաճախ ներքին, յաճախ բացայայտ, յաճախ իբրեւ լրացնող, յաճախ իբրեւ հակադրուող, չարը կը սերի բարոյական արէնքը իմանալէն, բայց հակառակը ընելէն. բան մը, որ իր հերթին արդիւնք է մարդու ազատութեան: Առանց ազատութեան՝ ընտրութիւն գոյութիւն չունի, հետեւաբար չարի յղացքը անըմբռնելի է: Այս մասին տեսանք Սոկրատ Աթէնացիի բարոյաբանութեան առնչուող հատուածին՝ «Հնագոյն Յունական Բարոյաբանութիւններու» Հիպպիաս Դորեցիին վերաբերող գլուխին մէջ: Երբ ար մը ուսումնասիրելու կարելիութիւն ունենաք Կանտի իմաստասիրութեան կամ առհասարակ գերմանական արդի իմաստասիրութիւններու թէ բարոյաբանութիւններու մեկնաբանութիւնները, յաճախ եւ մայր գիրքերը, պիտի տեսնէք, թէ որքան ծանծաղ ու կամայական մեկնակէտերէ կը սկսին այդ ուսումնասիրութիւններուն զգալի մասը: Այս գիրքերուն, զորս ձեզի կը պարգեւենք, դիւրին-դիւրին համարժէքները չէք կրնար գտնել, զլուխնիդ հազար կողմ ալ թեքէք: Վստահ եղէք, որ եթէ քանի մը անգամ լրջութեամբ կարդացած էք մեր «Բարոյաբանութեան» հատորը, արդէն իսկ շատ աւելին գիտէք բարոյաբանութեան յղացքներու արմատներուն մասին, քան արդի բարոյաբանութեանց մասնագէտներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը: Չենք դադրիր կրկնել՝ իմաստասիրութեան գիրք մը, մանաւանդ լաւ գիրք մը, մէկ անգամ չեն կարդար: Մէկ անգամ ընթերցողներդ կը պատկանիք «գաղափար ունեցողներու» երամակին: Թէ սա իրաւամբ ինչ կը նշանակէ, արդէն իսկ հասկցած պէտք է որ ըլլաք:

Փիխտէ կ'ընդունի Կանտի այս սկզբնային եւ հիմնարար գաղափարները, սակայն աւելի բարդ պատկերացում ունի չարիքի արմատին մասին, քան Կանտ: Չարիքը սոսկ երկու հակասական ընտրութեանց միջեւ անձնական որոշումի խնդիր չէ, այլեւ ունի հասարակական բաղադրիչ: Փիխտէ գերմանական իմաստասիրութեանց պատմութեան մէջ թերեւս առաջինն է, որ տեսականաւորէն կը տարոորոշէ բարոյաբանութիւնն ու բարոյախաւսութիւնը

կամ բարոյականութիւնը: Անոր պիտի հետեւէր Հեգել, որ կարդացած էր Փիխտէի այս՝ «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գործը եւ հոնկէ շարք մը գաղափարներ ներմուծած իր իմաստասիրութեան մէջ: Այս առումով նաեւ ան կը քննադատէ Կանտը, որուն բարոյաբանութիւնը դեռեւս կարելի պիտի ըլլար համարել բարոյախաւսութեան կամ բարոյականութեան տեսութիւն մը՝ խարժսխուած անհատին վրայ: Նշեալ հասարակական բաղադրիչն է բարոյաբանութեան տեսութիւնը տարբերողը բարոյականութեան տեսութենէն: Կ'ըսենք՝ բարոյական մարդ է կամ թէ՛ չէ: Ըստ Փիխտէի՝ Կանտի իմաստասիրութիւնը տակաւին կը թաւալի բարոյականութեան տեսաբանութեան ոլորտին մէջ՝ ձգտելով գտնել բարոյականութեան, որ է՝ անհատական երեւոյթ, հիմքերը: Բարոյաբանութեան բնագաւառին վերաբերող Կանտի իմաստասիրութեան գիրքերն իսկ թերեւս կարելի է սոսկ այս՝ բարոյականութիւն եզրով թարգմանել: Թերեւս սոսկ՝ «Բարոյականութեան Խարիսխները» եւ ոչ թէ բարոյաբանութեան: Աւելին ի վիճակի չենք այս պահուն ըսելու. առերեւոյթ կը թուի, թէ Փիխտէի նկատողութիւնը տեղին է: Փիխտէի իմացաբանութեան հիմքը անհատը չէ, այս առումով՝ Ես-ը չէ, այլ այն իրականութիւնը, իմացաբանական այն իրադրութիւնը, որ Ես-ը անգոյ է առանց այլ Ես-երու: Սկզբնակէտն իսկ Ես-երու հաւաքականութիւնն է եւ ոչ թէ անհատը, որմէ կը ծագի Արեւնքը եւ ապա հետզհետէ Բարոյաբանութիւնը: Սա թերեւս Փիխտէի իմաստասիրութեան առհասարակ չհասկցուած, եթէ ոչ՝ գլխովին շրջուած, ամէնէն հետեւանքային կէտն է:

Դարձեալ, առանց ազատութեան՝ չարիք գոյութիւն չունի: Սակայն չարիքին արմատը բարոյական արեւնքը իմանալով՝ հակառակը գործելուն մէջ չէ, ինչպէս որ կ'ըսէր Կանտ: Մինչեւ այդ արեւնքը իմանալը՝ Ես-ը ունի պատմութիւն. կ'անցնի ընթացքէ մը: Բարոյական արեւնքը յանկարծ երկինքէն մարդու սրտին ի վերայ չէ, որ կ'իջեւանի, թէեւ ասոր պէս անբացատրելի բան մը տեղի կ'ունենայ մարդուն մէջ, երբ ան սկսի խորհրդածել, հայել ինքզինքին ու իր արարքներուն: Այդ արեւնքը ի յառաջագունէ Ես-ին տրուած չէ, որ է, սակայն, Կանտի իմաստասիրութեան մէջ: Այս առումով՝ Կանտի իմաստասիրութեան մէջ պղատոնական երանգ մը կայ՝ յար ու նման Պղատոնի «յիշողութեան» հայեցակարգին. բարոյական արեւնքը ի յառաջագունէ մարդուն մէջ է: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ այս հարցը, արդէն իսկ տեսաք, որ տարբեր բնութագիր ունի: Նոյնիսկ եթէ նոյնական համարենք, տարբեր է Կանտէն առնուազն յղացքներու ծագումնաբանութեան իմաստով: Բարոյական արեւնքը կը ձեւաւորուի յարդիւնս Բնութեան մէջ առկայ անհրաժեշտականութեան գերյղացքի եւ ապա կամքի ազատութեան գերյղացքի բախման եւ ներդաշնակութեան:

Փիխտէ Կանտի նշեալ տեսութեան յարանման բացատրութիւն մը ունի վերաբերող իր «խիղճի» յղացքին, որուն անդրադարձանք

անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն: Իսկ այս խիղճի յղացքին էաբանութիւնը շատ աւելի չի յստականար անոր վերջին տարիներու իմաստասիրութեան մէջ՝ յաճախ ընկալուելով ու բացատրուելով գործառական հայեցաբոյնէ մը: Խիղճը այն միակ վստահելի միջոցն է՝ իբրեւ գործնական ուղեցոյց, որ Եւրոպայի իր առաւելական կեանքին ընթացքին անհամար որոշումներ առնելուն: Սակայն անդրաբանութեան մէջ խիղճը բարձրագոյն գերմոլումն է, բանականութեան բարձրագոյն արտայայտութիւնը: Կամքի՝ բարձրագոյն արտայայտութիւնը: Վերոնշեալ նոյն տիեզերական գերմոլումին արարական բարձրագոյն արտայայտութիւնը:

Փիլիսոփայի մէջ առկայ է հիմնական տարրորոշում մը Կանտէն: Սա բնական է, երբ բարոյաբանութիւնը դիտենք անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան իբրեւ բաղկացուցիչ ոլորտը, որ կը յաջորդէ արեւելի ոլորտին, որ արդէն իսկ հսկայ ժամանակային փոփոխութիւն է մարդու եղելութեանականութեան պատմութեան մէջ: Ճիշդ է, որ այս յաջորդականութիւնը բացարձակ չէ եւ բարոյաբանութեան ոլորտը կը դրսեւորուի մասամբ մը համընթաց արեւելի արեւելի ոլորտին հետ՝ նախ երեւան գալով փոքր խումբ մը մարդոց մէջ, սակայն այս ժամանակային ենթակառուցը կայ, եւ անհնար է բարոյաբանութեան ոլորտին դրսեւորումը՝ առանց ժամանակի:

Եւրոպայի բացարձակ է եւ թէ՛ ժամանակային գոյութիւն է: Անոր մէջ բացարձակը բոլոր Եւրոպայի մէջ եղած ընդհանրութիւնն է: Ժամանակայինը փորձառական Եւրոպայի է, այն Եւրոպայի, որուն ամէն արեւելի հանդիպինք մեր կեանքին ընթացքին: Ժամանակի այս ենթակառուցը անբաժանելի է Փիլիսոփայի բարոյաբանութեան: Երբ Կանտ իր իմաստասիրութիւնը կ'եզրափակէ՝ ըսելով՝ «Աստղագարդ երկինքը գլխուս վրայ եւ բարոյական արեւելքը սրտիս մէջ», նկատի ունի ի յառաջագունէ տրուած բան մը: Դոյն բարոյական արեւելքը, ըստ Փիլիսոփայի, աստղագարդ երկինքին պէս ի յառաջագունէ տրուած բան մը չէ, որ գամուած ըլլայ մարդու սրտին մէջ: Այլ արարող Եւրոպայի, որ ոչ այլ ինչով է բնութագրելի, քան իր արարքներով, իր արարմամբ, ժամանակի ընթացքին է, որ կը հասնի բարոյական արեւելքի ըմբռնումներուն: Ծաղիկը բարոյական ըմբռնումներ չունի: Կատուի մը սրտին մէջ մուկ բռնած ատեն բարոյական արեւելքը չէ, որ կը գործէ, այլ մէկ այլ բան: Փորձեցէք վիզէն բռնուած ու անյոյս լացող մուկի մը կեանքը ազատել կատուի մը բերնէն ու նոր կը հասկնաք կատուի մը հոգին անոր տառապանքին, զարմանքին ու ապրած յուսախաբութեան ընդմէջէն: Կանտի ըմբռնումը ընկալելի կը դառնայ «Ստեղծագործութեան» գաղափարի առթիւ նախապաշարումներու համալիրի մը մէջ, ինչ այլ բան ալ ուզէ, ըսէ Կանտ: Այդ նախապաշարումին կողմնակիցները շան հոտառութիւն ունենին եւ բնական է, որ Փիլիսոփայի դէմ պիտի ծառայէ «անաստուածութեան» մեղադրանքը՝ հսկանականորով Փիլիսոփայինքզինք «անաստուած» չէր համարեր: Այլ զինք

մեղադրողներուն քրիստոնէական վարդապետապաշտ՝ կաթողիկէ թէ բողոքական, կաղապարներով սարքուած «աստուածը»՝ թերիմացութիւն: Դժբախտաբար շուրջը հայ կամ ռուս առաքելական էշեր չկային, որպէսզի անոնց ալ գլխուն մուրճի այս անգամ կրկնակի հարուած իջեցնէր: Շեղինգ, որ տող առ տող կը հետեւէր Փիխտէի գրածներուն, Փիխտէի այս միտքը պիտի տանի իր լրումին՝ զայդ դնելով նոյնիսկ շատ աւելի հետաքրքրական համալիրի մը մէջ:

Ուրեմն, փորձառական Եւր, որ դեռ շատ հեռու է բացարձակ Եւրին բնութագիրը ունենալէն՝ կարողականութիւնը ունենալով հանդերձ, բարոյական արէնքը հասկնալու ընթացքի մը մէջ է: Ան կրնայ չտարբերիլ մուկ բռնող կատուէն, երբ այդ արէնքը բացակայ է կամ գրեթէ բացակայ է անոր սրտին մէջէն: Սակայն իւրաքանչիւր Եւ ինքն է պատասխանատու իր կատարելագործման: Իսկ ինչ է այդ կատարելագործումը: Կատարելագործումը փորձառական Եւրի համապատասխանեցումն է բացարձակ Եւրին: Իւրաքանչիւր փորձառական, կամ ըսենք՝ ընթացիկ, Եւ տարբեր պայմանական իրավիճակներու ծնունդ է եւ իւրաքանչիւրը ինքն է պատասխանատուն իր արարքներուն: Քու արարքներուդ պատասխանատուն դրացիդ չէ, ոչ ալ կինդ, այլ դուն: Հոս է, որ քիչ մը կը դժուարանայ Փիխտէի բարոյաբանութիւնը կամ ատոր ընկալումը: Դուն ես պատասխանատուն, քանզի արարքիդ հեղինակը դուն ես: Ինչո՞ւ:

Անյարմար է այսպիսի հարց մը տալը նոյնիսկ: Չե՞ս ամէնար, երկոտանի: Այդքան ալ պատուախնդրութիւն չունիս: Եթէ պատուախնդրութիւն չունիս, դուն ինչ տեսակ մարդ ես, երկոտանի չարարած: Պատասխանը՝ քանզի առաջին հերթին բանական արարած ես: Եթէ բանական արարած չըլլայիր, այլ կատու մը ըլլայիր, բարոյական արէնքը պիտի չվերաբերէր քեզի: Եթէ հասարակութեան մէջ կ'ապրիս, արդէն իսկ բանական արարած ես: Տեսանք այս մէկը: Անդրանցական իմաստասիրութեան սերող անշրջանցելի, էական յղացք է: Եւ քանի որ բանական արարած ես, հարկաւ քեզի պիտի վերաբերի: Եթէ դուն, որեւէ առթիւ, չարամիտ խորհուրդներ ունեցած ես, ապա միայն դուն է, որ կրնաս սրբագրել վարքդ եւ փոխել ինքդ քեզ: Բարեկամիդ խորհուրդը դուրու չ'արժէր, եթէ դուն քեզ չփոխես:

Ուեւէ բարոյաբան գիտէ, որ այս մատեցման մէջ կան որոշ խնդիրներ: Սակայն հոս է, որ իրենց սակաւիմացութեան ծուղակը կ'իյնան շատեր, մանաւանդ իմաստասիրութեան նորաբոյս ձագուկները, երբ այս կամ այն նիւթը առանձնացնելով ու թուղթ գրելով՝ կը սկսին խելացի բաներ ըսել: Ամսականին կ'աւգնէ անշուշտ: Անուն ալ կը շահին՝ իրենցմէ բանիմացներուն շարքը մըտնելով: Ոքսփորդ համալսարանի հրատարակչատան էշերն ալ զայդ կը հրատարակեն՝ առիւնքնուելով գործին ակադեմական հրաշալի դիմերելոյթէն: Իսկ եթէ էջ լեցնող բազմազբաղ մասնագէտ մըն ես, կրնաս պաշտաւնի բարձրացում եւ քանի մը կողով աւելորդ

համբաւ ալ ապահովել ելոյթդ լորձնաշուրթն լսողներու դասին մէջ: Որոնք եւ, ի հարկէ, քեզմէ մէջբերումներ կը կատարեն՝ նմանն ճանաչէ զնմանն սկզբունքին ենթակայ ըլլալով ու, այդպիսեալ, տարածելով իրենց քաղցկեղը ակադեմական աշխարհին մէջ: Իսկ ո՞վ կը համարձակի բերանը բանալ քեզի դէմ՝ ամսականեալ սարսափահարներու՝ ակադեմական բանտարկեալներու դարուս մէջ, մանաւանդ եթէ մարդատեաց, նորաբոյս կին ես կամ թէ կէս-կնիկ ես: Փառքի ճանապարհը բաց է առջեւդ՝ ճաշակի ի խընդիր ակադեմական որակի չքացման ու ատոր ընդմէջէն Արեւմտեան քաղաքակրթութեան անէացման հաշուոյն:

Նկատի ունենանք, որ Փիխտէ արդէն իսկ աշխարհին նիւթը տուած է մեզի իր արէնքի տեսաբանութեամբ: Երբ հասարակութեան մէջ ես, արդէն իսկ, առանց բարոյական արէնքին իսկ, — իսկ սա շատ կարեւոր է, — առանց բարոյական արէնքին իսկ՝ ենթակայ ես ինքնիշխանութիւնդ իրականութեան վերածող, որ եւ է՝ բացարձակ ազատութիւնդ ինքնիշխանութեան վերածող Սահմանադրական արէնքին: Բանակէն փախչողը, գողը, մարդասպանը բարոյական արէնքէն առաջ ենթակայ են Սահմանադրական արէնքին: Այս երկու ոլորտներուն տարորոշումը չկարենալ ընելը կը յանգեցնէ բազում բարդութիւններու Փիխտէի իմաստասիրութեան ընկալման եւ մեկնաբանման մէջ: Ասով, սակայն, բոլոր խնդիրները չեն չքանար, թէեւ զգալիարէն կը նուագին:

Առանց հասկնալու Փիխտէի էաբանութիւնը՝ անհնար է հասկընալ Փիխտէի չարի յղացքը: Հոս կու գանք Փիխտէի ողջ իմաստասիրութեան հանգոյցին: Եթէ կարենաք քակել այս հանգոյցը, կը հասկնաք անոր իմաստասիրութիւնը: Եթէ ոչ, ուրեմն ոչ. կ'երթաք մածունի խանութ կը բանաք: Ամալթ բան մը չէ:

Մեր այն ընդհանուր նկատողութիւնը այլուր առ այն, թէ կարելի չէ հասկնալ բարոյաբանութիւն մը՝ առանց հասկնալու ատոր տուն տուող էաբանութիւնը, կը մնայ ի զարու, նոյնիսկ երբ այդ էաբանութիւնը առերեսոյթ բարոյաբանութիւն մըն է: Իսկ այս բարոյաբանութեան հանգուցակէտը չարի խնդիրն է: Սովորաբար միշտ ալ սա է բարոյաբանութեան մը հանգուցակէտը: Եթէ ոչ, տուեալ բարոյաբանութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ ծանծաղ բարոյաբանութիւն մըն է:

Քանի որ եկանք հանգոյցին, հոս մեզի միմիայն կրնայ աւգնել Փիխտէի իմաստասիրութեան առանցքային գաղափարը՝ Եւր: Ինչ է այս Եւր-ը ի վերջոյ:

Ամէն բան, որ ցարդ սերտեցինք պիտի ծառայէ այս հանգոյցը քակելուն: Եւ ամէն բան, որ Եւրին մասին ըսինք, հիմա աւելի յստակ պիտի դառնայ:

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՄԱՍԵԱՅ ԵՒ ԱԶԱՏՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Տեսանք, որ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերագոյն սկզբունքը ազատութիւնն է: Եւ այս սկզբունքէն է, որ կը սերին տեսաբանութեան բոլոր ոլորտները: Ազատն Աստուած: Ազատն

Մասիս: Այս խորհուրդը չէք հասկնար՝ ազգովին բառերը բարբառ ջելով հանդերձ: Քանի որ ձեր գիտակցութիւնը կաշկանդուած է, պատմական պատճառներով, ազատութիւնը իբրեւ «թիրքէն ազատութիւն» հասկնալուն մէջ: Այդ իսկ պատճառաւ զոհ կ'երթաք ատարի շահագործման: Լաւագոյնը՝ կ'երգէք՝ «Չմնանք հայեր ատար լուծի տակ»: Գոնէ անգամ մը մտածէր էք, թէ ինչ կը նշանակէ սա: Տրամաբանութիւնը կ'ըսէ՝ «Մնանք հայեր հայու լուծի տակ»՝ առնուազն մինչեւ այս հարցին բացարձակ գաղափարական պատասխանը չտրուի: Այդպիսի պատասխան գոյութիւն չունի հայ իրականութեան մէջ: Լաւագոյն պարագային կայ մեռեալ յանգերգ մը՝ «Մշակ, բանուոր»: Մենք ալ կ'երգէինք՝ դեռ տասնմէկ տարեկան: Յանգերգ մը սոսկ, որ զայդ դաւանողաց ճշմարտութեան ուղիղ հակառակն է, մանաւանդ հոն, ուր այդ շահագործող ցեղերը իրենց անդամներն են: Իսկ երբ աւանակ մը կ'ըսէ՝ «Իմ լուծս քաղցր է», ձեր «փափուծները» ձեր ձեռքը առած՝ ողջ նախիրով ետեւէն կը վազէք, ձեր բոլոր ինքզինքնին բանի մը տեղ դրած քաղաքական գործիչներն ու հասարակական կարծիք ձեւաւորող ստրկապետները ներառեալ: Ձեր բովանդակ պատմութեան յայտարարը լուծի մը տակ մտնելն է: Եւ եթէ այդ ատար լուծը հայկական տարագ հագած է, ինչպէս, արինակ, Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցին, ձեր ուղեղը իսկոյն աշխատելէ կը դադրի ու կը մտնէ յաւիտենական ձմեռնաքունի մէջ՝ դիմելով հաւաքական անյուշ գերեզման:

Ասկէ ի յայտ կու գայ, որ դուք որեւէ կապ չունիք Ազատն Աստուծոյ հետ, Ազատն Մասիսի հետ: Դուք Ազատն Աստուծոյ սերունդը չէք, դուք Ազատն Մասիսի սերունդը չէք, այլ էք ոչ այլ ինչ, քան ստրուկներ, լուծ փնտռող ստրուկներ, որպէսզի երգէք ու պարէք, ամուսնանաք, իբրեւ ազգային աւանդոյթ՝ ապրող էակներ մորթելով՝ անոնց միսը ուտէք, անոնց կեանքերը կաշիի վերածէք, անոնց կեանքերուն վրայ դրամական արժէք նշանաւ կէք՝ համալսարաններուն մէջ իբրեւ տնտեսագիտութիւն ուսուցելով ու ուսելով՝ առանց ապրելու անոնց աղաղակներն ու երկաթով ջարդուած ոսկորներուն զարհուրելի ցաւը, անոնց մորթազերծ ըլլալը, այլ շաղակրատէք հակառակ սեռի անձանց հետ՝ ձեր փափկասուն կուռքուհիներուն համար այդ հրաշք էակներուն կեանքերը պալուսակի ու կաշիի ու վերարկուի վերածած, ապա կատղիք ու լաւ զգաք, այս կամ այն բոլոր «ճաշարան» կոչուած սպանդարաններուն մէջ կերակրէք ու զայն պաճուծէք մորթուած էակներու մորթով, էակներու, որոնք երեկ դեռ կեանք ունէին: Ո՛վ ձեզի իրաւունք տուաւ այլ էակներու կեանքերուն վերջ տալու, զանոնք համակեղրոնացման ճամբարներու մէջ առարկայացնելու եւ հաւաքաբար սպաննելու, արնախոտ բոգեր ու բոգի ձագեր, «ազգային» ճիւղներ, մարդու պատմութեան մեծագոյն աւանակի ու սրիկայի եկեղեցիին սպասարկող՝ գլխաքող կապող ու հայ մանուկները ատարի մոգոնած խորհրդանշաբանութեանց միջոցաւ անոր տիեզերական ցեղապաշտական գաղափարախաւսու-

Թեան կեր դարձնող հրէշներ ու եղերամայրեր:

Ձեր «լաւ զգալու» չափանիշները կը մատնեն նախ՝ ձեր ըստրուկի արնախում էութիւնը եւ ապա՝ մարդ չըլլալու իրողութիւնը: Եւ այս ստրուկի էութիւնը կը պանծացնէք՝ իբրեւ «ազգային» սրբութիւն: Ստրուկը ի՞նչ գործ ունի ազգի հետ: Դուք լոկ ձեր զառանցանքին մէջ էք ազգ: Եւ դոյզն իսկ աղերս չունիք Մասիս Մայր Աստուածուհիի հետ, դուք, ժայռուղեղ, յաւիտենական անբուժելի բոզեր: Դուք որեւէ կապ չունիք Ազատն Աստուծոյ հետ: Ազատն Աստուածուհոյ հետ: Ազատութեան սուրբ յղացքին հետ: Ուստի չէք կրնար նոյնպէս որեւէ աղերս ունենալ ազատութեան գերսկզբունքէն սերող քաղաքական ինքնիշխանութեան հետ: Ի՞նչ պետութիւն ալ կառուցէք, անխուսափելիաւրէն կը կործանի՝ առնուազն մարդու ապագայ երթին մէջ ներքին հիւժման ի հետեւանա: Լաւագոյն պարագային կը դառնաք մէկ ուրիշին խաղալիքը: Եւ սա ձեր էութիւնն է՝ ուրիշին խաղալիքը դառնալը: Ապա եւ է ձեր գերագոյն սրբութիւնն ու «ազատութիւնը»: Կենդանի մորթող ու հաւկիթ ներկող բոզերուդ ու էշի աւետարան կարդացող, սահմըռկեցուցիչ տգիտութեան մէջ տապալտկող ախոռապետներուդ «ազգային» էութիւնը:

Դուք հակամարդն էք:

Ի՞նչ է ազատութեան էութիւնը:

Ազատութիւնը բացարձակ յղացք է: Իբրեւ բացարձակ յղացք՝ անյայտադրելի է: Ինչո՞ւ: Քանզի բացարձակը անհուն է: Անհունութիւնը նոյնիսկ նկարագրելի չէ՝ բացի հունաւորի բացասութեամբ: Ուստի՝ բացասաւրէն: Այլապէս կը մնայ անընկալելի: Քանզի հունաւորի մը համար միակ ընկալելին, յայտադրելին, մտածելին հունաւորն է: Եւ մարդ հունաւոր է: Մահ կայ: Չափ կայ: Սահման կայ: Առանց ասոնց՝ ոչ մէկ բան կայ: Եթէ կ'երեւակայես, թէ կայ, երեւակայէ:

Ազատութիւնը ինքնին անընկալելի է, սակայն ընկալելի են ազատութեան դրսեւորումները: Ինչո՞վ է, որ ազատութիւնը կը դըրսեւորուի: Յղացքով: Ազատութիւնը քար չէ, արձան չէ: Ի՞նչ է այս յղացքը: Ընտրութիւն: Ընտրութիւն, որ նշանակէ՝ տարբեր բաներու միջեւ՝ մէկէ աւելի բաներու միջեւ: Հոն ուր ընտրութիւն գոյութիւն չունի, ազատութիւն ի յառաջագունէ գոյութիւն չունի: Այս իսկ պատճառաւ բովանդակ մարդկութիւնը, ծրագրուած կերպով, թափուած է կեղծ «ընտրութիւններու» ովկիանոսի մը մէջ:

Սակայն ի՞նչ են այս բաները, որոնց միջեւ ընտրութիւն կը կատարէ Եւր: Այս հարցը խիստ կարեւոր է, քանզի սոսկ ասով կը կարենաք հսկան պատկերացում կազմել Փիխտէի եւ ապա Հեգելի իմաստասիրութիւններուն մասին: «Յղացք» յղացքի իմաստին մեկնաբանութիւնը այս երկու իմաստասէրներու գործերուն մէջ աւելի յարիւր պիտի ըլլայ մեր երրորդ՝ տեսական մասին: Փիխտէ կ'ըսէ՝ «Ազատութիւնը կը բանի յղացքներով»:

Կ'ըսէ ու կ'անցնի: Կ'ըսէ ի միջի այլոց: Եթէ ուշադիր ընթերցողներ չէք, ձեր աչքէն կը վրիպի, ինչպէս որ բազում մեկնա-

բաններու, որոնք նեղ նիւթ մը կը վերցնեն եւ հոսկէ-հոնկէ բաներ մը իրարու փակցնելով ու ապա մէջը քանի մը հեղինակաւոր անուն գլորելով՝ թուղթ կը գրեն եւ մեծ համալսարանական հրատարակչատուներու կողմէ կը հրատարակուին՝ պարապ գլուխ արդուկելով: Եւ անշուշտ անպայման այդ մեծ անուններու խաւաքերուն մէջ կը գտնեն բան մը, որուն հետ իրենց գերամեծարութիւնը «համաձայն չէ»՝ շարք մը տարբեր բաներու հետ «համաձայն ըլլալով» հանդերձ:

Կ'ըսէ ու կ'անցնի, քանզի շատ յաճախ այլուր մեկնաբանած է ըսածները եւ կրկնելու պարտաւորութիւն չ'զգար: Ազատութիւնը կը բանի յղացքներով: Փիխտէի միտքն է՝ միմիայն յղացքներով: Ազատութեան դաշտը յղացքներուն դաշտն է: Առանց յղացքներու՝ անիմաստ է նոյնիսկ փորձել պատկերացնելը, թէ ազատութիւն ինչ կը նշանակէ: Ազատութիւնը կը բանի յղացքներու ի վերայ:

Եւ ահա կը տեսնենք, իմացութեանց համատեսաբանութեան խարսխարար գերսկզբունքը՝ ազատութիւնը, յղացքներով է, որ կը բանի, յղացքներու դաշտի մը մէջ է, որ կը բանի:

Այս մասին Փիխտէ քանիցս ակնարկած էր ցայդ: Սակայն իւրաքանչիւր անգամուն՝ տարբեր անկիւնէ մը: Եւ իւրաքանչիւր անգամուն՝ կարծես բան մը աւելի տալով ու բացայայտելով: Մէկ բան է, երբ գերսկզբունքը կը տեսնես գերոյորտի ընդհանրութեանց մէջ, մէկ այլ բան, երբ կը տեսնես կիրառական ոլորտներու ընդհանրութեանց մէջ: Իւրաքանչիւր մատեցումը տարբեր լոյս կը սփռէ յղացքին վրայ:

Սակայն Փիխտէի այս միտքին կարեւորութիւնը կիրառական դաշտէն դուրս է: Սա կարեւորագոյն էաբանական խնդիր է: Ազատութիւնը Յղացք է: Ահաւասիկ բովանդակ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերսկզբունքը՝ ազատութիւնը, յղացք է: Որմէ եւ՝ բովանդակ համատեսաբանութիւնը, բարոյաբանութիւնն ու Արդէնքը ի ներ առեալ, յղացքի մը տեսութիւնն է: Փիխտէի իմաստասիրութեան կիրառական բաժինին մաս կազմող այս զոյգ ենթաթղորտներն ալ յղացքի մը տեսութիւնն են, ենթատեսութիւնը:

Որպէսզի չերկարենք այս տեսաբանական խնդիրը, ըսենք այնքանը, որ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ ազատութեան էաբանութիւնը ունի երկու գլխաւոր մաս: Առաջինը՝ զուտ տեսաբանականը, երկրորդը՝ կիրառականը: Արդ, փորձառական Եւր գիտակցելով իր մէջ եղած ազատութեան այդ մղումը, հետզհետէ, ժամանակի մէջ կը դիմէ բացարձակ ազատութեան ոլորտը, որուն երբեք պիտի չհասնի, քանզի եթէ հասնի, արդէն իսկ Եւ ըլլալէ կը դադրի: Սահմանաւորը անհնար է, որ հասնի անսահմանին, այլ ընդամէնը կրնայ դիմել ի անսահմանը, ընթանալ այդ ուղղութեամբ՝ հետզհետէ հեռանալով իր բնութենականութենէն՝ «մատենալով» այդ բացարձակ յղացքին: Ասով է, որ ազատութիւնը Յղացք է: Աստուած է: Է անսահման, անհասանելի, բացարձակ: Ուստի փորձառական, սահմանաւոր ու սահմանեալ Եւր կը ձգտի ազատութեան՝ առանց երբեւէ հասնելու անոր: Անոր հասածը ահաւա-

սիկ կիրառական, ստորադրեալ ազատութիւններն են, ինչպէս ինքնիշխանութիւնը: Փիխտէ երբեմն կ'ըսէ՝ «առարկայական ազատութիւնները», բայց չենք ուզեր այդ եզրը չարաշահել, քանզի այլ իմաստներ կրնայ տալ: Վերոնշեալ առումով՝ ազատ եւ գոյութիւն չունի եւ ի յառաջագունէ անհնար է, որ գոյութիւն ունենայ: Փորձառական եւ-ին ճանապարհը Ազատն Մասիան է, հոգեւոր, յղացային այն բարձունքը, Ազատն Աստուած, որոյ բարձունքին երբեք մարդ պիտի չհասնի, քանզի որքան ալ մատենաս, այդ բարձունքը պիտի հեռանայ քեզմէ: Սա է անհունութեան միտքը: Այս միտքը արտայայտուած է հայոց կարգ մը հեքեաթներուն կամ առասպելաբնոյթ պատմութիւններուն մէջ, որքան որ կը յիշենք:

Փիխտէ աւելի ճիշդ արտայայտած պիտի ըլլար իր միտքը, եթէ փոխարէնը ըսէր՝ կը հեռանանք մեր փորձառական իրադրութենէն ի Յղացք, ոչ թէ կը մատենանք Յղացքին, քանզի յղացքը անայսրանելի է, անմատենալի: Սահմանաւորը ի յառաջագունէ չի կրնար մատենալ անսահմանին: Չես կրնար մատենալ անհունին: Քայլ մը կը հեռանաս ներկայէդ ի Յղացք. սա չափելի է: Ոչ թէ կը մատենաս Յղացքին. սա անչափելի է: Եւ հոս է ողջ բարոյաբանութեան խնդիրը: Կը հեռանաս դէպի ո՞ր: Տեսականաւրէն անհամար են առջեւդ եղած ընտրութիւնները: Կրնաս եւ տարանջատիլ անէութեան մէջ ու չքանալ: Սա է մեծագոյն վտանգը մարդկութեան առջեւ: Այս մասին հակիրճ անդրադարձանք մեր «Բարոյաբանութեան» հատորի առաջին իսկ գլուխին մէջ: Հոսկէ է նաեւ, որ կը բխի առկայ հնագոյն յունական բարոյաբանութեանց ուսումնասիրութեան ոչ լոկ արժէքը, այլեւ բացարձակ անհրաժեշտութիւնը:

Մարդուն, այլեւ փորձառական եւ-ին, — կրնայ եւ մարդ չըլլալ, այլ որեւէ տիեզերական էակ, քանզի կը խաւսինք անդրանցական իմաստասիրութեան մասին, բայց Փիխտէ մարդն է, որ կ'առնէ. այս մասին խաւսեցանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն, — գերխնդիրը ահա անոր տուեալ, առարկայական ազատութիւններուն համապատասխանեցումն է ազատութեան Յղացքին: Առանց ասոր, այն է՝ եթէ ազատութեամբ պիտի հասկնանք սոսկ փորձառական, առարկայական ազատութեան վերաբերող մեր կատարած ընտրութիւնները՝ առանց այդ առարկայական ազատութիւնները համապատասխանեցնելու Յղացքին, վերահաս պիտի ըլլան կործանումն ու մարդկութեան անէացումը: Եւ սա՛ նկատի ունենալով է, որ պարտիք ստեղծել Հայքը, ոչ թէ այս կամ այն գաղափարական թէ կրօնական կայսրութեան փեշերուն տակ սլքտացող իբրեւ տգրուկներ: Այլ իբրեւ Յղացքի՝ ՀԱՅ-ու երկրային աստուածները: Այլընտրանքը մարդկութեան անէացումն է՝ դուք ալ հետը, եթէ ողջ մնաք այդ անէացման ականատեսները ըլլալու:

Եթէ կան տիեզերական էակներ այլուր, եթէ կայ տիեզերական հաւաքական կեանք այլուր, ապա այդ էակները անցած պէտք է որ ըլլան Բարոյաբանութեան այս հանգրուանը: Այլապէս

անոնք արդէն իսկ դադրած են եւ կամ պիտի դադրին գոյութիւն ունենալէ: Տիեզերական սոսկ այս պարունակին մէջ է, որ կարելի է լաւագոյնս իմաստաւորել անդրանցական իմաստասիրութիւնը: Դժբախտաբար ոչ Կանտ եւ ոչ Փիխտէ այդ կարգի հաւակնութիւններ կամ ըմբռնումներ չունէին՝ հակառակ անոր որ անոնց իմաստասիրութիւններէն սա՛ է, որ կը բխի: Այդ մէկը կը կարենաք ընել դուք եւ դառնալ հականաւրէն լաւագոյն իմաստասէրներ համաշխարհային իմաստով: Երանի թէ կարելիութիւնը ունենայինք խոսկերու եւ կոյրերու այս երամակին մէջ մեր երազած իմաստասիրական ակադեմիան թէ կաճառը հիմնելու: Այդ մէկը դուք է, որ ձախողեցուցիք՝ բովանդակ հայ իրականութենէն եւ ոչ սոսկ Արեւելահայաստանի Ապապետութենէն մեր աքսորով եւ հայ միտքի աքսորին ի տես ձեր հաւաքական դաւաճանական լռութեամբ ու, այդպիսով, մեղսակցութեամբ: Այդ հիմնադրութեան գործն իսկ պարտաւորուած ձեզի կը կտակենք: Եթերային յոյս մը ունինք միայն, որ թերեւս ար մը ի յայտ գան ձեր մէջէն նըւիրեալներ, որոնք իրենց ողջ հովեամբ մեր գիրքերուն իմաստը կ'ըմբռնեն:

Լսինք, որ Ազատութիւնը կը դրսեւորուի յղացքներով: Հարցականի տակ առինք նաեւ «յղացք» եզրին իմաստը: Հիմա հարց մը ձեզի. ձեզմէ քանի՞ն մտածեց, թէ ինչ կը նշանակէ «կը դրսեւորուի»: Եթէ այս «կը դրսեւորուի»-ին պատասխանը չկարենանք տալ ձեզի, ապա «կլլեցուցած» պիտի ըլլանք: Հիմա տեսա՞ք, թէ ինչ դիւրին է ձեզ կլլեցնելը: Բայց գիտէ՞ք ինչու: Քանի որ ձեր բովանդակ խաւաքի եւ գրոյթի մշակոյթին մէջ մտած է այս անհամբաւոր «կը դրսեւորուի»-ն, ձեր բոլոր խմբագիրներուն, գրաքննադատներուն ու այլոց բարեսիրած բառն է, որոյ մէջ թաթխուած է ձեր ուղեղը: Ձեզի համար ամէն բան «դրսեւորում» է: Սակայն ոեւէ մէկդ չէք գիտեր, թէ ինչ կը նշանակէ այս շատ յաճախ ծուլութիւն եւ անբանիմացութիւն մատնող բառը, որոյ բազինին ձեր մատղաշ ուղեղները կը զոհաբերուին: Դուք ալ, ուսեալի եւ իմաստունի պատմութեան հագին, ամէն կողմ կը կրկնէք՝ «կը դրսեւորուի»: Հիմա դրսեւորուեցէ՞ք տեսնեմ:

Այսքանը ըսելէն ետք անշուշտ մենք ալ ասոր տակէն հիմա պիտի չկրնանք ելլել: Աւելի դիւրին է խաբելը: Տեսա՞ք, թէ ինչո՞ւ: Խաբէութեան ովկիանոսի մէջ կը ծնիք, խաբէութեամբ կը սնանիք, խաբէութիւն կը շնչէք, խաբէութիւն կը խմէք, խաբէութեան ովկիանոսին մէջ ձեր աչքերը կը փակէք՝ խաբուած կրկնակի, եռակի, քառակի: Եռակի խաբուածը քառակի խաբուածին իմաստունն է: Այդ իմաստութիւնը կ'ըմպէք ձեր համալսարաններուն մէջ: Իսկ քառակի խաբուածը, որպէսզի «մարդ» երեւի եռակի խաբուածին առջեւ, իր խաբէութիւնը կ'ոսկեզաւծէ «բացարձակ ճշմարտութիւններով» եւ «տիեզերական» ցնդաբանութիւններով ու սնահաւատութիւններով: Եւ ատոնցմով զինուած կը յարձակի եռակի խաբուածին վրայ՝ ոչնչացնելու նպատակաւ զայն: Այդ մէկը ձեր եկեղեցին է: Եւ ահա դուք նոյն տեղը կը մնաք: Աւելի ճիշդ՝ եր-

րորդէն կ'անցնինք չորրորդին եւ չորրորդէն հինգերորդին՝ մինչեւ դառնաք «յախտենական կեանքի» արժանի մժեղներ ու ճանճեր՝ ձեր Սուրբ Ճանճին կողմէ ստեղծուածներդ անոր ճշմարիտ հոգածութեան արժանանալով: Կատարելապէս համոզուած ձեր «Սուրբ Հոգիին» միջոցաւ, որ Սատանայի հոգին է: Իսկ ձեր պաշտած խարդախութեան գիրքերու հաւաքածոն՝ Սատանայաշունչը: Ձեր եկեղեցիներն ու աղաւթարանները՝ Սատանայի որջերը ձեր մէջ, ձեր կաթողիկոսները, «յեղափոխական» վարչապետներն ու բանապետները, ինչպէս եւ մնացեալ կղերականները՝ Սատանայի ներկայացուցիչները:

Մենք ձեզի յաւերժ պարտք պիտի մնանք այս «կը դրսեւորուին» բացատրելուն մէջ: Սակայն գոնէ կրնանք քանի մը բառ ըսել՝ մնացեալը թողելով ձեր ապագայ Փիխտէագէտին: Որ եթէ վասն ասոր շնորհակալ չըլլայ մեզմէ, վստահ եղէք, որ կատարելապէս իրաւունք ունի, մանաւանդ որ Փիխտէ ինքն, երբ կը մտնէ մանրամասնութիւններուն մէջ, միշտ չէ, որ ողջ-առողջ դուրս կու գայ:

Ազատութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան գերակշռութիւնն է, որուն աշխարհը դոյն գերողորտն է: Տեսանք արդէն՝ սերտելով Փիխտէի Արէնքի տեսաբանութիւնը, որ Ազատութիւնը ինքնիշխանութեան «կը ստորածուի» Արէնքի ոլորտին մէջ: Այս «կը ստորածուին» կամ «կը վերածուին» նոյն փորձանքն է, ինչ որ է «կը դրսեւորուին»՝ տարբեր պաճուճանքի մը տակ: Ընթացքը կը մնայ հովին անյայտ: Փիխտէ ինք եւս յաճախ շփոթ կը յայտնէ այդ մասին՝ ըսելով՝ կը մնայ խորհրդաւոր, թէ ինչպէս կը կատարուին այս դրսեւորումներուն տարբեր արտայայտութիւնները: Սակայն երեւոյթները կը տեսնենք: Փոփոխութիւններուն հասու կը դառնանք: Եւ ոչ միայն: Հոս է խորհրդաւորը՝ Եւ-ը ականատեսն է «ընթացքին»:

Եթէ կարենաք Եւ-ին կողմէ «ընթացքի» այս ականատեսութիւնը բացատրել մեզի՝ ձեզի Փիխտէագէտի, այլեւ՝ իմաստասէրի վկայական կու տանք: Այս ընթացքը, ըստ երեւոյթին, սոսկ Եւական յղացք է, Եւ-ին մէջ տեղի ունեցող բան մը: Այս միտքը Կանտէն կու գայ: «Ստորադրման» պարագային այս հարցը նոյն սրութեամբ չի յայտնուիր: Ինչո՞ւ: Նախանշեալ պատճառաւ: Տեսաբանութիւն է եւ ոչ թէ էաբանութիւն: Սակայն եթէ պահ մը մտածենք, թէ ստորադրուող երեւոյթը ստորածուող երեւոյթի մը տեսաբանականացումն է, նոյն դժուարութիւնը կ'ունենանք: Դժուարութիւն մը, որ չի չքանար Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ լիովին: Այն տպաւորութիւնն է, որ Փիխտէ երբեմն կը տարուի իր խաւքերուն մէջ եւ ստորածման բնութագիր կու տայ ըսածնէրուն: Առնուազն երբեմն անոր ըսածները այդպիսով ըմբռնուելու կարելիութեան ենթակայ են, մանաւանդ երբ կը վերաբերին իմացութեանց համատեսաբանութեան կիրառական երեք թէ չորս ենթաօրրոտներուն: Եւ նոյնիսկ հոն, ուր տեսաբանական ստորադրումը յստակ է, ենթահողին մէջ շատ յաճախ չի բեկանիր ստո-

րաժծման կարելիությունը: Այս եզրերը երկուքն ալ պիտի գործածենք՝ ըստ պարագայի: Նկատի ունեցէք, սակայն, այս նրբությունը: Վստահելին ստորադրումն է: Իսկ այս «ստորադրումը» մասամբ մը կը լուծէ նաեւ «կը դրսեւորուի»-ին խնդիրը:

Ամէն պարագայի, որոշ չափով ըմբռնեցինք քաղաքագիտութեան վերաբերող մեր նախորդ բաժինին մէջ, թէ ինչպէս է, որ Ազատությունը կը ստորադրուի «ինքնիշխանութեան», որ Ազատութեան դրսեւորումն է: Փիխտէ հնարաւորինս ջանք չխնայեց բացատրելու այս դրսեւորման էությունը եւ կիրարկման դաշտն ու ընթացքը: Եթէ հոն չծանրացանք այդ դրսեւորման էություն վրայ, պատճառը այն էր, որ չափէն աւելի պիտի ծանրաբեռնուէիք նախքան ըմբռնիւնելը աւելի դիւրամարս ու գրեթէ բոլորիդ համար աւելի համով կտորները: Բայց ատիկա միակ պատճառը չէր: Այդ մասին կ'ուզէինք քիչ մը անդրադառնալ հոս՝ բարոյաբանութեան տեսաբանութեան գլուխին ներքոյ: Ասոր գլխաւոր պատճառը այն է, որ Փիխտէի տեսաբանությունը տակաւին բիւրեղացման ընթացքի մէջ էր, իսկ բարոյաբանութեան ոլորտի յղացման ընթացքին արդէն շատ աւելի բիւրեղացած էին անոր ըմբռնումներն ու յղացքները: Ըսածը՝ յարաբերաբար շատ աւելի յստակ: Եւ հարցը սա՞ է հիմա. ինչպէս կը դրսեւորուի Ազատութեան գերսկզբունքը բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ. ինչ ձեւի մէջ է, որ կը տեսնենք զայդ, ինչ է ատոր բովանդակությունը: Ինչ է Ազատն Մասիսէն սերող քաղաքական ինքնիշխանութեան Ձեւն ու Բովանդակությունը ու հոնկէ սերող բարոյաբանությունը: Փռանսակա՞ն բան մըն է արդեւք, թէ՞ է ինդոնեզիական: Ինչ կարծիքի էք: Ինչի՞ է, որ կը ստորաժուի Ազատությունը բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ: Նախորդ ոլորտին մէջ կը ստորաժուէր ինքնիշխանութեան: Իսկ հոս ինչպէս կը յայտնուի մեզի, ինչ կերպարանաւք:

Ազատությունը՝ իբրեւ գերսկզբունք, անհաս է փորձառական եւ-ին, սոսկ անոր ենթոլորտային դրսեւորումներն են հասու: Ազատությունը բացարձակ է, անապայմանաւորելի է իր գերոլորտին մէջ: Բացարձակ անդրանցական տուեալ: Անմեկնելի: Անբացասելի: Եթէ որեւէ յղացքով պիտի կարենանք ըմբռնել Ազատությունը անոր բացարձակություն մէջ, ատիկա անապայմանաւորելիությունն է: «Ազատ» առաջին հերթին կը նշանակէ բոլոր պայմանականություններէն ազատ: Անապայմանաւոր, անապայմանաւորելի: Իր բացարձակ գերոլորտին մէջ Ազատությունը տեսային է, ձեւային: Ստէպ Փիխտէ կ'ըսէ՝ տեսաբանական է, այն է՝ անառնչելի իրականություն: Սակայն որոշ կասկածով պէտք է ընդունիլ Փիխտէի այս ըսածը, քանզի անոր իմաստասիրություն մէջ սոսկ ձեւային իմաստով չէ, որ ի յայտ կու գայ Ազատությունը, այլեւ էաբանական, որոյ ի մէջ ձեւայինն ու բովանդակայինը անտարադրելի են իրարմէ: Այդպէս կը թուի մեզի: Արդարեւ, այս անսահման Ազատությունը, մտնելով Արէնքի ոլորտը, կը ստորադրուի իբրեւ ինքնիշխանություն, որոյ ձեւին մէջ է, որ կը կարենանք ըմբռնել զայդ: Իսկ մտնելով Բարոյաբանություն ոլորտը՝ կը ստորադրուի իբ-

րեւ մէկ այլ հետաքրքրական երեւոյթ: Եւ այս երեւոյթը պիտի դառնայ, նոյնիսկ ինքնիշխանութեան յղացքէն աւելի, յաջորդ երկու դարերու իմաստասիրութեանց կռուախնձորը: Հոս Ազատութիւնը կը վերածուի «իրային ազատութեան»՝ իրազատութեան:

Իրի գաղափարը նախապէս քննարկեցինք: Փիխտէի նաեւ սովորաբար կը գործածէ «նիւթական ազատութիւն» եզրաշարը: Եւ հոսկէ ծնունդ կ'առնէ իմաստասիրութեան մէջ մեծ բանավէճ մը, որուն մասնակիցները առ այսաւր ծնունդ տուողին անունը կը մոռնան, աւելի յաճախ՝ տեղեակ իսկ չեն անկէ: Իսկ մարդը իր գերեզմանին մէջ կը քնանայ: Շուրջբոլորը իմաստասիրական փոթորիկ է իր յղացքներէն սերող: Ոչ ինք բանէ մը լուր ունի, ոչ ալ կռուողները տեղեակ են, թէ իրենց կռիւին տեղիք տուողը հոն պառկած մարդն է:

Փիխտէի այս «նիւթական ազատութիւնը» աղերս չունի «նիւթի» հետ, այլ իրականութեան: Զայդ պէտք է ըմբռնել իբրեւ «առարկայական ազատութիւն», «իրային ազատութիւն», ազատութիւն «իրային աշխարհի», «իրական աշխարհի», որ մեր աշխարհն է: Հոս է թաղուած նաեւ Փիխտէի «իրականութիւն» եզրոյն իմաստը:

Եւ հոս է սոսկ, որ Եւ-ը ի վիճակի է ընտրութիւն կատարելու: Հոս է սոսկ մեր հասկցած, նոյնիսկ առարկեական, ազատութիւնը: Ահա այս բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ է, որ կը դրսեւորուի Ազատութիւնը իբրեւ «ընտրութիւն»: Ընտրութիւն տարբեր եւ յաճախ հակադիր դրոյթներու միջեւ: Բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ Եւ-ի կատարած ընտրութիւնները հետեւանքային են: Երբ ատոնք կը համապատասխանեն Բանականութեան, Բացարձակ Բանականութեան, որ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտն է, փորձառական Եւ-ը կը մատենայ բացարձակ Եւ-ին, այլապէս կը հեռանայ բացարձակ Եւ-էն: Բացարձակ Եւ-ին հետ նոյնացմամբ է որ Եւ-ը կը դառնայ ամբողջական, ինքնաբաւ: Սակայն այս ընթացքը յաւերժական է: Եւ-ը կ'ըղձայ, կը ցանկայ հասնելու բացարձակ Եւ-ին: Այս ըղձանքը աւելի տագնապ է, քան կրաւորական ըղձանք. ունի ուղղուածութիւն, նպատակայնութիւն, գործունէական, արարական նկարագիր: Ըղձանքը անբաժանելի է Եւ-էն, Եւ-ին բնոյթն իսկ է (բացի եթէ հայ է. լաւ, չարենք. ըսենք թէ՛ չըսինք): Եւ այս ընթացքի անաւարտ աւարտին է, որ ան կը միանայ բացարձակ Եւ-ին: Երբ միանայ, կը դառնայ Աստուած: Ճիշդը՝ եթէ միանայ, կը դառնայ Աստուած: Կը նոյնանայ Ազատն Աստուծոյ՝ Մասիսի՝ Բաղդասարի հետ: Ուստի ան երբեք չի միանար, բայց տիեզերական այս ընթացքին մէջ անընդհատ կը մատենայ: Կը վերադառնայ ինքզինքին: Իր անդրանցական տունը, կրնանք ըսել: Հոս է նաեւ Հայքի յղացքը: Յարաւրէն անհասանելի Անդրհայքը, «Երկնային Հայքը» իր մէջ պարփակող:

Սա է Փիխտէի «վերադարձ»-ին մէկ իմաստը: Ժամանակը անաւարտ է: Քրիստոնէական չէ: Տարաւրինակ չէ մոլեռանդներուն կատաղութիւնը անոր իմաստասիրութեան դէմ: Անաւարտ: Բայց

չէ՞ որ ժամանակին վերջը մէկը պիտի գայ եւ իրենց թշնամիներէն վրէժ լուծէ՝ վրէժ յաւիտենական: Գերեզմաններէն պիտի ելլեն ու մարմին առնեն: Հայեր, պառկեցէք ձեր «ազգային» գերեզմաններուն մէջ ու երեւակայեցէք՝ մինչեւ ձեր վերջին արինակը անէանայ աշխարհի երեսէն, ով խաչապաշտ տգրուկներ ու զարդարեալ իշուհիներ, հրէոց յաւիտենական ստրուկներ, հայ մանուկը հրէոց խորանին վրայ խողխողող եւ փողոցային սրիկայի մը առնոյ անդամը պաչպչող մայրեր՝ հայոց դահիճներ:

Ազատութեան ոլորտը նկարագրելի է Ես-ին տրուած ընտրութիւններով եւ այդ ընտրութեանց աղերսուող Ես-ին ունեցած վերաբերումով: Երբ Ես-ը կ'արարէ, կը գործէ ըստ Բացարձակ Բանականութեան, ան բարիի աշխարհն է, որ կը ստեղծէ: Իսկ երբ հակառակը, ապա՝ չարի: Հոս է չարիքի բանալին: Հոս է «չար»-ին տրուած Փիխտէի իմաստաւորումը:

Բարոյաբանութեան այս ոլորտէն ետք Ազատութիւնը կը դըրսետորուի Կրանքի ոլորտին մէջ: Սա վերջին ոլորտն է: Դժբախտաբար Փիխտէ առիթը չունեցաւ մեզի տալու այդ ոլորտին համապարփակ բնութագիրը: Անոր գաղափարները կարելի է սերել հոս կէ ու հոնկէ: Սակայն այդ ոլորտին ուսումնասիրութիւնն ու մատուցումը մնաց կցկտուր ու անաւարտ:

ՅՂԱՅՔ, ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատութիւնը յղացք է: Կը բանի յղացքներու դաշտի մը մէջ եւ միմիայն յղացքներու դաշտին մէջ: Ուր կայ ազատութեան գերյղացքը, հոն կան յղացքներ: Իւրաքանչիւր Հեգել կարդացող պիտի առնչուի այս «յղացք» կոչուած յղացքին: Կրնայ նոյնիսկ աւարտել ամբողջ գիրք մը՝ առանց կարենալ ըմբռնելու, թէ ինչ է ի վերջոյ այս «յղացք» կոչուածը: Համալսարանը նոյնիսկ երբեմն պիտի ամչնայ հարց տալու՝ կարծելով, թէ տափակ հարց մը տուած պիտի ըլլայ եւ արժեգրկուի իր դասակիցներուն թէ դասախաւաններուն աչքին, որոնք իրենց հերթին յաճախ պիտի ձեւացնեն, թէ աւելի լաւ բան մը հասկցած են ու գիտեն՝ առանց որեւէ բան հասկցած ըլլալու: Անոր գլխաւոր պատճառը գերմանական իմաստասիրութեանց պատմութիւնը չիմանալէն կու գայ, իսկ այս պարագային մանաւանդ՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան անհաղորդ ըլլալէն: Այս իմաստասէրները շարունակական յարախոհութեան մէջ եղած են իրարու հետ եւ առհասարակ անհրաժեշտ ալ չեն համարած իրենց իւրաքանչիւր եզրը բացատրելը: Այդ եզրերը կ'իմաստաւորուին այդ յարախոհութեան մէջ: Երբ իրենք կը հասկնան զիրար, կարիքն իսկ չունին իրենց գործածած իւրաքանչիւր եզրին համար ամէն երկու քայլի բացատրութիւն մը տալու: Իսկ այդ եզրերը, երբ նոյնիսկ իրենց գերմանացի ժամանակակիցներէն շատերուն համար կը մնային թելըրմբռնելի, կրնան տարբեր իմաստներով ըմբռնուիլ կամ ընդհանրապէս չըմբռնուիլ այլ ազգերու համաժամանակեայ կամ տարածամանակեայ ընթերցողներու կողմէ:

Կոշտ արինակ մը տալով՝ ըսենք՝ չինացի մը հայերէն կը սորվի, կը տիրանայ իր համալսարանական վկայականին, նշանաւոր ատարածառ մըն ալ կը գրէ, ապա կը թռչի ու էջք կը կատարէ Բուրջ Համմուդի Արաքս փողոցի ատակայանը: Պատճենահանման խանութ մը կը բանայ ու կ'ընկերանայ շատերու հետ: Ամիս մը անց ինքն իրեն կ'ըսէ՝ ես ասոնց խաւածէն բան մը չեմ հասկընար կոր. եւթն տարիս պարապի գնաց. ինչ կը նշանակէ «ակամ»։ ոչ մէկ բառարանի մէջ կայ: Կամ՝ «քալեցուր»: Ժամ մը իմաստատասիրական խաւակցութեան մը ներկայ ըլլալէն ետք «Կաթոճի Փանոս»-ին խանութը, համբերութենէն ելլելով՝ հարց կու տայ զրուցակիցներուն՝ «Պապամ («պապամ»-ը սորվեր է), աս «ապամ»-ը ինչ կը նշանակէ»: Անշուշտ բոլորը, եթէ Նիկոլ Աղբալեանի զուարթախոհութիւններուն ընթերցողներն են, խնդալէն կը մարին: Այնուհետեւ աւելի կը բարեկամանան: Չինացին ալ կը սկսի ամէն երկու խաւսքին մէջ «ակամ» մը գլորել, որպէսզի իրական հայ դառնայ:

Այդպէս է նաեւ իրավիճակը իմաստասիրութեան, բայց ուր արհեստական «լրջութիւն» մը կը տիրէ, որ կը շփոթուի իմաստութեան հետ:

Հեգելի պարագային եզրերու անհրաժեշտ տարորոշում մը հարկաւոր է ընելը, բան մը, որ դուրս է մեր գիրքի սահմաններէն եւ առայժմ նոյնիսկ կարելիութիւններէն: Անոր եզրերը հասկնալու համար նախ պէտք է հասկնալ Փիխտէի ազատութեան գերյղացքը՝ յղացքներու դաշտին մէջ բանող գերյղացքը: Ազատութեան տիեզերքը յղացքներու տիեզերք է: Ազատութիւնը կը բացատրուի սոսկ յղացքներու միջեւ ընտրութեամբ: Ընտրութիւն կատարողը եւն է: Քանզի բանական եւ է: Այս բանականութիւնը պէտք չէ հասկնալ սոսկ տրամաբանութեան իմաստով, թէեւ տրամաբանութիւնը մաս կը կազմէ ատոր: Եւ ահա կու գանք երկրորդ անհասկնալի յղացքին: Բանականութիւն:

Այս յղացքը ամերիկացիները չեն կրնար հասկնալ նոյնիսկ: Եւ պիտի վիրաւորուին, եթէ պատահի, որ այս տողերը կարդան: Ո՛րքան որ չինացին կը հասկնար Բուրջ Համմուդիին «ակամ»-ը՝ բաներ մը ենթադրելով, նոյնքան ալ ամերիկացիները կը հասկընան այս «բանականութիւն» եզրը: Անոնք որոնք խորապէս ուսումնասիրած են հնագոյն եւ հին յունական իմաստասիրութիւնները, կը հասկնան: Մնացեալէն ձեռքդ քաշէ. անյոյս բան է: Այս եզրը ամերիկեան տարածուած ըմբռնումով՝ կը նշանակէ աւելի տրամաբանութեան եւ գործնականութեան մատ բան մը, քան մեր գիտցած բանականութեան: Սա սոսկ ժողովրդական ըմբռնում մը չէ, այլ խորապէս համալսարանական: Սա է կարեւորագոյն պատճառներէն մէկը անոնց կողմէ նորանոր իմաստակութիւններու հնարումին՝ սխալը սխալի ի վերայ բարդելով, քանզի նոյնիսկ յղացքը չեն կրնար հասկնալ: Հայերէն «բանականութիւնը» շատ աւելի խոր եւ համապարփակ բան մըն է, քան «տրամաբանութիւնը» կամ գործնականութիւնը, քանզի «Բան» եզրէն կը սերի եւ ուղղա-

կի առնչակից է հին յունական իմաստասիրություններու իմաստային նրբերանգներուն: Ասելին՝ կը պահպանէ այդ աղերսը: Քիչ ետք լաւ արինակ մը կը տեսնենք այս մասին, որով աւելի լաւ կը հասկնաք ըսուածը:

Եւ-ը բանական եւ է: Անբանական եւ չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Այդպիսին պարզապէս եւ չէ: Եւ-ը ունի գիտակցութիւն: Եւ-ը գիտակից եւ ինքնագիտակից եւ է, այլապէս եւ չէ: Եւ ամենակարեւորը, որ կ'անգիտացուի, Եւ-ը էութիւն է, սակայն ոչ նիւթականութիւն: Փիլիսոփայի Եւ-ը է ո՛չ փորձառական, որ է՝ նիւթական, առարկայական էութիւն, ո՛չ ապագայական կարելիութիւն է եւ ո՛չ ալ անհրաժեշտ գաղափար: Փիլիսոփայ Փոռքերգի յաւելածնէ՝ ընէ մէկուն իր տուած պատասխանին մէջ աներկբայաբար կը հաստատէ, որ եթէ Եւ-ը նշեալներէն որեւէ մէկն է, ապա բացարձակ Եւ-ը չէ: Եւ հոս է Բան-ը եւ բանականութիւնը հասկնալուն կամ չհասկնալուն բանալին: Եթէ կայ դժուարութիւն մը այս միտքը հասկնալու, ապա այդ մէկը առաւելաբար կու գայ Փիլիսոփայի եզրային մէկ հոս ու հոն կրկնուող գործածութենէն, ուր ան «էութիւն» եզրը կը համադասէ մեռեալի՝ յղացքի հետ՝ էաբանութիւնը տարորոշելու մղումով անդրանցաբանութենէն: Սա անկասկած կրնայ շփոթ ստեղծել Փիլիսոփայի գործերուն ու միտքերուն անծանալթ ընթերցողին մէջ: Սակայն հարցը չի դադրիր էաբանական հարց ըլլալէ՝ հակառակ Փիլիսոփայի պնդումներուն ու խնդիրին տրուած իմաստասիրական գունաւորումին:

Էութիւնը նիւթ չէ: Է բանականութիւն: Տեսանք այդ բանականութեան բաղադրիչները: Է-ն Բանականութիւն է: Եւ-ը նոյն այդ բանականութիւնն է: Բացարձակ Եւ-ը, ո՛չ փորձառական: Փորձառական Եւ-ին առաքելութիւնը իր էութիւնը՝ բացարձակ Եւ-ը ճանչնալն է եւ ապա այդ անհասանելի Եւ-ին վերածուելու ջանքն է: Ծանփիր զքեզ:

Այս ծանումը, որ իր մէջ ունի նաեւ վերածումը, պայմանաւորուած է ընթացքով, ժամանակով, քանզի գիտակցական ընթացք է: Իսկ գիտակցութիւնը կը բանի յղացքներով: Յղացքը սահմանաւորի յղացք է, ուստի է սահմանաւոր: Իսկ որեւէ սահմանաւոր չի կրնար շրջանցել ժամանակը, քանզի կ'ընթանայ հերթականութեամբ: Հերթականութեամբ: Անխուսափելի եւ անշրջանցելի է ժամանակի գործանը:

Նախքան ժամանակի յղացքին մասին երկու բառ ըսելը վերը նշուած երկու եզր անհրաժեշտ է, որ յաւելեալ յատկացման սիրոյն կրկնենք: Ըսինք՝ էութիւնը նիւթ չէ: Հոս «էութիւն» բառը մեր գործածութիւնն է եւ ոչ թէ Փիլիսոփայի, այն է՝ Փիլիսոփայի ըսածին մեր տուած մեկնաբանութիւնը: Փիլիսոփայ երբ «էութիւն» եզրը կը գործածէ՝ նկատի ունի մեռած բան մը, որով երբեմն ճիշդ ալ իբրեւ «նիւթ» կը հասկնայ կամ ատոր պէս իրային բան մը: Կրնայ խնդիրը նաեւ մասամբ մը թարգմանական ըլլալ, կրնայ եւ ըլլալ ընկալումային, մեկնաբանական՝ Փիլիսոփայի իսկ եզրային տարորոշումը: Այն, ինչ որ գոնէ հայերէնի մէջ իբրեւ է կը հաս-

կրնանք, բացակայ է այս եզրէն, որ եւ Փիխտէի համար ունի գոյութենական իմաստ, ոչ էութենական: Իսկ այն է-ն, զոր մենք կ'ըմբռնենք իբրեւ էութիւն, Փիխտէ իր կեանքի տարբեր հանգրուաններուն տարբեր եզրերով պիտի արտայայտէ: Յաճախ պիտի ըսէ՝ Բացարձակը, թէեւ պէտք է նկատի ունենանք, որ այս Բացարձակը անդրանցական բացարձակն է եւ ոչ թէ բնազանցական: Աւելի ուշ՝ Փիխտէ նոյնը պիտի բնութագրէ իբրեւ Մէկը կամ Լոյսը: Արդ, երբ կ'ըսենք՝ էութիւնը նիւթ չէ, պէտք է հասկընանք, որ Բացարձակը նիւթ չէ՝ առնուազն պարզ այն պատճառաւ, որ կը խաւսինք անդրանցական բացարձակին մասին, որ դրոյթ է: Իսկ մեր իմացած է-ն ի յայտ կու գայ, որ այս անդրանցական բացարձակն է: Բան մը, որ աննիւթ է: Է յղացք:

Երկրորդ յղացքը, որ կարաւոր է մեկնաբանութեան, գիտակցութեան յղացքն է: Սա ալ աւելի կարեւոր է հասկնալը: Գիտակցութիւնը իմացութիւն չէ: Սա մտապահեցէք յաւերժ, եթէ կ'ուզէք հասկնալ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Եւ-ը գիտակցութիւն է, բայց դեռ իմացութիւն չէ: Եկանք գլխուն. իմացութիւնը «իմացութեանց համատեսաբանութեան» միջոցաւ ընկալուած անդրանցական բացարձակն է: Նոյն այն է-ն, որ մեր լեզուով իրրեւ է կը հասկնանք: Սակայն առանց բնազանցական հագուստ-կապուստի: Եթէ այս դրոյթը կենսաւոր է եւ կամ է է՝ գոյութենական որեւէ իմաստով, ապա սոսկ անդրանցականութեամբ է ընկալելի եւ ոչ թէ բնազանցութեամբ:

Սա Փիխտէի իմաստասիրութեան գլուխ կոտորող հարցն է: Կրնաք երկու առանձին գիրք գրել՝ անոր իմաստասիրութիւնը խարսխելով տեսաբանական դրութենականութեան կամ գոյաբանական դրութենականութեան ի վերայ: Լաւ նիւթ է համալսարանական աւարտաճառի համար: Փիխտէ երբեմն այս երկու մատենացումներուն միջեւ կը տատանի կամ կրնայ թուիլ, թէ կը տատանի ու կը փորձէ հաշտեցնել զանոնք: Շեյխնգ կը նշմարէ այս մէկը եւ կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ անհնար է «անդրանցական տեսլապաշտութեան» միջոցաւ լուծել էութեան խնդիրը, թէ Կանտի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւնները մեզ կը մտցնեն անելանելի փակուղի: Հոսկէ մեկնելով է, որ ան պիտի յղանար իր ուրոյն իմաստասիրութիւնը, որ ամսականեալ «մասնագէտներու» կողմէ նոյն այդ «անդրանցական տեսլապաշտութեան» ամենայն յարմարանք ընդհանրացնող պիտակին տակ կը թխմուի: Արդ-եւք Շեյխնգ ճիշդ թէ լիովին հասկցած էր Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Արդեւք ճիշդ էին անոր եզրայնագումները անդրանցական իմաստասիրութեան հանդէպ: Այդ մասին կ'իմանաք սոսկ եթէ նպաստէք, որ Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ունենայ իր իմաստասիրական ակադեմիան Լիբանանի, Կիպրոսի կամ Կումայրիի մէջ: Վերջինս՝ Արեւմտահայքի Ժամանակաւոր մայրաքաղաքը: Այլ՝ յաւերժական մայրաքաղաքը, եթէ պետականութիւն ունեցող Արեւելահայքը հրաժարած է Արեւմտահայքի գոյութենէն: Այդ պարագային երկրին առնուազն կէ-

սին, եթէ ոչ ամբողջին, տէրը մենք ենք:

Այս կասկածը միայն Շելլինգինը չէ: Ռեյնհոլդ ինքն ենայի իր դասախաւսութեանց վերջին շրջանին այս մասին կը խաւսէր իր ուսանողներուն՝ կասկածի տակ դնելով իր իսկ իմաստասիրութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, միակ սկզբունքէ մը սերել կը փորձէր Կանտի իմաստասիրութիւնը, այն է՝ իմաստասիրութիւնը առհաւ սարակ: Ռեյնհոլդի լաւագոյն ուսանողները, որոնցմէ էին թէ՛ Փոռբերգ եւ թէ՛ Նիեթամմեր, ականկալութիւն ունէին, որ Փիխտէ հետաւ մօտ պիտի ըլլար շարունակելու Ռեյնհոլդի այս վերջին կարելութեան եզրայանգումներուն ուղղութիւնը՝ ապացուցելով, թէ անհնար է իմաստասիրութիւնը մէկ սկզբունքէ մը սերելը: Սակայն Փիխտէ ճիշդ ալ այդ մէկն էր, որ պիտի ընէր՝ համարելով, որ Ռեյնհոլդ թերացած էր իր ապացոյցներուն մէջ: Միշտ յիշեցէ՛ք՝ չկարենալը դեռ ապացոյց չէ կարելիութեան բացակայութեան: Այդ անհնարինութիւնը ապացուցելը նոյնքան եւ թերեւս ալ աւելի դժուար գործ է, քան հնարաւորութիւնը ապացուցելը: Փիխտէ նոր եռանդով պիտի ձեռնարկէր այդ մեծ գործը: Այս ուսանողները, սակայն, որոնք արդէն իսկ համակուած էին Ռեյնհոլդի վերջին միտքերով, շատ մեծ խանդավառութեամբ չէ, որ պիտի հետեւէին Փիխտէի դասախաւսութիւններուն: Անոնց մէջ էին նաեւ այլ արժանաւոր ուսանողներ, որոնք «հեռանալով» Կանտի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւններէն՝ պիտի դառնային վիպապաշտ շարժման նախակարապետները: Անոնց հետաքրքրական իմաստասիրութիւնները նոյնպէս կը կարենանք սերտել միասին, եթէ բարեհաճ ըլլաք նշեալ իմաստասիրական ակադեմիան կեանքի կոչելու՝ առանց հազար տարի մը դեռ մտածելու ու կշռելու ու հաշուելու ու մեռնելու: Դիւրին չէ ամէն բան գիրքով տալը: Շելլինգ իր իմաստասիրութեան յղացումը կը պարտի, թէեւ առաւելաբար Փիխտէին, նաեւ այս իմաստասէրներուն: Հեյդեգգեր նոյնպէս շատ էական գաղափարներ կը պարտի անոնց մանաւանդ իր իմաստասիրական կեանքի երկրորդ մեծ շրջանին: Անոնց ընդհանուր միտքը այն էր, թէ էութիւնը չես կրնար տալ գիտակցութեամբ, թէ գիտակցութեամբ ձեռք բերուածէն անդին, նոյնիսկ եթէ այդ ձեռք բերուածը ըլլայ կատարեալ, շատ բան կը մնայ անմատչելի: Ուստի այդ անմատչելիին կարելի է հասնիլ սոսկ արուեստի եւ քերթութեան միջոցաւ: Ահաւասիկ կը տեսնէք, թէ ինչու էր այս միտքը գրաւիչ շատերու, մանաւանդ իմաստասիրական խելք չունեցողներու համար, որոնք կը պահուրտէին արուեստի քողին տակ՝ սքողելով իրենց դատարկամտութիւնը: Այս միտքը անշուշտ որ խոր իմաստ ունի եւ թէ՛ Շելլինգ, թէ՛ Հեյդեգգեր լուրջի պիտի առնէին զայդ: Սակայն նաեւ սա կը նշանակէ, որ այս վիպապաշտ առաջին իմաստասէրները լաւ չէին հասկցած Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութեան ինչութիւնը, որ բոլորովին ալ իրենց նշած էութեան մասին չէ, որ էր: Դեռ ատ էր պակաս, որ Փիխտէ նրատէր ու բանաստեղծութիւն գրէր: Աներեւակայելի բան: Փիխտէ առաջին անգամ զառիվեր պայքարի մը մէջ էր: Սակայն մնաց ան-

յողդողդ՝ ստեղծելով աներկրորդելի իմաստասիրութիւն մը, որուն ամբողջացումն ու կատերալագործումը կը սպասէ ձեր մէջէն յառաջ եկող ապագայ իմաստասէրներուն:

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՏԻԵՉԵՐԱՎԷՊԸ

Երբ կը խաւսինք ժամանակի մասին, էաբանական երկու կարեւոր հարց կը յառաջանայ: Մէկ՝ ի՞նչ է ժամանակը: Երկու՝ ո՞ր կը տանի ժամանակը: Այս երկրորդ հարցին վերաբերեալ Փիխտէ ունի ուրոյն պատկերացում մը, որ անոր բովանդակ իմաստասիրութեան ենթաիրականութիւնն է: Փիխտէ թէեւ քանի մը տեղ կը խաւսի այս մասին, սակայն կարծէք յատուկ ուշադրութեան չ'արժանանար անոր իմաստասիրութիւնը մեկնաբանող հեղինակներուն կողմէ: Քանզի դժուար է տեսնել այն ենթաիրականութիւնը, որոյ ի մէջ յղացքները կը բանին, երբ յղացքներն իրենք այնքան ալ դիւրաւ ընկալելի չեն: Հոս չենք խաւսիր մշակութային կամ հոգեբանական ենթաիրականութիւններու մասին, այլ էաբանական: Ի՞նչ է ժամանակը Փիխտէի էաբանութեան մէջ: Ի դէպ, այս հարցը կրնաք դուք ձեզի տալ բոլոր էաբանութիւններու պարագային, իսկ հոս՝ բոլոր արդի գերմանական իմաստասիրութիւններուն պարագային եւ, այդու, ստեղծել անկրկնելի գիրք մը:

Փիխտէ անընդհատ կը կրկնէ հետեւեալ միտքը իր բոլոր կարեւոր յղացքներու եւ դրոյթներու վերլուծութեան ընթացքին. «Եւ այսպիսով դրոյթը կը վերադառնայ ինքզինքին»: Ի՞նչ ըսել կ'ուզէ: Ի՞նչ է այս «կը վերադառնայ»-ն: Ամբողջացման մը միտքը ունի, բայց ոչ միայն: Լրացման մը միտքը: Ո՞ր գացեր էր դրոյթը, որ ուրկէ՞ վերադառնայ: Կարճ կապելու համար ըսենք՝ դրոյթը ինքզինքէն դուրս եկած էր եւ ահա ինքզինքին կը վերադառնայ: Լաւ. ըսենք, թէ հասկցանք: Հիմա այս «դուրս գալն» ու «ետդարձը» կապ ունին ժամանակի հետ: Կրնան եւ չունենալ: Քանզի այս բոլորը կրնայ տեսական ընկալում մը ըլլալ սոսկ: Բացատրական գործիք մը: Սակայն կապ ունին Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ:

Երբ կը խաւսինք դրոյթի մը մասին, խաւսած կ'ըլլանք յղացքի մասին: Ժամանակի մասին: Պատմութեան մասին: Իբրեւ աւրինակ՝ նկատի ունեցէք Հեգելի հերակղիղեան Յղացքը: Յղացքը ժամանակի մէջ է, որ կը դրսեւորուի: Ուստի յղացքը փոփոխական է: Սակայն միաժամանակ է անփոփոխ: Ո՞րն է այս փոփոխուող բանին անփոփոխութիւնը: Գիտակցութիւնը կ'ընկալէ փոփոխութիւնը: Իմացութիւնը՝ անփոփոխը: Փիխտէ այս ժամանակի, Ժուկ ու Ժամանակի, Քեռի Թորոսի պատմութիւնը չ'ըներ, սակայն կու տայ ատոր փուլերը եւ ուրուագիծը: Ժամանակի պատմութիւնը ենթագրոյթն է անոր իմաստասիրութեան: Յետոյ է, որ պիտի գան ատոր բուն շինարարները՝ Հեգել եւ Հեյդեգգեր՝ իրենց մուրճով, սղոցով ու գծաքաշով:

Դրոյթը յղացքի մը դրսեւորումն է: Յղացքը ունի կեանք:

Յղացքը անտարանջատելի է ես-էն: Յղացքը էութիւն է: Դրոյթը էութեան դրսեւորումն է ոլորտի մը մէջ: Իսկ ես-ը ընթացքի մը մէջ է: Փորձառական ես-ը: Ո՛ր կը վերադառնայ: Ինքզինքին: Բացարձակ ես-ին: Բնութիւնը այդ ընթացքին ինքզինքն է, որ կը հայէ, ինչպէս որ տեսանք, ես-ին միջոցաւ: Կը վերադառնայ ինքզինքին: Ուրեմն Տիեզերքը շրջապտոյտ մըն է: Շրջապտոյտը ես-ին: Փորձառական ես-ը Տիեզերքի, Աշխարհի մէջ կոփուելով՝ կը վերադառնայ Բացարձակ ես-ին: Այս շրջապտոյտը իր մէջ ունի ժամանակի ենթագրոյթը: Ժամանակ կը պահանջէ, քանզի տեղի կ'ունենայ փոփոխութիւն: Իւրաքանչիւր փոփոխման աստուծոյ մըն է: Սակայն իւրաքանչիւր փոփոխութիւնը ոյժականութեան մէջ փորձառական ես-երու հաւաքական պատմութիւնն է: Իւրաքանչիւր փորձառական ես ունի իր պատմութիւնը, իր ընթացքը: Իւրաքանչիւրին աւարտավայրը բացարձակ ես-ն է: Այս աւարտավայրը կամ յանգման կէտը «տեղ» մը չէ, որպէսզի կարենանք ճշգրիտ տալ «կէտ», «վայր» թէ այլ յարանման՝ տեղ բնութարարող եզրերով: Անհունութիւնը «տեղ» չունի՝ առնուազն յանգման կէտի իմաստով: Իսկ այս ճանապարհը յղացքի եւ դրոյթներու ճանապարհ է, որոնք աստիճանական են: Արդ, կայ անհատական ժամանակը եւ հաւաքական ժամանակը, ըսենք՝ ազգերու ժամանակը, եւ ապա՝ անդրազգի՝ մարդկութեան ժամանակը: Որոնք կը վերադառնան Տիեզերական ես-ին: Հարց է անշուշտ, թէ ինչպէս է, որ «կը վերա»-դառնան տեղ մը, ուրկէ եկած չեն: Եկած չեն՝ անդրանցական իսկ իմաստով: Եթէ բացարձակ ես-ը անհասանելի է, այն է՝ դուրս է փորձառական ես-ի հասողութենէն բացարձակապէս, ապա ի՞նչպէս է, որ հոնկէ դուրս ցատկեցաւ այս փորձառական ես-ը՝ փորձառական ես ըլլալու համար, որպէսզի «վերա»-դառնայ հոն, ուրկէ բացարձակապէս չէր կրնար գալ: Տեսականաւորէն այս անանցանելի անդունդը փորձառական կամ առարկայական ես-ին եւ բացարձակ ես-ին միջեւ ոչ միայն պէտք է վերաբերի ես-ի ապագային, այլ իսկ անոր անցեալին: Անդրանցական յայտադրման ապաւինիլը կրնայ խնդիրը չփրկել, քանզի տարրական տրամաբանութիւնը պիտի պահանջէ նոյնին կիրարկումը զոյգ պարագաներուն: Այսպիսի խնդիրի մը հանդիպեցանք Անաքսիմանդը Յոնիացիի իմաստասիրութեան մէջ անոր Անեզերելիէն եզերելիի մոտք ու ելքի սերտողութեան ատեն:

Արդ, ծագումն ու յանգումը նոյն կէտն են: Այսպիսեալ է, որ բան մը կը վերադառնայ ինքզինքին: Սա հայոց տիեզերավէպի ժամանակն է: Տիեզերավէպը կը սկսի «Համբարձման արըր» եւ կ'աւարտի «Համարձման արըր»: Ինքզինքին վերադարձող շրջան է՝ երեք կամ չորս փոփոխութիւն: Սա Փիխտէի նոյն ժամանակն է, Փիխտէի Տիեզերաշրջանը: Փիխտէի տիեզերաշրջանը, սակայն, կը շարունակուի այլ իրականութիւններու մէջ, որոնց մասին դեռ ոչ մէկ բան գիտենք: Այս առումով՝ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը աւարտաբանական չէ: Չունի՛ աւարտ: Հայոց Տիեզերավէպը ունի: Սակայն հայոց տիեզերավէպին մէջ դուռ մը կայ, որոյ ինչութեան

մասին տիեզերավեպը սոսկ խորհրդաբանական քանի մը նշմար կու տայ: Մհեր կրնայ վերադառնալ: Կրնայ եւ ոչ: Անյայտ է այդ դուռնէն այն կոյս առկայ իրականութեան ինչութիւնը: Այդ իրականութիւնը Մհերի յաւերժական թագաւորութեան հաստատումն է, թէ՛ նոր՝ երկրորդ տիեզերաշրջանի մը սկիզբը: Այսինքն՝ մէկ շրջանակ եւ բեւեռէն բխող մէկ ուղիղ գիծ:

Եթէ սերտած էք մեր առաջնագոյն մատեանին մէջ Եմպեդոկլէս Սիկիդիացիի իմաստասիրութեան վերաբերող գլուխը, անոր ժամանակի ենթակառոյցի համեմատութիւնն ու համընկնումը հայոց տիեզերավեպի ենթակառոյցին հետ, ապա բացառելի չէ, այլ է եւ հաւանական, որ հայոց այս տիեզերաշրջանը յարաբար կրկնուող տիեզերաշրջան է: Հազարաւոր Մհերներու հետ է գործերնիս: Պատումներէն մէկուն մէջ քառասուն Դաւիթներու մասին ակնարկ մը զայդ թերեւս կրնայ յուշել: Մտածել թէ, մեկնելով Տիեզերավեպի տրամաբանութենէն, մենք երկրորդ տիեզերաշրջանի սկիզբին ենք, կրնայ ըլլալ մեծամտութիւն, կրնայ ըլլալ իրատեսութիւն: Ամէն պարագայի խորհրդաբանական նիւթ է, որ մեզ պիտի հեռացնէ հատորոյս նիւթէն:

Հազարամեակներու խորքերէն եկող Ժամանակի այս ենթագրոյթը ենթագիտակցաբար կը ծնի Փիխտէի մէջ: Սա Փիխտէի հնարածը չէ: Փիխտէ նոյնիսկ մեծ ուշադրութիւն չի դարձներ այս հարցին, սակայն կը բանի Ժամանակի այն Տիեզերքին մէջ, անմահ Քեռի Թորոսի յաւերժական Ժամանակի Տիեզերքին մէջ:

Երբ փորձառական Եւ-ը չի կրնար տեսնել իր մէջ եղած բացարձակ Եւ-ը, ան չարիքի մէջ է, հակում ունի չարիք գործելու: Երբ ան կը տեսնէ իր մէջ եղած բացարձակ Եւ-ը, առնուազն անոր որեւէ նշոյլը, բայց կ'անտեսէ, կ'արհամարհէ, կը լռեցնէ խիղճին ձայնը, որ այդ բացարձակ Եւ-ին ձայնն է, ան չարիքի մէջ է: Այս երկրորդ պարագան մասամբ մը Կանտի բարոյաբանութիւնն է:

Ինչ կամ ինչէր կրնան ըլլալ այս իրադրութեան պատճառները: Բազմաթիւ: Սակայն կ'ամփոփուին երկու գլխաւոր խումբի մէջ՝ անհատական եւ ընդհանրական: Բայց ինչ ալ ըլլան պատճառները, ինչ փուլի մէջ ալ գտնուի փորձառական Եւ-ը, ի վերջոյ ինքն եւ միայն ինքն է, որ կրնայ ինքզինքն դուրս բերել չարիքի աշխարհէն, քանզի միայն ինքն է իր ինքնիշխան արարքներուն հեղինակը. ուրիշը չի կրնար անոր փոխարէն անոր ոտքը շարժել: Ապա միայն ինքն է պատասխանատուն կատարելիք այդ քայլին, քանզի սա է Եւ-ին կոչումը: Եւ-ը ունի կոչում, առաքելութիւն իր կեանքին մէջ. փորձառական Եւ-էն վերածուիլը բացարձակ Եւ-ի: Ծանիլը ինքզինքն: Ոչ մէկ փորձառական Եւ կը կարենայ այս առաքելութիւնը լիովին իրագործել, սակայն կրնայ քայլ առ քայլ աւելի ու աւելի մատենալ այդ տեսլականին: Սա ընթացք է: Տիեզերքն է Քեռի Թորոսի, Հայկի, Ժամանակի: Ընթացքը շրջանցելը անհնար է: Մուրացկան գայթակղող քրիստոնէական արժան փրկութիւն չկայ:

Սա է նաեւ այն ընդհանուր պարունակը, որոյ ի մէջ կը պար-

փակուի Փիխտէի չարի տեսութիւնը:

Հոս կայ նաեւ կարեւորագոյն մէկ այլ, որակական տարբերութիւն հայոց տիեզերավէպի ժամանակաշրջանին հետ համեմատած: Փիխտէի տիեզերքը լաւատեսական տիեզերք է: «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն տեսանք այդ լաւատեսութեան քիչ մը յեղյեղուկ ըլլալը: Այս ենթագետնային լաւատեսութիւնը կու գայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէկ այլ եւ դեռեւս առկայ ենթահողէն՝ քրիստոնէական նախապաշարումներէ: Տիեզերավէպը ունի չարի մասին աւելի յոռետեսական ընկալում մը, որ թերեւս եւ է աւելի իրատեսական: Ինչ կը պատահի, երբ Փիխտէի նշած Ես-ը չարիքի մէջ յայտնուի՝ չկարենալով ծանիլ ինքզինք:

Փիխտէ ուշադրութիւն կը դարձնէ այս երեւոյթի անհատական տարողութեան վրայ, ինչպէս որ է քրիստոնէութեան, մանաւանդ Փիխտէի դաւանած բողոքական քրիստոնէութեան պարագան, ինչպէս որ է եւ պարագան Կանտի, իր իսկ եւ այս իսկ առումով քննդատած Կանտի: Արժանի ուշադրութիւն չի դարձներ հաւաքականին: Տիեզերավէպը այս հաւաքականին վրայ կը ծանրանայ: Տիեզերավէպին բուն խնդիրը այս հաւաքականն է, ըսենք՝ ազգը: Հոս է նաեւ հաւաքականը բացասող անհատականի խարդախութեան նշոյլը: Այդ անհատականը կ'ըսէ՝ «ես ազատեցայ, ինչ ուզէք, եղէք»: Ինչով ազատեցար. «դրամով», «յաւիտենական կեանքով»: Ահաւասիկ զոյգ խարդախութիւնները աշխարհակարգի մը: Բնականաբար՝ իրարու դաշնակից:

Երբ չարիքը իշխէ, Տիեզերքը կը կործանի: Կանգ կ'առնէ Ժամանակը: Տիեզերքը կը վերադառնայ ինքզինքին: Մհերի Հորին: Ժամանակը կը վերադառնայ ինքզինքին՝ Մհերի Հորին: Որ Անշարժ Աստղն է: Տիգրանուհիի պտուղը, ուրկէ պիտի ծնի նոր տիեզերքը: Կայ կործանում մը: Մեր աշխարհի համատարած կործանումը: Սակայն կայ մէկ սերմ: Այդ սերմը մէջ է Մհերի Հորի: Չարը պիտի փորձէ այդ սերմը գողնալ, որպէսզի վերստեղծէ չարի աշխարհը: Սերմը միշտ Մհերի սերմն է, որուն ետեւէն է ինկած չարը թէ՛ այսրժամանակի եւ թէ՛ անդրժամանակի մէջ: Եւ յոյսը հոն է՝ ողջ է սերմը: Մեռած չէ: Ինչին կը սպասէ: Որո՞ն կը սպասէ:

Ձեզի՛ կը սպասէ: Եւ դեռ երկար պիտի սպասէ, քանի դեռ չար էք: Այն է՝ դեռ նոյնիսկ չէք գիտակցիր ձեր հայու փորձառական Ես-ին եւ Հայ-ու բացարձակ Ես-ին տարբերութիւնը, անհուն հեռաւորութիւնը իրարմէ: Եւ ո՞վ է ձեր մէջ կամուրջ կապողը այս անանցանելի թուող միջոցը իրարու կապող: Իսկ դուք արեւ ալ կը հեռանաք եւ ոչ թէ կը մատենաք Հայուն: Ո՞վ է ձեր մէջ այն մայրը, որ պիտի յղիանայ Մհերի սերմով, որպէսզի ծնի նոր տիեզերքը: Այդ մայրը դուք էք՝ հաւաքաբար: Մայր Հայքը: Երբ ան կը ցնծայ ու ոչ թէ կու լայ սգաւոր: Ան կը ցնծայ միայն այն ատեն, երբ դուք հաւաքաբար կարենաք պատճառ դառնալ անոր ցնծութեան: Առանց ձեր հաւաքական ԵՍ-ին՝ անհնար է, որ կարենաք ծնիլ կործանող մարդկութեան նոր տիեզերքը:

ԵՍԸ, ԲԱՆԸ, ՀԱՅԸ

Խելքը փչելով հոս ցատկող ընթերցողէն կը խնդրենք վերադառնալ գիրքի առաջին էջին ու հոնկէ սկսիլ իր ընթերցումը, եթէ կ'ուզէ որեւէ բան հասկնալ հոս ըստածէն ու իր նախապաշարումներուն, նոյնիսկ պիտի յանդգնէինք ըսել՝ զառանցանքին, թելերով չվերահեւէ զայդ:

Վերոբերեալ սերտողութեան մէջ կար կարելորագոյն միտք մը, որ տեղին չընդարձակեցինք: Ես-ին էութեանականութիւնը:

Ես-ը գաղափար չէ, այլ է էութիւն: Ան Բանականութիւն է: Սա արդեւք ձեզ կը յիշեցնէ՞ որեւէ բան: «Սկիզբէն էր Բանը եւ Բանը Աստուծոյ քով էր եւ Բանը Աստուած էր. ամէն բան անով եղաւ եւ առանց անոր բան մը չեղաւ, ինչ որ եղաւ»:

Մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» հատորին մէջ նշած էինք, որ սա Հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններէն սերող բանաստեղծաշունչ կտոր մըն է, որ Յովհաննու աւետարանի հեղինակումէն քանի մը դար անց տեղէ մը առնուած ու փակցուած է աւետարանին: Իւրաքանչիւր աստուածաբան սա գիտէ: Եթէ չի գիտեր, աստուածաբան չէ, այլ իբրեւ աստուածաբան ինքզինք ծախող խարդախ: Խաչագող: Եթէ Ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան Բանականութիւն, այն է՝ եթէ Բացարձակ Ես-ը Բացարձակ Բանականութիւնն է, այս տողը կարելի է նաեւ ընթերցել այսպէս. «Սկիզբէն էր Ես-ը եւ Ես-ը Աստուծոյ քով էր եւ Ես-ը Աստուած էր. ամէն բան Ես-ով եղաւ եւ առանց Ես-ին բան մը չեղաւ, ինչ որ եղաւ»։ Նոյնը կարելի է կարդալ մեծադիր, ընդհանրական ԵՍ-ով. «Սկիզբէն էր ԵՍ-ը եւ ԵՍ-ը Աստուծոյ քով էր եւ ԵՍ-ը Աստուած էր»:

Կը վերադառնանք Հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն, իմաստասիրութեան բերականեան աղբերներուն: Ես-ը՝ բանական Ես-ը, Բացարձակ Ես-ը այս Բանն է: Ես-ին նոյնութիւնը Բանականութեան հետ Փիխտէի էաբանութեան ակունքն է: Ես-ը է է: Էութիւն: Հոս անհրաժեշտ է, որ իմացական յստակութեամբ ընկալէք այս ըստածը: «Էութիւն» չի նշանակեր ապրանք:

Հիմա այս խաւսքը կարդացէք այսպէս. «Սկիզբէն էր Հայ-ը եւ Հայ-ը Աստուծոյ քով էր եւ Հայ-ը Աստուած էր. ամէն բան Հայ-ով եղաւ եւ առանց Հայ-ոյ բան մը չեղաւ, ինչ որ եղաւ»:

Հոս «Հայ»-ը չի վերաբերիր փորձառական հայուն, այն է՝ ձեզի: Աստուած չընէ: Այլ՝ էութեան: Բացարձակ հայուն: Որուն միմիայն կը կարենաք մատենալ՝ առանց երբեւէ հասնելու: Քանզի այն պահուն, որ կը հասնիք, կը դառնաք Աստուած: Սակայն պահ մը մտածեցէք, թէ ո՞վ էք դուք: Եւ որքան հեռու էք զձեզ ծանչնալէ: Եւ որքան հեռու էք Հայ ըլլալէ: Ձեր լաւագոյն դրսեւորումներուն իսկ մէջ հազիւ թէ տիեզերական այդ ճանապարհին 1 տոկոսը անցած ըլլաք: Սա կ'ըսենք՝ ձեզ չյուսահատեցնելու համար: Մեր հայեացքով՝ գրեթէ զերոյ տոկոսը: Նոյնիսկ Կոմիտաս ճանձ կը սատկեցնէր: Նոյնիսկ Նարեկացի մարդու ձեռքերով մորթուած էակի

մը ճենճերող խորովածի բուրմունքէն իր ուշքը կը կորսնցնէր, անոր չաստուածը՝ նոյնպէս:

Եւ որպէսզի աւելի խոր հասկնաք ըսուածը՝ զայդ կարդացէք այսպէս. «Սկիզբէն էր ՀԱՅ-ը եւ ՀԱՅ-ը Աստուծոյ քով էր եւ ՀԱՅ-ը Աստուած էր. ամէն բան ՀԱՅ-ով եղաւ եւ առանց ՀԱՅ-ոյ բան մը չեղաւ, ինչ որ եղաւ»:

Սակայն մենք այսպէս պիտի կարդայինք. «Սկիզբէն էր Հայ-ը եւ Հայ-ը քով էր ՀԱՅ-ոյ եւ Հայ-ը ՀԱՅ էր. ամէն բան Հայ-ով եղաւ եւ առանց Հայ-ոյ բան մը չեղաւ, ինչ որ եղաւ»:

Քիչ մը մտածեցէք այս մասին:

Հայը ՀԱՅ-ու մարմնաւորումն է: Մեր Տիեզերքը:

Փիլիսոփայի ամբողջ իմաստասիրութիւնը խարսխուած է յղացքի եւ իրականութեան նոյնութեան գաղափարին վրայ. յղացքի եւ իրի անտարանջատելիութեան վրայ: Իրականութիւնը, մեր իրականութիւնը, այն, զինչ «իրականութիւն կը կոչենք», իրի եւ յղացքի այս անքակտելիութիւնն է: Սակայն յղացքը անդրանցական պատկերն է իրին: Իրը սոսկ անդրանցական յղացքով է, որ կ'ըմբռնուի, կը ներընդկալուի: Իրի ներընդկալման համար որեւէ այլ մեկնակէտ չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Այս ներընդկալումը, սակայն, ո՛չ պատահական է եւ ո՛չ պարագայական, պատմական: Բացարձակ է: Ներընդկալումը նոյնն է իւրաքանչիւրին համար: Այս ներընդկալումը քանի որ յղացքի ներընդկալում է, ապա զայդ կարելի է կոչել իմացական ներընդկալում կամ իմացական յայտնատեսութիւն: Այս իմացական յայտնատեսութիւնն է ահա, որ բացարձակ է: Նոյնն է բոլորին համար. իւրաքանչիւր ոք այս իմացական յայտնատեսութիւնը ունի: Այն է՝ իւրաքանչիւր բանական ոք: Այլ լեզուով՝ այս յայտնատեսութիւնը միաժամանակ յայտնատեսողին յայտնատեսութիւնը տեսնող բացարձակ իրողութիւնն է: Այս յայտնատեսութիւնը իւրաքանչիւր եւ ունի, այլեւ եւ-ը այդ յայտնատեսութիւնն իսկ է: Այս յայտնատեսութիւնը իւրաքանչիւր եւ-ի մէջ է, որ քանեաւ որ այդ եւ-ը եւ է՝ բանական արարած: Մարդ թէ այլ: Այս իմացական յայտնատեսութիւնն է անդրանցականութեան հիմքը: Ինչպէս որ եւ է ուսողութեան, չափազիտութեան հիմքը:

Այսու՝ տիեզերքը մէկ է եւ միշտ ալ մէկ պիտի մնայ: Չի կրնար ըլլալ երկու տեսակ բանականութիւն: Կամ բանականութիւն է եւ կամ չէ: Իրականութիւնը մէկ է եւ միշտ ալ մէկ պիտի մնայ: Անոնք որոնք՝ մեծամասնութիւնը, սա չեն հասկնար, իմաստասիրութեան հետ գործ չունին: Եթէ հարց տայինք, թէ որոնք են սա չհասկցողները, Փիլիսոփայ մեզի տուած ցանկին մէջ պիտի դնէր նաեւ Շեքսպիրն ու Հեգէլը: Ուստի նկատի ունեցէք, եթէ դեռ խելքի չէք ինկած, որ գործերնիդ խիստ ուրոյն իմաստասէրի մը հետ է, որ առ այսաւր ըստ արժանւոյն չէ գնահատուած, ոչ իսկ նախ հասկցուած է, որպէսզի գնահատուի:

Երբ կ'ըսենք՝ «Սկիզբէն էր եւ»-ը կամ «Սկիզբէն էր Հայ»-ը, այս գաղափարն է, որ տուած կամ կրկնած կ'ըլլանք: Եւ այս գաղափարին միտք բանին Կանտի իմաստասիրութեան մէջ յառաջ

եկող եւ իրականութեան ու յղացքի միջեւ, բարոյաբանութեան եւ տեսութեան միջեւ անկամրջելի թուող անդունդը կամրջելն է: Եւ-ը այն հանգուցակէտն է, այն մեկնակէտը, միակ մեկնակէտը, ուր այս երկու տարանջատ թուող բաները՝ ենթակայականը եւ առարկայականը կը շաղկապուին ու կը նոյնանան: Եւ այս նոյնացումը, այս նոյնացման գիտակցական իմացութիւնը՝ իմացական յայտնատեսութիւնը, բանալին է ատոնց նոյնութեան: Յղացքն ու իրականութիւնը անտարադրելի են իրարմէ: Եւ-ը կամ Հայ-ը այդ յղացքն ու իրականութիւնն է միաժամանակ: Եւ ինք՝ փորձառական Եւ-ը, որ քանեաւ որ բանական Ես է, ասոր հայելին է: Հայ-ը եւ ՀԱՅ-ը նոյնն են: Այս հայեցումը Ես-էն դուրս գալով՝ կը տարածուի բովանդակ Տիեզերքի վրայ: Եւ-ը տարբեր բան մը չէ տիեզերքէն: Եւ-ը կամ Հայ-ը Աստուած ինքն է: Հոս խաւաքը կը վերաբերի անշուշտ Բացարձակ Ես-ին, Բացարձակ Հայ-ուն, ոչ մեր շուրջը տեսած փորձառական Ես-ին, որ յաւերժական ճանապարհէն ռահայորդն է, ճամբորդն է դէպի այդ Բացարձակ Հայ-ը, ի Աստուած, ի ՀԱՅ:

Այս նոյնութեամբ է, որ կը բացատրուի բարոյաբանութեան ոլորտը ինքնին: Մինչ տեսութեան, այն է՝ մեր գիտցած գիտութեան, ոլորտին մէջ Եւ-ը կ'արտացոլէ իրականութեան յղացքը, բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ հակառակը տեղի կ'ունենայ. յղացքն է, որ ինքն կ'արտացոլի Ես-էն: Եւ-ը իր մէջ գոյացող յղացքն է, որ կ'արտածէ ի Բնութիւն, ի Աշխարհ, ի Տիեզերք: Այդպիսեաւ է, որ կը ձեւափոխէ Տիեզերքը: Այս ձեւափոխումով Եւ-ը ինքն է, որ կը ձեւափոխուի, այն է՝ աւելիով կը յայտադրուի: Յայտադրումը կամ ինքնայայտադրումը՝ յարդիւնս Ես-ի ներհայելայնութեան: Ատոր սկիզբը այդ ներհայելայնութիւնն է՝ իմացական յայտնատեսութիւնը, որմէ յառաջ կու գայ նախնական ինքնայայտադրումը: Այս ինքնայայտադրումը ոչ այլ ինչ է, քան Ես-ի ինքնաբաւութեան արտայայտութիւնը: Փիխտէ ինքնաբաւութեան այս յղացքին հետզհետէ աւելի ուշադրութիւն պիտի դարձնէ իր իմաստասիրութեան մէջ:

Այս գաղափարին էութիւնը հետեւեալն է. Եւ-ը յղացք է, այն է՝ անպայմանաւորելի է, կախեալ չէ Բնութենէն: Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ ազատութեան գերսկզբունքը: Այս ինքնայայտադրումը Ես-ի վերադարձն է Տիեզերական Բանականութիւն: Սակայն Եւ-ը ազատ է. ինքնայայտադրուած յղացք է: «Նիւթ» չէ: Գոյ է՝ սոսկ անդրանցական յայտադրման իմաստով, բայց ոչ թէ է նիւթ: Եւ հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ բարոյաբանութիւնը: Այնքան ատեն, որ Եւ-ը կ'արտացոլէ այդ Բանականութիւնը, իր ճանապարհին մէջ է ի Բացարձակ Եւ-ը, ի Աստուած, ի ՀԱՅ-ը, իսկ այնքան ատեն, որ չ'արտացելեր այդ Բանականութիւնը, կը հեռանայ ի ոչնչութիւն: Հոս է ամենայն չարիքի արմատը: Սա է, իրաւամբ, այն պատճառը, որ պիտի բերէ մարդկութեան վերջնական ինքնակործանումը:

Եւ հոսկէ՞ Փիխտէի իմաստասիրութենէն ծոյլ ու անբանական

մարդու, հակաբանական մարդու, հակաբանական աշխարհի մը հակաբանական կրանական, կրթական ու քաղաքական ղեկավարութեանց հեռացումն է պատճառը ոչ միայն պարագայական չարիքի, այլև տիեզերական գոյադաշտէն մարդկութեան յաւերժական անէացման: Աստուծոյ մահուան: Փիտտէ պիտի սոսկար վերջին երկու դարերու եւ մանաւանդ այսաւրուան աշխարհը տեսնելով: Այս հակաբանական ընթացքը, բանականութեան անուամբ հանդէս եկող, բայց ողնուծուծով բանականութեան ռիսերիմ թըշնամի կրթական ու ակադեմական աշխարհը, քաղաքականն ու կրանականը դեռ չթուած, համարելով միակ ու միակ գլխաւոր պատճառը մարդկութեան վերջնական անէացման: Պիտի կարենա՞ք շրջել այս իրականութիւնը: Սա՛ է ձեզմէ պահանջուածը, հայեր: Սակայն մեր շուրջը մենք նոյնիսկ մէկ հայ չենք գտներ: Բոլորդ ձեր ողջ էութիւնը կապած էք, դամոկղեան սուրով իսկ անքակելի կերպով հետած էք այդ հակաբանական աշխարհի ճիւղի էութեան՝ հայու վերջին նշոյլն իսկ զոհաբերելով անոր բազինին: Պիտի կարենա՞ք ստեղծել Մեծ եւ Փոքր Հայքը իբրեւ մարդկութեան փրկութեան խարիսխ: Կը հասկնա՞ք արդեւք նոյնիսկ, թէ ինչ կը նշանակէ սա:

Քիչ առաջ բերուած արինակին ամենածանծաղ դրսեւորումն է այս էութեան իբրեւ «բառ» ըմբռնումն ու թարգմանութիւնը: Կ'ըսեն՝ «Սկիզբէն էր բառը»: Անշուշտ որ կայ աղերս մը «բառ»-ին ու «բան»-ին միջեւ: Սակայն այդ աղերսը աւելի նման է համեմատելուն՝ «առաջին դասարանը աւարտեցի, ուրեմն դպրոցը աւարտեցի» եւ «հինգերորդ դասարանը աւարտեցի, ուրեմն նախակրթարանը աւարտեցի» խաւաքերու իմաստներու կապին: Նոյնը կը վերաբերի «բանականութիւն» յղացքին: Երբ կ'ըսենք «Տիեզերական Բանականութիւնը» կամ «Խոհ Տիեզերականը», խոհի խորախորհուրդ դաշտեր կը բացուին մեր մէջ, որոնք տակնուվրայ կ'ընեն մեր գիտակցութիւնը: Այդ դաշտերը պարզապէս չեն բացուիր ընթացիկ ամերիկացի ընթերցողին մէջ: Կրնաս նէ բացատրել, բացատրէ: Անկարելի է. ուղեղը չի մտներ: Քանզի հոս գործ ունիս հազարամեակներու լեզուամշակութային հանքի մը հետ, որոյ ոսկին դիմացիներուդ համար երկաթ է: Ուրիշ բառեր կու տան քեզի, որոնք ոչ մէկ կապ ունին Բանի եւ Բանականութեան հետ, կ'ըսեն քեզի՝ ասանկական գաղափար է կամ անանկական գաղափար է՝ բոլորն ալ իրենց անշրջանցելի սահմանափակութեանց թխուածքը: Իրենցմէ շրջանաւարտ եղող մերիններն ալ, որոնք խոր աղերսներ չունին իրենց լեզուին, հոգիին կամ մշակոյթին հետ, նոյն թուականաբանութիւնները կը կրկնեն՝ ձեր շատ աւելի խորապէս ըմբռնածը իրենց պնդաբանութիւններով, իւրաբանութիւններով եւ ընդհանրաբանութիւններով ծանծաղեցնելով: Իբր թէ աւտար լեզու մը գիտեն: Մայրենի լեզուն իր իւրաքանչիւր հիւղէին չափ չիմացողը չի՛ կրնար աւտար լեզու գիտնալ: Ան աւտար է արդէն իր բովանդակութեամբ: Աւտար է եւ ամէնուր: Մարդ չէ:

Այո՛, զգացումը նախադուռն է էություն: Բայց առանց լեզուի՝ էություն չկայ: Չես կրնար հայ ըլլալ՝ առանց հայերէնը պաշտելու: Մեղքովդ չէ՛: Ամենայն հաւանականութեամբ: Ուրեմն նստէ ու սորվէ, ծոյլ: Սրմաքեշխանլեան նոյնպէս հայերէն հազիւ քանի մը նախադասութիւն իրարու կը կապէր: Ամալթէն սենեակը մտաւ եւ երկու տարի դուրս չեկաւ՝ մինչեւ հրաշալի գրող մը դառնալը: Ահա ձեզի գրող մը, որուն գրականութիւնը գնահատել չէք գիտեր:

Հոսկէ է, որ կ'ակունքուի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Հոսկէ է, որ կ'ակունքուին աւետարանական քրիստոնէութեան արմատական գաղափարները, որոնք ամբողջութեամբ խեղաթելուեցան՝ կրանքին հիմնադիրը համարուած մեծբերան շատախաւսի մը վախճանապաշտ իմաստակութիւններուն կշիռք տալով եւ ապա նամակագիրներու յուդայաբանական յորձանքի մը ու անոնց տգէտ յաջորդներուն միջոցաւ իմացական գլխաւոր աւանդներու յուդայականացումով ու վարդապետականացումով:

Եւ բնական է, որ Փիխտէ պիտի մեղադրուէր անաստուածութեամբ նոյն սահմանափակութեամբ սնանող ասոնց սերունդներուն կողմէ, որոնք ենթագիտակցաբար պիտի ճանչնային իրենց թշնամին՝ հայեցող մարդը՝ ի հակասութիւն թուրքաւորացեալ ու մոլեռանդ հաւատացեալին: Քանզի աստուածութիւնը իրենց համար սոսկ իրենց այլամերժ ու այլատեաց վարդապետաբանութիւնն էր: Ահաւասիկ չարին աղբերը: Կաշիկ ու փողկապ հագած եւ բարիի տեսքով քարոզ կարդացող չարը: Չարեաց չարագոյնը:

Այդ չարը այսար կլանած է Հայոց Աշխարհը առաքելական թէ այլ յարանուանական իշավարունգներու միջոցաւ: Նոյնպէս եւ բովանդակ Արտահայքը՝ կուսակցական, գրական եւ լրագրական անայլայլ սոխերու ու մեխակներու հետ համադաշնութեամբ:

Վիշապը կլանեց Արերը:

Անկախութեան մէջ: Ազատութեան մէջ: Հայը ազատաւրէն ընտրեց Վիշապը, քանզի հայ չէ, այլ է ինքն ծնած արէն իր դա՛գաղը լզուրրտող անբուժելի ստրուկ: Անոր յաւիտենական տեղը իր գերեզմանն է: Ծնած է գերեզմանի մէջ եւ գերեզմանի կարաւտով կը վերադառնայ հոն, ուրկէ եկած է, ուրկէ եկած են իր ծնողներն ու յաւերժափայլ մեծմայրիկները: Հայը մարդկութեան գերագոյն գերեզմանն է:

Ազատութեան՝ կեղծ ազատութեան մէջ: Շպարեալ «ազատութեան» մէջ: Ծնած պահէն շարականով զինք թաղող կղերականներու եւ քաղաքական թէ մշակութային գործիչներու՝ այլա՝ «ծառայ» տէրերու պատկանող նեխած ամբարտաւիկն մէջ: Աւտարուած հայ միտքէն ու հոգիէն: Աքսորուած հայ միտքի ու հոգիի յղացման նախապայմաններէն՝ կեղծ ընտրութիւններու առջեւ դըրուած, կեղծ ընտրութիւններու առջեւ դնող, այս կամ այն դեսպանատան թէ դրամաշնորհային թէ կրանաքաղաքական կայսրութեան դռները լզուրրտող ծախու աւանակներու ու պատեհապաշտներու եւ անոնց ստեղծած տեղեկատուական, կրթական ու կրօնական ենիչերիներու եւ գեղակուսի ենիչերիուհիներու բա-

նակին միջոցաւ:

Վիշապը կլանեց Հայքը:

Մահացաւ Արեւը վիշապի որովայնին մէջ:

Մահացաւ փրկութեան յոյսը:

Մահացաւ մարդկութեան յոյսը վերջին:

Խրուեցաւ մարդկութեան փրկութեան յոյսի լատը վերջին:

Ամէնուր աւերակ է եւ սուգ: Հայերը անցան հոսկէ:

ՔԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՈՍՏԱՅԵՆԸ

Փիխտէ Կանտէն ժառանգելով տարրորոշեալ յղացքներու գաղափարը՝ մարդը ղեկավարող գաղափարները կը կոչէ Կանտի իսկ գործածած եզրով: Այս եզրը իբրեւ «առած» կը թարգմանուի հայերէնի մէջ, սակայն առած չէ, թէեւ առածը մաս կը կազմէ եզրի տարբեր կիրարկումներուն: Հոն, ուր եզրը բացասաբար կը կիրարկուի, ունի «քարաբանութիւն» եւ «պնդաբանութիւն» իմաստները: Նոյն եզրը ունի նաեւ «իւրաբանութիւն» եւ «ընդհանրաբանութիւն» իմաստները: Ապա ունի նաեւ «կարապետաբանութիւն» իմաստը: Այս բոլորը երկու որակային գլխաւոր խումբերու մէջ կ'իյնան՝ դրաբանութիւններ եւ բացասաբանութիւններ, իսկ ծայրայեղները՝ զառանցաբանութիւններ կամ ցնդաբանութիւններ: Սակայն բոլոր իմաստներն ալ խմբուած են նոյն եզրին տակ, հետեւաբար եզրը կարելի չէ միանշանակաւրէն մէկով թարգմանել: Հայերէնը շատ աւելի առաձգական է եւ ունի տուեալ եզրի գործածութեան իմաստներուն ամբողջական ստեղծաշարը: Հետեւաբար եզրը պիտի գործածենք աստոր իմաստի հայերէնին մէջ ունեցած համապատասխան եզրով:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ մարդ՝ փորձառական Եւր, կ'առաջնորդուի քարաբանութիւններով եւ պնդաբանութիւններով. ան իր միտքին մէջ հաստատուն գաղափար մը որդեգրած է՝ անկախ ճշմարտութեան հետ այդ գաղափարի ունեցած աղերսէն: Ասոր պատճառները կրնան ըլլալ հասարակական կամ անձնական: Հասարակական քարաբանութեան թերեւս յարմար կրնայ ըլլալ «Մէկ աչքդ հանողին երկու աչքը հանէ» միտքը, իսկ պնդաբանութեան աւրինակ մը՝ «Մարդ պէտք է զէնք կրէ եւ ճամբան իրեն ծուռ նայողին վրայ կրակէ»: Վերջինս իւրաբանական կամ իւրական պնդաբանութիւն է: Այս քարաբանութիւնները կրնան ըլլալ շատ խոր ու համատարած եւ շփոթուիլ ճշմարտութեան հետ:

Չափազանց վտանգաւոր քարաբանութիւն մըն է, արինակ, թէ «մարդ շահապաշտ արարած է ու անոր բոլոր քայլերը կը բացատրուին լոկ շահապաշտութեամբ»: Ահաւասիկ քարաբանութիւն մը, որ թափանցած է բովանդակ Արեւմտեան մշակոյթը՝ դառնալով աստոր կարապետաբանութիւնը: Փիխտէ ծանրաւրէն կը հարուածէ «Մարդ եսապաշտ արարած է» կարապետաբանութիւնը, զոր կը համարէ լիովին անհիմն ու վտանգաւոր զառանցաբանութիւն մը: Կը տեսնէք, թէ որքան հեռու է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը եսաձիգութենէ եւ անձնապաշտութենէ: Ոչ միայն հեռու, այլեւ հա-

կոտնեայ:

Ի դէպ, նոյնն է պարագան Շելլինգի իմաստասիրութեան: Այս երկու իմաստասէրներէն է, որ «ներշնչուեցաւ» վիպապաշտ շարժումը, որոյ հետագայ վարատումները եսաձիգ «Ես»-ը դարձուցին իրենց գաղափարախաւսութեան կմախքը: Քանզի անոնցմէ ոչ մէկը կարողութիւնն իսկ ունէր Փիխտէ եւ նոյնիսկ Շելլինգ կարդալու, այլ անոնց գործերէն,— չըսենք՝ քանի մը էջ, շատ կ'ըլլայ,— քանի մը տող փրցնելով ու համագրոյթէն զրկելով՝ երեւակայեցին անհատական վիպային աշխարհ մը: Բան մը, որ իր փայփայանքը գտաւ կրանական հարեւրամեակներու վրայ երկարող մշակեալ գերնախապաշարումներու հողի մը վրայ: Եւ երբ արեւմտահայք Արեւմուտքի մէջ «ուսում» ստանալով՝ վարատեալքը կապկելով՝ կը ստեղծագործէին, բնական է, որ Արեւմտահայ գրականութիւնն ալ աւելի լաւ բան մը պիտի չլղանար: Այսաւր իսկ հայը առհասարակ «բանաստեղծ» է եւ առհասարակ անոր հոգին՝ վարատեալ վիպապաշտութեամբ առլցուն: Ան «բանաստեղծ» է եւ ոչ իմաստասէր. չի կրնար նոյնիսկ իմաստասիրութեան իմաստն ու կարեւորութիւնը ըմբռնել, ո՛ր մնաց նոր կրանք կամ նոր քաղաքակրթութիւն հիմնել: Վիպապաշտ ստորուկներու երամակ: Իր կրանական ստրկատէրերու փեշերուն թէզանիքները համբուրող նախիր, ներառեալ Վարուժանդ, Սիամանթոդ, Թէքէեանդ, Ինտրադ, Զարեանդ:

Երբ իւրաքանչիւր դդում, խաւքի աւրինակ՝ անգղիացի աշխարհահռչակ «իմաստասէր» Բերտրանդ Ռուսսել, «Ես» բառը լսելով՝ կը կարծէ, թէ գործ ունինք եսապաշտութեան հետ, ապա, հակառակ իր վերաբերումին, կ'ունենաք Արեւմտեան յորձորձուած դրամատիրական եւ աշխարհով մէկ դրամատիրութեան համալսարանաւարտ եւ դրամաշնորհներով շոյուած ու անդրկաղապարած ձագուկներուն միջոցաւ քարոզուող քաղաքակրթութիւնը, որոյ հանդէպ Փիխտէ սոսկ մէկ վերաբերում պիտի ունենար՝ եղածովը թաղել: Եւ գերեզմանին վրայ յուշատախտակ մը իսկ չդնել: Սակայն Ռուսսել վատագոյնը չէ այս երամակին, այլ թերեւս լաւագոյնը, որ առնուազն կը քննադատէր այս կարծեցեալ «եսաձիգութիւնը», ինչ որ կը նշանակէ, թէ ան չէր կարդացած Փիխտէի գործերը, ինչպէս որ չէր կարդացած իր քննարկած ոչ մէկ իմաստասէրին գործերը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ կ'ընեն իմաստասիրութեան «համապարփակ» պատմութիւնը գրող կարծէք բոլոր մեծաերախ աշխարհահռչակ կամ ազգահռչակ շատախաւսները:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ առաջին իսկ հերթին այդպիսի քարաբանութեան մը տրամաբանութեան հիմքերն են սխալ: Ինչէն գիտես, թէ մարդ եսապաշտ արարած է: Փորձառութենէդ: Հոս փորձառութիւնդ մէկ դուրուշ չ'արժեր, քանզի ըրածդ համընդհանուր եզրակացութիւն է բոլոր ժամանակներուն եւ պարագաներուն վերաբերող եւ ոչ թէ քու ժամանակիդ ու քու պարագաներուդ, որոնցմէ եւ այդպիսի եզրակացութիւն մը կը փորձես հանել, նոյն-

իսկ եթե այդ ժամանակիդ եւ պարագաներուդ մէջ ճիշդ ըլլաս: Լրածդ վերժամանակեայ եւ վերպարագայական եզրակացութիւն է, որոյ հաստատման համար որեւէ հիմք չունիս: Լաւագոյն պարագային՝ ենթադրութիւն մըն է: Կը նշանակէ՝ այլ հիմքերու կարիք ունիս նման եզրակացութեան մը հասնելու համար: Եզրակացութիւնդ անտրամաբանելի է, չ'ենթարկուիր որեւէ տրամաբանական համակարգի, չի սերիւր որեւէ տրամաբանութենէ, հետեւաբար անհիմն է, է անգիտական, հակագիտական, հակատրամաբանական:

Այդ հիմքը կրնայ ըլլալ սոսկ բանականութիւնը, իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Արտայայտածդ լոկ նախապաշարում մըն է: Այնպէս որ այդ կարապետաբանութեանդ ի վերայ կառուցած բովանդակ քաղաքակրթութիւնդ որեւէ հիմք չունի: Փիխտէ առկայ այս քարաբանութիւնը քննադատելով՝ կը հարուածէ նաեւ անգղիական ծագումով թէ թեքումով շարք մը իմաստասիրութիւններ, որոնք հետզհետէ պիտի վերածուէին Արեւմտեան քաղաքակրթութեան հիմնաքարերուն: Քաղաքակրթութիւն մը, որ ահա կը տեսնենք, թէ խարսխուած է չափազանց վտանգաւոր ու մարդկութեան անէացման առաջնորդող քարաբանութեան մը ի վերայ:

Այս բոլորը տեղի կ'ունենան Արեւելի ոլորտին մէջ: Մարդու ստեղծած քաղաքական աշխարհին մէջ: Արեւելքը եւ քաղաքական աշխարհը բաւարար չեն ես-ը առաջնորդելու ի բացարձակը: Ատոնք նախապայման են, սակայն ոչ բաւարար: Հոս է, որ կը ծնի բարոյաբանութիւնը իբրեւ ամբողջական ոլորտ: Արեւելքի աշխարհին մէջ: Եւ ապա հետզհետէ կ'անդրանցէ արեւելքին աշխարհը: Բարոյական այս աշխարհը կը ծնի տարբեր մարդոց մէջ եւ ապա երթալով կ'ընդհանրանայ:

Միմիայն մէկ ձեւով կարելի է այս աշխարհը ստեղծել եւ ոչ մէկ այլ բան կը կարենայ փոխարինել զայդ: Իմացական յայտնատեսութեամբ: Առանց իմացական յայտնատեսութեան անհնար է, որ բարոյական արեւելքը եւ բարոյականութեան ոլորտը ծնի մարդուն մէջ եւ որմէ՝ բարոյաբանութեան ոլորտը: Իսկ իմացական յայտնատեսութեամբ՝ անխուսափելի է ծնունդը: Երբ կ'ըսես, թէ դուն իբրեւ թէ «արտաքին» մարդ ես եւ ոչ թէ «ներքին», իրականութեան մէջ ըսած կ'ըլլաս, թէ դուն զուրկ ես իմացական յայտնատեսութենէ: Ինքնագործ մեքենայ ես: Արդէն իսկ՝ դրամատիրութեան խաղալիքը: Սա մեր ներկայի՝ համաշխարհայնացած քաղաքակրթութեան ամենամեծ վտանգներէն է, եւ տեսնես Փիխտէ ինչ պիտի ըսէր՝ ականատես ըլլալով մեր այսաւրուան կեանքին: Առաջինը՝ անխնայ պիտի հարուածէր կրթական համակարգը: Պիտի վտարուէր համալսարանէն: Դասախաւաններուն մեծ մասը պիտի խուսափէին անոր բարեւ տալէ ու ըսէին՝ «ծայրայեղական մարդ է», «ապուշին մէկն է», «իւր չափն ու տեղը չգիտցաւ»:

Անհնար է բարոյական մարդ ըլլալը, եթէ բարոյական արեւելքը անընդհատաւրէն աչքիդ առջեւ չես դնէր, անընդհատաւրէն գի-

տակցութեանդ մէջ չես պահեր: Քանզի սա փորձառական Ես-ին մէջ աստիճանաբար բարձրացող ու վեհութեան հասնող ոլորտի մը մուտքն է, որ հետզհետէ կը սերի Աւրէնքի ու իրաւունքի ոլորտէն, երբ Ես-ը սկսի խորապէս ըմբռնել բոլոր Ես-երու ոչ սոսկ սկզբունքային, ձեւական հաւասարութեան իրաւունքը, այլեւ բովանդակայինը: Առանց այս կամքին, այն է՝ առանց բարոյական արէնքը, ի տարբերութիւն իրաւունքի արէնքի, անընդհատ գիտակցութեան մէջ պահելու կամքին, բարոյաբանութեան նոր բողբոջող ոլորտը ոչ միայն կը խամրի, այլ իսկոյն կ'անհետի:

Իսկ սա տարաւրինակ չէ, քանզի մարդ ունի երեւակայութիւն, իսկ երեւակայութիւնը անվերջ զինք հոս ու հոն կը տանի ու կը բերէ՝ զինք նետելով անորոշութիւններու գիրկը: Միայն բարոյական արէնքի ներըմբռնումն ու կիզակէտի վերածումն է, որ մարդը կրնայ տանիլ դէպի բարոյաբանութեան ոլորտը: Թէեւ կանխահաս կրնար ըլլալ Փիխտէն ակնկալել եղելութեանական տեսութիւն մը, սակայն այդպիսի տեսութեան մը տարրերն ու սկզբբունքները բացայայտ են անոր իմաստասիրութեան մէջ, ինչպէս որ բազում իմաստասէրներու ըմբռնումներուն մէջ աւելի քան երկու հազարամեակ շարունակ: Արդարեւ, առանց այս արէնքը գամելու իր գիտակցութեան պաստառին՝ անհնար է, որ Ես-ը կարենայ ինքզինք առաջնորդել դէպի բարձր ու նոր ոլորտներ, ի ոլորտ բարոյաբանութեան, այն է՝ անհնար է արարումը բարոյաբանութեան ոլորտին: Մարդ անընդհատ պէտք է փորձէ ապրիլ այդ արէնքով, նոյնիսկ երբ ձախողի, եւ մանաւանդ երբ ձախողի:

Հոս պէտք է նշենք, որ 14 տարի անց Բեռլինի համալսարանը բարոյաբանութեան իր դասընթացքին մէջ Փիխտէ որոշ չափով այլ ընկալմամբ կը բացատրէ այս խնդիրը, թէեւ էապէս ամէն բան նոյնն է: Տարբերութիւնը՝ մինչ Եսայի մէջ մարդ ինքն է, որ բարոյական արէնքը անընդհատ պէտք է պահէ աչքին առջեւ, Բեռլինի մէջ՝ բարոյական արէնքը կը ծնի մարդուն մէջ ու զայն կը համակէ, ուստի մարդ նոյնիսկ չի կրնար պահ մ'անգամ հեռանալ բարոյական արէնքէն: Մարդու վերածնունդի պէս բան մըն է երկրորդ մատեցումը: Սակայն այս պարագային իսկ Փիխտէ չի շրջանցեր առաջին մատեցումը՝ աւելի համապարփակ եւ բազմաշերտ ձեւով ըմբռնելով հանդերձ այս երեւոյթը: Մարդոց մեծ մասը, այդուամենայնիւ, առաջին խումբին մէջ են: Եւ սա բնական է: Այն փոքրամասնութիւնը, որոյ ի մէջ կը ծնի բարոյական արէնքը, իր կեանքով պարտի արինակ ծառայել բոլորին եւ բոլորը առաջնորդել բարոյական արէնքին ոլորտը: Բարոյաբանութիւնը անհատական բան մը չէ երբեք եւ ոչ մէկ պարագայի չի կրնար ըլլալ, այլ է սոսկ եւ սոսկ հաւաքական երեւոյթ:

Մարդ բարոյական արէնքը իր կիզակէտը պէտք է դարձնէ եւ ոչ թէ տրուի նախնային ոլորտներէ ժառանգած նախապաշարումներու յորձանքին: Սա է այն ամենամեծ խնդիրը, որոյ առաջ մարդկութիւնը կը կանգնի՝ թեւակոխելով դէպի նոր ու աւելի վեհ ոլորտ. նախորդ ոլորտներուն արինաչափութիւնները աւել-

լի բարձր ոլորտներու արհիպիսկոպոսներ կարծելը կամ համարելը: Եւ սա է վտանգը առաւելաբար, երբ ժառանգուած անհիմն քարաքանութիւններ ու պնդաքանութիւններ կը գերեզմարեն մարդուն գիտակցութիւնը: Այսինքն, իրողութեան մէջ, «անհրաժեշտութիւն» եզրին սխալ ըմբռնումը: Երկու ոլորտ ցած իջած կ'ըլլանք, երբ Բնութեան մէջ գործող ինքնաբերական պատճառականութեան արէնքը բերենք բարոյաքանութեան ոլորտը: Երբ կ'ըսես, արիւնակ, թէ դուն թռչուն կը զարնես ու կ'ուտես, քանզի թռչունն ալ, եթէ կարենար, քեզ պիտի ուտեր, դուն արդէն իսկ եղելութեանական երկու տիեզերք վար իջար: Արդէն մարդ չես:

Դժբախտաբար սա է մեր ներկայի հասարակական, հոգեբանական, տնտեսական եւ պատմական «գիտութեանց» մէկ զգալի մասին անբուժելի թուող թերութիւնը, որ իրաւամբ կը սերի նոյն՝ «Մարդ եսապաշտ արարած է» անհիմն քարաքանութենէն ու կարապետաքանութենէն, որ իր ճիրաններուն մէջ կը պահէ մարդը՝ վիժեցնելով Բարոյաքանութեան ոլորտին արարումը՝ արարումը Դրախտի՝ Հայքի: Այս նախապաշարումները բոյն դրած են ձեր մէջ: Դուք ձեր զառանցանքներուն մէջ կը կարծէք, թէ ձեր մտային մահացու աղբը ձեզմէ անբաժան պահելով է, որ պիտի ստեղծէք Դրախտը: Կարծեմ ամէնէն գէշ բանը ըսինք հիմա հայոց մասին, որ երբեւէ ըսուած է, քանզի հայը համակ միտք է եւ իմաստութիւն: Ինչ հայհոյանք ուզես շարտէ երեսին, շատ չի նեղուիր. վարժուած է. միայն թէ յանկարծ անոր իշու քուռակի միտքին չդպնաս:

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻՆ ԵՒ ԽՈՂԸՆ ԴՈՏՆԵՐՈՒՆ

ԵՐԵՔ ՎՏԱՆԳՆԵՐ

Բարոյաքանութեան ոլորտի արարման ճանապարհին կայ երեք վտանգ: Առաջինը՝ երբ մարդ կը շփոթէ բարոյական արարքը մէկ այլ բանի հետ: Գէշ արիւնակ մը եթէ ուզենք տալ, կրնանք ըսել հետեւեալը: Դրացիդ մահուան վտանգի մէջ է, եւ դուն թերեւս կարենաս փրկել անոր կեանքը: Սուղի կը նստի: Միտքէդ կ'անցնի, որ զինք փրկես, բայց կը թողես, որ մեռնի: Յետոյ կ'երթաս եւ մէկ ուրիշի մը բարիք կ'ընես՝ դուն քեզի հանգստացնելով, թէ լաւ գործ մը կատարեցիր եւ Աստուծոյ կամ մարդկութեան ունեցած պարտքդ գոցեցիր, խիղճդ ալ հանգստացուցիր: Ճիշդ է, որ դրացիդ մեռաւ, բայց դուն ուրիշի մը կեանքը ահաւասիկ փրկեցիր: Ծախսդ ալ կէսի իջաւ: Բարոյական արէնքին մէջ կայ սոսկ մէկ ճիշդ ընտրութիւն: Երբ այդ ընտրութենէն փախուստ կու տաս ո՞ր եւէ պատճառաքանութեամբ, ապա դուն բարոյական արէնքին մէջ չես, այլ հակաբարոյական արարք է ըրածդ: Ունիս հիւանդ խիղճ:

Հիւանդ խիղճի երկու արիւնակ տանք պետութիւններու մեր այսաւրուան կեանքէն՝ հակառակ որ չենք սիրեր գիրքը պղտորել աղբով: Սակայն մեւս կողմէ թող այս արիւնակները մնան ձեր գի-

տակցութեան մէջ միշտ, քանզի տեսակային բնաւորինականներ են՝ յաճախ կրկնուող նոյն պետութիւններուն կողմէ, եւ կրնան ծառայել ձեր զգանութիւնը պահպանելուն: Երբ Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգները Պաղեստինեան Ողջակիզման ընթացքին արհեստական լաստային խարխախ ստեղծեց Պաղեստինի ծովեզերքը՝ աշխարհով մէկ ցուցադրելով ու յայտարարելով, թէ մեծ մարդասիրական նախաձեռնութիւն մըն է ըրածը պաղեստինցիները սովամահութենէ փրկելու նպատակաւ, բո՛ւն նպատակը լրտեսական կայան հաստատելն էր՝ մատեն հսկելու Պաղեստինի ազատագրութեան համար ոտքի ելած զինեալներուն շարժումները եւ այդ տեղեկութիւնները փոխանցելու ողջակիզումը իրականացնող գաղութային պետութեան, որուն անունը այսուհետեւ ջնջեցէք ձեր միտքերէն ու քարտէզներէն եւ ոչ մէկ տեղ գործածեցէք, ինչ ալ ըլլայ պարագան: Իսկ այդ անունը շրջանառութեան մէջ դնող քրիստոնեայ եկեղեցիները հրկիզիցէք, քանզի անոնք հոգեւոր գաղութատիրութեան ինքնակամ լրտեսներն են, ցեղասպանութեան արդարաբանները եւ մարդկութեան թշնամիները: Որեւէ պետութեան կողմէ այդ եկեղեցիներու գործունէութեան թոյլատրումը համազար է Պաղեստինեան Ողջակիզման մէջ մեղսակցութեան, որ է եւ մարդկութեան դէմ յանցագործութիւն: Իսկ դուք շատ լաւ գիտէք գոնէ մէկ բան՝ ցեղասպանութիւնը անժամանցելի է: Մեր պատանեկութեան արերէն այս վերջին հաստատումը ընող պատառները ամէնուր տեսած ենք եւ այնաւր կարողացած Շաւարշ Թորիկեանի գիրքերը այս մասին: Այդ տարիներուն անոր զոյգ գիրքերուն ընթերցումը կարեւոր ազդեցութիւն ունեցած էր այնաւր միջազգային յարաբերութիւններու մասնագիտութեան հետեւելու մեր որոշման մէջ: ԱՄՆ-ի մէջ ալ մեր դեռ շատ երիտասարդ տարիքին բարեբախտութիւնը ունեցանք անոր հանդիպելու իր տան մէջ ու շատ հաճելի զրոյց մը ունենալու հետը: Չեր այդ մեղսակցութեան հետեւանքը ար մը պիտի կրէք անխուսափելիաւրէն: Այդ մէկը կրնայ ըլլալ նոյնիսկ ձեր պետութեան վերացումը աշխարհի երեսէն:

Երբ քու բուն նպատակդ մէկ այլ բան է յայտարարած նպատակէդ, ապա յայտարարած նպատակդ եւ կատարած գործը անբարոյական է, որքան ալ որ արտաքնապէս ունի բարոյական կերպարանք: Այս հարցը աւելիով կը մտնէ նշեալ հիւանդ կամ մեռած խիղճի տրամաբանութեան մէջ, երբ նկատի ունենանք երկու հանգամանք: Առաջինը՝ իբրեւ ժողովրդավար երկիր՝ պետութեան կամքը ժողովուրդին կամքն է: Հոս ոչ մէկը տեսականաւրէն առարկելու տեղ ունի, քանզի այլապէս ժողովրդավարութիւնը պէտք է դասել բռնապետական քաղաքակարգերուն ներքոյ: Երբ ժողովուրդը կու կու տայ, նոյնիսկ բացայայտումէն ետք, պետութեան կողմէ բարձրաձայնուող սուտը, զոր իբրեւ «պետական քաղաքականութիւն» կը կլլեցնեն, ապա հոս հարցը սովորական կեղծաւորութեան խնդիր ըլլալէ կը դադրի եւ կը մտնէ «հիւանդ խիղճի» որակումին տակ: Հանրոյթը ներքինացուցած է այդ խիղճը,

թե՛ այդպէս ալ պէտք է. ուստի ընդվզման անհրաժեշտութիւն չի տեսներ:

Երկրորդ հանգամանքը՝ տեսնելով ոճիրը՝ աչք կը գոցէ եւ ապա իր խիղճը կը հանգստացնէ՝ ըսելով, որ՝ Ափրիկէի յայսինչ երկրի սովահարներուն դրամ դրկեցի, որպէսզի սովէն չմեռնին: Սա հիւանդ խիղճի կատարեալ դրսեւորում է, խիղճ մը, որ կը փախչի բարոյական արեւնքէն, բայց ինքզինք կը հանգստացնէ մէկ այլ բարոյական արարքով: Սովորաբար՝ ստորին նշանակութեան արարքով եւ այդ ստորին նշանակութեան արարքի արդարաբար նութեամբ ու վեհացմամբ: Այսինքն՝ ոսկին թիթեղով փոխարինելով ու ինքնզինք հանգստացնելով, թէ երկուքն ալ մետաղ են: Սակայն նոյնիսկ եթէ տուեալ արարքը ըլլայ ոչ ստորին նշանակութեան, իրողութենէն բան չի փոխուիր, քանզի ենթական դէմ յանդիման գալով բարոյական որոշում պահանջող իրադրութեան մը, պարզապէս փախուստ կու տայ ատկէ մէկ այլ բարոյական արարք գործելու ինքնարդարացմամբ եւ ինքնախաբէութեամբ: Այն է՝ նոյնիսկ ոսկին ոսկիով իրաւունք չունիս փոխարինելու:

Երկրորդ արինակ մը՝ թիւրքական պետութեան կողմէ Սիւրիոյ ժողովուրդին աւզնութեան փութալու յայտարարութիւններն ու վարած քաղաքականութիւնը: Թիւրքիոյ նախագահը թիւրքական 500-ամեայ անդրդուելի եւ անողոքելի «մարդասիրութեամբ» իր երկրի խորհրդարանին առջեւ ելոյթ ունենալով՝ բացատրեց այն մեծ մարդկային քայլը, որուն թիւրքական պետութիւնը ձեռնարկեց՝ ազատելով Սիւրիոյ ժողովուրդը զինք կեղեքող դահիճէն: Չյայտնեց անշուշտ, որ այդ գործողութիւնը համաձայնեցուցած էր Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգներու ղեկավարութեան հետ, ինչ որ կը նշանակէ՝ Սիւրիոյ թշնամի եւ Սիւրիոյ կէսը գրաւելու եւ հրէականացնելու երազներով ճամբայ ելած գաղութատիրական պետութեան ղեկավարութեան հետ համաձայնութիւն: Նոյն արն իսկ գաղութատիրական պետութիւնը ռազմական գործողութիւններով պիտի սկսէր ոչնչացնելու երկրին ողջ պաշտպանական համակարգը՝ առանց, որ Թիւրքիոյ ղեկավարութիւնը նոյնիսկ մէկ բառով հանդէս գար Սիւրիոյ ժողովուրդի պաշտպանութեան ի նը պատ, այլ կործանումի աւարտէն ետք յայտարարէր, թէ Թիւրքիա պատրաստ է վերականգնելու Սիւրիոյ պաշտպանական կարողութիւնները, ինչ որ դիւանագիտական լեզուով կը նշանակէ՝ Սիւրիան իր ռազմական եւ տնտեսական լուծին ենթարկելու պատրաստակամութիւն:

Մէջտեղ կու գայ, որ Սիւրիոյ ժողովուրդին փառքը հեւող պետութիւնը նախարարաք համաձայն էր, որ Սիւրիոյ թշնամիները կործանեն անոր պաշտպանական համակարգը, որպէսզի ինք շահի այդ կործանումէն՝ այնուհետեւ մեծ գումարներով եւ տարիներու ընթացքին վերականգնելով այդ համակարգը եւ մինչ այդ Սիւրիան թողելով անպաշտպան Արեւմտեան գաղութատիրութեան սմբակներուն տակ: Ընթացիկ խաւսակցութեան մէջ այս երեւոյթին «կեղծաւորութիւն» անունը կու տաք: Ձեր տուած այս

բնութագրումը կրնայ վերաբերիլ անլի նախորդ արինակին, որ կանխամտածումովինը անլի շեշտուած է եւ նուազ ներքինացած: Բայց հոս հարցը անլին է, քան կեղծաւորութիւնը: Սա դասական արինակ է հիւանդ խիղճի, որուն մեր իմաստասէրը կ'ակնարկէ: Եւ ճիշդ սա է մեզ հետաքրքրող խնդիրը: Հիւանդ խիղճը ոչ թէ սոսկ գիտակցուած ու ծրագրուած խարդախութիւն թէ կեղծաւորութիւն է, այլ այդ կեղծիքին ներքինացումը: Թիւրքիոյ նախագահը չափազանց անկեղծ մարդ է՝ համեմատած այլ քաղաքագէտներու: Եւ ճիշդ այդ պատճառաւ է, որ կը խենթանայ, եթէ երեսին ըսես, որ ինք կեղծաւոր է: Չի կրնար ընդունիլ: Չի կրնար ընդունիլ ներքնապէս, քանզի ինք ներքնապէս կը հաւատայ իր ըսածին, թէ ինք աշխարհի ամէնէն բարի մարդն է եւ բարի նպատակներով է, որ աւզնութեան կը փութայ Սիւրիոյ ժողովուրդին: Եւ չի կրնար դիմանալ քո՛ւ՝ զինք կեղծաւոր անուանողիդ ստախաւսութեան ու կեղծաւորութեան եւ, եթէ Ալլահ զինք չապաքինէ իր բարկութենէն, քեզ ցեղասպանելու կ'ելլէ: Իսկ եթէ չկարենայ ալ նոյն պահուն ցեղասպանել, ապա քեզ իր հոգիին մէջ կը դիւականացնէ եւ առաջին իսկ առթիւ կը ցեղասպանէ:

Այս խնդիրը կարելոր է հասկնալը, քանզի մեզի կը թուի, թէ ազգովին թելը ըմբռնումներ ունինք այս մասին: Եթէ կը կարծէք, թէ թիւրքերը կեղծաւոր ժողովուրդ են, չարաչար կը սխալիք: Թող սա ըլլայ մեր կարծիքը, որ թերեւս ձեզմէ ոմանք արժանի համարեն ուշադրութեան: Սա եղած է նաեւ մեր ազգային թերութիւնը, որ յանգեցուցած է ցեղասպանութեան: Հոս պիտի չընդարձակենք նիւթը՝ խաւելով ազգային ինքնորոշման եւ ազատագրական պայքարի տեսանկիւնէն: Այդ մասին ահռելի գրականութիւն կայ, կըրնաք կարդալ: Սակայն այդ բոլորին մէջ կ'անգիտացուի մէկ կարելոր բան. ճիշդ նշեալ խնդիրը: Մեր մեծագոյն թերութիւնը: Ինչն էր հայ ժողովուրդի պայքարը Իսրայէլ Որիի արերէն սկսեալ Ռուսիոյ եւ հետագային ալ եւրոպական պետութիւններու յոյսին կապող գլխաւոր խթանը. քրիստոնէութիւնը: Հայ ազգի՝ քրիստոնէական, յուդաքրիստոնէական ճիւղին ստրկութիւնը: Կրաւնքի, ի դէպ՝ խարդախագոյն կրաւնքի, պիտակի ներքոյ քաղաքական ստրկութիւնն է, զոր շահագործեց Ռուսիա իր կայսերական նպատակներուն իրականացման համար՝ ընդարձակուելով ի հարաւ: Այս պարագային, առաւել եւս առաքելական ստրկութիւնը, որ Ռուսիոյ այսաւր իսկ պետական քաղաքականութիւնն է միեւնոյն նպատակաւ: Ներսէս Աշտարակեցոյ խաչապաշտ միամտութիւնը, չըսելու համար՝ ապուշութիւնն ու կատարեալ տգիտութիւնը, — իսկ դուք ո՛ր որ խաչ տեսնէք, էշագոյն ստրուկի պէս կը խոնարհիք առջեւը, դո՛ւք՝ դուք ձեզ հայ կարծող խաչապաշտ անբուժելի էշերդ, — դեռ այն արերէն պատճառ պիտի դառնար Ոսմանեան կայսրութեան վերնախաւի կասկածներուն՝ հայը տեսնելու իբրեւ հինգերորդ շարասին մէկ այլ կայսրութեան մը, որ ոտքի ելած է զինք կործանելու: Ահռելի մեծ թիւով թաթարներու արտաքսումը, արտագաղթն ու վերաբնակեցումը հայոց պատմական

հողերուն վրայ, որ ուղղակի հետեւանքն էր ռուսական ծաւալապաշտական քաղաքականութեան, ի վերջոյ պիտի կործանէր Հայքի պետականութեան կարելի բոլոր հիմքերը՝ յանգելով նաեւ ցեղասպանութեան: Ռուսիա իր ազգային պետութիւնը ստեղծեց հայոց ցեղասպանութեան հաշուոյն: Սա չհասկնալը ազգային հոգեկան հիւանդութիւն է պարզապէս եւ ոչ մէկ ուրիշ բան: Իսկ թիւրքը 200 տարի շարունակ ներքինացուցած է այս իրականութիւնը: Բոլորովին այլ քաղաքականութիւն է անհրաժեշտ վարել թիւրքիոյ նկատմամբ, քաղաքականութիւն մը, որ կարենայ նաեւ աւգնել բուժելու այս ներքինացած երկդարեայ անվստահութիւնը: Մինչդեռ այսաւր գրեթէ բան չէ փոխուած շարք մը քաղաքական շրջանակներու հայեցողութեան մէջ՝ հայոց «փրկութիւնը» կապելով հայոց գերեզմանափոր նոյն ռուսական կայսերական շահերուն եւ յաւիտեանական թշնամութիւն մշակելով Արեւելահայքի ու կարելի որեւէ Հայքի անմիջական հարեւաններուն դէմ: Թիւրքիա ինքն պէտք է զղջայ իր արարքին եւ ոչ թէ սոսկ հատուցում կատարէ: Իսկ շատ մը հայերու «ազգային» քաղաքականութիւնը, հոս պիտի չվարանինք ըսելու՝ հակազգային, նոյնիսկ եթէ անգիտակցութեամբ վարուող քաղաքականութիւն է, կը նպատակադրէ սոսկ թիւրքերու արդէն ներքինացած ու դոյզն իսկ առիթով պռոժկալու պատրաստ կատաղութիւնը եւ թշնամութեան յաւերժացումը, փոխանակ այդ թշնամութեան արմատներուն դարմանումը հետապնդելու, աւրինակ բուժումը «քրիստոնէութիւն» կոչուած խաչապաշտ հայվաններու համահայկական համաճարակէն: Սա անյոյս բան կը թուի, եթէ հայ իրականութիւնը կողոպտած տհասներու քրէախումբի կամքին թողենք, քանզի այսպիսիքին ճշմարտութիւնը բացարձակապէս չի հետաքրքրեր, այլ սոսկ յիմարացած նախիրի մը ղեկավարումն ու իրեն ծառայեցումը «ազգային շահերու» լկտիաբար սուտ ու խարդախ պիտակին ներքոյ: Իսկ որ ապուշը պիտի ցանկայ իր հողատարածքներէն կարելոր մաս մը զիջելու հովեանմբ եւ ոչ սոսկ քաղաքականութեամբ թշնամի պետութեան մը: Թիւրքը ինք պէտք է գիտակցի իր կատարածին եւ ինք կամովին բարոյական ու քաղաքական պարտք զգայ վերականգնելու Հայքը իբրեւ ոչ լոկ քաղաքականապէս դաշնակից պետութիւն, այլ պետութիւն մը, որոյ էաբանական խարխախները դրուած են յաւերժական սիրոյ ու համերաշխութեան, էաբանաւրէն յաւերժական բարեկամութեան, ո՛չ թէ յաւերժական ատելութեան հիմքերու վրայ: Սա անհնար է այնքան ատեն, որ հայը կը մնայ ստրուկը իր ենթագիտակիցը կառավարող յուգաքրիստոնէական խորհրդանշաբանութեանց եւ առասպելաբանութեանց: Վերջին խաչի հետքն իսկ պէտք է ի սպառ սրբուի բովանդակ Հայոց Աշխարհէն ու համայն տեսադաշտէն: Իսկ դուք ազգովին կ'ընթանաք ուղիղ հակառակ ուղղութեամբ՝ ձեր «թիւրքասէր» պետութեամբ հանդերձ: Դուք, տէրտէրներու յիմարագոյն միլլեթ, որ երբեւէ ազգ դառնալ չսորվեցաք: Իսկ ձեր «յեղափոխութիւն» քարոզող յիմարապետը միայն մէկ աստիճանով է տարբեր ձեզմէ՝ մնալով նոյն-

իսկ աւելի՛ անուղղայ գործաւորը, աւելի ճիշդ՝ ինքնագործ մեքենան, ձեր ենթագիտակիցը կառավարող առասպելաբանութեանց ու խորհրդանշաբանութեանց՝ իր հասակը բարձրացնելու նպատակաւ բարձրահասակ նորվեգիացիի մը արձանը կառուցելով ու հայ նախիրի իգական սեռը վերջինիս խորհրդաբանական առնոյ անդամը լզուրրտելուն առաջնորդող: Սա՛ է գինը ձեր իսկ մեղսակցութեամբ իրականացուած ու դեռ շարունակուող ու շարունակուելիք հայ միտքի աքսորին: Դուք թաւալզւոր կերթաք խորհրդանշաբանական անդունդ մը որմէ ելք չունիք: Լաւագոյն պարագային պիտի դառնաք շպարեալ գերեզման:

Հիւանդ խիղճի մէկ այլ արինակ է հայոց բարեգործներու արինակը, որոնք դպրոցներ ու եկեղեցիներ կը հիմնեն իրենց անուններով զանոնք մկրտելու պայմանաւ: Փոքր տախտակ մը կառոյցին ներսը յարմար տեղ մը՝ իբրեւ երախտագիտութիւն իրենց անունը յիշող, բաւարար չէ անոնց համար, այլ մշակութային կառոյցին իսկ անուանումը, որ անպայման պէտք է կոչուի «Հրեշտակ Գէոթիւպոլիտեան-Պէտքարանկէորմէմիշեան հայոց երկսեռ վարժարան», եթէ ոչ՝ մէկ դուրուշ չի տար: Նոյնը կը վերաբերի բարեգործական կազմակերպութիւններուն: Ա՛յ աւելիով: Որոնք հետամուտ են իրենց անունը զետեղելու դպրոցի անուան վրայ եւ ոչ թէ, խաւքի արինակ, իրենց ապագայակերտի՝ Արմէն Ա.-ի անունը: Յարգելի բացառութիւնները մէկ կողմ դրած՝ գրեթէ իւրաքանչիւր հայ կը կատղի, երբ կը լսէ «դպրոց բացողին» կամ «եկեղեցի հիմնողին» մասին այս կարգի քննադատութիւն մը: Հոս է ձեր խնդիրը: Ոչ միայն անոնք են հիւանդ խիղճի տէր, այլեւ իւրաքանչիւր: Բովանդակ հայ նախիրը հիւանդ խիղճի նախիր է: Ձեր հիւանդութիւնը Թիւրքիոյ դեկավարի հիւանդ խիղճէն որակապէս չի տարբերիր: Նոյն հիւանդ խիղճն է: Պարզապէս պայմանները, միջոցները եւ իրադրութիւններն են տարբեր: Եթէ հիւանդ խիղճին դատաւորը չէք կրնար ըլլալ, ապա դուք ոչ միայն զոհերն էք այդ հիւանդ խիղճին, ինչպէս որ թիւրքական եւ ամերիկեան հասարակութեանց մէկ զգալի մասը է, այլեւ դուք ինքներդ արդէն տէր էք հիւանդ խիղճի, ինչպէս որ նոյն այդ հասարակութիւնները մեծաւ մասամբ են: Երբ դպրոց բացողը կամ այդ դպրոցին տնաւրէնութիւնն ու հոգաբարձական խումբը հայ իրականութեան մէջ իր յարանուանական թէ քաղաքական տեսակն է, որ կը փորձէ վերարտադրել, անոր գործը բարոյական գործ չէ, քանի որ անոր բուն, ծածկուած ու չյայտարարուած նպատակը իր յարանուանական եւ քաղաքական տեսակին վերարտադրումն է: Հապա գործ է հիւանդ խիղճի, որ ինքզինքը եւ ուրիշները կը հաւատացնէ, թէ իր ըրածը ազգային մեծ գործ է ու բարիք: «Ազգայինը» այդ հիւանդ խիղճին ի վերայ հագցուած պաճուճանք է: Հոս առկայ է բարոյաբանական արդարացի կասկածամտութիւն մը, եթէ ոչ դատաստան մը, բոլոր այս կարգի հանրադաւան «բարեգործութիւններուն» հանդէպ: Այս տողերը կարդալնէդ ետք մի՛ զարմանաք, եթէ մեր գիրքերը չգտնէք հայոց

դպրոցներուն մէջ, որոնց գերագոյն նպատակը հայ աշակերտը հեռու պահելն է հայ միտքէն, այլեւ հայ մանուկը իր ծնողներէն գողնալով սեպհական յարանուանական գաղափարախաւսութեամբ ուղեղալուացման ենթարկելն է:

Երկրորդ վտանգը բարոյական պարտաւորութեանդ ձգձգումն է՝ անընդհատ յետաձգումը: Ասոր պատճառը անշուշտ մէկ այլ բանի մը գերադրումն է բարոյականութեան վրայ: Սովորաբար՝ անձնական հաճոյքի: Նոյնիսկ եթէ ոչ միշտ: «Եթէ հիմա այս մուրաքիկին ճաշը ես առնեմ կամ վերարկու մը թէ կաշիկ մը թէ վրան մը անոր նուիրեմ, որպէսզի պաշտպանուի ցուրտէն ու ցեխէն, կամ եթէ արհեստական տնակ մը տամ անոր, որպէսզի գլուխը դնելիք տեղ մը ունենայ, սրճարանէն պիտի զրկուիմ: Ամառը ես Յուսաստան պիտի երթամ, ծախսերս ո՞վ պիտի գոցէ: Թող ուրիշը առնէ. ինձմէ հարուստ մարդիկ կան. հարստանամ նէ, կ'աւզնեմ»: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս մատեցման վերջը չկայ, քանզի միշտ ալ աւելի «կարելոր» բան մը կայ կեանքի մէջ ընելիք: «Հապա աղջըկաս նոր ինքնաշարժը ի՞նչ պիտի ըլլայ: Ուրեմն ամբարն Մոնտէ Կառլո պիտի չերթամք: Խնամիները վաղը գան նէ, սեղանին վրայ կոնեակ մը չունենանք: Նոր յարկաբաժին մը տեղափոխուինք, յետոյ կը մտածենք»: «Ճիշդ է, բարոյական արէնքը կ'ընդունիմ, բայց հիմա յարմար ժամանակը չէ»: Այսպիսիքին համար այդ «յարմար ժամանակը» երբեք պիտի չգայ: Ասոր արդիւնքը կ'ըլլայ ոչ միայն բարոյական արէնքին շարունակական խախտումը, այլ՝ եւ նախ բարոյական կատարելագործման գործընթացին ոչնչացումը, որմէ եւ պիտի բխի հանրոյթին, ազգին քայքայումը կամ ընդհանրապէս ոչ-կայացումը: Այսպիսի մարդը բարոյապէս ծոյլ է եւ նոյնիսկ Աստուած չի կրնար անոր բոլոր ցանկութիւնները բաւարարել:

Նախքան անցնիլը երրորդ վտանգին նշենք, թէ քիչ առաջ կարելոր բան մը ըսինք, որ ձեր գրեթէ բոլորին աչքերէն վրիպեցաւ: Ըսինք՝ Փիխտէ կ'ըսէ, որ այս մատեցման վերջը չկայ, քանզի միշտ ալ աւելի «կարելոր» բան մը կայ կեանքի մէջ ընելիք: Վստահաբար ձեզմէ շատերու միտքէն բանի մը պէս բան մը անցաւ, սակայն չկրցաք դուք ձեզի համար յստակացնել: Եթէ կ'ուզէք իմաստասէր դառնալ, ահաւասիկ ձեզի բանալի մը: Այսպիսի պահերուն, երբ բանի մը պէս բան մը կ'անցնի ձեր միտքէն, կանգ առէք: Մտածեցէք, թէ ի՞նչ էր այդ բանը: Եւ փորփրեցէք: Վստահ եղէք, որ շատերուն միտքէն այդ բանի մը պէս բանը անցած չէ: Ոմանց միտքէն անցած է, սակայն վրայէն թռած զացած են, քանի որ քիչ յետոյ ազատագեղը ջուրէն հանելու եւ մանրելու ժամանակն է կամ ալ լուրերը լսելու կամ տիկին Ազնիւին հեռաձայնելու: Դուք ձեզ յաւերժ կտրեցէք այդպիսի բաներէ, որպէսզի խելքերնիդ աշխատելու սկսի: Պարտաւոր չէ, որ ճգնաւոր դառնաք: Կրնաք ձեր արը այնպէս կազմակերպել, որ արտաքին բոլոր հաղորդակցութիւնները իջնեն նուազագոյնի՝ զանոնք հաւաքաբար սահմանափակելով արուան ձեր իմացապէս

նուազ կայտառ ժամի մը թէ երկու:

Ինչ կը նշանակէ «ասոր վերջը չկայ»: Իսկ ինչո՞ւ չկայ: Փիխտէ պիտի ըսէ, թէ իւրաքանչիւր այդ կարգի իրագործուած նպատակ դուռ պիտի բանայ մէկ այլ նպատակի մը կամ պիտի ըսէ այս կարգի բան մը: Սակայն ասոր իմաստասիրական բուն բացատրութիւնը աւելիով կը շեշտէ շուրջ 13 տարի անց Բեռլինի մէջ տուած իր համալսարանական դասախաւսութիւններէն մէկուն ընթացքին: Նման ձգտումը անժամանանակ է, յաւիտենական: Ձգտումին բնոյթը աւարտը կը բացասէ: Փիխտէ այս հաստատումը կ'ընէ, երբ կը խաւսի դրամի մասին: Ո՞րն է աշխարհի ամէնէն շատ դրամը: Եթէ կրնաք, հաշուեցէք: Ես ատկէ մէկ ոսկի աւելի ունիմ: Դու աւելցուցի՞ր ոսկիդ, ես ալ կ'աւելցնեմ ու նորէն ինձմէ մէկ ոսկի պակաս կ'ունենաս: Հոս է խնդիրը: Դրամը անսահման է: Դրամին հանդէպ բացարձակ ձգտումը անսահմանի բնութագիր ունի: Հոգիդ ու միտքդ անսահմանի բնութագիր ունեցող բանի մը յանձնելով՝ կը դառնաս այդ անսահմանին ծառան: Քանի որ բացարձակի մը հետ է գործդ, ուստի ես բացարձակ ծառայ: Ուստի ոչ մէկ այլ բանի ժամանակը պիտի գայ, քանզի ողջ միտքդ ու հոգիդ կլանուած է բանով մը, որ անսահման է, վերջ չունի:

Նոյնն է պարագան եսածառայութեան: Ես-ին հաճոյքները անսահման են: Հաճոյապաշտութիւնը բացարձակ է: Եթէ դուն հաճոյքի ծառայ ես՝ անձնատուր ես-իդ հաճոյքին՝ Արեւմտեան այսպէս կոչուած «ինքնադրսեւորման», ապա ասոր վերջը չկայ, քանի որ ողջ կեանքիդ իւրաքանչիւր վայրկեանն ալ եթէ այդ նպատակին ծառայեցնես, դարձեալ չես կրնար այդ նպատակիդ հասնիլ, քանզի իւրաքանչիւր հասածդ պիտի ըլլայ պատուանդան մը, ուրկէ պիտի ուզես հասնիլ յաջորդին: Իսկ սա անվերջ է, ի յառաջագունէ վերջ չի կրնար ունենալ, քանզի բացարձակ է: Բարոյաբանութեան բովանդակ խնդիրը սա՛ է: Թէ ինչ հայեցակարգով կը բանիս: Եթէ կը բանիս եսապաշտութեան հայեցակարգով, ապա ի զարութենէ չար մարդ ես, քանզի անհնար է առանց բովանդակ հայեցակարգդ փոխելու բարոյական մարդ դառնալը, ես դառնալը՝ ի Աստուած, ի ՀԱՅ: Շեկիւնգ նոյնը պիտի ըսէր եւ արդէն իսկ ըսած էր 1809-ի իր՝ ազատութեան մասին հեղինակած հատորին մէջ:

Երրորդ վտանգը բարոյական արէնքին ընդունումն է իբրեւ «բարի խորհուրդ»: Այսինքն՝ «լաւ գաղափար է. ատանկ բան մը գէշ չ'ըլլար անշուշտ. ո՞վ կրնայ ոչ ըսել. բայց դժուար է. մենք Աստուած չենք. մարդուն կարողութիւնները սահմանափակ են, ինչ կրնանք ընել: Թող Աստուած աւգնէ: Վստահաբար Աստուած կ'աւգնէ: Ասիկա մեզի համար չէ: Ես երբեմն-երբեմն եկեղեցիին դրամ կու տամ. կարողութիւնս այդքանն է. ես ըսի, որ կուրանար. թող ուշադիր ըլլար. եղածը-չեղածը երեք ինքնաշարժ ունինք, ուրիշներուն պէս տասը հատ չունինք. եթէ մէկը ծախենք, հայկուհիս առանց ինքնաշարժի՝ համալսարան պիտի երթայ. չեղաւ, աղջկաս ապագային հետ չենք կրնար խաղալ»:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս երրորդ որոգայթը ամէնէն վտանգաւորն է: Քանզի բարոյական արէնքը սոսկ ձեւականաւորէն է, որ կ'ընդունի: Ըստ այս մատեցման՝ անկարելի բան է բարոյական մարդ ըլլալը: Սակայն, կ'առարկէ Փիխտէ, որ բարոյական արէնքը անկարելին չէ, որ քեզմէ կը պահանջէ, այլ կարելին. քո՛ւ կարելիդ: Այս կէտը անշուշտ հազարումէկ մեկնաբանութեանց դուռ կրնայ բանալ, բոլորն ալ՝ բարոյական արէնքէն փախուստի ծամբաներ: Հոս էական պիտի ըլլայ մարդուն անկեղծութիւնը ինքն իրեն հետ, բան մը, որուն ոչ մէկը կրնայ ազնել՝ բացի ենթակայէն: Բարոյական արէնքով համակուած մարդը կրնայ արինակ ծառայել իր շուրջիններուն: Բայց ի վերջոյ ենթական ինքն է, որ պիտի որոշէ իր առնելիք քայլերը, կատարելիք արարքները: Հոս է անոր ազատութեան եւ կամքին գրաւականը: Այդ ազատութեան եւ կամքի լոկ բարոյական արէնքին ենթակայութեամբ է, որ մարդ կը կարենայ ինքն իր բարոյական նկարագիրը կերտել ու, այդպիսեալ, բարոյական աշխարհ ստեղծելուն ծառայել:

Հոս հարցը պարզապէս կամքի պակասն է եւ ոչ թէ կարողութեան. ահա թէ ինչո՞ւ ամենավտանգաւոր որոգայթն է: Իսկ այս մտածելակերպը ամէնէն տարածուած չարիքն է, որ եւ մտած է բազմաթիւ «բարոյաբանական տեսութիւններու» մէջ եւ կլանած նոյնիսկ խելացի կարծեցեալ մարդկանց միտքերն ու հոգիները: Քանզի բարոյական արէնքէն փախուստի շատ յարմար ձեւ մըն է:

Փիխտէ կու տայ բանալի մը, որ նոյնն է ամէնուր, բոլոր պարագաներուն մէջ. բարոյական արէնքը մեզմէ կը պահանջէ «չընել» բարոյական արէնքին հակառակը: Սա բացասական մատեցում է: Պէտք է հասկնալ՝ «առնուա՞զն չընել», քանզի բարոյաբանութեան բովանդակ ոլորտի միտք բանին դրականն է, դրական արարքը: Բացասականը կը վերաբերէր սոսկ Արէնքի ոլորտին, ինչպէս որ տեսանք. չխախտել արէնքը: Այդպիսի բան մըն ալ կայ բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ. առնուա՞զն չխախտել բարոյական արէնքը:

Սակայն այդ ոլորտը բացասութեամբ չէ, որ կը ստեղծուի, այլ հաստատութեամբ՝ դրական արարքներով: Բարոյաբանութեան ոլորտը ստեղծողը հաստատադիր ես-ն է եւ ոչ թէ բացասադիր ես-ը: Բացասադիր ես-ը Արէնքի ոլորտի ես-ն է, որ դեռ հեռու է հաստատադիր ես ըլլալէ:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս երրորդ եւ ամենազազրելի որոգայթին կողմ գացած մարդոց հիմնական մտահոգութիւնը իրենց անարդար անձնական շահերուն պաշտպանութիւնն է:

ԵՐԵՎ ԹՈՒԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս երեք մտածումի որոգայթներուն կողքին կան նաեւ երեք տկարութիւններ կամ հիւանդութիւններ:

ԾՈՅԼԸ

Ասոնցմէ առաջինը, որմէ եւ կը սերին յաջորդ երկուքը, անփոփոխելիականութիւնն է: Չարին արմատը այս անփոփոխելիականութիւնն է: Մտածեցէք հայոց եկեղեցիներուն եւ քաղաքական կուսակցութիւններուն ու անոնց 30.000 տարի առաջ ստեղծած սահմանադրութիւններուն, վարդապետութիւններուն եւ արէնադրութիւններուն մասին ու աւելի լաւ կը հասկնաք ըստածը: Այս անփոփոխելիականութիւնը, սակայն, սոսկ բարոյաբանական խնդիր մը չէ՝ շտկուելու համար քանի մը մանրուք գաղափարի կարաւ: Բազմած է մարդու բնութեան մէջ՝ սերելով անոր նախամարդկային անցեալէն: Անփոփոխելին կամ յարաբերաբար անփոփոխելին կենդանին է կամ նախամարդը: Խաւքի արինակ՝ հայոց կաթողիկոսներն ու կրանական առաջնորդները:

Անփոփոխելիութեան յղացքը բնութեան մէջ առկայ, բնութիւնը բնութիւն ընող յղացքն է: Առանց ատոր՝ բնութիւնը նոյն վայրկեանին կը կազմալուծուի: Արինակի համար՝ ամենապետը ծառ ըլլալէ կը դադրի: Սա բարոյաբանութենէ առաջ էաբանութեան վերաբերող յղացք է: Բնութեան դիմադրութիւնը հանդէպ որեւէ ոյժի: Իրեն ի վերայ բանող ոյժի: Փիխտէ այս էաբանական կարեւորագոյն յղացքը «ի միջի ալոց» եղանակաւ կը նետէ ու փախչի, ինչպէս որ սովորութիւնն է առհասարակ: Քանզի իր նպատակը բարոյաբանութիւնն է. էաբանութիւնը կը գործածէ իբրեւ միջոց, իբրեւ գործիք իր բարոյաբանութիւնը յառաջ տանելու համար: Ապա նաեւ առհասարակ կարիք չունի կրկնելու այլուր ըսածը: Քեզի պէտք է նէ, գնա՛ կարդայ:

Աւելին՝ կը հաստատէ, որ բարոյաբանութիւնը միակ էաբանութիւնն է: Փիխտէի համար բարոյաբանութիւնը, կրնանք ըսել՝ առանց չափազանցած ըլլալու, ինքն էաբանութիւնն է: Բարոյաբանութիւնն է էաբանութիւնը: Ասոր պատճառը, արդէն իսկ տեսանք, մարդուն ի յառաջագունէ արարականութիւնն է: Եւ-ը գործունէական, արարական արարած է: Արարող արարած է: Դեռ աւելին՝ Եւ-ը ոչ այլ ինչ է, քան գործունէականութիւն, արարում: Փիխտէի այս ըմբռնումը Կանտէն է, որ կը սերի, բայց շատ աւելի հեռուն կ'երթայ իմաստասիրաւրէն եւ հայեցողական ըմբռնումներու վերաբերող կարեւոր խնդիրներ կը լուծէ, խնդիրներ, որոնց լուծումները, ըստ երեւոյթին, անհաս մնացած էին Կանտին ու անոր իմաստասիրութեան շարք մը հետեւորդներուն: Եթէ պեղելու ըլլաք այս խնդիրը, իմաստասիրական նոր ու առինքնող տեսաբեզերներ պիտի բացուին ձեր աչքերուն առջեւ:

Ամէն պարագայի, այս անփոփոխելիականութիւնը բնութեան գերաւրէնքն է: Ատով է, որ բնութիւնը բնութիւն է: Ինչպէս որ՝ ամենապետը ծառ է: Չես կրնար ծառին բացատրել, որ եթէ տեղէն շարժած, արմատները իբրեւ ոտք գործածած ու ձեւերը՝ իբրեւ ամենահաս ձեռքեր, որ իր եղելութենականութեան ընթացքին որոշ զարգացում ապրած ուղեղը ձեւաւորուած է այլոց առասպելաբանութիւններով ու խորհրդանշաբանութիւններով եւ թէ ինք այդ ուրիշին անգիտակից գործակալն է՝ խաղալիքը: Ծառը կը վերա-

դառնայ իր արմատներուն եւ կ'ըսէ քեզի, որ ինք անանկ է. կ'ուզէս նէ: Սա գործան ոյժ մը չէ, այլ սոսկ դիմադրող, հակադարձող: Կատարելապէս անգործ է: Երբ որեւէ արտաքին ոյժ չկայ իրեն վրայ բանող, այդ անփոփոխելիութիւնը աննշմարելի է: Այն վայրկեանին, որ ոյժ մը կը բանի անոր վրայ, իր ողջ հասակով ոտքի կ'ելլէ:

Եւ հոս Փիխտէ կ'ընէ մէկ այլ կարեւոր նկատողութիւն, որոյ ի վերայ կարելի է ամբողջ նոր իմաստասիրութիւն մը ստեղծել: Այդ մէկը կը թողէ ձեզի: Այո, անձնապէս ձեզի՝ Արմէն Ա.-ի աշակերտներուդ, եթէ կ'ուզէք մեծ իմաստասէր դառնալ: Կ'ըսէ, թէ էութիւնը այս անփոփոխելիականութիւնն է: Է-ն այս անփոփոխելիականութիւնն է: Այս գաղափարին մէկ ձեւը հաւանաբար ժառանգած է Կանտէն կամ ներշնչուած անկէ: Կանտ անգլիական եւ սկոտիական փորձառապաշտութիւնը հիմնայատակ կ'ընէր՝ ապացուցելով, թէ փորձառականութիւնը անհնար է առանց անփոփոխելիութեան ենթահողի մը: Ինչէն գիտես, թէ ամէն բան կը փոխուի: Որպէսզի կարենաս նման հաստատում մը ընել, պէտք է խաւիս տեղէ մը, որ չի փոխուիր: Այդ տեղը գիտակցութիւնդ է: Այդ անփոփոխելին, այսու, Ես-ն է: Առանց անփոփոխելիութեան ենթահողի՝ որեւէ փոփոխելիութիւն ըմբռնելի չէ: Այս յղացքին ի վերայ Փիխտէ պիտի կառուցէ կամ շարունակէ կառուցել իր վերջին 14 տարիներուն իմաստասիրութիւնը: Ճիշդ այս կէտը չհաւկնալն է պատճառը անոր իմաստասիրութիւնը լաւ չըմբռնելուն նոյն իսկ կարգ մը լաւագոյն Փիխտէագէտներու կողմէ եւ հական կապը չտեսնելուն անոր առաջին տարիներու եւ հետագայ տարիներու իբրեւ տարբեր ընկալուող իմաստասիրութիւններուն միջեւ: Անշուշտ որ կան պատճառներ այդպիսի եզրայանգումներու համար, եւ իրազեկ ենք ատոնց: Համաձայն ենք նաեւ մէկ զգալի մասին: Սակայն հոս է այդ խնդիրը լաւ եւ համապարփակ կերպով ընկալելու բանալին:

Ահաւասիկ պարմենիդեան Է-ին կամ հերակղիտեան Հուր-Բանականութեան աղերսուող յղացք մը, տարաւրէն տարբեր, բայց նոյնական: Այսպիսով ունիք բանալի մը եւս էութեան ինչութեան վերաբերող: Այս անփոփոխելիականութիւնը ինքնին թոյլ ոյժ մըն է, է ոչ գործան, այլ սոսկ դիմադրող: Ներկայ դարու բնագիտութեան ոյժերու տեսութեանց կարծէք քիչ մը համապատասխանող բան մըն է Փիխտէի ըսածը: Նշեալ ոյժը երեւան կու գայ, երբ ատոր ի վերայ մէկ այլ ոյժ կը բանի: Այդ անփոփոխելիութիւնը Բնութիւնը կը պահպանէ այնպէս, ինչպէս որ է: Սակայն հոս է բուն խնդիրը: Մարդ քար չէ, որ յաւիտեան քար մնայ: Հայոց կաթողիկոսներուն ուզածն ալ ատիկա է: Է՛ջ էիք, է՛ջ մնաք, ախոռիս գրպանը մի՛ մոռնաք: Յաւիտեան: Հայոց կուսակցութիւններու եւ պետականութեան բացայայտ աջակցութեամբ եւ գիտակից ու գործան մեղսակցութեամբ:

Սա սովորաբար կը վերաբերի բոլոր կրանքներուն՝ ատոնց վարդապետութիւններուն, ապա եւ քաղաքական գաղափարա-

խառնություններուն, այն է՝ քարաբանություններուն: Մենք հայ ըլլալուս համար կ'առանձնացնենք մեր իշավարունգները: Չինացին կամ հնդիկը թէ արաբը թէ թիւրքը քննադատելով բան մը չենք շահիր. ընդհակառակն՝ ետեւ կ'երթանք՝ մեր թերությունները տեսնելու եւ սրբագրելու փոխարէն ուրիշին թերութեանց ի վերայ աչք սեւեռելով ու ինքնարդարանալով: Թող իրենք ինքզինքնին քննադատեն: Ի վերջոյ, դուք է, որ պիտի ստեղծէք Հայքը, մարդկություն մը Դրախտը, իսկ առանց այս վարունգները մէջտեղէն անհետ մաքրելու, առգործաստութեամբ մը՝ Ոչականի ըսած՝ «դաշտը հարթելու», անհնար է, որ կարենաք: Մեծագոյն խարդախություն եւ ձեր կեանքին կողոպուտն է այն պնդաբանությունը, որ կ'ըսէ՝ իրենց միջոցաւ: Կը փորէք ձեր կեանքին իսկ գերեզմանը, դեռ չըսենք՝ ազգին ու մարդկության:

Սակայն երբ այս անփոփոխելիականությունը բնութենէն կը թափանցէ Աւրէնք, որ է՝ քաղաքականության եւ ապա Բարոյաբանության ոլորտները, չարը իր արմատը արդէն իսկ դրած կ'ըլլայ մարդու հոգիին մէջ: Հոսկէ է, որ կը ծագին բոլոր չարիքները: Մարդ ծոյլ է: Չ'ուզեր փոխուիլ: Կ'ուզէ մնալ նոյն մարդակերը: Նոյն կենդանակերը: Նոյն ծառը: Ուրիշ մարդիկ իրեն համար միջոց են իր նպատակին հասնելու: Ճիշդ ասոր դէմ է Կանտի նկատած բարոյական արէնքը՝ մի վերաբերի որեւէ այլ մարդու իբրեւ միջոցի: Այս մէկ արէնքով բովանդակ դրամատիրությունը փուլ կու գայ: Համայնավարությունը նոյնպէս՝ առնուազն իր ցարդ փորձարկուած ձեւերուն մէջ: Կանտի պահանջածը ասկէ պակաս բան մը չէ: Մարդ գործիք չէ: Մարդկային հասարակությունը բոլորովին այլ սկզբունքներով է պէտք, որ բանի: Հոս է բարոյաբանության արժէքը իբրեւ իմաստասիրական գիտություն, իբրեւ իմաստասիրություն:

Փիլիսոփայ լիովին համակարծիք է Կանտի նկատած ու յղած բարոյաբանական սկզբունքներուն: Կանտի բարոյաբանությունն էր զինք իմաստասիրության առաջնորդողը, որոյ համար երախտապարտ պիտի ըլլայ ցկեանս: Սակայն Կանտ, Փիլիսոփայ կ'ըսէ, այդ արէնքներուն ծագումնաբանությունը տուած չէ: Իրաւացի է Փիլիսոփայ իր այս նկատողության մէջ: Նիցշէի «Ծագումնաբանություն Բարոյաբանության» կարեւորագոյն գիրքին վերնագիրը հոսկէ է, որ կը սերի, թէեւ Նիցշէ լիովին այլ ճանապարհ կը բռնէ: Սակայն Կանտ մեղադրելի չէ: Կանտի ըրածը ահռելի գործ էր եւ էր ժամանակաշրջական՝ իմաստասիրության մէջ նոր ժամանակի մը սկիզբը դնող:

Բարոյաբանության ոլորտին ծագումնաբանությունը Փիլիսոփային է, որ կու տայ մեզի: Իր իմացության համատեսաբանության միջոցաւ: Որոյ սկզբնակէտը ես-ն է: Այն միակ կարելի սկզբնակէտը, ուրկէ կարելի է սկսիլ որեւէ իմաստասիրություն, քանզի ես-ը միակ շաղկապող աւղակն է ենթակայականի եւ առարկայականի: Փիլիսոփայ բարոյաբանության տեսաբանությունը ոչ միայն կը մերժէ, այլեւ ի յառաջագունէ կարելիությունն իսկ կը դրժէ մեր

ներկայ դարու գրեթե բոլոր հազարագոյն ու հազարաձեւ բարոյաբանութիւններուն, որոյ աղբով ձեր ուղեղը պիտի թխմուի, եթէ չարաբախտութիւնը ունենաք բարոյաբանութեան բնագաւառին մէջ այսաւր համալսարանական կրթութիւն ձեռք բերելու: Եւ զձեզ համբաւաւոր բանիմաց մը պիտի կարծէք, երբ իրականութեան մէջ դարձած էք ծանծաղագոյն ցնդաբանութեանց թուծակաբանը: Այն, ինչ որ այսաւր կը յորջորջենք իբրեւ անդրբարոյաբանութիւն՝ մեծ կարգավիճակ մը ատոր տալու սնահաւատութիւնը ունենալով, Փիխտէ եղածովը կոյուղի պիտի թափէր:

Մարդուն մէջ առկայ ու անոր նախամարդկային անցեալէն ժառանգուած ահռելի անփոփոխելիականութենէն, որ անոր մէջ երեւան կու գայ ծուլութեան ախտանիշով՝ մտածումի եւ գործունէութեան ծուլութեան ախտանիշով միաժամանակ, կը սերին յաջորդ երկու հիւանդութիւնները թէ չարիքները՝ վախկոտութիւնը եւ ստախաւութիւնը: Երբ կը փորձէք բարոյաբանութեան ճանապարհը հարթել, դուք գործ ունիք մեռելներու հետ. ծոյլ, վախկոտ եւ ստախաւ մեռելներու հետ: Այն է՝ հայոց կրօնական եւ քաղաքական առաջնորդներու հետ: Եւ զանոնք փոխարինելու յաւակնութիւն ունեցող քառակի սարսափազդու մեռելներու հետ:

ՎԱԽԿՈՏԸ

Վախկոտութիւնը իմացական եւ մարմնական ծուլութենէն ետք երկրորդ մեծագոյն չարիքն է մարդկութեան: Ուշադրութեան արժանի է, որ Փիխտէ ոչ այնքան վախկոտութիւն յառաջացնող քրէական յանցագործը չարիք կը համարէ, որքան վախկոտն ինքն: Երբ հայր կ'ըսէ՝ «Մենք յաւերժ էինք մեր լեռների պէս, դուք հողմերի պէս խուժեցիք վայրագ», հոս չարիքը այնքան խուժողը չէ, որքան չպաշտպանուողը: Ինչո՞ւ թողեցիք, որ «հողմերի պէս խուժեն, վախկոտներ», պիտի ըսէր Փիխտէ. չարիքը դուք էք եւ ոչ թէ խուժողը:

Ահաւասիկ քրիստոնէական արդարաբանութիւն մը եւ ինքնաճանաչութիւն մը, որ թափանցած է հայ գրականութիւն՝ յիմարացնելով ու թունաւորելով հայ մատղաշ միտքը, արդարաբանութիւն մը, որ խարսխուած է բարոյաբանական կեղծ արժէքներու ի վերայ, վախկոտ ստորուկի հակաբարոյականութիւն մը՝ բարոյականութեան պատմութեան հագած: Եւ ասոր ամէնէն գէշը եզրակացութիւնն է՝ «Բայց մենք յաւերժ ենք մեր լեռների պէս, դուք հողմերի պէս կը կորչէք վայրագ»: Նախ՝ ինչո՞ւ պիտի կորչին: Երկրորդ՝ վախկոտին առջեւէն որ ապուշը կը կորչի, այլ, ընդհակառակն, կը տեղաւորուի ու կը մնայ յաւիտեան: Երրորդ եւ գէշին գէշը՝ վախկոտը իր բարոյաբանական պարտքը կը փոխանցէ իր երեւակայութեան՝ ցանկալով իր երեւակայած չարին դէմ երեւակայական պատիժ մը՝ ըսենք «Աստուծոյ» մը կամ երեւակայական արդարութեան մը պատիժին ապաւինելով: Եթէ բախտէն յանկարծ բնական աղէտ մը պատահի ներխուժողի գլխուն, զայդ կը վերագրէ իր երեւակայութեամբ ստեղծագործած հակի մը

վրիժառույթեան: Այս երեւոյթի մեկնաբանութեան բուն մասնաւոր գէտը Նիցշէն է, որ տասնամեակներ անց ոտքէն զուլիս պիտի ոչընչացնէր ստրուկի այս գաղափարախաւսութիւնը: Արմատը հոս է: Վախկոտը իր հաշիւը լաւ գիտէ: Ան կը հաշուէ, թէ իրեն համար աւելի «լաւ» է զաւրեղի կամքին ենթարկուիլը, քան թէ մարմնական կամ իրային վնասներ կրելը: Ան իր ազատութիւնը կը ծախէ զինք կեղեքողին ու իրեն վրայ իշխողին՝ իրային բարիք ձեռք բերելու նպատակաւ: Ազատութեան վաճառքը կը նշանակէ վաճառքը իր պատճառականութեան, որ զինք մարդ ընող արմատական սկզբունքն է: Ան կը դադրի պատճառող ըլլալէ եւ կը վերածուի պատճառուողի՝ բոյսի, լաւագոյն պարագային՝ կենդանիի: Սա աշխարհի հայութեան եւ մանաւանդ արեւելահայութեան գերիշխող տրամադրութիւնն է, գաղափարախաւսութիւնը եւ անուղղայական գերիմաստուն ու երկնային փայլատակումներով լուսաւորուած եւ զգլխիչ նախադասութիւններով պաճուծուած ստրուկի կենսաձեւը:

ՍՏԱԽԱԽՈՐ

Իսկ հոսկէ կը ծնի մարդկութեան երրորդ մեծագոյն հիւանդութիւնն ու չարիքը՝ ստախաւսութիւնը: Վախկոտը նախ ինքզինք կը խաբէ. ինքզինքին հետ սուտ կը խաւսի՝ «արդարացնելով» իր վախկոտութիւնը, որպէսզի խիղճը մաքուր մնայ: Ապա ան սուտ կը խաւսի բոլորին հետ: Որմէ նաեւ եզրակացնելի է՝ Աստուծոյ հետ: Ուստի՝ անոր խիղճը սուտի խիղճ է: Ստախաւսութիւնը եւ խորամանկութիւնը կը դառնան անոր էութիւնը: Փիխտէ չի վարանիր ըսելու, որ այս չարիքներուն դրդապատճառը մարդոց կողմէ այլ մարդոց ի վերայ բանեցուած իշխանութիւնն է: Հոսկէ կու գայ նաեւ տնտեսական իշխանութեան գաղափարը, որ տասնամեակներ անց պիտի կլանէ ոչ միայն Գերմանիան, այլեւ բոլոր վանդակ Եւրոպան, ուրկէ եւ պիտի մտնէ հայ իրականութեան չընչին հատուածի մը մէջ հայ կրթեալ գրողներու միջոցաւ, ինչպէս՝ Արփիարեանի, Աբովեանի, Ռափիփիի, Պատկանեանի եւ ուրիշներու՝ ծնունդ տալով հայոց պատմութեան մէջ շրջանի մը, որ ոմանց կողմէ պիտի կոչուի «Ջարթաւնքի շրջան»՝ յանգելով հայոց ցեղասպանութեան: Ցեղասպանութեան պատճառը ոչ այլ ինչ էր, քան վախկոտ ստրուկին անփոփոխելիութիւնը: Ազատութեան՝ ստրուկին կապանքները կոտորող ոգին համակեց խիստ չնչին հատուած մը հայ իրականութեան մէջ: Սա՛ է, որ մենք չտեսանք՝ այդ չնչին փոքրամասնութիւնը կարծելով հայ ազգը: Իսկ ազատին ճակատագիրը միշտ նահատակութիւնն էր՝ իր ետին թողելով ստրուկներու հետզհետէ բազմացող երամակները, որոնք, ժողովրդավարութեան մէջ ժողովրդավարաբար պիտի խեղդէին ազատներուն կանչը: Հայուն կանչը: Անդրանցական Հայուն կանչը: ՀԱՅ-ու յաւերժական պատգամը: Դարերու անդնդախոր ստորկամտութիւնը դարձած էր գրեթէ անբուժելի: Այս իրադրութեան լաւագոյն գնահատականը տուողը թերեւս Չարենցն է:

Հայը այսպար եւեթ նոյն անբուժելի ստրուկն է՝ մեծամիտ զառանցանքներով արբեցած: Երբ ատար գրող մը հայը «ըստրուկ» կ'անուանէ, ողջ նախիրով կը ծառանաք: Բայց ի սէր ճշմարտութեան՝ ձեզ ուրիշ ինչ կարելի է անուանել: Քանի մը հերոսի նկրտումները հաշիւը չեն փոխեր: Չանոնք դուք իբրեւ հերոս կը տեսնէք, քանզի դուք ստրուկներ էք: Եթէ անոնց պէս ըլլայիք, ապա ո՞վ պիտի ըլլար «հերոսը»: Արդարեւ, ձեր ստրուկի այս անփոփոխելիականութեան դաշտին վրայ է, որ անոնք իբրեւ հերոս կ'երեւին: Նոյնիսկ այդ «հերոսներէն» շատեր, շատ-շատեր, գաղափար անգամ չունին իրենց ստրկութեան անդընդային խորքէն: Թիւրքի կամ ռուսի դէմ ծառանալը դեռ չի նշանակեր, թէ ստրուկ չէք: Ձեր գերագոյն ստրկութիւնը ձեր կրանքին իսկ մէջ է, ձեր եկեղեցիին իսկ մէջ, որոյ ջերմեռանդ արդարաբաններն են այս ինքզինքնին ազատ մարդու տեղ դրած եւ իբրեւ «հերոս» հանդէս եկող տխմարագոյն «գրողներն» ու ռազմիկները, մանաւանդ ասոնց «ուհի» տեսակները՝ գերագոյն ըստրկութեան անբուժելի ջատագովները, իրենց խարդախագոյն կըրուանքի խորհրդանիշներն ու կղերին արտավարտիքները պաշարող իշուհները: Այլեւ են հայ ազգին վրայ նստած ստրկութեան անէծքին դարբիններն ու գաղափարախաւսները: Մանաւանդ ասոնց բանաստեղծ կամ երաժիշտ տեսակը, որոնց մէջ խելքի բջիջ ըստած բանը ի սպառ բացակայ է՝ տեղիք տալով իրենց ժառանգած ստրկութեան գեղարուեստականացումին եւ, այդպիսեալ, յաւերժացումին: Ձեր աւանակութիւնը եւ ձեր տգիտութեան խոր-խորատը գլած անցած են անբուժելի սահմանը:

Քաջ մարդը ստախաւս չէ: Ստախաւս է լոկ վախկոտը՝ ըստրուկը: Վերջինիս էութիւնը սուտն ու խորամանկութիւնն են: Ան անընդհատ սուտ կը խաւսի ինքզինքին հետ, բոլոր մարդոց հետ եւ Աստուծոյ հետ: Այսու՝ հայը բնազանցական ստախաւս է: Իսկ բնազանցական խեղաթելւումածը ունի սոսկ մէկ ճակատագիր բանականութեան եղելութենական ընթացքին մէջ: Մահը:

Ահա ասոնք են այն երեք չարիքները, որոնցմով համակուած մարդը անհնար է, որ քայլ իսկ նետէ բարոյականութեան աշխարհը: Իսկ ասոնցմով համակուած հասարակութիւնը նոյնպէս յաւիտենական զառանցանքի եւ ինքնախաբէութեան մէջ է:

Մարդ ինքզինք է, որ կը կարենայ եւ պարտի՝ ազատագրել այս գերութենէն: Անոր ազատագրութիւնը առաջին հերթին ներքին խնդիր է. առանց այդ կամքին՝ անհնար է, որ մարդ ազատագրուի զինք ստրկացնող չարիքի այս կապանքներէն: Այս ազատագրութեան մէջ երկու արտաքին գործաւն կը կարենան աւգնել անոր.

Առաջինը՝ արինակելի մարդուն գոյութիւնը: Երբ մարդ իր շուրջը տեսնէ արինակելի մարդը, անհնար է, որ անտարբեր մնայ: Այդպիսինն ունեցած յատկութիւններն ու վարկը զինք կ'առնենք, նոյնիսկ ամէնէն ստրուկը, ամէնէն չարը. ներքուստ կ'ուզէ անոր նմանիլ, նոյնիսկ երբ չի կրնար: Փիխտէ մեծ շեշտ

կը դնէ այս գաղափարին վրայ: Աւրինակելիութիւնը իւրաքանչիւր մարդու բարոյական պարտքն է: Իրային հասարակութեան մէջ բնական է, որ ոչ իւրաքանչիւր ոք է աւրինակելի, քանզի տարանցման շրջանի մէջ ենք քաղաքական ոլորտէն դէպի բարոյական ոլորտը: Այս հրաշքը կը ծնի քիչ մարդոց մէջ: Ահա այս մարդոց բարոյական պարտքն է աւրինակելիութիւնը: Անոնց բարոյական բացարձակ պարտաւորութիւնն է, քանզի այս մարդիկ է, որ խթան ու պատճառ պիտի դառնան Բարոյական աշխարհի ստեղծման: Առանց անոնց այս խոր գիտակցութեան՝ բարոյական աշխարհ անհնար է ստեղծելը: Ուստի սա բարոյական արեւնքի իսկ թելադրած պարտաւորութիւնն է: Իւրաքանչիւր ոք պարտի ոչ թէ իրեն համար բարոյական մարդ դառնալ, այլ բոլորին համար: Այն է՝ բարոյականութիւնը անձնական խնդիր չէ՝ երկնային հատուցումով կամ աստոր պէս զառանցական բանով մը պայմանաւորուած, այլ հաւաքական խնդիր է: Ասոր գերագոյն նպատակը բարոյական աշխարհի ստեղծումն է: Բարոյական մարդը ներքուստ կը գիտակցի սա: Անհրաժեշտ է, որ այս ըմբռնումը իբրեւ բարոյական արեւնք, բարոյաբանութեան կողմէ իբրեւ տրուած անբեկելի հրահանգ ընդունի, քանզի անոր քայլերը համակիչ են: Անհնար է, որ ո՛րեւէ մէկը, նոյնիսկ ամենագէշ անարեւնք, անտարբեր մնայ բարոյական մարդու բարոյական արարքներուն նկատմամբ: Փիխտէ, ինչպէս միշտ, կը մոռնայ ըսելով՝ եթէ հայաստանցի չէ. վերջինս բարոյական մարդը պիտի որակէր «հարիփ»՝ վիժեցնելով բարոյական աշխարհի կերտման անոր ունեցած անփոխարինելի գործառոյթը՝ ոչնչացնելով անոր գոյութիւնն իսկ: Սա է պատճառը անբարոյութեան յաւիտենական ճահիճի մէջ ձեր տալըլտկումին: Բարոյաբանութեան ոլորտի համատարած եւ համընդհանուր պայմանաւորուածութեամբ կազմակերպուած վիժեցումին: Ազատն Աստուծոյ՝ Ազատ Մասիսի ստորոտը կ'ապրի ոչ թէ երեք միլիոն աստուած, ոչ իսկ երեք միլիոն մարդ, այլ երեք միլիոն խլուրդ: Սա է արմատական պատճառը, որ Ազատն Աստուած՝ Մայր Աստուածուհի Մասիսը հետզհետէ կը հեռանայ ձեզմէ՝ որ քանեաւ ալ դուք փորձէք մատենալ անոր: Սա է պատճառը Մհերի վերադարձի անհնարինութեան: Բոլոր Մհեր ջատագովող իմաստականերուդ անդնդախոր կեղծիքն ու ազգախաբէութիւնը:

Հոս է նաեւ մարդու արարականութեան կիրառական գլխաւոր իմաստը: Մարդկութեան առաջնորդութիւնը դէպի իմացութեանց համատեսաբանութեան անդրանցական յաջորդ ոլորտը՝ բարոյաբանութեան ոլորտը՝ բարոյական աշխարհի կերտմամբ:

Հոս կայ հարց մը, որուն չենք յիշեր, թէ Փիխտէ երբեւէ կ'անդրադառնայ: Փիխտէ չ'ըսեր այս մէկը, իսկ տարիներ անց հարեւանցի կ'անդրադառնայ ածանցուող խնդիրին, որ, սակայն, մեծագոյն կարեւորութեան խնդիր է. այդ աւրինակելի մարդիկ պարտին գերզգուշ ըլլալ՝ ոչ մէկ պարագայի իրենց բարոյական գերակայութիւնը չզգացնելու դիմացինին, այլապէս պիտի գրգռեն

անոր նախանձն ու ատելությունը՝ ձախողեցնելով մարդուն գերազույն առաքելությունը: Այդպիսեալ անոնց արարական քայլերը պիտի կորսնցնեն իրենց եղելութենական իմաստը եւ փոխարէնը վերածուին հակաարարական քայլերու՝ նպաստելով բանականութեան հակաեղելութենականութեան: Սա մանաւանդ կը վերաբերի քրիստոնէական կրթութիւն ունեցողներուն ու անոնց բնագանգական մեծամտութեան: Այս մեծամտութիւնը, ղեկավարապաշտական վերաբերումը, առաջնորդային մեծակարծութիւնը, տիրապաշտական ինքնագոհութիւնը գերեզմանն են բանականութեան եղելութենականութեան ընթացքին՝ քաղաքականէն բարոյական ոլորտ անցումի կարելիութեան: Ինչ ալ ընես, ուզես հազար կտոր ըլլաս, ուզես հազար աստուած քեզի աւզնութեան կանչես, ուզես տիեզերքը քու կուռքիդ միջոցաւ սեպհականացնելով՝ դուն քեզի յաւիտենական փառք խոստանաս՝ զայդ վերագրելով տիեզերական կեղծիքի Աստուծոյդ, երկուքդ ալ նոյն տեղը պիտի երթար:

Փիխտէ ինքզինքին հետ առուտուրի մէջ է այս հարցին առնչութեամբ եւ պիտի մնայ ցկեանս: Ան դեռեւս ի վիճակի չէ ազատագրուելու իր կրանքի կարգ մը նախապաշարումներէն: Այս վերջին մեկնաբանութիւնը մասամբ մը կարելի է դուրս բերել անոր արտայայտած միտքերէն, սակայն ոչ վստահութեամբ: Ամէն պարագայի, եթէ չհանիք, համարեցէք մեր մեկնաբանութիւնը կամ տեսակէտը: Սակայն ի պատիւ իրեն, անոր իմաստասիրութեան մէջ չենք կարողար կրանական արդարաբանութիւններ. գրեթէ հետքն իսկ չկայ ուղղակի արդարաբանութեան եւ ածանցուող խորհրդանշաբանութեանց՝ հակառակ որ Փիխտէ խորապէս հաւատացեալ մարդ էր, կինը՝ նոյնպէս: Սա ըսենք՝ համեմատաբար: Այդպէս չէ պարագան անոր յետնորդներէն Կիերկեզարդի եւ Հեգելի, որոնք, որոնցմէ մանաւանդ առաջինը, ուղղակի կը զգուցնեն իրենց յուզաքրիստոնէական խորհրդանշաբանութիւններով, քանզի դեռ կը ծառայեն այդ համակարգին: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը այս առումով մաքուր է: Նախապաշարումները չափի մէջ են եւ ակնկալելիի սահմանին մէջ ոեւէ մարդ արարածի համար: Կը հասկնաս, որ մարդը, ինչ ալ ըլլայ, ի վերջոյ իր դարուն մարդն է ու կը խաւսի իր դարու մարդոց: Եւ լայնախոհութեամբ կը վերաբերիս անոր կարգ մը նախապաշարումներուն: Մանաւանդ այս պարագային, քանզի Փիխտէ ուղղակիաւրէն կը խաւսէր իր դարու մարդոց՝ զանոնք վերափոխելու նպատակաւ:

ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՈՐՈԳԱՅԹԸ

Հոս կայ նոյնպէս մէկ շատ կարեւոր հարց, որուն Փիխտէ չ'անդրադառնար: Ուրկէ՞ պիտի գայ այս աւրինակելի մարդը: Այս հարցը Պղատոն Աթէնացիի իմաստասիրութեան մէջ կը շաշափուի: Սակայն մեր բուն հարցը՝ ինչ պիտի բերէ իրեն հետ: Այս երկրորդ հարցը կախեալ է առաջինէն: Իրեն հետ պիտի բերէ իր եկած տեղին խորհրդանշաբանական համակարգը, որ մարմինն

է գաղափարախաւսական համակարգին: Աւրինակ, հնդիկը իրեն հետ պիտի բերէ իր հնդիկութիւնը: Քրիստոնեան իրեն հետ պիտի բերէ իր հրէութիւնը: «Հայ-քրիստոնեան» նոյնպէս իրեն հետ պիտի բերէ իր հրէութիւնը: Եւ որպէսզի ծածուկէ իր հրէական էութիւնը, իր կուռքը պիտի աստուածացնէ, որպէսզի, այսպիսեալ, սքողէ իր կուռքին հրէական առասպելաբանական, խորհրդանշաբանական եւ գաղափարախաւսական էութիւնը: Եւ աստով ողորդէ հայ մանկան գիտակցութիւնը ի ծնէ՝ հայուն մտադաշտն ու հոգեդաշտը հրէականացնելով իր կեղծիքին եւ տիեզերական խարդախութեան միջոցաւ: Հրեաները չէ, որ որեւէ վտանգ կը սպառնան հայ միտքի ու հոգիի դաշտի ստեղծումին, այլ այս նոյնիսկ իբրեւ «հակահրեայ» ծալտուած քրիստոնէայք, որոնք իրենց «հակահրէականութեան» պիտակին ներքոյ իրենց ողջ էութեան իւրաքանչիւր բջիջով կը բանին հրէական առասպելաբանութեամբ եւ խորհրդանշաբանութեամբ՝ հայուն ենթագիտակիցը ողորդելով իրենց հետ բերած ու իրենց էութենէն փսխուած աղտոտութեամբ: Գալով հրեաներուն, ատիկա բոլորովին մէկ այլ խնդիր է: Մեր նպատակն է զանոնք պարզապէս համոզել հրաժարելու հրէութենէն: Սա անհնար բան չէ, է մանաւանդ անոնց մէկ զգալի մասին վերաբերող, որոնք կոյր զկուրայն ինկած են զիրենք հոգեպէս ու մտապէս կեղեքող գաղափարախաւսութեան մը որոգայթը: Այդ մարդիկը մեզ դաշնակից դարձնելով եւ ոչ թէ թշնամի, բան մը, որուն մէջ դուք շատ վարպետ էք: Սա մէկ այլ ընդարձակ նիւթ է, որ չի վերաբերիր մեր այս նեղ նիւթին: Երբ հասարակութիւն մը կլանուած է խորհրդանշաբանական համակարգով մը, առարկայական միջոցներ չունի այդ համակարգէն դուրս արինակելի մարդ ստեղծելու: Աւրինակելին կը բանի միեւնոյն խորհրդանշաբանական համակարգին մէջ: Աւրինակելին իսկ ինքն ստրուկ է: Եթէ հոս անուններ տանք, բովանդակ աշխարհը մեզի թշնամի պիտի դառնայ: Ատոր անձնական փորձը քանիցս ունեցած ենք: Սա հին ժամանակները չեն, երբ մարդ միայն դէմ-դիմաց կը կարենար խաւսիլ հետոյ: Մարդ իր բնական եղելութենականութեամբ աւժտուած է դոյնալիս իրավիճակները դիմագրաւելու: Այսաւր մէկ այլ միջավայր է մարդուն միջավայրը: Հազար անկիւնէ ողջ նախիրով աշխարհի ամէն կողմէն վրադ կը թափին՝ յաճախ կազմակերպուած ու դրդուած՝ փորձելով ոչնչացնել կեանքդ, առողջութիւնդ, ընտանիքդ, գոյութիւնդ եւ նոյնիսկ յիշատակդ: Իսկ զինք ի սկզբանէ եւ ի յառաջագունէ ստրկացուցած խորհրդանշաբանութեանց ովկիանոսին մէջ ծնած ու ձեւաւորուած ստրուկը նոյնիսկ չի կրնար գիտակցիլ իր ստրկութիւնը: Այս խնդիրը մասամբ միայն կը մեղմանայ հոն, ուր մտածումի խոր ազատութիւն գոյութիւն ունի: Այդ կարգի մտածումի խոր ազատութիւն ոչ մէկ տեղ գոյութիւն ունի: Գոյ են սոսկ ատոր խարդախ պատճենները, Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրները ձեզի արինակ: Հայ իրականութեան մասին խաւսիլն իսկ աւելորդ է: Սակայն տեղին է, քանզի անհնար է, որ ինքզինք «հայ» յորջորջող հնգական ստրուկը նոյնիսկ կա-

րենայ նշոյլը տեսնել իր յախտենական ստրկութեան:

Խաւսքի ազատութիւնը մանաւանդ մեր դարուն մէջ պարտի նշանակել խաւսքի տեղ հասնելու իրաւունքի ազատութիւնը, միջոցներու ազատութիւնը եւ կարելիութիւնը: Իւրաքանչիւր խաւսքի միջոց վերածուած է միջոցի տիրոջը գաղափարախաւսութեան շեփորին: Իւրաքանչիւր խաւսքի ամբիոն բռնագրաւուած է: Ինքզինքնին դասախաւս կամ լրագրող կարծող վճարուած եւ արիւնական հազար փականքի տակ դրուած գործաւորներուն միջոցաւ: Իւրաքանչիւր խաւսքի հարթակ կը բանի՝ ծառայելով այդ հարթակի տիրոջը շահերուն եւ ոչ թէ մարդկութեան: Այս մարմիններուն ու ատոնց շահառուներուն համերաշխութիւնն է, որ կը խեղդէ ազատ խաւսքը, քանզի այդ համերաշխութիւնը կը բանի առկայ գաղափարախաւսութիւններու առթած հրամայականներով: Տակաւ եւս՝ վերածուելով առկայ գաղափարախաւսութիւններու յաւերժացման միջոցի: Երբ առկայ քաղաքական կամ կրանական գաղափարախաւսութիւններն ու խորհրդանշաբանութիւնները կը բանին պետական թէ պետականաման մարմիններու հովանաւորութեամբ կամ ուղղակի աջակցութեամբ՝ արդարադատական, գաղտնի գործակալական, ոստիկանական, կրթական, մշակութային, ապա ալ աւելի կը ծանրանայ ազատ միտքին ի վերայ դրուած քառասուն ջաղացքի քարը: Ձեզմէ քանի՞ն, խաւսքի արիւնակ, լսած է Արմէն Ա.-ի գոյութեան իսկ մասին՝ հակառակ անոր քառորդդարեայ առաւելայ անդադրում պայքարին, դեռ չըսենք՝ անոր յաւերժական խաւսքին ունեցած ազգային եւ մարդկային բացարձակ իրաւունքը պաշտպանած՝ ձեր իսկ հարթակը՝ դպրոցը, թերթը, եկեղեցին ու խաւսափողը տրամադրելով: Այլ քրէապետական եւ քրէակուսակցական եւ քրէակրանական կազմակերպուած ու ներքինացուած դաւադրութեամբ ոչնչացուցած էք անոր խաւսքը՝ որեւէ ձեւով՝ որեւէ տեղ հասնելու դոյզն իսկ կարելիութիւնը՝ կազմակերպուած եւ անդադրում հաւատապետական հետապնդումներով ոչնչացնելով անոր տեսակի գոյութեան իսկ կարելիութիւնը ձեր մէջ, որպէսզի անհպելի մնայ ձեր յախտենական ստրկատիրութեան խորհրդանշաբանութեանց ամբողջը: Բայց գիշեր-ցերեկ հաղորդակից կը մնաք իւրաքանչիւր «թոյլատրուած» քաղաքական, կրանական թէ մշակութային աւանակի ու մեռելի զահանդական դէմքին ու խաւսքին՝ ազատ խաւսքի իբրեւ ապացոյց ձեր կապիկները ծանուցելով աշխարհին: Սա՛ է բովանդակ «Հայոց պատմութիւն» կոչուածը եւ ոչ մէկ բան աւելին կամ պակասը: Եւ առհասարակ այսպէս է գրուած ատոր իւրաքանչիւր տողը: Որով ալ պատճառ ունինք չհաւատալու ատոր որեւէ տողին: Հայը մեռել է, ոչ թէ ստրուկ: Իսկ կուսակցական հայը՝ քառակի սատկած ու հոտը աշխարհ բռնած սատակ

Ուստի Փիխտէի նշած այդ արիւնակելի մարդը նոյն այդ խորհրդանշաբանութեանց ստրուկն է: Ասոր հետեւանքը առկայ խորհրդանշաբանութեանց յաւերժացումն է՝ արիւնակելիութեան եւ բարոյականի պիտակներուն տակ, քանզի այլ խորհրդանշաբա-

նութեան, այն է՝ այլ Տիեզերքի, ոգին բերող մարդը հնարաւորութիւնն իսկ չունի գոյութիւն ունենալու առկայ խորհրդանշաբանութեանց բռնատիրութեանց մէջ, ուր մնաց միջավայր ունենալու, ուր արինակելի մարդիկ դաստիարակուին եւ ապա որոնց արինակելիութեան ձգտի տուեալ հասարակութեան անդամը: Այսպիսեալ ահա, Փիխտէի ջատագոված ազատութեան քողին տակ, ստրկութիւնն է, որ կը յաւերժացուի: Եւ սա Գերմանիոյ իսկ պատմութիւնն է:

ՎԱՐՁԱՏՐԱՊԱՇՏ ԲԵԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆՑ ԴԻԻԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Չարիքի վերացման մէջ էական է հաստատութեանց, մանաւանդ ուսումնական հաստատութեանց ներգործութիւնը: Թէ ինչ բնոյթի կրթութիւն կը ստանայ քաղաքացին, մեծագոյն ազդեցութիւն ունի անոր կազմաւորման վրայ: Եթէ ստրուկի, ապա կը դառնայ ստրուկ: Հաստատութեանց վտանգը, սակայն, պարտադրանքն է, որմէ եւ պէտք է խուսափիլ: Հոս Փիխտէ նկատի ունի ոչ միայն հաւատաքննութեան կարգի երեւոյթները, այլեւ շատ աւելին: Տեսէք թէ ինչ կ'ըսէ եւ փորձեցէք անոր ըսածը անոր իսկ միջավայրին մէջ ըմբռնել.

Որեւէ բարոյաբանական համակարգ, որ կը բանի վարձատրութեան ու պատիժի տեսակարգի հիմամբ, ի յառաջագունէ դիւային համակարգ է:

Հոս արժէ կարգ մը պահ առնել եւ դուք զձեզ տեղափոխել բողոքական մոլեռանդ Գերմանիա: Միթէ ձեր միտքէն անցնող առաջին հարցը պիտի չըլլայ, թէ ինչ նկատի ունի այս աւագակը: Քանզի բովանդակ քրիստոնէութիւնը կառուցուած է այդ իսկ տեսակարգին ի վերայ: Ոչ միայն աշխարհիկ, ոչ միայն ժամանակաւոր, այլեւ յաւիտենական: Իսկ սա՛ անոնց աւետարաններուն մէջ ի յայտ եկող գլխաւոր հերոսին խաւքերն են, որոնք յաճախ ու յաճախ կը կրկնուին: Յաւիտենական պատիժ՝ «սիրոյ» անուան տակ ատելութեան թոյնի սարսափելի տեղատարափով մը՝ սաղական ամենասարսափելի եղանակներով, եւ ապա յաւիտենական վարձատրութիւն զինք պաշտողներուն: Յաւիտենական վարձատրութիւն: Հոգեւոր դրամ:

Առաջին հարցը, որ մոլեռանդի մը միտքին մէջ պիտի յառաջանայ հետեւեալն է. «Ուրեմն դուն կ'ըսես, թէ մեր Աստուածը ստախա՞ւ է կամ թէ մեր Աստուածը Սատանա՞ն է»: Եւ ոչ թէ «մեր», այլ Աստուած ընդհանրապէս, քանզի «մեր Աստուածը միակ ճշմարիտ Աստուածն է»: Կրնաք պատկերացնել կուտակուող կատաղութեան մոլուցքը Փիխտէի դէմ: Փիխտէ ամէն ըսելիքը կ'ըսէ՝ առանց հասցէն նշելու, երբ ըսելիքը կը վերաբերի կրանքի մեծ խնդիրներուն: Սակայն իր ժամանակակիցներէն ոչ մէկուն, մանաւանդ աստուածաբաններուն ու մոլեռանդ դասախաւսներուն աչքէն կրնար վրիպիլ այսպիսի գնահատականի մը հասցէն: Բոլորովին ալ տարաւրինակ չէ, որ անոր այս՝ «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանու-

թեան գերդրոյթներուն» հատորին լոյս ընծայումէն ընդամէնը քանի մը ամիս անց էր, որ Փիխտէ պիտի վտարուէր համալսարանէն:

Այդ վտարման առիթ պիտի դառնար անոր մէկ հրատարակած գրաքննադատական յաւելումը, ինչպէս որ տեսանք, սակայն այդ մէկը սոսկ առիթ էր: Նշեալ նախադասութիւնը բաւարար պիտի ըլլար ատելութեան կաթսաները եռացնելու համար: Փիխտէի մասնագէտներն իսկ յաճախ լաւ չեն կարդացած անոր գործերը: Սովորաբար լաւ ընթերցողները խիստ նեղ նիւթի մը մասին իրենց ուսումնասիրութիւնը կատարած են՝ ընդգծելով իրենց նիւթին վերաբերող տողերը, բան մը, որ համալսարանական ընդունում ձեւակարգ մըն է եւ ուղղուած ընթերցողներու նեղ շրջանակի մը: Այն է՝ ուսումնասիրողը այդ շրջանակին գիտցածն ու չգիտցածը ի սկզբանէ իմանալով՝ այդ շրջանակի մարդոց ընդհանրացումներուն սիրելի եւ աղբանոց թափուելիք բառապաշարով մը կը դիմէ անոնց՝ իբրեւ թէ անոնց մասնագիտական այս կամ այն հարցին պատասխանելու՝ յագուրդ տալով այդպիսիքի յիմար բառոյթով ու եզրաշարերով եփած իբրեւ թէ վաւերական հարցերուն: Իսկ մեծ մասը համբերութենէ դուրս գալով՝ ըսելիքը կ'եզրակացնէ՝ «ասանկ բաներու մասին ասանկ բաներ մը կ'ըսէ»-ի պէս խաւքով մը: Ո՛չ առաջինով եւ ո՛չ երկրորդով իմաստասէր կը կարենաք դառնալ: Առաջինով՝ կը դառնաք նոյնակարգ թուղթ գրողներ ու աստիճան մագլցողներ: Երկրորդով՝ «գաղափար ու նեցողներ», որ նշանակէ՝ էշէն մէկ աստիճան բարձր երկոտանի: Ասոնց մէջ տեսակ մըն ալ կայ, որ այսպէս կը գրէ. Փիխտէ կ'ըսէ՝ ԱԲԳԴ, յետոյ կ'ըսէ՝ ՍՄԳԴ: Ուստի մեր ընելիքը ԱԲԳԴ-ի եւ ՍՄԳԴ-ին փոխարաբերութիւնը պարզելն է: Հոսկէ կը բխի՝ ՇԼԳԴ: Բայց քանի որ ան նաեւ կ'ըսէ՝ ՍՍՄՍ, ուստի պէտք է եզրակացնենք՝ ԲԲՄՍ: Բայց քանի որ հաստատուած է ՍՍՄՍ-ն, ուստի պէտք է եզրակացնենք՝ ԴԳՄՍ: Աստուած հեռու պահէ ձեզ այսպիսի համբաւաւոր իշու քուռակներէ:

Հաստատութեանց դերը: Դժբախտաբար այսաւր իսկ ինքզինք աշխարհի ազատութեան դափնեկիրը կարծող կայսրութեան իսկ մէջ կրթական համակարգը ստրուկ սնանող համակարգ է: Հակառակ ջատագովներու բոլոր ջղաձգումներուն՝ Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու կրթական ողջ համակարգը, համալսարանները ի ներ առեալ, ստրուկ բուծանող համակարգ է, ուր արգիլուած է մտածելը՝ բացի նախասահմանուած սահմանափակի մը մէջ կրթանիւթական, հոգեբանական եւ արինական ահաբեկչութեան ներքոյ: Անոնք որոնք համաձայն չեն այս գնահատականին, պարզապէս անբուժելի ստրուկներ են, անբուժելի ծառայ՝ կայսրութեան եւ նախիրի խորագոյն նախապաշարումներուն: Եթէ դուք Ամերիկայի կամ Եւրոպայի նման է, որ կը միտիք ստեղծելու Հայքը, ապա հիմակուրնէ փորեցէք ձեր գերեզմանը. մարդկութիւնը ձեզպիսինի գոյութեան կարիք չունի եւ պիտի չունենայ:

Երբ մէկ մը կը փորձես շահագրգռել վարձատրութեամբ, ապա անոր մէջ դուն ոչ թէ բարոյաբանութիւն է, որ սերմանած կ'ըլլաս, այլ շահադիտութիւն, ինչպիսին ալ ըլլայ կատարուող կամ կատարուելիք արարքին բնոյթը: Շահը կը ներմուծես հոգեւորի ոլորտ: Դուն այս պարագային բարոյաբանութեան թշնամին ես եւ ոչ թէ սերմանողը կամ սերմնացանը: Երբ բարոյական արեւնքը քեզ կը յորդորէ՝ ըսելով՝ «մշակ, ցանէ», դուն ինչ է, որ ցանած կ'ըլլաս, ոչ եթէ շահ: Փիլիսոփայական աշխարհը ու ապիկար «մշակի պաշտան» զբաղեցնողները պարտկելու համար իրենց ապիկարութիւնն ու բարոյական սնանկութիւնը՝ այսպիսի կեղծաբանութեամբ մը շուկայ իջած են. «Վարձատրութիւնդ պիտի ստանաս, բայց ատիկա երկրորդական պէտք է ըլլայ քեզի համար. կարելորդ՝ ըրած բարի գործիդ վրայ կեդրոնանալն է»: Այս կարգի խաւաք մը իւրաքանչիւր բողոքական լսած պէտք է ըլլայ բազմիցս իր կեանքին ընթացքին, նոյնիսկ եւ մանաւանդ մեր արեւուն:

Սա ոչ այլ ինչ է, քան կաշառք եւ բարոյաբանութեան գլխի վայր շրջում: Բարոյաբանութեան ոլորտը կը ծնի միմիայն եւ բացառապէս անձէն դուրս գալով: Ես-ը՝ իր Ես-ը կորսնցնելով: Փիլիսոփայական կը հարուածէ Ես-ի եսականութեան ու Ես-ի շահին ի վերայ խարսխուած որեւէ գաղափարախաւսութիւն: Բարոյաբանութեան ոլորտը կը ծնի միմիայն այն ատեն, երբ Ես-ին նպատակը իր ցանած բարիքին վարձատրութիւնը ստանալը չէ: Ուստի բոլոր վարձատրապաշտ կրօնքները խարդախութիւններ են: Սա չի վերաբերիր միայն քրիստոնէութեան, թէեւ Փիլիսոփայական քրիստոնէութիւնն է, որ իր աչքին առջեւ ունի, աւելի ճիշդ քրիստոնէական վարդապետականութիւնը: Այս դատողութեան տակ կըրոնաք առնել նոյնպէս իսլամութիւնը: Նոյնպէս հինդուականութիւնը եւ բուդդայականութիւնը:

Երբ մարդ անձնական վարձահատուցութեան դրդումով է, որ կը բանի, ան դեռ Բնութեան ոլորտին կը պատկանի, ան դեռ անասուն է: Լաւագոյն պարագային կը պատկանի Արեւնքի եւ Իրաւունքի ոլորտին: Բարոյաբանութեան ոլորտը այս ոլորտներուն անդրանցումն է, եթէ ոչ բացասումը:

Թէ ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ այս փոփոխութիւնը մարդուն մէջ, — ասիկա հրաշքներու հրաշքն է եւ է անբացատրելի: Սակայն տեղի կ'ունենայ: Այդպիսեալ էր, որ հոգեւորապէս ծնան այն մարդիկ, որոնք բարձրագոյն կարելի բարոյականութեան տէր դարձան: Ասոր բանալին մարդուն ազատութիւնն է: Եթէ շատեր իրենց ազատութիւնը գործածեցին չարիք բերելու նպատակին, այլ մարդիկ նոյն այդ ազատութիւնը գործածեցին բարիք բերելու նպատակին: Վերջիններէս արիւնակ առնելով՝ այլ մարդիկ ալ տեսականաբար ի վիճակի կը դառնան հետեւելու բարիքի ճանապարհին ու ոմանք կը հետեւին: Հոս է արիւնակելի մարդ դառնալու անհրաժեշտութիւնը: Քանզի անհնար է, որ բարոյապէս ոչ-արիւնակելի մարդը անտարբեր մնայ բարոյապէս աւ-

ըինակելի մարդուն նկատմամբ: Անհնար է, որ ան յարգանք չունենայ այդպիսինին նկատմամբ: Ի դեպ, նոյնիսկ ատելութիւնը այդպիսինին նկատմամբ նշան է այդ յարգանքի ի յայտն գալուն անոր հոգւոյն մէջ, որմէ եւ ան կը խրտչի, ուստի կ'ատէ այդ մարդը՝ պահպանելու համար իր տեսակը, որմէ կը դժուարանայ հրաժարիլ: Եւ հոս է բանալին բարոյաբանութեան ոլորտ մուտքին:

Այս ոլորտը ծնունդ կ'առնէ, երբ ոչ-արինակելի մարդը կ'ուզէ ինք եւս յարգուած ըլլալ, յարգուած ըլլալ առաջին հերթին ինքն իր կողմէ՝ նմանիլ փորձելով արինակելի մարդուն: Պէտք չէ դատապարտութեան հոգիով մատենալ ոեւէ մէկուն, այլ իւրաքանչիւր ես-ը պէտք է համարել բարոյական արէնքի արտայայտութիւն ու կարելի միջոց բարոյական ոլորտի ստեղծման: Իւրաքանչիւր ես ունի իր մէջ բարոյական արէնքին կայծը: Յիշեցէք Պրոտագորաս Թրակացոյ Արդարութեան յղացքը: Իւրաքանչիւր բարոյական արէնքով բանող ես պարտաւոր է այլ եսերը նոյն ոլորտին առաջնորդելու՝ իր ապրած արինակելի կեանքով: Բարոյական արէնքը քեզմէ չի պահանջեր անկարելին: Ընդհակառակն, իւրաքանչիւր ոք պարտաւոր է առաջին հերթին պաշտպանելու ինքզինք եւ հոգալու ինքզինքին, որպէսզի կարենայ բարոյական արէնքին ջահակիրը դառնալ կեանքի մէջ: Ան պարտաւորութիւն ունի մանաւանդ իր մարմնական եւ հոգեւոր առողջութեան նկատմամբ: Անհրաժեշտ հանգիստը անոր համար վերակազդուրման միջոց է, որպէսզի աւելի լաւ կարենայ նուիրուիլ իր առաքելութեան: Հեռու մնալ բոլոր չափազանցութիւններէն, ինչպէս ծոմապահութիւն կամ շատակերութիւն, հեռու մնալ սեռական զեխ կեանքէ, մնալ կոյս եւ ունենալ սեռական մէկ ընկեր: Մարդուն մարմինը մարդուն թշնամին չէ, այլ մարդուն անբաժան ընկերը: Պէտք է հոգ տանիլ մարմնական եւ մտաւոր, հոգեւոր առողջութեան:

Իսկ անյոյս է ճակատագիրը այնպիսինին, որ բարոյական արէնքին բոլոր դրսեւորումները տեսնելով հանդերձ՝ չի փոխուիր ներքնապէս: Փիխտէ անշուշտ որ առաջին հերթին նկատի ունի հայաստանցիները, որոնք բարոյական վեհագոյն դրսեւորումներ ցուցաբերող մարդը «հարիւր» կը կոչեն եւ ինքզինքնուն իրաւունք կու տան զայն կողոպտելու, կինը գողնալու ու առհասարակ անոր կեանքը խորտակելու: Եւ կը կարծէք, թէ դժուր է, որ Դրախտը պիտի ստեղծէք: Փիխտէ չ'ըսեր, թէ ինչ պէտք է պատահի այդպիսիքին: Սակայն Արէնքի ոլորտէն գիտենք անոնց ճակատագիրը: Պարզապէս մարդկութիւնը տարբեր միջոցներով պէտք է աշխատի այս տեսակը իր մէջէն վերացնելուն, որպէսզի կարենայ «աւարտել» բարոյաբանութեան ոլորտը ու նոր միայն անցնիլ կրանքի վեհագոյն ոլորտ: Իսկ այդ անցումը տեղի չի կրնար ունենալ պարտադրանքով: Անհնար է: Պարտադրանքը չի սերմաներ բարոյականութիւն: Կաշառքը՝ նոյնպէս: Այլ կ'ոչնչացնէ բարոյականութեան ամենայն կարելիութիւն: Առ այսաւր մարդկութիւնը, կը թուի, չէ մտած կրանքի վեհագոյն ոլորտը: Եղածն ու

չեղածը կարծես նախանշաններ ըլլան սոսկ: Անոր «Վախճան Մարդոյ» երկու տարի անց լոյս տեսնելիք գիրքի միտք բանին սա պիտի ըլլայ:

ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՐ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴԵՐԸ

Բարոյաբանութեան ոլորտի արարման մէջ իւրաքանչիւր փորձառական եւ ունի իր դերն ու բաժինը: Առաջինը՝ ամուսիններու իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններն են եւ ապա անոնց յարաբերութիւնները իրենց զաւակներուն հետ: Սէրը, ընտանեկան սէրը, այն դարբնոցն է, ուր կը ստեղծուի մարդը: Ցաւալի է այն մարդուն վիճակը, որ ոչ իր կամքով ամուսնացած չէ: Այս մարդոց պարզապէս պէտք է կարեկցիլ: Այլապէս ոչ մէկ արդարացում ունի ամուրիութիւնը: Ոչ գիտութեան նուիրումը եւ ոչ ալ կրօնաբան նուիրումը բաւարար պատճառներ են ամուրիութեան: Փիխտէ այս հաստատումը կը վերաբերէ մանաւանդ կրօնաւորներուն: Մարդուն լաւագոյն ընկերը անոր կինն է: Նոյնպէս կնոջ մը լաւագոյն ընկերը անոր ամուսինն է: Ամուսնութեան մէջ է, որ մարդ ընկերութիւն կը սորվի: Եւ միմիայն ամուսնութեան մէջ է, որ ընկերութեան վեհագոյն դրսեւորումները տեղի կ'ունենան: Իսկ առանց ընկերութեան՝ անհնար է եւ-երու միջեւ համայնք եւ ընդհանրութիւն ստեղծելը: Ընկերութիւնը այդ շաղախն է: Արայեական շաղախը: Սէրը առ Նուարդը, առ բացարձակ կինը: Առ տունը: Որ մարդուն փոքր տիեզերքն է: Անոր եւ-ին շարունակութիւնն ու ամբողջութիւնը: Ծնողները պարտաւոր են իրենց զաւակները առաջնորդելու կրթութեան: Սա ծնողքի մը գերագոյն պարտաւորութիւնն է, քանզի միայն կրթութեան միջոցաւ է, որ կը մշակուի բարոյականութեան ոլորտը եւ եւ-ը կը վերածուի ԵՄ-ի՝ ազգի, եւ ապա կը մատենայ Աստուծոյ, ՀԱՅ-ոյ:

Պետութիւնը պարտաւոր է այդ կրթութիւնը հայթայթելու: Ծընողքը պարտաւոր է զաւակը կրթութեան առաջնորդելու: Փիխտէ նկատի չունի մերաւրեայ կրթութիւնը, որ գրեթէ ոչ այլ ինչ է, քան գրաւական մը ուղեղալուացումս փորձառական եւ-երու ստեղծումին՝ մրցակցութեան եւ պատերազմի առաջնորդող դաշտ մը եւ-երու միջեւ, որոնք սոսկ պիտի նպաստեն համայնքի քայքայման եւ մարդու առաքելութեան ոչնչացման, որմէ եւ՝ մարդկութեան անէացման: Կրթութեան մասին իր գաղափարները Փիխտէ բազմիցս կը յայտնէ բազում առիթներով: Այս կապակցութեամբ շահեկան է կարդալ անոր «Պատգամներ Գերմանացի Ազգին» գիրքը, բան մը, որ կը կարենաք ընել ինքնուրոյնաբար: Մենք սովորաբար երկար համբերութիւն չունինք ոչ-իմաստասիրական, ժողովրդական, հռետորաբանական եւ լուսաբանական գործեր կարդալու: Թերթատած ենք սոսկ եւ որոշ հատուածներ աչքէ անցուցած: Սակայն եթէ որեւէ բան կը դասաւանդուի Փիխտէի մասին ամերիկեան համալսարաններուն մէջ, ապա այս գիրքն է: Կ'ըսուի, թէ արժէքաւոր գիրք է: Փիխտէի բոլոր առկայ գիրքերը, յաճախ նոյն գիրքերու այլեւայլ հրատակութիւններն իսկ, ինչպէս

նաեւ անոր մասին առկայ քիչ թէ շատ արժէք ունեցող գիրքերը, կը պահպանուին Բաղդասարի Մեհեանի գրադարանը: Ձեր ապագայ կաթողիկոսը, ցանկութեան պարագային, կը կարենայ սերտել զանոնք, ինչպէս նաեւ պատկառելի այլ իմաստասիրական գրականութիւն: Տեսնենք թէ ձեզմէ ո՞վ պիտի ըլլայ այդ արժանի մարդը:

Կրթութեան մասին Փիխտէ խաւսած է միշտ՝ ենայի մէջ իր տուած առաջին իսկ դասախաւսութիւններէն սկսեալ: Վերոնշեալին՝ պետութեան բացարձակ պատասխանատուութիւններէն է ազգային դաստիարակութիւնը: Այս մասին առհասարակ բոլորը կը լռեն: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ խորապէս խարըսխուած է ազգային դաստիարակութեան հրամայականը: Աստուծոյ ճանապարհը ազգէն կ'անցնի: Առանց ազգի՝ չկայ Աստուած: Ուստի եթէ մէկը իբրեւ թէ «կը դաւանի», ապուշ է՝ զոհը վերոնշեալ խաբէութեան, որ եսապաշտ Եւերու ստեղծման միջոցաւ մարդկութեան բոլոր հաւաքական կարելիութիւնները կը քայքայէ՝ ստեղծելով յաւիտենական պատերազմ Եւերու միջեւ եւ ապա այդ պատերազմին ջլատեալ զոհերը կը հաւաքէ՝ «ուղղակի՝ փրկութիւն» խաւստանալով անոնց: Ըսուածը աւելի լաւ կարելի է հասկնալ, եթէ հողկէ մակաբերենք այսպիսի բան մը. «Ես կիհսս չեմ սիրեր, բայց զԱստուած շատ կը սիրեմ: Ես ազգս չեմ սիրեր, բայց զԱստուած շատ կը սիրեմ: Ես հայերէնը չեմ սիրեր, բայց զԱստուած շատ կը սիրեմ»: Փիխտէի ըսածը հետեւեալն է. եթէ կիհսս չես սիրեր, ապա զԱստուած չես կրնար սիրել. դուն Աստուծմէ փախուտ տուող եւ երեւակայութեամբ զքեզ խաբող խարդախ ես: Եւ եթէ խարդախ չես, գիտակցութեամբ չես ըներ ըրածդ, այդ պարագային պարզապէս ապուշ մըն ես: Նոյնպէս ալ՝ եթէ ազգդ չես սիրեր, ապա զԱստուած չես կրնար սիրել: Եթէ լեզուդ՝ հայերէնդ չես սիրեր, ապա զԱստուած չես կրնար սիրել. դուն խարդախ ես կամ ապուշ: Այսպիսի մարդը Արեւմուտքը կլանած, Արեւմուտքի գերգաղափարախաւսութիւնը դարձած ու հոնկէ «ուսումնական», տեղեկատուական եւ զուարճակալական ճարտարարուեստներուն միջոցաւ ողջ աշխարհի մէջ տարածուող ու աշխարհը բռնկեցնող, մարդու տեսակը խեղաթելող, եղելութենական ընթացքը կանխորոշող ու կործանող, արայեական շաղախը ջլատող այս գաղափարախաւսութեան զոհն է կրանքի բնագաւառին մէջ:

Մինչդեռ կրանքի բնագաւառը բոլորովին մէկ այլ բան է Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Այդ ճանապարհը կ'անցնի բարոյական հաւաքականութեան կերտումով: Եթէ կը փախչիս հակառակ ուղղութեամբ, ապա արդէն իսկ Աստուծոյ՝ Բանականութեան տխեղծ թշնամին ես: Պատմաժամանակային իրականութեան մէջ այդ հաւաքականութիւնները ազգերն են: Ազգը, նոյնպէս, ազգամոլութեան առաջնորդող մերաւրեայ պատկերացումներով հաւաքականութիւն մը չէ, այլ է բարոյականութեան կատարելագործման միջավայրը: Բանականութեան յաւերժական ընթացքը ազգին միջոցաւ կ'անցնի: Փիխտէ հաւասարապէս պիտի ծանրաւրէն

դատապարտելը թե՛ նացականությունը եւ թե՛ սիոնականությունը, ուզեն աշխարհի բոլոր հրեաները կատողին այս հաւասարեցումէն: Ճշմարտությունը խիստ ցաւալի է լսելը ո՞նէ մարդու համար: Այսպիսի հետեւություններ, որոնք ուղղակի կը բխին Փիխտէի բովանդակ բարոյաբանությունէն, չեն արտաբերուիր ամերիկեան որեւէ համալսարանի մէջ, այլ կը լուացուին՝ հակառակին կը բերուին կամ կ'արհամարհուին աշխարհին «ազատություն» քարոզող այս խարդախ կայսրություն մէջ, որուն նպատակը ճիշդ ալ ատիկա է. կործանել աշխարհի բոլոր հաւաքականությունները, որոնք իրենց էություն բարոյական արտայայտություններն են, որ է՝ եղելութեանականութեան բնականոն ճանապարհը, այս կործանումը՝ անհատապաշտութեան վիպականացումով, եւ ապա այդ յարձակման զոհերուն՝ անհատ մեռելներուն քաղաքական, բարոյական ամորձատումով՝ բարոյաքաղաքական ընդվզումը անոնցմէ խլելով՝ անհատապաշտ կրանքի միջոցաւ անհատական «փրկություն» խոստանալով անոնց:

Մեր այսաւրուան, դեռ շատ հեռուն չերթանք, հայկական իրականություն մէջ շատ յաճախ ազգը կը հակադրուի բարոյակաւնություն, քաղաքականությունը կամ «ազգային շահ» կոչուած խարդախությունը կը հակադրուի բարոյականություն, կղկղանքը տափատին ոտքերէն թափող իւրաքանչիւր կուսակցական կը կարծէ, թէ ինք տիեզերքի ամէնէն իմաստուն ճանճն է, երբ անբարոյական արարքներով իբրեւ թէ «ազգային» գործ մը զլուխ կը հանէ: Իսկ այս կարգի սքրտացող ու պաշտաններ գրաւող թէ «գործ կարգադրող» տգրուկները ամէնուր կ'ունենան հազարաւոր պաշտպաններ ու փառաբանողներ, որոնք կը բացառեն նոյնիսկ անբարոյական արարքին քննարկումը որեւէ կերպով թէ ձեւաչափով: Առանց բարոյականություն՝ ազգ ի սպառ գոյություն չունի: Եղածովը խարդախություն է: Երգուպարը չէ, որ նախնային հաւաքականություն մը ազգի կը վերածէ, այլ բարոյականությունը, բացարձակ բարոյականությունը: Բարոյաբանությունը Աւրէնքի ոլորտէն ետք այն ոլորտն է, ուր կը ձեւաւորուի ազգը՝ իբրեւ տիեզերական բանականություն գրսետորում: Բարոյական գրսետորում:

Իսկ ասոր գերսկզբունքը ինքնամոռացումն է: Փիխտէ չ'ըսեր՝ ինքնամերժումը, այլ ինքնամոռացումը: Ինքնամոռացումը տեղի կ'ունենայ, երբ ուշադրությունդ առարկան դիմացինիդ բարոյական բարելաւումն է՝ ոչ հայրադրաբար, զոր իրենց դարու կաղապարներով բանող կարգ մը նոյնիսկ յարգելի Փիխտէագէտներ թերաւրէն կ'ենթադրեն, — քանզի այդպիսեաւ պատիւնին կը բարձրանայ կինլզուրրտողական իրենց ահաբեկչական «դրախտին» մէջ, — այլ կեանքիդ արինակով՝ զքեզ բարոյականություն ոլորտին մէջ անընդհատ պահելով: Կրնանք ըսել՝ չիջնելով նոյնիսկ արէնքի ոլորտը, այլ սրբային առաքելություն մը ռահվիրան դառնալով. տալով եւ ոչ թէ առնելով:

Երբ այս սկզբունքով առաջնորդուող երիտասարդ մը ի յայտ եկաւ՝ միակը բովանդակ հայ իրականություն մէջ, անոր մէջ նոյն

վայրկեանին տեսանք մեր ապագայ կաթողիկոսի հեռանկարը: Որպէսզի հասկնաք այնաւոր 22 տարեկան համալսարանական այս երիտասարդին արարքը, երկու նախադասութեամբ բացատրենք: Աքսորի մէջ, ամէն կողմէ հալածուած ու խեցեվճիռի ենթարկուած, մարդոց մեծ մասը կը սարսափին նոյնիսկ հետոյ կապ ունենալէ կամ հեռուէն թէ մաւտէն որեւէ կերպ աղերսուելէ, աւրը տասնեակներով, եթէ ոչ հարեւրեակ անէծք, հայհոյանք, կատաղութիւն, սպառնալիք: Ո՛չ հեռախաւս, ո՛չ համակարգիչ, ո՛չ որեւէ հաղորդակցութեան միջոցի կը կարենաս դաշիլ իսկ՝ առանց լսելու թէ տեսնելու հազար ձեւի աներեւակայելի հայհոյանք ու սպառնալիք: Եւ այդ միջավայրին մէջ, քեզի հետ կապ կը հաստատէ երիտասարդ մը, որ, իբրեւ ուխտ, որոշած է հետիոտն ութ աւր շարունակ շրջան ընելով բովանդակ քաղաքը, հեռաւոր արուարձանները ներառեալ, գիրքերդ բաժնել Երեւանի բոլոր գրադարանները՝ համոզելով իւրաքանչիւրը՝ աշխատողներէն մինչեւ տնարէնութիւն, որ վերցընեն ու փայփայեն զանոնք, նոյնիսկ չխրտչելով հաւանական բախումներէ, եւ որոնցմէ մի քանիին առնչուելով այդ ընթացքին:

Եթէ Փիխտէի նշած այս բարոյաբանութեան մէջ կազմաւորուած այդ աչքը չունիս, այլ աչքդ «կուսակցական» աչք է, որ նշանակէ՝ աչք չէ, այլ խեղաթելւորդ լուսանկարչական կազմած, ապա անհնար է, չես կրնար նոյնիսկ տեսնել ապագայ կաթողիկոսդ եւ միշտ սխալ ընտրութիւն կը կատարես՝ ծանր հետեւանքներով ազգիդ եւ մարդկութեան Բանականութեան երթին վրայ: Իսկ շնորհիւ Աւրէնքի ոլորտի ստեղծած միջավայրին ի յայտ եկող այս նոր արարածը՝ բարոյական մարդը, ինքնաբերաբար այդպիսին է: Կը մնայ, որ լիովին գիտակցի իր այս առաքելութեան, քանզի ան է, որ իր արարքներով պիտի համակէ իր միջավայրը՝ խթանը դառնալով բարոյականութեան եւ Բարոյաբանութեան ոլորտի ստեղծումին:

Աւրէնքի ոլորտին, Սահմանադրութեան ոլորտին մէջ բանող եւ-երը, որոնք բարոյաբանութեան ոլորտը ստեղծելու ճանապարհին են, ունին ուրոյն պարտաւորութիւններ՝ ըստ իրենց գործունէութեան դաշտին: Փիխտէ քանի մը աշխատանքային դասերու կամ ենթադաշտերու կը բաժնէ այս դաշտը՝ ըստ մասնագիտութեանց: Հակիրճ կ'անդրադառնայ միտքի մշակի, կրօնաւորի, պետական գործիչի, արուեստագէտի, արտադրողաց եւ արհեստավորաց պարտաւորութիւններուն: Ասոնց իւրաքանչիւրին ալ մտասեւեռումը պէտք է ըլլայ դիմացինը, դիմացինին լաւութեան ցանկութիւնը եւ արարումը: Սա ենթադրաբար առկայ է այդ դասերու գործունէութեան մէջ: Կը մնայ զանոնք վերհանել՝ բարձրացնելով գիտակից բարոյաբանութեան ոլորտ՝ ոլորտ արարականութեան:

ՄԻՏՔԻ ՄՇԱԿՆԵՐ

Առաջինը՝ միտքի մշակներն են: Ասոր մէջ Փիխտէ առաջին հերթին կ'ընդգրկէ տեսաբանները: Տեսաբանութիւնը, սակայն,

բարոյականութիւն չ'ստեղծեր: Հոս Փիխտէ կը հակադրուի Սոկրատի իմաստասիրութեան, ըստ որոյ՝ տեսաբանութիւնը անխուսափելիարէն բարոյականութիւն կը ստեղծէ: Փիխտէ չի նշեր Սոկրատը, սակայն այս երկխաւսութիւնը, թէկուզ որեւէ կերպով միջնորդաւորուած, առկայ է: Հոսկէ կը բխի Արեւմտեան իմաստասիրութեան կարեւորութիւնը, մանաւանդ գերմանականին, որ լայն առումով շարունակութիւնն է հին յունական իմաստասիրութիւններուն:

Այս երկխաւսութիւնը քաղաքակրթական երկխաւսութիւն է. չէք կրնար զանց ընել: Հնագոյն եւ հին յունական իմաստասիրութիւնները գերմանականին հետ տարժամանակեայ մէկ ամբողջութիւն կը կազմեն: Չէք կրնար իմաստասէր դառնալ՝ առանց խորապէս իմանալու գերմանականը՝ հին եւ հնագոյն յունականին հետ մէկտեղ: Կրնաք չիմանալ իսլամականը, թէեւ կը սերի նոյն աղբերէն: Կրնաք չիմանալ արեւելեան՝ հնդկական, չինական, հեռարեւելեան ու այլ իմաստասիրութիւնները: Սակայն պարտադրաբար պէտք է խորապէս տիրապետէք գերմանականին: Այս պատճառաւ է, որ ձեզի այս հատորը կը նուիրենք: Նոյնիսկ կրնաք չիմանալ փռանսական, անգղիական, իտալական, ամերիկեան եւ այլ Արեւմտեան իմաստասիրութիւնները, թէեւ իմանալը լաւ է: Որքան որ լայն ըլլայ ձեր տեսադաշտը, այնքան լաւ է, անշուշտ որ: Սակայն չէք կրնար չիմանալ գերմանականը: Եթէ մնացեալ բոլորը իմացաք, բայց չիմացաք գերմանականը, ապա իմաստասէրներ չէք, այլ իմաստասիրութեան նախապաշարուած լրագրողներ: Իմաստասիրութիւնը պիտի չկարենաք նոյնիսկ մէկ քայլ առջեւ տանիլ, ուզէք հազար համալսարան աւարտեցէք, այլ պիտի տապալկիք իմաստասիրութեան տեսք ունեցող կայսերական ճահիճներու մէջ ցմահ: Սոկրատ կ'ըսէր, թէ ճանաչումը բաւարար է բարոյականութեան համար, թէ անհնար է բարոյականութեան ճանաչում ունենալով՝ դառնալ անբարոյական: Սոկրատի այս միտքը շատ մելան հոսեցուցած է՝ սովորաբար մերժողական: Սակայն եթէ խորը մտնես, կը տեսնես, որ այդքան ալ դիւրին չէ բացասելը:

Ամէն պարագայի, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ տեսաբանութիւնը բաւարար չէ, քանզի ուղղակի՝ ազդեցութիւն չունի մարդու սրտին վրայ, իսկ բարոյականութիւնը սրտի ու խիղճի խնդիր է: Տեսաբանութիւնը ճանապարհը կը հարթէ, սակայն բաւարար չէ: Բայց սա ինքնին կը նշանակէ, որ առանց տեսաբանութեան՝ բարոյաբանութեան ոլորտը կարելի չէ կերտել: Փիխտէ կ'ընդունի այդ մէկը: Բարոյաբանութեան ոլորտը Բանականութեան մարմնաւորումն է: Կրնանք ըսել՝ Տիեզերական Բանականութեան, եթէ կապ մը ուզենք հաստատել հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն հետ, իսկ՝ Բացարձակ Բանականութեան, եթէ այլապէս մեկնաբանենք իբրեւ անդրանցական իմաստասիրութեան յղացք: Իսկ բարոյական մարդուն միակ նպատակը այդ Բանականութեան ծառայելն է: Բան մը, որ անխուսափելի է: Բարոյական մարդը

չի նստիր ու մտածել՝ «արդեւ Բանականութեան ծառայեմ մը, թէ՛ չծառայեմ մը»: Ան ինքնաբերաբար եւ անխուսափելիաւրէն Բանականութեան ծառան է: Անոր միակ նպատակը ինքնաբերաբար եւ անխուսափելիաւրէն Բարոյականութեան ոլորտին կերտումն է: Տեսաբանը աշալուրջ պէտք է ըլլայ՝ չիյնալու տեսաբանութեան թակարդը: Այլ դուրս գայ ատկէ՝ ծառայելով մարդկութեան: Գործելով: Գործունէութիւնն է հիմքը բարոյաբանութեան ոլորտի ստեղծման: Արարականութիւնը: Մարդ արարականութիւն է եւ է ոչ այլ ինչ: Իմացութիւնը առանց բարի կամքի՝ բարոյական կամքի, անարժէք է:

Թէեւ Փիխտէ այլուր մտաւոր գործունէութիւնը եւս կը համարէ գործունէութիւն, սակայն թերեւս կարելի է հասկնալ անոր ըսածը: Հոս, ամէն պարագայի, կը տեսնենք իմացութեան եւ բարոյաբանութեան յղացքները ազուցող Սոկրատ Աթէնացոյ ընկալումէն տարբեր ընկալում մը: Փիխտէ մեծ կարեւորութիւն կու տայ այս դասին, քանզի այս դասն է, որ իր մէջ կը պարփակէ մշակոյթի մը բովանդակ իմացական գանձը: Այս դասը շտեմարանն է այդ գանձին:

Հետեւաբար այս դասին միակ բարոյական պարտաւորութիւնը ճշմարտութիւնն է: Մտաւորականի մը բացառապէս միակ սեւեռումը ու անոր առաքինութիւնը պէտք է ըլլայ ճշմարտութեան յայտնաբերումը: Իսկ այդպիսի մարդիկ այսաւր շատ քիչ են: Աշխարհի բոլոր «ազգային ակադեմիաներուն» գլխաւոր նպատակը սեպական ազգի պանծացումն ու քարոզչութիւնն է: Ճշմարտութեան կողքին որեւէ այլ մտասեւեռում դէմ է բարոյական արէնքին: Սա իբրեւ առաքինութիւն չդասուած իսկ՝ տարրական լրջութեան հարց է, քանզի ժամանակի հոլովոյթին դիմացողը լոկ ճշմարտութիւնն է կամ բարին, իսկ մնացեալ բոլոր նկրտումները ինքնաբերաբար պիտի մատնուին մոռացութեան, որքան ալ փայլփլին սկիզբը:

Փիխտէի բարոյաբանական այս սկզբունքին կիրարկումը ալ աւելի այժմէական է այսաւր: Սա կը նշանակէ՝ փակել հայ իրականութեան մէջ գործող բոլոր եկեղեցիները, որոնք պատմական եւ հոգեւոր խարդախութեան, սուտի ու կեղծիքի քարոզման ու տարածման բոյներ են, փակել Արեւելահայաստանի գրողներու միութիւնն ու այլ մշակութային կազմակերպութիւնները եւ ապա պատմաբաններուն կարեւոր մէկ մասը վտարել համալսարաններէն ու ակադեմիաներէն: Այս պատմաբանները ստախաւսներ եւ սուտի ու խաբէութեան առաքեալներ են, որոնք նպատակը, լաւագոյն իսկ պարագային, «բարոյական» (հասկցէ՝ «խաբէութեան») «շինիչ» (հասկցէ՝ «քարոզչական» ու «կործանիչ») հեքիաթներու մշակումն է: Այսպիսիք է, որոնք ազգի գլխուն փաթթուած հազարամեակային սուտերը յաւերժացնել կը փորձեն՝ ունենալով մեծ թիւով հետեւորդներ ու փորելով բարոյաբանութեան ոլորտին գերեզմանը, քանզի բարոյաբանութեան ոլորտը սուտի բացարձակ ու անողոք թշնամին է: Սուտի հետքն իսկ չի կրնար

գոյութիւն ունենալ բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ, մինչդեռ նշեալ բոլոր մարդկանց ողջ էութիւնն է սուտը, կեղծիքը, խաբէութիւնը, անձնական փառքը, մարդկանց յիմարացումը, հետեւորդներու հաւաքագրումը, կարճ խաւաքով՝ անբարոյականութիւնը: Հակաբարոյականութիւնը: Եւ ահա այս հակաբարոյական մարդիկ կը հաւակնին ստեղծելու Դրախտը, որ պիտի ըլլայ ոչ այլ ինչ, քան իրենց նման որդերու մայրաքաղաքը:

ՀԱԿԱԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՃՊԱՐԱՐՆԵՐԸ

Բարոյական հաւաքականութիւնը է ինքն եկեղեցին: Փիխտէ կը մերժէ մեր «եկեղեցի» կոչած հաստատութիւնները «եկեղեցի» անուանելը: Եկեղեցին բարոյական մարդոց ընդհանրութիւնն է: Ազգը ինքնին կոչուած է եկեղեցի ըլլալու: Մինչդեռ այդ եկեղեցիները՝ բարոյականութեան պատմութեան ու վեղար հազած, բարոյականութեան բուն թշնամիներն են, որոնք ի սպառ արմատախիլ պէտք է ըլլան ազգի մը մէջէն, եթէ ազգը պիտի վերածուի եկեղեցիի՝ բարոյական հաւաքականութեան, որմէ եւ նոր է, որ կրնայ սերիլ կրանքի բարձրագոյն ոլորտը:

Այս գործընթացին մէջ կարեւոր է դաստիարակներուն դերը: Սակայն հոս է դժուար հարցը՝ հարց մը, որ կը սերի Պղատոն Աթէնացոյ իմաստասիրութենէն. ով պիտի դաստիարակէ դաստիարակները: Փիխտէ կ'ըսէ՝ բարոյական հասարակութեան մէջ իւրաքանչիւր ոք իւրաքանչիւր այլ ոքի դաստիարակն է: Դաստիարակը կը մշակէ մարդուն սիրտը առաւելաբար՝ իր իսկ կեանքով, իր իսկ կեանքին աւրինակով: Եթէ անոր ապրած կեանքը չի համապատասխաներ անոր խաւաքերուն ու յորդորներուն, ան դաստիարակ չէ, այլ կեղծատր, եւ անոր խաւաքը դոյզն իսկ իմաստ թէ կարեւորութիւն չունի: Հոս ալ կայ անշուշտ մէկ այլ խնդիր. եթէ իւրաքանչիւր էշապետ կամ էշապետուհի, — աչքը համբուրեմ էշերուն, — ինքզինք դաստիարակ կարծելով կամ դաստիարակի տեղ դնելով՝ ուղեղը կակուղ աւանակուհիները պիտի խաբէ՝ զոռարով «գրուած է», ապա կ'ունենանք Արեւելահայաստանի Սիոնական Աւանակապետութիւն կոչուած, մարդ արարածի պատմութեան ամենէն զահանդական երեւոյթը, բան մը, որ անառարկելի իրականութեան վերածուցաւ այս երեսուն տարիներուն ընթացքին՝ ուղղակի ի հետեւանս հայ վեհագոյն քաղաքական ու բարոյական միտքի համատարած դաւադրութեամբ իրականացուած աքսորին: Մեր առաջարկութիւնն է եռագոյնին վրայ էշի մը նկարը տեղադրել ու այդպիսեաւ ներկայանալ միջազգային հանրութեան առջեւ՝ իբրեւ աշխարհի սիոնապաշտ անգերազանցելի էշերու հանրապետութիւնը: Անմար սէրը մեր՝ էշերուն: Կասկածէ վեր է, որ իշաբանութեան եւ կրանաքաղաքական իշապետութեան հաստատման մէջ առաջին սանդղակին վրան էք բովանդակ աշխարհի: Եւ անկարելի է, որ այդ դիրքը ոեւէ մէկուն զիջիք: Կը նախընտրէք մեռնիլ, քան ձեր դիրքը զիջիլ: Կեցցէք: Կեցցէ՛ք աշխարհի թիւ մէկ կրանաքաղաքական էշապետութիւնը

Եւ ամենայն էշըք եւ իշուհիք նորա: Մեր սէրը բոլոր էշերուն՝ մարդ երկոտանիի զարհուրելի հրէշաւորութեան զոհ այդ չքնաղագոյն եւ «Դրախտի» մէջ տիւ ու զիշեր քրիստոնեայ թէ «առիւական» «փրկեալներու» կողմէ բռնաբարուող այդ հրաշալի էակներուն: Աչքը համբուրեմ ձեր, էշեր. այս սոխի գլուխները սոսկ ձեր անուամբ կարելի է կատողեցնել: Եթէ բախտ վիճակուի, հետերնիս երկու բռնատար աւդանաւ ստեպղին պիտի բերենք Արեւելահայաստանի Սիոնական էշապետութեան Ազգային Ժողովի աւրէնսդիր կռիստոնեայ իշուհիներուն բերանը կոխելու: Սա՛ է բոլորը համակող սարսափը: Այս անկանխատեսելի եւ իրենց կողմէ անկառավարելի մարդը, սոսկ որու բացակայութեամբ է, որ իրենց սեպհական փառապետութիւնը հաստատուած է, իսկ որուն առկայութիւնը մեծագոյն վտանգն է իրենց տեսակի գոյատեւման: Բոլորը շահառուներն են հայ գրողներու, հայ կրանաքաղաքական միտքի աքսորին: Ատոր վստահ կրնաք ըլլալ:

Ըստ Փիխտէի բարոյաբանութեան՝ Արեւելահայաստանի քրիստոնեայ էշապետութիւնը՝ իր արեւէ ար կատողող եկեղեցիներու եւ «հաւատացեալներու» թիւով, հակաեկեղեցին է: Դժոխքը:

Բարոյաբանութեան ոլորտին ստեղծումը երկար ճանապարհունի իր առջեւ: Անհնար է զայդ ստեղծել մէկ կեանքի ընթացքին, նոյնպէս ալ անհնար է, որ ոեւէ մարդ հասնի բարոյական կատարելութեան իր կեանքին ընթացքին: Հոս կը ծագի շարունակականութեան խնդիրը: Քրիստոնէութիւնը այդ խնդիրը կը փորձէ լուծել յաւիտենականութեան յղացքով: Փիխտէ կ'ընդունի յաւիտենականութեան յղացքը իբրեւ անհրաժեշտ յղացք, սակայն, ինչպէս որ տեսանք անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն, անոր «յաւիտենականութիւնը» նման չէ քրիստոնէական յաւիտենականութեան: Այս խնդիրին մէկ այլ կրանք՝ հինդուականութիւնը՝ իր տարբեր շառաւիղներով, այլ պատասխան կու տայ, այլ բնոյթի յաւիտենականութեան մը մասին կը խաւսի: Այս բոլորը, սակայն, կրանաբանական կարկտաններ են՝ շարունակականութեան խնդիրը լուծելուն միտող, գաղափարներ, զորս կոյր հաւատացեալները կը շփոթեն ճշմարտութեան հետ: Ինքզինք «հայ» կոչող յաւիտենական ստրուկն ու կապիկի խելքով ու շարժումներով քաղաքական նախադասութիւններ կարող անլռելի զռացողը, իր ողջ քաղաքական, կրանական, մշակութային ու կրթական ղեկավարութեամբ՝ իր հայկանապետներով ու հայկանողիկոսներով, կը նախընտրէ սատկիլ իր՝ «ազգային» տարազ հագած երկհագարամեայ սուտին ու խարդախութեան մէջ, քան ճշմարտութեան մէկ նշոյլն իսկ ընդունիլ: Սերունդներ, ան է գլխաւոր թշնամին ճշմարտութեան իւրաքանչիւր աւետաբերի: Ան է հայոց Ախոռի յաւերժացման գլխաւոր գործակալը: Որեւէ այլ տեղ մի՛ փնտռէք ճշմարտութեան թշնամին, եթէ չէք ուզեր ձեր կեանքը սպառել անարդիւնք:

Դժբախտաբար առիթը պիտի չունենանք Փիխտէի կրանագիտական հայեացքները սերտելու: Ատիկա անհրաժեշտ պիտի ըլ-

լար անոր իմաստասիրութիւնը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, լիարժէքաւրէն հասկնալու համար: Այս բացթողումին զըլխաւոր պատճառը այն է, որ Փիխտէ ինքն իսկ առիթը չունեցաւ այդ չորրորդ՝ կրանքի ոլորտը տեսաբանաւրէն մշակելու: Իմացութեանց համատեսաբանութեան գերողորտի մշակման զուգահեռ իր լաւագոյնը ըրաւ մշակելու Աւրէնքի եւ Բարոյաբանութեան ոլորտները: Անմշակ մնացին Կրանքի եւ մանաւանդ Գիտութեան ոլորտները: Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան բաժինի զինք նախորդող ղեկավարը՝ Ռեյնհոլդ, դեռ Փիխտէի պաշտանավարութեան տարիներուն նամակի մը մէջ Փիխտէին կը յայտնէ, որ անոր տեսաբանութեան զոյգ խարիսխներն են Աւրէնքը եւ Բարոյաբանութիւնը: Այս իրողութիւնը պիտի չփոխուէր նոյնիսկ 15 տարի անց՝ Փիխտէի մահը: Կրանքի ոլորտին մասին անոր ունեցած լաւագոյն կտորը «Կատարած Մարդոյ» ժողովրդական գիրքին երրորդ՝ հաւատքի բաժինն է, զոր որոշ չափով սերտեցինք արդէն: 1812-ի անոր բարոյաբանութիւնը ունի գործնական ականարկներ այս ոլորտին վերաբերող, որոնք, սակայն, էական չեն: Իսկ անոր 1806-ի կրանքի մասին Բեռլինի իր տան մէջ ազնուական հետաքրքրասէր կնիկներու տուած դասախաւսութիւնները ուղղակի ձանձրացուցիչ էին մեզի համար: Բարոյաբանութեան անոր պատկառելի գործի հրատարակութենէն շուրջ ութ թէ ինն տարի անց տրուած ժողովրդական այս դասախաւսութիւններուն շարքը, մեր կարծիքով, նման է Հնդկաստանէն Արեւմուտք ժամանող «գուրուներու» դասախաւսութիւններուն, քան թէ իմաստասիրութեան եւ արժանի իսկ չէ այս անուան, հետեւաբար մեր համբերութեան սահմաններէն դուրս գրականութիւն է, զոր պարզապէս թերթատած ենք, ինչպէս անոր այլ նման կարգի հանրայնական գործերը: Ցանկութեան պարագային կրնաք կարդալ:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՐԱԻՆԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Շարունակականութեան խնդիրը կենսական տեղ ունի Փիխտէի բարոյաբանութեան մէջ: Սա թերեւս մեծագոյն խնդիրն է մարդ արարածը յուզող: Այս խնդիրին անհատական գլխաւոր դըրսետրուածը երեւան կու գայ հետեւեալ ընդհանրական հարցին մէջ. «Ինչ պիտի պատահի ինծի մեռնելէս ետքը»: Պիտի սատկիս երթաս, անասուն, երկոտանի ոչնչութիւն: Որդերն ալ աչքերդ եւ ուղեղդ պիտի ուտեն: Ասիկա չեղաւ. մենք մենքս, տիեզերքի կեդրոնքս: Ուրեմն երկնաւոր «պապա» մը յաւրինենք ու անոր հաւատանք: Որ նաեւ մեր մոլորակի մնացեալ էակները ուտելու ու զանոնք մորթելով՝ մեր բող կնիկներուն համար կաշիկ ու պայուսակ սարքելու «բարոյական» իրաւունքը տայ մեզի: Որ նաեւ մեր դրացիին հացը արէնքով գողնալու իրաւունք տայ մեզի: Որ նաեւ: Վստահաբար յաւիտենական կեանք պիտի տայ մեզի: Փիխտէի համար սա բնազանցութեան ամէնէն տիպեղծ արտայայտութիւնն է: Կրանքը առ այնր դափնեկիրն էր այդ բնազանցութեան:

Հոս է, որ կը կարեւորուի Փիխտէի անդրանցականութիւնը:

Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ այդ անդրանցականութիւնը՝ ներշնչուելով հանդերձ Կանտէն, յղացման մէջ պարտք ունենալով հանդերձ խումբ մը մտածողներու եւ իմաստասիրութեան քննադատներու: Իսկ այս ճանապարհին վրայ մարդ աւղակ է իր անցեալին ու ապագային միջեւ: Ասոր է, որ մարդ պէտք է գիտակցի: Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ Բարոյաբանութիւնը: Մարդուն կոչումն ու վախճանը, առաելագոյն հաճոյքը ստանալով, աւր մը սատկիլն ու որդերուն կեր դառնալը չէ: Թերեւս նոյնիսկ ո՛րէէ կենդանիի կոչումը այդ մէկը չէ, ո՛ւր մնաց բանական մարդուն: Մարդ աւղակ է: Ան իր կեանքով կը ստեղծէ մարդկութիւնը: Իւրաքանչիւր մարդու կեանքը այդ յափտեանական ճանապարհին վրայ եղող իւրաքանչիւր աւղակ է: Իւրաքանչիւր մարդ իր իսկ գտնուած պարագաներուն մէջ յատուկ աւղակ մըն է անցեալէն եկող ու ապագան ստեղծող: Ոչ թէ ապագային գացող, այլ ապագան ստեղծող: Քանզի մարդուն էութիւնը արարականութիւնն է: Հոս է ահա արարականութեան եւ գործունէականութեան տարբերակման կարելիութիւնը: Այս տարբերակումը չ'ըմբռնուիր գոնէ անգղիերէնով լոյս տեսած Փիխտէի մասին որեւէ իմաստասիրական վերլուծութեան մէջ նոյնական եզրի թէ եզրերու գործածման պատճառաւ: Ասոնք հոմանիշներ չեն: Գործունէականութիւնը ճիշդ է, որ նպատակային է, սակայն բանական մարդը աւելի բան մը ունի իր մէջ՝ յանհրաժեշտութենէ յառաջացած բարոյաբանական նպատակը: Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան բուն հանգոյցը: Իսկ այս հանգոյցը չգիտակցող փափուճաւորներուն գիրքերը յաճախ կը հրատարակուին աշխարհի մեծագոյն ակադեմական հրատարակչատուներուն կողմէ. այդ գիրքերը համոզիչ ըլլալու բազմաթիւ բարեմասնութիւններ ունին այնպիսիքի համար, որոնք որեւէ բան չեն գիտեր կամ թէ շատ քիչ բան գիտեն Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին՝ կաղապարելով ու յիմարացնելով մարդկութեան ապագայ դաստիարակները իմաստակային ասանկական կամ անանկական ցնդաբանութիւններով:

Լաւ դասախաւս մը կրնայ կանխել այդ բոլորը եւ ձեր երթը դիւրացնել: Այս նկատողութիւնը պէտք պիտի գայ բոլոր իմաստասիրութեան ուսանողներուդ կամ առհասարակ որեւէ բնագաւառի համալսարանական ուսանողներուդ: Նիւթ մը կը տրուի քեզի, որ այդ մասին ուսումնասիրութիւն մը պատրաստես: Խակ ուսանող ես, այդքան ալ ժամանակ չունիս: Կ'երթաս, գրադարանը ձեռքդ անցած գիրքերը կը հաւաքես, հոսկէ-հոնկէ բաներ մը կը փրցնես, կը համադրես, շատ ալ աղուոր ոճ ունիս, մամադ ալ քեզի լաւ լեզու սորվեցուցած է, եւ լոյս աշխարհ եկաւ ահա զմայելի թուղթ մը կամ թուղթուհի մը: Մամադ ալ հպարտացաւ: Դուն լուր չունիս, որ գրածդ մէկ դուրուշ չ'արժեր: Ինչո՞ւ: Քանզի հոն՝ գրադարան ներմուծուած են այս համբաւաւոր կամ կիսահամբաւաւոր իմաստակներուն թէ իմաստակուհիներուն ակադեմական հրատարակութիւնները, որոնցմէ դուն քաղած ես ուսումնասիրած իմաստասէրիդ ասանկական կամ ատանկական ըլլալը եւ զգլխիչ

նիւթ մը պատրաստած: Երբեմն բախտդ կը բերէ, եւ գրածդ բանի մը կը նմանի: Հոս վատագոյնը ան է, որ դասախաւսդ ալ երբեմն կրնայ ասանկական կամ ատանկական իշու գլուխին մէկը ըլլալ ու գնահատել աշխատանքդ: Ինկար յաւիտեան՝ մինչեւ կեանքիդ վերջը, եթէ քեզ արթնցնող մը չըլլայ: Ծո, որոն հոգը, ծագուկս, թէ իմաստասէրը ասանկական է, թէ՞ ատանկական, թէ՞ անանկական, թէ՞ ասանկա-անանկական, թէ՞ ատանկա-ասանկական, անբուժելի սիրունիկ: Լաւ դասախաւս մը իր հինգ մատներուն պէս կը ճանչնայ իր բնագաւառը: Երբ տեսնէ, որ մոլորութեան որոգայթը ինկած ես, կ'ըսէ քեզի՝ զնա՛ նաեւ այսինչ կամ այսինչ գիրքը կարդայ: Կը կարդաս ու կը տեսնես, որ գործածած աղբերներդ կամ գլխաւոր աղբերդ հիմնայատակ եղած է այլուր՝ բանիմաց ու բան մը հասկցողի մը կողմէ, որուն անունն իսկ ոչ մէկը լսած է: Լաւ դասախաւս մը կրնայ կեանքդ փրկել, քսան տարի մը փրկել հոնկէ, քանզի եթէ խելքդ գլուխդ է, աւրին մէկը բախտդ պիտի բերէ եւ արթնաս՝ տեսնելով, որ քսան տարի ժամավաճառութիւն ըրած ես: Երբ կը դիմես այդպիսի դասախաւսի մը՝ ցանկութիւնդ յայտնելով որոշ նիւթ մը ուսումնասիրելու մասին, ան քեզի կ'ըսէ՝ զնա՛ կարդա՛ այս կամ այն գիրքը կամ թէ այս կամ այն գիրքերը: Սկսելու տեղ մը ունիս: Հիմնաւոր տեղ մը, ուրկէ կրնաս բնականաբար ընդարձակել ուսումնասիրութեանդ ծիրը: Երբ գրադարանէն նիւթիդ մասին տրցակ մը գիրք, ըսենք՝ տասն-քսան, ընտրելով՝ կ'երթաս անոր քով, կ'ըսէ քեզի՝ այս մէկը կարդա՛, այդ մէկը կարդա՛, իսկ այդ երկուքին կամ երեքին վրայ ժամանակդ մի՛ կորսնցնէր: Սա չի նշանակեր, թէ լաւ դասախաւս մը որեւէ նախապաշարում չի կրնար ունեցած ըլլալ, այլ անմակարդակ աղբէն քեզ հեռու կը պահէ: Հոն ուր համամիտ չէ հեղինակին հետ, կ'ըսէ քեզի, եթէ որակաւոր հեղինակ է ենթական, թէ՛ այս ուղղութեամբ կամ այն ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւն մըն է, կրնաս կարդալ, բան մը չես կորսնցնէր, այլ հայեցակէտէ մը կը տեսնես այս կամ այն բանը: Երբ յիսուն գիրք կը տանիս դասախաւսիդ մասն՝ աւարտաճառդ գրելու հեռանկարով, քանի մը վայրկեանէն քեզի կ'ըսէ՝ այս ութ գիրքերը աղբանոց թափէ, այս ութն ալ հիմա մէկ կողմ դիր, եթէ ժամանակ ունենաս աչքէ կ'անցընես, այս վեցը տող առ տող կարդայ՝ հոսկէ սկսելով ուսումնասիրութիւններդ: Այս մէկ քանին այսինչ ուղղութեամբ ուսումնասիրութիւններ են, թերեւս պէտք գան, եթէ այդ ուղղութեամբ ընթանայ ուսումնասիրութիւնդ, իսկ ասոնց վրայ անպայման աւելցուր հետեւեալ հեղինակներուն հետեւեալ չորս գիրքերը: Ոչ թէ երկու տարի մը շահեցար, այլ ողջ կեանքիդ ուղղութիւնը թերեւս փրկուեցաւ: Ուրկէ՞ գտնենք ձեզի այդպիսի դասախաւսներ: Շատ քիչ են: Իսկ հայերէն, արեւմտահայերէն մտածող: Ձեր մէջէն է, որ պիտի ծնին այդ դասախաւսները: Մեր երազած ակադեմիային նպատակներէն մէկն ալ ասիւկա էր:

Մարդ արարական էակ է: Արարող է: Եւ այդպիսեալ՝ արարիչ

է: Է ան Աստուած ինքն, արարիչն Աստուծոյ: Ոչ թէ հակառակը: Հոս կարելորագոյն խնդիր մը կայ մեր առջեւ: Առ այնր կրանքի եւ բարոյաբանութեան հանդէպ ողջ քննադատական գրականութիւնը, ինչպէս եւ առ այսր, մարդը կ'առաջնորդէր անհաւատութեան: Յաճախ նաեւ ոչնչապաշտութեան: Փիխտէի հանճարը հոս է: Մարդ ինքն Աստուծոյ հեղինակն ըլլալով հանդերձ՝ խորագոյն հաւատացեալն է այդ Աստծոյն: Հոս կը տեսնէք, որ ամէն բան շրջուած է իր հակառակին: Մարդկութեան սարսափը, ինչպէս որ քանի մը տասնամեակ անց պիտի երեւէր Դոստոեւսկիի գրականութեան մէջ, ապա նոյնպէս Նիցշէի եւ Հեյդեգգերի, ինչպէս ապրիլն էր առանց Աստուծոյ: Սարսափը առ այն՝ եթէ մարդ ինքն է հեղինակն Աստուծոյ, ապա ամէն բան կորած է, խարխլած է այն ամէնը, որոյ ի վերայ խարսխուած էր բարոյականութիւնը: Հոսկէ է նաեւ, որ կը սերին գոյութենապաշտները: Փիխտէ գլխիվայր կը շրջէ այս ամէնը: Այո՛, մարդ ինքն է հեղինակն Աստուծոյ եւ ճիշդ այդ իսկ պատճառաւ հաւատքը իրական է եւ ոչ թէ բնազանցական: Բուն հաւատքը այս իրական հաւատքն է: «Կատարած Մարդոյ» գիրքի երրորդ մասին վերնագիրը սա՛ է, որ կը ծանուցէ: Ճշմարիտ հաւատքը մարդու ստեղծած հաւատքն է, բանական մարդու, բանական Եւ-ի, բացարձակ Եւ-ին հետ նոյնացող բանական Եւ-ի եւ ոչ թէ փորձառական, խելքը թռցուցած ու զառանցանքով զբաղող ապուշի: Կրանքը առ այնր եղած է բնազանցական զառանցանք: Փիխտէի կրանքը՝ հաւատքը ունի բացարձակ էաբանական, անդրանցական խարխիւ: Սա է ճշմարիտ հաւատքը: Սա է միակ հաւատքը: Մնացեալը բոլորը զառանցանք է:

Հիմա կը տեսնէք, թէ ինչո՞ւ Փիխտէ արտաքսուեցաւ համալսարանէն՝ իբրեւ անաստուած: Փիխտէի հայեացքով անաստուած էին բոլոր այդ վարդապետապաշտ քրիստոնեայք: Վարդապետապաշտ՝ ոչ իբրեւ վարդապետ պաշտող, այլ վարդապետութիւն պաշտող: Հոս խաւսքը բոլորովին ալ չի վերաբերիր սոսկ կղերականներուն, այլ առաւելաբար վարդապետապաշտութեան իբրեւ արդարաբան հանդէս եկող իմաստականերու փաղանգին: Քանզի բոլորին ալ հաւատքը հիմնուած է բնազանցական խարդախութեան մը ի վերայ: Միակ ճշմարտութիւնը անդրանցականութենէն անհրաժեշտաբար սերող բացարձակ հաւատքն է: Կայ իրականութիւն մը: Այդ իրականութիւնը բացարձակ Եւ-ին մէջ է: Բացարձակ Եւ-ը այդ իրականութիւնն իսկ է: Եւ-ը հաւատքը ունի այդ իրականութեան, քանզի այդ իրականութիւնը ի՞ր իսկ մէջ է, այդ իրականութիւնը ինքն իսկ է: Բացարձակ Եւ-ը: Բացարձակ հաւատքը՝ բանական մարդու ի՞ր իսկ ստեղծած տեսլականին, Դրախտին, Աստուծոյ:

Այս խնդիրը աւելի պիտի չկարենանք ընդարձակել հոս: Մասամբ մը անդրադարձանք ասոր «Վախճան Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ընթացքին եւ քիչ մը աւելին դեռ կ'ըսենք մեր տեսական բաժիններուն մէջ: Իւրաքանչիւր ոք իր մէջ ունի այս Աստուածը, քանզի ինքն է հեղինակը անոր: Իր ինքնայայտադրու-

Թե՛ն է՛ն սոսկ մէկ բանական իրականութիւն է, որ կը բխի: Եւ սա այն ենթաիրականութիւնն է, որ նախադրեալ է ամէն ապագայ կարելիութեան: Հոսկէ է, որ կը բխի Բարոյական արեւնքը, ինչպէս որ բովանդակ բարոյաբանութեան ոլորտը, եւ ոչ թէ ի վերուստ՝ ամպերուն վրայ ծխնելոյզ ծխող էակէ մը: Այդպիսի էակի մը անկախ գոյութիւնը անհամապատասխան է թէ՛ անդրանցական իմաստասիրութեան եւ թէ՛ ատոր նախադրեալներէն ինքնաբերաբար գոյաւորուող բարոյական արեւնքէն, որ մէկ է: «Աստուած» այս աննիւթական, բարոյական արեւնքն է:

Ահաւասիկ ծագումնաբանական հրաշալի մեկնաբանութիւն մը. իւրաքանչիւրը ինքն իր մէջ ունի այդ Աստուածը, քանզի ինքն է հեղինակը նորա: Ինքը՝ բանական Եւ-ը, որ հաղորդակից է, որ պատկերն իսկ է այդ ենթաիրականութեան, եւ ոչ թէ փորձառական Եւ-ը, մանաւանդ ատոր կայսերական կամ կայսերարտադրեալ տեսակը, որուն հազար գոյնին կը հանդիպինք ամէն ար, Փիխտէի բարոյաբանութիւնը մեկնաբանողներու մէկ փաղանգը ի ներ առեալ: Իւրաքանչիւր հայ իր մէջ ունի ՀԱՅ-ը: Եւ իւրաքանչիւր փորձառական հայ ահա այն աւղակն է անցեալն ու ապագան շողկապող՝ հայու յաւիտենական ճանապարհին վրայ ի ՀԱՅ-ը յաւերժական:

Եւ իբրեւ այդ աւղակը՝ իր տեղին ու ժամանակին մէջ, իր պարագաներուն մէջ, առաքելութիւնը ունի արարելու ՀԱՅ-ը: Եւ հոս է ահա Բարոյաբանութեան ոլորտի բովանդակ իմաստն ու նշանակութիւնը:

Փիխտէի այս անդրանցականութիւնը կը լուծէ Պղատոն Աթէնացիի իմաստասիրութեան մէջ ի յայտ եկող եւ Պրոտագորաս Թրակացիի՝ մեծ ուսուցիչի իմաստասիրութեան վերաբերող Արդարութեան առանցքային խնդիրը, որ այնուր կը մեկնաբանուէր Պրոմէթէոս եւ Նպիմէթէոս զոյգ աստուածութիւններու առասպելային խորհրդաբանութեամբ: Պատասխանը նոյնն է՝ իւրաքանչիւրը իր մէջ ունի՝ այդ Աստուածը, որ նշեալ պարագային Արդարութիւնն էր:

Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ շարունակականութեան խնդիրը կը լուծուի անոր անդրանցական իմաստասիրութենէն անհրաժեշտաբար բխող ԵՍ-ի արարման ձգտումով, այն հաւաքական ԵՍ-ի՝ ազգի, մարդկութեան՝ իբրեւ մէկ հաւաքականութիւն, իբրեւ Աստուած: Եւ-ի «եսապաշտութեան» խնդիրը ինքնըստինքեան կը լուծուի, քանզի բարոյաբանութեան ոլորտին մէջ Եւ-ը ի զարկութենէ ինքն իր նպատակը ըլլալէն կը դադրի: Հոս արդէն իսկ կ'աւարտի Եւ-ի անձնապաշտական յաւիտենականութեան ձգտումն իսկ: Մինչդեռ առկայ բոլոր կրանքներուն մէջ Եւ-ը կը ձգտի իր փորձառական Եւ-ի յաւերժացման: Եւ հոս է անոնց բոլորին յիմարութիւնը: Ի դէպ, նաեւ «բիզնես»-ին գաղտնիքը. մարդը քեզի ձրի «անմահութիւն» կը ծախէ կոր. ինչպէս կրնաս մրցիլ ատոր հետ: Այս հարցը Աստուած Արթինի հետ շաշափած ենք երեսուն տարի առաջ: Աստուած Արթինի մեհեանը մեր ճանչ-

ցած երեք հայկական մեհեաններէն մէկն է Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգներուն մէջ: Այս երեք մեհեաններուն մոմերն ալ աւր մը, թերեւս շուտով, պիտի մարին, եթէ ձեր մէջ մեծ արթնութիւն մը տեղի չունենայ եւ ենթակաները մնաք ձեր ստրկամտութեան եւ միտքի ու հոգիի «ազգային» կուրութեան: Ամենայն հաւանակաւ նութեամբ՝ մարին նախքան ձեր գիտակցութեան մէջ արթնութեան մէկ բջիջի իսկ գոյաւորումը: «Ձրի», անշուշտ. պարզապէս գիտակցութիւնդ ներծծելով, որով ալ՝ կեանքդ, դրամդ ու սերմդ ու սերունդներդ, եւ քեզ թէ՛ անձնապէս եւ թէ՛ ազգովին փողոցային լակոտի մը ցեղապաշտ կուռքին ծառայեցնելով: Փիղի եղունգի իւր ծախողներու բնագանցական տեսակը. խմէ՛ ասկէ աւրը մէկ դգալ եւ հազար տարի կ'ապրիս: Ահա այս խարդախներուն ամէնէն վտանգաւոր տեսակը: Ի դէպ՝ կրնաս մրցիլ, եւ ճանապարհը մէկն է. կրթութիւնը եւ իմացութիւնը. այս պարագային՝ Փիխտէի իսկ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը:

Դիւրին խաբէութիւն, իսկ ծանրագոյն ճանապարհ ազատագրութեան: Եւ առջեւդ հազար թակարդ, հազար անդունդ, բեր թշնամի: Իսկ դուն՝ մենակ այդ բոլորին առջեւ: Այդ բոլորին մէջ են անդրդուելի քաղաքական գործիչներ, երկրի ղեկավարներ ու զանոնք ցնծացնողներ՝ կատարեալ իշու գլուխներու երամակ մը:

Փիխտէի կեանքը վկայ ու այսաւր իսկ զայն անգոսնող բազմատասնեակ Փիխտէագէտներուն վճիռը, թէ ան «սխալ հաշիւներ ըրաւ», թէ «ինքզինք բարձր գնահատեց»: Չէ, պէտք է, որ իրենց նման աննկարագիր բոզի ձագի մը պէս սլքտար ու ասոր-անոր կաշիկները համբուելով՝ դիրք շինէր, դրամ շահէր, ժպտալով համագործակցէր բոլորին հետ՝ մէկու մը եղունգին չդպնար, — ո՛հ, ինչպիսի ընկերային կատարելագործեալ ու գերդաստիարակեալ կարողութիւններ, — համագումարներու մասնակցէր, դրամատու կազմակերպութիւններուն՝ համաշխարհային քաղաքական բոզերուն թեզանիքները համբուրէր, կեղծիք ծախէր: Իրենք այդ «ծիշդ հաշիւները» ընող անբարոյական զեղծարարներն են, որոնք իւրացուցած են կրթութեան աշխարհը եւ իրենց հազարաւոր կրրկնաւրինակներն է, զորս կը ծնին:

Հոս է արմատը բովանդակ աշխարհի ուսումնական միջավայրի բացարձակ անբարոյականութեան: Եւ ինչո՞ւ կը զարմանաք, երբ ողջ աշխարհի ուսումնական համակարգերը կ'արտադրեն միայն բոզ եւ նստարանատու կէսկնիկ: Որոնք ալ իրենց հերթին բնականաբար ինքզինքնին կը վաճառեն բարձրագոյն վճարողին: Իրաւրու միսը ուտելով: Եւ ո՞վ կրնայ ըլլալ այդ բարձրագոյն վճարողը, ոչ եթէ կայսրութիւնը: Ահա թէ ինչո՞ւ այսպիսիք կայրութիւններու միտքի հիւպատոսներն են ձեր համալսարաններուն մէջ եւ ոչ թէ ձեր իրական դաստիարակները: Անոնք գործաւորներն են լեզուամշակութային եւ կրանաքաղաքական կայսրութիւններու, որոնց գոյութեան միտք բանին ձեզ ենթարկելն է իրենց լեզուամշակութային եւ զաղափարախաւսական կայսերական ամօղահայի իշխանութեան՝ ձեր նոր բացուող ուղեղները տրորելով կայ-

սերական լողով: Միտքի մշակին առաքելությունը ճշմարտություն վերոնշեալ ճանապարհը հարթելն է: Անոր առաքելությունը մարդկային առաքելություն է՝ անդրանցական Ես-ի դիտանկիւնէն հայելով, որ նշանակէ՝ աստուածային, եւ է գերմարդկային՝ փորձառական Ես-ի դաշտէն հայելով:

Փիլիսոփայականութենէն կարելի է աներկբայաւորն սերել այս հատուածին վերոբերեալ միտքերը, սակայն Փիլիսոփայութեան չի զարգացնել զանոնք, այլ տարբեր միտքերու հետ առնուտուրի մէջ կը մտնէ, թերեւս ալ մինչեւ իր մահը: Սա մեր առաջին ամիսներու նախնական եզրակացությունն էր: Աւելի ուշ աւելի լաւ սկսանք տեսնել ընդհանուր կապը անոր բոլոր կցկտուր թուող գործերուն թէ միեւնոյն գործին մէջ արտայայտուած հակադրական թուող միտումներուն միջեւ: Հնարաւոր է, որ այդպիսին ալ ըլլայ իւրաքանչիւր ուսումնասիրողի ճանապարհը: Ես-ի յղացքին նոյնությունը ԵՍ-ին հետ, թէկուզ պատկերային իմաստով, ապա նաեւ շարունակականութեան յղացքին տուած անոր իւրայատուկ մեկնաբանությունը կարողականությունը ունին ըլլալու ածանցեալ խնդիրները լուծող այն միտքերը, որոնք եւ աներկբայաւորն առկայ են անոր բարոյաբանութեան մէջ մինչեւ անոր վերջին տարիները: Հատորոյս տեսական՝ Գ. մասին մէջ ալ աւելի տեսական գեղեցկութեան մը մէջ պիտի ընկալէք այս ամէնը: Տարընկալելի կէտերէն մէկը կրնայ մնալ այն հարցը, թէ՛ եթէ բարոյաբանութեան ոլորտը ստեղծել կ'ուզենք, ապա սա՛ է ճանապարհը, թէ՛՝ այդ ոլորտին ծնունդը անխուսափելի է, քանզի մէկ է Բանականութեան ճանապարհը: Փիլիսոփայութեան աներկբայաւորն կը յարի երկրորդին, սակայն առաջինին շուքը կարծէք չի չքանար անոր իմաստասիրութեան վրայէն: Այս հարցերէն իւրաքանչիւրին տրուելիք կարելի պատասխանները կարողունակությունը ունին տարբեր ուղղություններով տանելու մեզ:

Յիշեցէ՛ք. իւրաքանչիւրդ աւղակ մըն էք յաւիտենական անցեալին եւ յաւիտենական ապագային միջեւ: Հոս է ձեր կեանքին իմաստը. թէ իբրեւ աւղակ ինչ թողեցիք յառաջիկայ սերունդին, իբրեւ հայ՝ առ ՀԱՅ-ը:

Բարոյաբանութեան ոլորտի ստեղծման մէջ Փիլիսոփայութեան նաեւ կը շեշտէ արուեստագէտներուն, պետական պաշտանեաններուն եւ արհեստավորներուն ներդրումը:

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ

Արուեստագէտը Բանականութեան ճանապարհը հարթող անձն է: Մինչ տեսաբանը կը մշակէ մարդուն միտքը՝ զայն առաջնորդելով ճանաչողութեան, մինչ դաստիարակը կը մշակէ մարդուն սիրտը՝ զայն գործնականաւորէն առաջնորդելով դէպի բարոյաբանութեան ոլորտը, ճշմարիտ արուեստագէտը այս երկուքը կը խտացնէ իր մէջ:

Բնությունը փորձառական Ես-ը կը սահմանաւորէ ու կը սահ-

մանափակէ: Բացարձակ եւ-ը մեզ կ'առաջնորդէ ի անհունութիւն: Եւ-ը արարողն է անհունի: Արուեստագէտը, այս առումով, այդ արարող անձն է, որ փորձառական եւ-ը կը միացնէ բացարձակ եւ-ին՝ փորձառական եւ-ը առաջնորդելով ի անհունութիւն: Արուեստագէտը բարոյաբան չէ: Արուեստը առաքինութիւն չէ: Այն է՝ արուեստը բարոյականութիւն ալ չէ: Սակայն արուեստը կը հարթէ բարոյաբանութեան ոլորտի ստեղծման ճանապարհը՝ պայմանական եւ ժամանակաւոր եւ-ը, փորձառական եւ-ը աղերսելով անհունին հետ: Հոս առկայ է Փիխտէի ամէնէն դժուար ըմբռնելի յղացքներէն մէկը, որուն սերտողութիւնը, առ այսը մեր կատարած որոշ քանի մը ակնարկներով ու վրայէն սահիլ-անցնելով հանդերձ, վերապահեցինք իմացութեանց համատեսաբանութեան՝ հատուրոյս վերջին մասին: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս բացարձակ եւ-ը յղացք է եւ ոչ թէ նիւթ: Թէ ինչ պէտք է հասկնանք ասով՝ մեծ նիւթ է:

Սա հասկնալով՝ կը հասկնաք նաեւ Հեգելի իմաստասիրութիւնը: Սակայն հակիրճ ըսենք, որ աննիւթական այս յղացքը չի դադրիր անիրական ըլլալէ: Նոյն գաղափարն է, որ իր մէջ կ'ամփոփէ Աստուծոյ յղացքը: Չկայ այսպիսի բռնելիք բան մը, որ կը կոչուի Բացարձակ եւ: Եթէ մեր աչքերով կամ ականջներով փնտռենք, չենք գտնել: Թերեւս հոտառութեամբ աւելի լաւ գըտնենք. սա ալ կատակի բաժին: Նոյնը կը վերաբերի Աստուծոյ յղացքին: Քանզի Աստուած ինքն այս Բացարձակ եւ-ն է: Հիմա այս երկու նախադասութիւնները մէկ նախադասութիւն ետեւ տարէք: Հոս կարեւորագոյն հարց մը կայ, որ կը վերաբերի Պղատոնի իմաստասիրութեան եւ ապա այդ իմաստասիրութեան երկհազարամեայ խեղաթելումին: Պղատոնի յայտութիւնները այս իսկ առումով գոյ չեն: Սակայն գոյ են յայտադրական առումով: Այս յայտութիւնները իրենց գոյաբանութեամբ նման են Փիխտէի առաջադրած բացարձակ եւ-ին: Եթէ Բացարձակ եւ-ը չկայ, ապա Աստուած ալ չկայ, նոյնպէս ալ չկան Պղատոնի յայտութիւնները: Այս մասին մտածած ենք տարբեր առիթներով, սակայն վերջնական եզրակացութեան յանգած չենք: Մէկ բան խիստ կասկածելի կը թուի. Պղատոնի յայտութիւններուն տրուած նիւթապաշտական մեկնաբանութիւններուն համալիրը: Ի դէպ Փիխտէ յաճախ կը նշէ Պղատոնի անունը իր դասախաւսութիւններուն մէջ եւ կասկածէ վեր է, որ լուրջ վերաբերած է Պղատոնի իմաստասիրութեան մէջ շեշտուող յայտութեանց յղացքին: Բացարձակ եւ-ի յղացքը նիւթապաշտական առումով իրական չէ, սակայն լիակատար կերպով իրական է տեսաբանական առումով: Յղացք է: Եւ է գեր-յղացք: Յղացք է անդրանցական: Անհրաժեշտ յղացք, այն է՝ աւարտական յղացք, որ կախեալ չէ մէկ այլ յղացքէ: Գերագոյն յղացքն ամենայնի:

Բնութիւնը մեզ կը կաշկանդէ՝ սահմանափակելով: Փորձառական եւ-ը սոսկ այս սահմանափակման մէջ է կարելի, որ գոյութիւն ունենայ: Անհնար է անոր բացարձակ գոյութիւնը: Եթէ ես է, ապա

անհրաժեշտաբար է եւ փորձառական եւ: Սա անտարանջատելի է յայտադրեալ բացարձակ եւ-էն, քանզի լոկ փորձառական եւ-ն է, որ ի վիճակի է այդ յայտադրութիւնը կատերելու: Ձեռով մը՝ զԱստուած արարելու: Այս կէտը չհասկնալն է նաեւ Փիխտէի իմաստասիրութեան բազմաթիւ համալսարանական դասախաւսներու կողմէ լիովին անհիմն եւ նոյնիսկ դպրոցական երեխայի մակարդակի պիտակաւորումը իբրեւ ենթակայապաշտութիւն: Ոեւէ Փիխտէի գործերու լուրջ ընթերցող հազար անգամ յանդիման կու գայ ենթակայապաշտութիւնը արմատէն մերժող հիմնաւոր գաղափարներու: Արուստագէտը այդ բացարձակ գոյութիւնը հնարաւոր դարձնող մարդն է, առնուազն ներշնչողը բացարձակ եւ-ի յղացքին: Եւ հոսկէ կը ծնի նաեւ Փիխտէի գեղեցիկի տեսաբանութիւնը: Փիխտէ այս մասին առանձին մեծ աշխատանք մը կատարելու ցանկութիւն ունէր իմաստասիրութիւն մուտքի իր առաջին տարիներուն: Սակայն այդ աշխատանքը չիրականացաւ: Հոս ու հոն ցըրուած միտքեր ունի այս առումով: Եւ ահա ի յայտ կու գայ, որ գեղեցիկը անհունութեան եւ բացարձակի ըմբռնումն է: Բնութեան մէջ ամէն բան սահմանափակուած է եւ է պայմանական: Այդ պայմանականութիւնը խորտակողը անհունի, բացարձակի յղացքն է: Փորձառական եւ-ը երբեք չի կրնար հասնիլ այդ բացարձակին: Ինչո՞ւ:

Այս «ինչու»-ն գրպաննիդ դրէք եւ ո՛ր որ երթաք, անգամ մը պատին փակցուցէք, եթէ իմաստասիրութեան ուսանողներ էք: Վստահ եղէք, որ ձեր այս «ինչու»-ն իրենց հանգիստ աթոռէն պիտի թռցնէ բոլոր իմաստականները, որոնք ատելութեամբ կամ անհանդուրժողութեամբ, որ նոյն բանն է, պիտի վերաբերին ձեր հարցերուն եւ աճապարեն բան մը «կլլեցնելով» նիւթը փոխելու: Ասոնց անկիրթ տեսակը նոյնիսկ զուարճութեան պիտի վերածէ ձեր հարցը՝ լսարանը ձեր վրայ խնդացնելով: Դոյզն իսկ մի՛ ազդուիք: Էշերը միայնակ չէ, որ էշ կ'ըլլան: Երամակը միշտ անոնց կ'ընկերակցի եւ անոնց ի նպաստ հանդէս կու գայ: Եթէ դիմացինդ իմաստասիրութեան դասախաւս է եւ ոչ թէ իմաստակ, լուրջի պիտի առնէ ձեր հարցը, եթէ, ի հարկէ, հարցի կը նըմանի եւ արդէն հազար անգամ կրկնուած բանի մը մասին երեխայական կրկնութիւն մը չէ: Կրնայ պատասխանը չունենալ, ազնուորէն ձեզի հետ որոնել: Այդպիսեալ է, որ քիչ-քիչ եւ կամաց-կամաց կը դառնաք իմաստասէրներ, առնուազն կը դառնաք իմաստասիրաւրէն մտածող գիտակից մարդիկ, գիտակից եւ ապագայակերտ քաղաքացիներ եւ ոչ թէ այս թէ այն կայրութեան մտաւոր աղբը սպառող ու ներքինացնող ինքնագործ կազմածներ: Միշտ վայր: Իսկ իմաստակը ձեր միտքի այդ միշտվայրը ոչնչացնող սրիկան է: Այդպիսեալ է նաեւ, որ կը կարենաք ձեր բաժինը բերել Հայքի ստեղծման մէջ՝ իբրեւ քաղաքացակրթութեան նոր առանցք:

Այս «ինչու»-ին պատասխանը կը ստանաք Փիխտէի իմաստասիրութեան տեսական մասէն: Առնչուեցանք արդէն տարբեր

առիթմներով: Ես-ի յայտադրմամբ երկու առերեսով իրականություններ յառաջ կու գան: Յայտադրման բնոյթն իսկ է սա: Փիխտէ բազմիցս կը նշէ այս մասին: Այս անդրանցական ինքնա-յայտադրումն է գիտակցութեան բանալին եւ ոչ թէ հակառակը: Սա՛ է անդրանցականութիւնը հոգեբանականութենէն, այսպէս անուանուած «մտային իմաստասիրութենէն», որ իմաստասիրութիւն ալ չէ, ապա եւ գոյութենապաշտութենէն, գոյապաշտութենէն եւ առարկայական իրապաշտութենէն բաժնող պատուարը: Ասոնք բոլորը վարդապետապաշտութիւններ են: Ես-ի ինքնայայտադրմամբ գիտակցութեան մէջ իրականութիւնը բաժնուեցաւ երկուքի. Ես-ը դարձաւ սահմանեալ: Ասոր անդրանցական գործընթացին հետ ինքնաբերաբար աղերսուեցանք քաղաքական տեսաբանութեան վերաբերող մերնախորդ գլուխին մէջ: Քիչ մը աւելին դեռ կ'ըսենք մեր զուտ տեսական բաժինին մէջ: Հոս նշելիքնիս հետեւեալն է. երբ Ես-ը կը դառնայ սահմանեալ, ինչ է սահմանը Ես-էն դուրս մնացած ոչ-Ես-ին: Սահմանեալէն դուրս որեւէ բան ինքնին անսահման է: Անսահմանութենէն բան մը չպակսեցաւ Ես-ի սահմանեալութեամբ: Անսահմանը մնաց անսահման: Եւ անսահմանելի: Եւ ահա այս սահմանեալը անհնար է, որ հասնի անսահմանին, ուզէն անսահմանը անհամարելի սահմանեալ «կտորներու» կամ սահմանելիներու վերածէ: Անսահմանը կը մնայ անսահման առյսաւետ: Անսահմանէն ո՛չ մէկ բան կը պակսի: Այս մասին հանգամանաւրէն աղերսուեցանք մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» հատորի Պարմենիդէս եւ Քսենոն հայեդեցիներու էապաշտութեանց առնչուող գլուխներուն մէջ: Արդ, սահմանաւորը երբեք չի կրնար, ի յառաջագունէ չի կրնար հասնիլ անսահմանին: Բացարձակը անհասանելի է փորձառական Ես-ին եւ պիտի մնայ անհասանելի առյսաւետ: Որ նշանակէ՝ չկայ քրիստոնէական իմաստով յաւիտենական կեանք: Որմէ ե՛ւ իմացութեանց համատեսաբանութեան յաջորդ՝ կրանքի ոլորտին իւրայատուկ իմաստը եւ ձեւը: Չեւ մը, ըստ որոյ՝ ՀԱՅ-ը կը մնայ անհասանելի յաւիտեանս յաւիտենից:

Եթէ Բացարձակ ԵՍ-ը մարդկային առումով է հասկնալի ու ըմբռնելի, ապա անիկա՛ եւս սահմանեալ է եւ սահմանաւոր: Արդէն Բացարձակ չէ: Չի կրնար ներառել ողջ գոյակարգը: Այս մասին Փիխտէ պիտի տայ իր պատասխանները յատկապէս յառաջիկայ տասնամեակին: Սակայն հարցը կը մնայ հարց եւ ըստ մեզի՝ առկաիս: Ինչպէս կրնաս կիսել անսահմանը: Հոս է հարցը: Պարզապէս չես կրնար: Չես կրնար անկէ սահմանաւոր որեւէ բան դուրս բերել: Որպէսզի կարենաս, ապա պէտք ունիս մէկ այլ բանի անսահմանին վրայ ներագդող: Այդ բանը ահաւասիկ կամքն է: Ես-ին կամքը: Մհերի Թուրը, որով Ես-ը դուրս եկաւ տեսաբանութեան անյատակ Ակոռիէն, ինչպէս որ տեսանք «Կատարած Մարդոյ» հատորի սերտողութեան ատեն: Հոս է արարականութեան դուռը: Արարականութեան իմաստը եւ կարեւորութիւնը: Ես-ը արարական Ես է եւ է ուրիշ ոչ մէկ բան: Հոսկէ է, որ ի յայտ

կու գայ բարոյաբանութիւնը իբրեւ ի բացարձակը ընթացող ես-ի երրորդ ոլորտը:

Արդարեւ, փորձառական ես-ը նաեւ շնորհիւ արուեստագէտին կ'աղերսուի այդ բացարձակի նշոյլներուն հետ՝ ազատագրուելով զգայականի ոլորտէն՝ բնութենէն, որուն, ի դէպ, մաս կը կազմեն վերոնշեալ «իմաստասիրական ուղղութիւնները» կամ վարդապետապաշտութիւնները, ու, այդպիսեալ, թեւածելով ի անդր-զգայական, իմացական ոլորտ: Իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտ: Ի ԵՍ Տիեզերական: Ի ՀԱՅ:

Արուեստի ոլորտը պարտադրական ոլորտ չէ: Բարոյաբանութեան ոլորտը՝ է: Ոչ թէ բարոյականութիւն պարտադրելու իմաստով, որ նախ անկարելի է, քանզի բարոյականութիւնը չի պարտադրուիր: Պարտադրուած բան մը ինքնին բարոյականութիւն չէ արդէն, այլ է արեւնք: Բարոյաբանութիւնը արեւնքի եւ իրաւունքի ոլորտին բացասումն իսկ է: Սակայն, իբրեւ ոլորտ, պարտադրական է: Պարտադրական է սոսկ իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ. ասոր պատճառը տեսաբանական է: Բարոյաբանութիւնը ինքնին կախեալ է ազատութենէն, ընտրութենէն: Արուեստի պարագան տարբեր է: Կախեալ չէ յղացքէն, ազատութենէն՝ ընտրութենէն: Այսինքն՝ պարտադիր չէ, որ իւրաքանչիւր ոք արուեստագէտ դառնայ, սակայն պարտադիր է, որ իւրաքանչիւր ոք բարոյական մարդ դառնայ: Առանց վերջինին անհնար է ստեղծել բարոյաբանութեան ոլորտը եւ անդրանցել զայդ դէպի յաջորդ եւ աւելի բարձր՝ կրանքի ոլորտը: Արուեստագէտը այդ ճանապարհը հարթողն է, ուսուցիչ է, դաստիարակ՝ մարդը անհունին ու բացարձակին տանող: Գէշ արուեստագէտը, որ կը ձախողի զայս ընել, անվնաս մէկը չէ, այլ վնասակար, քանզի տեղքայի կ'առաջնորդէ մարդը՝ անոր տիեզերական երթին մէջ զայն ապակերպելով ու ստորգետնելով դէպի բնութեան ոլորտը, որ է ստրկութեան ոլորտ: Չկայ «արուեստը արուեստին համար» սկզբունք: Այլ կայ լոկ մէկ սկզբունք՝ արուեստը բացարձակին համար: Եւ սա՛ է գեղեցիկը:

Փիխտէ երկու խորհուրդ կու տայ արուեստագէտներուն: Առաջինը՝ մի՛ պարտադրեր զքեզ արուեստագէտ դառնալու, եթէ այդ մէկը բնութեան կամքը չէ: Երկրորդը եւ շատ աւելի կարեւորը՝ մի՛ ենթարկուիր դարուդ հոսանքներուն, որոնք բոլորն ալ ժամանակաւոր են: Փառքը եւ դրամը չեն, որոնք քեզ արուեստագէտ կը դարձնեն: Դուն ունիս բարձրագոյն կոչում՝ տիեզերքը, անհունը բերելու մարդուն: Արուեստի ամենամեծ թշնամին, հայաստաներէնով, «դուր գալն» է: Լայն զանգուածներուն «դուր գալով» դրամ ու համբաւ վաստակիլը: Այդպիսի սկզբունքը ոչ միայն թշնամին է արուեստին, այլեւ բարոյաբանութեան ոլորտին իսկ ուղղակիաւրէն: Երբ մարդկութիւնը կրթութեան բարձրագոյն մակարդակի վրայ գտնուի, լոկ այդ պարագային մարդկութեան սիրածը նաեւ բարձր արուեստը պիտի ըլլայ: Սակայն շատ հեռու ենք այդ արէն: Արուեստի լաւագոյն գործերը դժուար թէ որեւէ

կապ կարենան ունենալ առկայ թռուցիկ հոսանքներուն հետ:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԱԻՐԷՆՍԴԻՐ, ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱԻՆԵԱՆԵՐ

Պետական պաշտանեաներու եւ արէնսդիրներու պարտաւորութեանց մասին խաւսեցանք նախորդ բաժինին մէջ: Պետական պաշտանեան եւ արէնսդիրը առաջին հերթին գոց պէտք է գիտնան սահմանադրութիւնը: Երկրորդ՝ առնուազն բարձրագոյն պաշտանեաներն ու արէնսդիրները, պէտք է լաւ պատկերացում ունենան, թէ ինչն է տեսլային սահմանադրութիւնը: Երրորդ՝ վերջիններս նաեւ պէտք է լաւ պատկերացնեն այն ճանապարհը, որմէ իրենց ազգը եւ մարդկութիւնը պէտք է անցնի՝ քաղաքացիները դառնալու համար այդ տեսլային սահմանադրութեան: Այս բոլորը, ինչպէս որ կը տեսնէք, կը վերաբերին նախորդ՝ Արէնքի ոլորտին:

Սակայն երկրորդին եւ երրորդին մէջ արդէն քայլերը կան՝ ենթադրելի են, բարոյաբանութեան ոլորտ անցումին, ուր պետութեան գոյութիւնը գրեթէ անտեսանելի եւ հետեւողականաւրէն նուազ անհրաժեշտ կը դառնայ:

Պետութեան առաջին գործառնոյթը արէնքի կիրարկումն է: Արէնքը ինքն սահմանադիր քաղաքացիներուն կամքն է: Սահմանադրութիւնը քաղաքացիներուն հաւաքական կամքն է եւ ոչ թէ է մեծամասնութեան: Ինչպէս որ տեսանք՝ առնուազն քաղաքացիներու 7/8-ին, եթէ ոչ իւրաքանչիւրին: Հոս պէտք է նշենք՝ ոչ թէ քուէարկութեան մասնակիցներու 7/8-րդ հատուածին, այլ քուէարկելու իրաւունք ունեցողներու 7/8-րդ հատուածին, այլապէս տուեալ սահմանադրադրութիւնը պարագայական արէնք է եւ ոչ թէ է սահմանադրութիւն: Չէս կրնար այդպիսի սահմանադրութիւն մը ստեղծել, ուրեմն պետութիւն դառնալու իրաւունք չունիս: Արէնքդ բռնատիրական է՝ ուզեն աշխարհի իւրաքանչիւր քառակուսի հազարմետրի վրայ շեփոր մը զետեղելով՝ «Ժողովրդավարութիւն» գռռայ:

Փիխտէ հոս պահ մը կը մոռնայ ինքզինք եւ իր տեսաբանական համակարգին խոտոր համեմատող գաղափար մը կ'արտայայտէ, որոյ միտք բանին է ճիշդ, բայց ոչ ձեւը: Կ'ըսէ, թէ «բացարձակապէս սխալ դրոյթ է» այն, թէ պետութիւնը իր իշխանութեան ենթակայ ժողովուրդին շահերը պէտք է պաշտպանէ, քանզի պետութեան միակ գործառնոյթը բացարձակ արէնքի՝ սահմանադրութեան կիրարկումն է: Շատ գէշ բառակապակցութիւն մը՝ յարդիւնս շտապողականութեան, թերեւս ներելի, եթէ նկատի ունենանք, որ սա անոր վերջին դասային ելոյթն էր բարոյաբանութեան ոլորտին մասին, իսկ աններելի, եթէ նկատի ունենանք, որ, այլ ներելի հանգամանքներու բացակայութեամբ, սա տպագրուած գիրք է իր իսկ կողմէ խմբագրուելէն ետք: Փիխտէի բովանդակ արէնքի ոլորտը՝ ատոր բարձրագոյն արտայայտութեամբ հանդերձ, որ է սահմանադրութիւնը, միմիայն կը վերաբերի ժողովուրդի բացարձակ կամքին: Ինչ կը նշանակէ՝

«ոչ թէ ժողովուրդին լաւագոյն շահերը պաշտպանելու համար է կոչուած, այլ բացարձակ արէնքին՝ սահմանադրութեան կիրարկումին»: Այս տեսանկի, գոնէ առերեւոյթ, հակասութեան մէջ է թաքնուած Փիխտէի ներքին երկխաւսութիւնը անոր բովանդակ իմաստասիրական կեանքին տեսողութեան: Կրնանք թել-թել քակել այս հարցը: Դուք աւելի ուշադիր եղէք ձեր իմաստասիրական գործերու յղացման ընթացքին եւ Փիխտէի այս նոյն սխալը մի կրկնէք: Ետեւնէդ վազող ձիաւոր չկայ. հանգիստ աւարտեցէք ձեր գործերը, մանաւանդ որ աստիճան մագլցող եւ ժամանակը դրամով չափող եսապաշտներու փաղանգի մը հետ գործ չունիք, ցանկալի ալ չէ, որ ունենաք: Չկայ կատարեալ գործ, սակայն կարելի է աղաղակող սխալներէ յաճախ խուսափիլ: Փիխտէ յաճախ կը գանգատէր՝ «զիս լաւ չեն հասկնար»: «Է, լաւ գրէ, լաւ կը հասկնան»: Դժուար չէ այս նախադասութեան մասին արդարաբանութիւն մը գրելը, սակայն այս գլուխի աւարտին ուզեցինք արինակ մը մէջբերել, որպէսզի հնարաւորինս չսայթաքիք նման կարգի թերութիւններու հորը, քանզի ոչ ամէն մարդ, առնուազն՝ ոչ մէկ եսպաշտ, ձեր լաւն է, որ պիտի ուզէ: Անկախ ատկէ, արդարաբանութեան մը անհրաժեշտութիւնը պէտք չէ ծնի ձեր իւրաքանչիւր էջին մէջ: Գրել սորվեցէք: Փիխտէ յաճախ լաւ չէր գրեր. սա անոր թերութիւնն է, եւ ինք գիտակից էր ատոր: Ոչ բոլոր իմաստասէրները լաւ գրողներ են: Կանտ: Հեգէլ: Հեյդեգգեր: Մէկը մեւէն ահաւոր: Իմաստներու դժուարութեան մասին չէ խաւաքը, այլ գրելու, գրածը կազմակերպելու, խաւաքը հաղորդելու տարրական կարողութեան: Նիցչէ շատ աւելի մաքուր գրող էր: Պղատոնի հետ մնաց գրեթէ անհաւասարելի:

Հոս պարզ է, որ Փիխտէի ուղեղին զարկած է անգղիական թեքումով քաղաքական իմաստասիրութիւններու այն պնդումը, թէ պետութեան մը գործառոյթը առաւելագոյն թիւով քաղաքացիներու առաւելագոյն շահը ապահովելն է: Այս գաղափարախաւսութիւնները խարսխուած են մեծամասնականութեան գաղափարին ի վերայ: Փիխտէ ասոնց է, որ կը պատասխանէ իր եզրափակիչ ելոյթին մէջ՝ առանց անդրադառնալու, որ իր ձեւակերպումը կրնայ հակասել իր իսկ իմացութեան ոլորտի տեսաբանական կառոյցի ձեւին: Այս մեծամասնական գաղափարները այսաւր դարձած են մարդ արարածի մտաւոր աշխարհը ղեկավարող, անոր ենթագիտակիցը ղեկավարող առասպելաբանութիւնները: Ժամանակաւոր առասպելաբանութիւններ են եւ ոչ աւելին: Այս գաղափարները տեսականաւորէն կայուն գաղափարներ չեն եւ մարդկութեան միտքը թիմուած են ոչ թէ իրենց գերադասելիութեան շնորհիւ, այլ աշխարհակալական փափուկ ոյժի ի հետեւանա: Մի մոռնաք, որ ասոնք պայմանական գաղափարներ են: Եթէ ձեր գիտակցութեան մէջ նստած են իբրեւ բացարձակ, ատիկա հետեւանք է այդ գաղափարներու շահառուններուն կողմէ իրենց ակադեմիաներուն եւ համալսարաններուն միջոցաւ զանոնք հետեւողականաւորէն առասպելի մակարդակի բարձրացնելուն: Առաս-

պելն է սոսկ, որ կը ղեկավարէ մարդուն ենթագիտակիցը:

Այս նպատակաւ է նաեւ, որ Արեւելահայաստանի Առնապետութեան հիմնադրուած արեւն երկրին դարպասները լայնագոյնս բացուեցան աշխարհի բոլոր յուղաքրիստոնէական աղանդներուն առջեւ, որոնցմէ մէկն է նաեւ Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցին, հայ ազգը ստրկացնելու համար առասպելի միջոցաւ բանող քաղաքական կուռքերու եւ գաղափարախաւսութեանց համակարգերու: Բայց քանի որ հոս մեր գործը քաղաքական եւ բարոյաբանական արեւնքն է, բաւարարուինք ատոնցմով: Քաղաքական այս առասպելն է, որ ուսման միջոցաւ կը ղեկավարէ ձեր ենթագիտակիցը: Առաջին հարցը, որ դուք ձեզի պէտք է տաք միշտ՝ ո՞վ է ուսումը տուողը: Եթէ այս հարցը չկարենաք իր ողջ հասակով տալ, անխուսափելի է ձեր ստրկութիւնը. կը դառնաք այդ ուսումը տուողին գործիքը, անոր գիտակից թէ անգիտակից գործակալը: Լաւ բան է տարբեր քաղաքակրթութեանց համալսարանները ատեն մը ձեր երկրին մէջ ունենալը: Առնուազն ատիկա իսթան կ'ըլլայ ձեզի անոնցմէ՛ աւելի լաւ դառնալու եւ լծացումէ զգուշանալու: Բայց հարց տուէք դուք ձեզի, թէ ինչո՞ւ աշխարհակալ երկիրներուն մեծ քաղաքները աւժտուած չեն ենթակայ երկիրներուն համալսարաններով: Թէ ինչո՞ւ Փարիզի, Լոնդոնի, Բեռլինի, Մոսկուայի եւ Ուաշինգտոնի մէջ հայոց համալսարաններ չկան ոչ թէ ձեր տխմարագաղութային մակարդակով, այլ ուր յաճախեն գրեթէ բացառաբար փռանսացի, անգղիացի, գերմանացի, ռուս եւ ամերիկացի ուսանողները: Այս հարցը լոկ նիւթական կարողութեանց հարց չէ. դուք զձեզ հեքիաթ մի պատմէք: Եթէ դուք հպարտ կը զգաք՝ ձեր երկրի աստար համալսարանները յաճախելով, ապա արդէն իսկ ստրուկներ էք: Այս անզգալաբար ձեր մէջ բնաւորուած ստրկութիւնն է, որ դժուար է ձեր ուղեղներէն դուրս քաշելը, քանզի արմատը հազարամեայ է, իսկ ձեր բովանդակ շրջապատը՝ այդ ստրկութեան շեփորակիրը: Եթէ դուք ձեր ուրոյն քաղաքակրթութիւնը չունենաք, — իսկ հիմա ոչ մէկ բան ունիք (մի հաւատաք ձեզ քնացնող ստախաւսներու պնդումներուն, թէ դուք ինչպիսի հանճարներ ունեցած էք, թէ դուք սա՛ էք, թէ դուք դա՛ էք. դուք իրաւամբ էշուն գլուխն էք եւ ոչ մէկ այլ բան), — ձեր ունեցած «սեպհական» համալսարանները կեր կ'երթան այլ քաղաքակրթութիւններու առասպելներու ջատագով գործաւորներուն, որոնց պաշտանական անունը «դասախաւս» է: Ստրկութիւնը շղարշող շատ գրաւիչ եզր մը: Ասոնք տեղական միջնորդներն են ձեր ուղեղները այլ քաղաքակրթութեանց ջաղացքներուն ծառայեցնող, ուսման պիտակի տակ ձեզ յաւերժ ստրկացնող:

Կարելոր է հոս նկատի ունենալ Փիխտէի ներքին երկխաւսութիւնը: Այս երկխաւսութիւնը սահմանաւորի ու անսահմանի երկխաւսութիւնն է, որ հետզհետէ ծաւալեցաւ անոր մէջ, սակայն երբեք համակարգային յանգում չունեցաւ: Ամենայն հաւանակաւ նութեամբ՝ չէր ալ կրնար ունենալ, քանզի երկու սահմանաւոր

յղացքներու միջեւ չէր այս երկխաւաութիւնը: Մասնակիցներէն մէկը անսահմանն էր: Իսկ անսահմանի հետ որեւէ զրոյց ի յառաջագոյնէ դատապարտուած է սահմանաւորին մէջ մեռնելու: Փիխտէ գիտակից էր այս իրողութեան: Սակայն գիտակից ըլլալը դեռ բաւարար չէ խնդիրին լուծում տալու: Իսկ Շելլինգի իմաստասիրութեան խարիսխներէն պիտի ըլլայ այս նկատողութիւնը: Յայտնի չէ, թէ ո՞վ որուն վրայ ազդած է. ընկերներ էին, նաեւ տարիներով նամակագրութեան մէջ: Թերեւա կարելոր ալ չէ. կրնանք երկուքին ալ վերագրել. կարենորը այս գաղափարին արժէքն է, որ մտած է իմաստասիրութիւն եւ յատկապէս անդրանցական իմաստասիրութիւն: Երբ կ'ըսենք ձեզի, որ բանի մը մասնագէտը դառնալը 20-30 տարի կը տեւէ եւ որ թէ այդ մէկը չէք կրնար ընել լոկ քսանական տարիքի համալսարանական վկայական մը ձեր անութիւն տակը տեղաւորելով կամ նոյնիսկ աւարտաճառ մը գրելով, այս կարգի նրբութիւններու է նաեւ, որ կ'ակնարկենք: Թերեւա մասնագէտ մը նոյնիսկ չկարենաք գտնել, որ կարենայ այս հարցին լաւ պատասխան մը տալ:

Փիխտէ իր 1804-ի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ (հատորոյս վերջին գլուխը՝ ճշմարտութեան տեսաբանութիւնը) փորձ պիտի ընէ այս հարցին լուծում տալուն՝ դրութենական կարգային բարդ կառուցուածք մը առաջադրելով: Այսուհանդերձ միակ բանը, որուն կրնաս յուսալ, սահմանաւորի ոլորտիդ ծաւալումն է՝ անսահմանին միջոցաւ յղիանալով: Ասիկա ալ է իմաստասիրութեան առաքելութիւնը՝ մարդը հետզհետէ ալ աւելի մատենցնելը իրմէ յաւերժ վրիպող եւ յանհունս վրիպելիք անսահմանին: Երբ Փիխտէ կը խաւսի բացարձակ արեւնքի մասին, սա՛ է անոր մէջ բանող յարախոհութեան կարգը: Սա՛ է, որ ան ըսել կ'ուզէ: Ինչպէս որ բազմիցս նշեցինք՝ անոր Եւ-ը մեկնակէտ է: Անոր աւելի ուշ շրջանի իմաստասիրութեան մէջ ոմանք արմատական փոփոխութիւն մը կը թելադրեն տեսնել: Սակայն, ըստ մեզի, այդ փոփոխութեան զգալի մէկ մասը բառապաշարային է, եզրային: Եւ-ի ենթայղացքը ամէնուր նոյնն է տարբեր անուններու տակ: Խոհի սկիզբը փորձառական Եւ-ն է: Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ Բացարձակ Եւ-ի յղացքը: Որ չմոռնաք՝ յղացք է: Սակայն կառավարող յղացք է, է ուստի իրականութիւն: Է՛ իրական: Է՛ նաեւ անսահմանելի, անպարփակելի, անսահման, բացարձակ: Է՛ ուստի բացարձակ իրականութիւն: Իբրեւ բացարձակ իրականութիւն՝ է Աստուած: Իբրեւ բացարձակ իրականութիւն՝ է Արեւնք: Արեւնք Տիեզերական: Ահա այս եւ միմիայն այս կառուցակարգին մէջ կարելի է ճիշդ հասկնալ ու մեկնաբանել Փիխտէի իմաստասիրութիւնը եւ յատկապէս անոր բարոյաբանութիւնը:

Ահա այս բացարձակին հետ սահմանաւորի ունեցած զրոյցն է նաեւ Սահմանադրութիւնը: Ասոր համար է անհրաժեշտ, որ արեւնադիրը յստակ պատկերացում ունենայ մարդու ընթացքի այս պատմութեան մասին, ոչ սոսկ անցեալի պատմութեան՝ մար-

դաբանութեան պէս բան մը, այլ ի ՀԱՅ-ը առաջնորդող ապագայ ճանապարհին մասին, որ կարելի է սոսկ իմացութեանց համար տեսաբանութեան միջոցաւ: Ատով սոսկ կարելի է թեւակոխել բարձրագոյն՝ Կրանքի ոլորտը, անցնելով Արէնքի եւ Բարոյաբանութեան ոլորտներէն, ի ՀԱՅ-ը Տիեզերական:

Ահա թէ ինչո՞ւ որքան կարեւոր է արենսդիրի եւ պետական պաշտանեայի դերը այդ ճանապարհին, ինչպէս որ է պարագան տեսաբանի, դաստիարակի, կրանաւորի, արուեստագէտի եւ արհեստագէտի:

Փիլիսոփայ խորհուրդ կու տայ երկրի արինապահներուն կատարել արէնքին առջեւ իրենց բացարձակ պարտքը բացարձակ պէտք՝ որեւէ բացթողումի տեղի չտալ, մանաւանդ անարդարութիւններէ աւգտուող մարդոց վերաբերող, որքան ալ որ բարձրադադակ ըլլան անոնց ճիշդն ու սպառնալիքները: Միայն այդ ձեւով կարելի է Արէնքի երկիր ստեղծել եւ Բանականութեան՝ Տիեզերական Բանականութեան ընթացքը չխոչընդոտել: Արինապահը արդարութեան պաշտպանն է եւ ոչ թէ խոչընդոտող արդարութեան, ինչպէս որ ոմանք կը կարծեն: Սա հայերու մէջ տարածուած հոգեբանական եւ հասարակական հիւանդութիւն է, քանզի մեր վրայ միշտ իշխած է ատարը եւ կամ ատարին գործաւորը, կաթողիկոսներդ ներառեալ, որոնք ատարին անողոք հարկահաւաքն էին եւ շահառուն, այդ իսկ պատճառաւ շատ յաճախ դաւադրած են հայոց պետականութեան դէմ, իսկ սարդէն կառոյցային խնդիր է ու ոչ թէ պատահական, եւ ըստ այնմ պէտք է վերաբերումի արժանանայ: Այս հոգեբանական ու հասարակական ախտը անհրաժեշտ է, որ արմատախիլ ըլլայ մեր մէջէն, եթէ կ'ուզենք պետութիւն ստեղծել: Հոս յատկապէս կը կարեւորուի Փիլիսոփայ խորհուրդը, որ խորհուրդ ըլլալէ շատ աւելին է, որոյ էականութեան մասին արդէն իսկ բաւական մանրամասնութեամբ անդրադարձանք Արէնքի ոլորտին վերաբերող գլուխին մէջ:

Արէնքի ոլորտի սպասարկուններուն, որոնց մէջ են կառավարութիւնն ու արէնսդիրը, Փիլիսոփայ խորհուրդ կու տայ չխոչընդոտել մշակոյթի աճը: Մթամտութիւնը ազգի մը գերեզմանն է: Հայերուս դիմելով՝ կը յայտարարէ. «Յիշեցէք աքսորական հայ գրողները, հայ աքսորական միտքն ու հոգին»: Մշակոյթի մէջ առաջին հերթին կը մտնէ միտքը եւ ոչ թէ երգուպարը կամ մարմնամարզութիւնը թէ շինարարութիւնը, որ, չնչին բացառութիւններով, ստրուկի ինքնագուարճացումն է: Միտքը, բառը. սա է հայուն աներեւակայելի սարսափը: Յաւիտենական ստրուկին ստրուկի՛ սարսափը: Մշակոյթը նպատակն է Արէնքի եւ Բարոյաբանութեան: Այդ մշակոյթն է, որ մարդը պիտի առաջնորդէ դէպի աւելի բարձր ոլորտներ իր տիեզերական երթին մէջ՝ իր հռոնկարը ունենալով ՀԱՅ-ը: Իսկ սահմանադրութիւնը պէտք է ընթանայ համահունչ այդ ընթացքին: Հետեւաբար սահմանադրութիւնը անփոփոխելի չէ: Արէնքի գլխաւոր թշնամին անփոփոխելիութիւնն է:

Սա էաբանական յղացք է Փիխտեի իմաստասիրութեան մէջ: Աւրէնադիրը ահա հոս է, որ պէտք է ճանչնայ ի ՀԱՅ առաջնորդող այդ ճանապարհը, որպէսզի ի վիճակի ըլլայ սահմանադրական փոփոխութիւնները ըստ անհրաժեշտութեան եւ ժամանակին կատարելու՝ հեզասահ դարձնելու ի ՀԱՅ առաջնորդող ընթացքը յաւիտենական:

ԱՐՀԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ

Արհեստագէտներու խումբին մաս կը կազմեն արհեստաւորները եւ նոյնպէս գիտնականներն ու ճարտարագէտները: Փիխտէ հոս կը կեդրոնանայ, սակայն, սոսկ արհեստաւորներուն վրայ: Արհեստաւորները քաղաքակրթութեան մը սիւններն են. անոնցմէ է կախեալ քաղաքակրթութեան մը գոյութիւնը: Արհեստաւորի մը գըր խաւոր առաքելութիւնը իր արհեստը կատարելագործելն է եւ ոչ թէ սոսկական կրկնութիւնը իր ժառանգածին կամ սորվածին: Վերջին պարագային ան արհեստագէտ չէ, այլ կրկնող:

Արհեստաւոր դասը լոկ մէկ պարտաւորութիւն ունի իմացապէս աւելի կրթեալ դասերուն հանդէպ. լսելը: Ոչ թէ կոյր զկուրայն հետեւիլը. այլ պարզապէս լսելն ու մտածելը: Իսկ աւելի կարեւոր է՝ արհեստաւոր դասակարգը չվիրաւորելը, արատ մը, որուն ակաւնատեսը եղած է Փիխտէ անկասկած, ինչպէս որ մենք թէ՛ մեր պատանեկութեան արեւրուն Լիբանանի մէջ, թէ՛ աւելի ուշ Արեւելահայաստանի մէջ, մանաւանդ ռուսական կրթութիւն ունեցողներու կողմէ, եւ թէ՛ այլուր: Այս վիրաւորանքը միշտ կու գայ ինքզինք «բարձր» համարող (մենք կ'ըսենք՝ կարծող) խաւի մը մեծամիտ անդամներուն կողմէ: Առանց արհեստաւոր խաւին՝ քաղաքակրթութիւն գոյութիւն չի կրնար ունենալ, այն է՝ մարդ ձախողած պիտի ըլլայ իր տիեզերական առաքելութեան մէջ, իր կոչման հետեւելուն մէջ: Կործանելով շէնքի մը սիւնները՝ կործանած կ'ըլլաս շէնքը: Եթէ արհեստաւոր դասին կրթութեան մակարդակը չի համապատասխաներ քու կրթութեանդ մակարդակին, ապա անքայլեր, որոնցմով անոր իմացական մակարդակը նոյնպէս բարձրանայ. վիրաւորանքը հասարակութիւնը ներսէն քայքայող թոյն է: Փիխտէ ընդհանուր գիծերը կու տայ երեւոյթին: Սակայն այս նիւթերը իր ժամանակին արդէն հասունութիւն ունեցած նիւթեր էին, որոնց բնոյթը աւելի եւս պիտի շեշտուէր զինք յաջորդող դարուն ընթացքին: Դեռ ընդամէնը տասնամեակ մը առաջ էր, որ տեղի ունեցած էր Փռնանսական յեղափոխութիւնը, իսկ Փիխտէ այդ մասին գրած էր Չատագովութիւն մը, թէեւ այնժամ անանուն: Սակայն մարդիկ հասկցած էին հեղինակին ով ըլլալը: Երբ Փիխտէն կ'առաջադրեն ենայի հռչակաւոր համալսարանի իմաստասիրութեան բաժնիի ղեկավարի պաշտանին, անոր առջեւ պայման կը դրուի, որ հրապարակաւ հերքէ իր կապը այդ գործին հետ: Փիխտէ կը մերժէ, սակայն կը խոստանայ գործին երկրորդ մասը չհրատարակել: Եթէ արհեստաւոր դասակարգը չունի քու ունեցած կրթութիւնդ, ինչո՞ւ արհեստաւորը կը վիրաւորես. միթէ դուն

բաժին չունին այդ իրադրությունների մեջ: Սա բովանդակ աշխարհի խնդիրն է, զոր սակայն Փռանսական յեղափոխությունը չկրցաւ լուծել: Ընդհակառակն՝ արհամարհանքը դարձաւ մէկ դասակարգէ մէկ այլ դասակարգի առանձնաշնորհը: Եթէ առաջ «ազնուական» կոչուած դասակարգն էր մնացեալ դասակարգները արհամարհողը, ապա ներկայիս դրամատէր դարձած նոյն արհեստաւոր դասակարգն էր մնացեալ ենթակայ արհեստաւորները արհամարհողը:

Կը թուէր, թէ հարցը ունի դրամական բնոյթ. արհամարհողը դրամատէրն էր, դրամի աղբեր ունեցողը: Եւ է մինչեւ ւերս: Սակայն համայնավար յեղափոխությունը նոյնպէս չկրցաւ այս հարցը լուծել: Հոս մենք սոսկ շահագործման մասին չէ, որ կ'ակնարկենք, այլ արհամարհումի եւ վիրաւորանքի, որուն ահռելի մէկ արտայայտությունն է ծաղրանքը. այն ծաղրը, որ արը բեր հազար անգամ կը կլանէ Արեւելահայաստանի մէջ իւրաքանչիւր փողոց իջած մարդը: Սա շատ աւելի խոր ընկերային ախտ մըն է, զոր համայնավար գաղափարախաւսությունը ի վիճակի չեղաւ լուծելու: Այս հարցը ի վիճակի չէին նշեալ գոյգ յեղափոխություններն ու գաղափարախաւսությունները լուծելու, քանզի լոկ գաղափարախաւսութեամբ շատ հեռուն չես երթար: Հոս անհրաժեշտ էր կրանքի գործանը՝ Փիխտէի յաջորդ ու բարձրագոյն ոլորտը: Այս յեղափոխությունները առկայ կրանքը անէացուցին, բայց չկրցան փոխարինել զայդ: Չէին ալ կրնար ի յառաջագունէ: Ճիշդ է, որ նախնադարեան ամենահիւանդագին առասպելաբանութեամբ սնանող կրանքները իրենց դերը ունէին մարդու յիմարացման մէջ, սակայն կրանքը չես կրնար փոխարինել գաղափարախաւսութեամբ: Չես կրնար ըսել մարդուն՝ «Ջուր մի խմեր՝ վնասակար է, ես քեզի փոխարէնը կրկնակի ճաշ կու տամ»:

Այս իսկ պատճառաւ ահա այդ նոյն նախնադարեան կրանքները վերադարձան քառակի մաղձով, քանզի զանոնք փոխարինող կրանքը չէր ձեւաւորուած ապագայ մարդու ապագայ ժամանակներուն համար՝ զայն ազատագրող նախնադարեան կրանքներու ատելավառ ճիրաններէն: Իսկ քրիստոնէությունը ատելութեան կրանք է՝ «սիրոյ» պիտակի տակ: Կրկնակի ատելությունեան կրանք է յուդայականությունը: Իսլամությունը՝ նուազ չափով, նրւազ, քան քրիստոնէությունը, սակայն նոյնպէս ատելությունեան կրանք է: Հոս չենք խաւիր այդ կրանքներու պատմական, պայմանական հոլովոյթներուն մասին, այլ տեսաբանութեանց: Պատմականաւորէն թերեւս ամէնէն վայրագը իսլամությունն էր: Ըստ պատմաբանի մը՝ իսլամությունը 80 միլիոն հնդիկ ցեղասպանեց ու սոսկ այդպիսեալ ինքզինք հաստատեց Հնդկաստանի մէջ: Այս թիւերը հաստատելու կամ ժխտելու հնարը չունինք, սակայն քիչ թէ շատ պատմութեան տեղեակ ենք. միլիոններու, թերեւս տասնեակ միլիոններու կը հասնի իրականությունը: Ինչ կայ հպարտ ըլլալիք այսպիսի կրանքի մը պատմութեամբ: Եթէ քրիստոնէությունեան պատմությունը սերտէք, նուազ արիւնալի չէ, թերեւս այն

պատճառաւ, որ Հնդկաստանի պէս բազմամարդ ժողովուրդ մը հալածելու պատմական առիթը չէ ունեցած: Ոչ նուազ արիւնալի եղած է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւնը: Դուք պարզապէս ձեր պատմութենէն ոչ մէկ բան գիտէք, այլ էշ զոհերն էք գիշեր-ցերեկ ձեր ուղեղները լուացող քարոզչութեան, որ, իբրեւ «պատմութիւն», որ նշանակէ՝ բացարձակ կեղծիք, խաբած, կաղապարած եւ յիմարացուցած է ձեզ:

Հոս կը խաւսինք կրանքներու իրական գաղափարախաւսութեանց մասին, որոնք սքողուած են փրկչականութեամբ, յափտենական կեանքի զգլխիչ խարդախութեամբ թէ այլ քողերով: Ի յառաջագունէ ատելութեան կրանքներ են բոլոր այն կրանքները, որոնք վայրագաբար, գաղափարախաւսական վայրագութեամբ կը փորձեն յափշտակել տիեզերական իրականութիւնը եւ ինքզինքնին անոր տէրը կարգել՝ հրահանգներով եւ հոգեբանական ահաբեկչութեամբ բացասելով բոլորը՝ աշխարհը ստորկացնելու նպատակաւ իրենց առասպելաքաղաքական կամքին: Դժբախտաբար նոյնն է իրավիճակը Արեւելահայաստանի Յիմարապետութեան մէջ, որուն դարպասները լայն բացուեցան հայ ազգը ստրկացնող բոլոր ատար առասպելաքաղաքական կուռքերու գրոհներուն առջեւ՝ «ազգային» եկեղեցւոյ խաբկանքին տակ ապակողմնորոշելով տկարամիտ եւ կրթութենէ զուրկ մնացած հայ զանգուածը, թաղելով հայ ազգի էացման հեռանկարը: Իսկ այդ «ժողովրդավարութեան» պատմութեանով հանդէս եկող մարդատեսացութեան եւ հայատեսացութեան ախոռի դարպասներէն դուրս մնաց միմիայն մէկը՝ ՀԱՅ Հաւատքը: Մորթուեցաւ հայ միտքը, փառաւորուեցաւ ատարի մոգոնած ու մարդուն տիեզերքը կեղծիքով ու գերագոյն խարդախութեամբ առեւանգած ցեղապաշտ կուռքը՝ անիծեալ «հայ» կրանականներու եւ քաղաքական տխմարագոյն աւանակներու համերաշխ գործակցութեամբ: Անկախութեան պիտակի տակ անիծուեցաւ հայը, խլուեցան անկէ անոր ապագայակերտման հնարաւորութիւնները, եւ անուղեղ ու մարդատեսաց ախոռը առաջնորդուեցաւ ցեղապաշտ կուռքի մը եթերային մայրաքաղաքը՝ իբրեւ յաւիտենական ստրուկ ծառայելու Աստուծոյ անունը յափշտակած Սատանայի թագաւորութեան՝ խաչամեծար «ազգային» իշուհիներու, արուեստաբաններու եւ գրողմրողի միահամուռ մասնակցութեամբ:

Հոս տեղին պիտի ըլլար անցում կատարել դեպի կրանքի ոլորտը: Սակայն Փիխտէ չունի այդ ոլորտին յատկացուած համարժէք գիրք մը: Կրնայինք ի հարկէ հոսկէ-հոսկէ հաւաքել անոր գաղափարները, որոնք սակայն, միեւնոյնն է, Արդէնքի եւ Բարոյաբանութեան ոլորտներուն համապատասխան տեսաբանական արժէքը պիտի չունենային: Իսկ նկատի ունենալով նաեւ հատորոյս չափը, հարկ կը համարենք փոխարէնը անցնիլ կարեւորագոյնին՝ անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան կարելի սերտողութեան: Այս բոլորէն ետք արդէն իսկ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ զայդ ընկալելը: Արդէն իսկ, ուղղակի թէ ան-

ուղղակի, աղերսուած էք Փիխտէի բոլոր հիմնական գաղափարներուն հետ: Արդէն իսկ պատրաստ էք մտնելու անոր իմաստասիրութեան մեհեանը: Եւ արդէն իսկ պատրաստ էք մտնելու այդ սուրբ սրահը՝ դիւրաւ հասկանալով անոր իմաստասիրական խորհրդաբանութիւնն ու իմացաբանութիւնը: Անոր էաբանութիւնը:

ԱՐՄԷՆ Ա.
 ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
 ՄԵՀԵԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐՈՅ

ԱԻԱՐՏ Բ. ՄԱՍԻ

— Աթէն՝քի». կրնար», ըսել». որ»՝ ալ»՝ է»՝ ձեր»,—
 պարագան,

—

**Մեծ եի փոքր ՀԱՅՔԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ «ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ»
ցարդ լոյս ընծայած գիրքերը**

**1. ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2019 Ապրիլ, Աքսոր**

**2. ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2020 Մայիս, Աքսոր**

**3. ՏՈՒՆ ՏԻՏԱՆԱՅ — ՍԱՍՄԱՅ ՏԱՆ ԵՐԵՔ ՊԱՏՈՒՄ
ՆՈՐ ՄԵԿԵՆՈՒԹԵԱՄԲ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2020 Յունուար, Աքսոր
Թուային հրատարակութիւն՝
2025 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ**

**4. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(Նախահրատարակչական արինակ՝
2021 Փետրուար, Աքսոր)
Առաջին հրատարակութիւն՝
2023 ԱՊՐԻԼ, Աքսոր**

**5. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Առաջին հրատարակութիւն՝
2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր**

6. EXPRAEDIUM

Յունուար 2024, Աքսոր

**(Նախահրատարակչական արինակը լոյս տեսած է Հոկտեմբեր
2022-ին)**

7.

“القرآن الأرمنيّ–البيان الأوّل–وحي باغداसार

ISBN: 978-0-9718070-7-5, LCCN: 2024939836

742 էջ, թուային հրատարակութիւն,

2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր

ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ ԵՆ

1

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
Եղիայ Տէմիրճիպաշեանին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2028-ին

2

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
Հրանդ Ասատուրին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2029-ին

3

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Ա. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ
(Թուականը անորոշ)

4

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Բ. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ
(Թուականը անորոշ)

«Երզնկայ Հրատարակչատուն»-ը կարիք ունի արեւմտահայերէնին
կամ գրաբարին լիակատարաւրէն տիրապետող եւ տարին երկու
կամ երեք գիրք խմբագրելու ի վիճակի խմբագիրներու (ցանկալի
է, թէեւ ոչ պարտադիր, կրանական կրթութեամբ), ԺԹ. դարու
արեւմտահայ գրականութեան մէջ մասնագիտացած եւ խորապէս
հմտացած գրականագէտի, լեզուաբան-բառարանագիրի, գրական
թէ իմաստասիրական բարդ գիրքերու թարգմանութեանց մէջ լայն
փորձ ունեցող թարգմանիչներու եւ արեւմտահայերէնին տիրապետող
բազմալստակ ու խորիմաց ուսողագէտներու (մաթեմատիկոս):

Դիմել՝ erzenka@erzenka.com կամ erzenka@icloud.com հասցէով:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

«Ձեր հրատարակությունների կարիքը զգում են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի շատ խնդրառուներ»:

--Ա. Գրիգորեան, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալ:

«Խորին երախտագիտություն ենք յայտնում Արմէն Ա.-ին՝ նրա իմաստասիրական ուսումնասիրությունների եւ արարումների համար»:

--Ռ. Յակոբեան, տնարէն, Գաւառի Պետական Համալսարան:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած գրքերը ունեն հայագիտական մեծ նշանակություն եւ կը հետաքրքրեն նրանց, ովքեր բարձր են գնահատում հոգեւոր եւ լեզուական արժէքները»:

--Մասիսի քաղաքային գրադարան

«Այս աշխատության («Տուն Տիտանաց» գիրքի) նախաբանը այնպիսի բարձրություն մը ունի, որ չեմ կարծեր նոյնիսկ շատ մը բանիմացներ հասկնան, ուր մնաց իւրացնեն: Իսկապէս գնահատելի ու կարեւոր վերլուծում է մեր պատմաբանասիրական կալուածէն ներս»:

--Կ. Գ. Մոմճեան, պատմաբան, հայագէտ

«Շնորհակալ եմ, սիրելի վարպետ, բարոյական առանցքիս ենթահողերը եւ դնելուն, եւ մշակելուն համար: Այսպէս երախտիքս պիտի յայտնեմ ձեզի եւ կը յուսամ գալիք ժամանակի ծիրում տեսնելու ձեզ իբրեւ վեհափառ՝ հայոց մտքի եւ հոգու, հէնց հայոց հողում»:

--Ս. Յովհաննիսեան, ընթերցող:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած «Տուն Տիտանաց» գիրքը անհաւասարելի գլուխ գործոց է: Իսկ իր առասպելաբանական երեւակայութեամբ զիս հմայած այս գիրքին կատարեալ գորգի մը պէս հիւսուած նախաբանը այն ամէնէն առինքն ող արեւմտահայերէնն է, զոր կարդացած եմ ողջ կեանքիս ընթացքին»:

--Ի. Ճինպաշեան, արեւմտահայ գրող

««Եքսպրադիում» հետեւողականաւորէն ստեղծագործական, իմաստասիրական, մշակութաբանական, իմաստաբանական եւ բնաբանական առումներով այն ամենայանդուզն վէպերէն մէկն է, զորս ընթերցած եմ բովանդակ կեանքիս ընթացքին: Լաւագոյն իմաստով գիրքը կը յիշեցնէ գրականութեան դասականները, թէեւ անհնար է գտնել որեւէ զուգահեռ իր յղացքով ու գործադրութեամբ այս աստիճանի իւրայատուկ վէպի մը:

Չիս կ'ապաշեցնէ գիրքին արտակարգ ոճը, տեսիլքը եւ, թերեւս ամէնէն աւելին, ատոր իւրաւրինակությունը, որ կը յորդի ամէն կերպ գիրքի բազմազան ենթաշերտերէն իմաստային, շարադրա-

կան եւ պատմողական արուեստին խորքերէն:

Աւրինակ մըն է Վանահայր Հետ գիրքի հերոսին զրոյցը: Իրենց յայտնատեսութեամբ ու խորիմացութեամբ յափշտակութեան հասցնող այս հատուածի ներըմբռնումներուն եւ երեւակայութեան թռիչքներուն բաղկացուցիչ գիծերն ու տարրերը գիրքին համընդհանուր նիւթերուն հետ աստիճանաբար ու նրբաւրէն կը հիւսուին . . . հոս թնդալու համար: Հասնելով աւարտին՝ փշաքաղուած եմ: Խորագոյն պատկառանքս ձեր անձին եւ ձեր գրականութեան»:

--Պ. Մկկարթիւ, անգլերէն լեզուի եւ գրականութեան դասախաւս, Հարպեր Կոլլինս, Սիմոն եւ Չուստեր, Դուբլոյայ հրատարակչութեանց գիրքերու ձեռքբերման նախկին աւագ պատասխանատու:

«Յառաջացիր մտասէւեռմամբ: Այս գիրքը կը գոյէ իր սեպհական Տիեզերքին մէջ: Գործը ստեղծուած է ճարտարաւրէն, մարտահրաւէր կը նետէ բառերու ներքին մատուռին, լեզուն մեծ ալեկոծումներ կը յառաջացնէ՝ կարծէք ըլլայ ձայնի ջրվէժ մը: Եթէ ուզենք այլաբանական ամփոփիչ գնահատական մը տալ այս գիրքին, ապա՝ «Եքսպրադիոմ» բովանդակ աշխարհի դիւցազներգութեանց եւ մեծագոյն հերոսներու խնջոյք մըն է Բաբելոնի աշտարակին մէջ»:

--Ռ. Ջոհնսոն, Ռիդերս Փետրետ:

««Եքսպրադիոմ»-ի նման գիրք չէ հանդիպած զիս առ այսօր: Լեզուին ակունքները կը մնան առեղծուածային: Հեղինակը չի գրեր տպաւորութիւն գործելու համար, ապա դժուար է իմանալ անոր մտադրութիւնները: Իւրաքանչիւր տող կը ծալաբացուի այնպէս, կարծես թէ ըլլայ նոր պատմութիւն մը: Իր առանձնայատուկ լեզուով, առասպելաբանական նրբերանգներով ու ցնցող նիւթերով գիրքը պահանջկոտ է ընթերցողին հանդէպ, բայց ըստ արժանւոյն վարձահատոյց եղող: «Եքսպրադիոմ» կը մնայ ընթերցանութեան անմոռանալի փորձառութիւն մը, որ անջնջելի տպաւորութիւն թողած է վրաս»:

--Մ. Յինկս, Մանհատտան Բուկ Ռեւիւ:

ԱՌՅԱՆՅ ՁՐՈՅՅ ԽՄԲԱԳԻՐԻՆ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՄԻՋԵԻ

Սիրելի՛ բարեկամ,

Առաքումներդ ստացայ՝ 16 հատոր գիրք («Հնագույն Յունական Բարոյաբանություններ-Փաղաքագիտություն») եւ այս երկարաշունչ գրությունը (ակնարկը կը վերաբերի «ՀԱՅԱՇՈՒՆՉ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ — ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ» մատեանի թուային արինակին):

Հատորները պիտի ջանամ բաժնել ընթերցասէր բարեկամներու, որոնք օր ըստ օրէ կը նուազին:

Ես մտահոգ եմ քեզմով՝ հետեւեալ առումով. հսկայական աշխատանք կը տանիս ազգային եւ լեզուական մակարդակներուն վրայ:

Այս բոլորը մեծագումար ծախսեր կ'ենթադրեն, փոխարէնը քեզի մէկ դահեկան չեն բերեր:

Լաւ, դուն ինչպէ՛ս կ'ապրիս, ինչպէ՛ս կը տնտեսես քու սեփական ծախսերդ, այլեւ ընտանիքիդ:

Քանի կը մտածեմ այս ուղղութեամբ, ապա քունս կը փախցնեմ:

Միւս կողմէ՝ կ'ենթադրեմ, թէ բաւական տարիք մը պէտք է ունենաս: Աստուած կեանքդ երկարէ եւ ուժերդ աւելցնէ: Բայց նաեւ պարտինք մտածել հեռուն. քու այս նպատակներդ այսօր-վաղը իրագործելի չեն, զայն քեզմէ ետք շարունակող պիտի ըլլայ:

Ինչպէ՛ս կը պատկերացնես մօտաւոր եւ քիչ մը հեռաւոր ապագան:

2025 08 24

Տիար Եղիայեան,

Իմ ալ տրամադրութիւնս քանի մը ար ինկա՛ն՝ կարդալով ձեր գրածը, եւ այդ էր պատճառը, որ չկրցայ ինքզինքս հաւաքել պատասխանելու ձեր արծարծած հարցերուն:

Կ'ապրիմ այնպէս, ինչպէս որ հայ գրողներուն մեծ մասը ապրած է: Այլապէս անհնար պիտի ըլլար որեւէ բան գրել:

Թէ ո՛վ պիտի շարունակէ այս գործը: Ասոր մէջ թաքնուած աւելի մեծ հարցերը՝ թէ Տիեզերքը պիտի շարունակուի՞, աշխարհը պիտի շարունակուի՞, մարդկութիւնը պիտի շարունակուի՞, ազգը պիտի շարունակուի՞, արեւմտահայութիւնը պիտի շարունակուի՞:

Ծանր հարցեր են ասոնք:

Եթէ մտածենք այդ մասին, կրնանք նաեւ վհատիլ:

14 տարեկանիս ինծի տրուեցաւ Շահան Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան» գիրքը՝ իբրեւ նուէր Համազգայինի կողմէ՝ միջվարժարանային շարադրական մրցումի առաջնութեան արժանանալուս ի պատիւ: Այդ գիրքի սերմին

ծնունդն են այսաւրուան իմ իմաստասիրական աշխատանքներս: Պէրպէրեան գիտէ՞ր, որ Արմէն Ա. մը աւր մը պիտի ծնի եւ խորացնէ իր բացած ակաւար: Ինչ գիտնամ, թէ ո՞վ պիտի շարունակէ գործս: Նոյն յոյսը ունիմ, որ ունեցած էր Պէրպէրեան, թէ այդ սերմը իր պարարտ հողը տեղ մը կը գտնէ:

Ճիշդ այս նպատակով ալ աւելի քան 100 հաստատութեան նուէր տրուած է գիրքը որոշ քանակով մը: Իւրաքանչիւր հայ վարժարան ստացած է 28 արիւնակ: Եթէ ունիմ ցաւ մը, ատիկա ալ հետեւեալն է. գիրքերը չեն հասնիր իրենց նպատակին. ո՛չ ուսուցիչներուն կը տրուին, ո՛չ դպրոցին գրադարանը կը դրուին, ո՛չ ալ աշակերտներուն կը տրուին: Այլ սեւ խոռոչի մը մէջ կ'անհետանան կարծէք կամ կը դրուին նկուղ(*): Համազգայինի թէ՛ Շրջանայինին՝ 30 եւ թէ՛ Կեդրոնականին՝ 40 արիւնակ տրուած է: Թերթերուն, միութիւններուն, վանքերուն եւ եկեղեցիներուն, առաջնորդարանին, ակումբներուն, կուսակցութեանց եւ այլն: Ոչ մէկ տեղէ դոյզն իսկ շնորհակալագիր մը, նոյնիսկ պարզ հաստատագիր մը՝ տող մը ընդամէնը առ այն, որ գիրքերը ստացած են՝ հակառակ նամակին մէջ նշուած խնդրանքին:

Բնական է, որ հարց կը ծագի առ այն, թէ ինչ է հայ դպրոցին նպատակը. արդեւք հայ աշակերտը հայ իմացականութենէն, հայ իմաստասիրական միտքէն հեռու պահելն է եւ փոխարէնը զայն ատարի մոգոնած միտքերով կաղապարելը՝ ուղեղալուացման ենթարկելը: Գործերին հոս պատահական գիրքի մը հետ չէ, այլ ինչպէս որ դուք կը նշէք՝ արեւմտահայ բովանդակ պատմութեան ամէնէն իւրայատուկ սիրանքին հետ: Նոյնիսկ, ըստ կարգ մը բանիմաց մարդոց, բովանդակ հայ իրականութեան ու հայոց պատմութեան մէջ իբրեւ թերեւս ամէնէն իւրաւրինակ մտածողի իւրաւրինակ մէկ գործը:

Նման ու այլ գնահատականներ գիրքին վրայ առնուազն պատճառ պէտք է դառնային, որ հայ դպրոցի տնաւրէնները յափշտակէին գիրքը եւ մատուցէին իւրաքանչիւր հայ ուսուցիչին եւ լաւագոյն աշակերտներուն թէ շրջանաւարտներուն կամ դպրոցի գիտակից բարեկամներուն, ոչ թէ զայն թաքցնէին հայ աշակերտէն: Կարծես ոմանց պարագային ըլլայ «Կապիկը եւ ակնոցները» պատմութիւնը:

Եթէ սա՛ է հայ դպրոցներու տնաւրէններուն մակարդակը, ապա արեւմտահայութիւնը դատապարտուած է անէացման:

Բայց երբեմն նաեւ այնպիսի տպաւորութիւն է, որ հայ դպրոցին նպատակը ո՛չ թէ հայապահպանումն է, դեռ չըսենք՝ հայակերտումը, այլ հայութեան «դմակէն» սեպհական բաժինը գողնալն ու իւրացնելը՝ յարանուանահայու կամ հատուծահայու ստեղծումը՝ գողանը կարեւրագոյնս հեռու պահելով ուրիշներու հասողութենէն:

Այսպիսիք իրենց իսկ ձեռքերով կը գործեն հայոց

մշակութասպանությունը եւ ազգասպանությունը:

Նոյնպէս ալ չեմ վարանիր մտածելու, որ հայք՝ հայ գրողները, աւելի մեծ ազատություն եւ միջոցներ ունէին իրենց ընթերցողը գտնելու Ոսմանեան կայսրութեան մէջ, քան այսար «հայ իրականություն» կոչուածին մէջ:

1300 գիրք այսպէս բաժնուած է Լիբանանի մէջ: Տերեւի մը շարժումը նոյնիսկ չ'երեւիր: Մեծ հաստատությունները բոլորն ալ ստացած են եռաէջ անհատական նամակ գիրքի բովանդակութեան եւ գործածութեանց թէ յատկացման կարելի ձեւերուն մասին:

Եթէ այս իրողությունը ձեզի ալ ցաւ կը պատճառէ եւ ապա կը ծանչնաք հայ դպրոցի տնւարէններ, ազատ զգացէք հեռաձայնելու անոնց եւ հարցնելու մեր իմաստասիրական զոյգ հատորներու ծակատագիրին մասին: Մէկը պէտք է ասոնց յիշեցնէ հայ ազգի եւ հայոց պատմութեան ապագային առջեւ իրենց ունեցած լրջագոյն պատասխանատւությունը, որ թեթեամտութեան տրուած է կարծես:

Միակ յոյսս այն է, որ եթէ ոչ քանի մը, զոնէ մէկ հոգի ծնի այս գործը շարունակող,— ձեր իսկ մտահոգությունը,— բան մը, որ կարելի պիտի չլլայ, եթէ կապը արհեստական ձեւերով եւ տգիտութեան ու կամայականությունեանց հետեւանքով խզուած է հեղինակին ու անոր արժանատւագոյն ընթերցողներուն միջեւ:

Առողջություն ձեզի:

Արմէն

2025 08 30

(*) Տիար Եղիայեան պիտի չկարենար պատկերացնել նոյնիսկ, որ իր խմբագրած եւ իր իսկ ստորագրութեամբ բարձրագոյնս արժեւորած ու ջատագոված արեւմտահայ իմաստասիրութեան գիրքերը յաճախ ինքզինքնին այդ անհետացող լեզուին իբրեւ «պաշտպանները» գովազդող հաստատություններու իսկ կողմէ աղբանոց կը թափուին եւ ոչ թէ կը տրուին հայ ուսուցիչին կամ ուսանողին կամ թէ որեւէ այլ կերպով կը ծառայեն իրենց նպատակին: Հնարաւոր է, որ նաեւ յառաջացած տարիքին սա՛ եղաւ անոր մահուան պատճառը, երբ կատարուածին մասին արդէն իսկ տեղեկությունները հերթով հասան մեզի: Ոմանք նոյնիսկ կոպտաւրէն վռնտած են հրատարակչատան բաշխողը: Սկիզբը թերահաւատ էր առաջին դէպքին կապակցութեամբ, քանզի անհաւատալի էր տեղի ունեցածը, եւ կը հաւատար, որ «ոչ բոլորն են այդպիսին»: Այս բառերով ալ գրեց մեզի: Յաջորդող շաբաթներուն պարզուեցաւ իրողությունն աւելի ամբողջական պատկերը եւ ահա առիւնք անոր մահուան լուրը:

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ . . .

*Սոյն հատորին խմբագրութիւնը յանձն առաւ Երզնկայ
Հրատարակչատան արեւմտահայերէնի խմբագիրը՝
հանրածանալթ արեւմտահայերէնագէտ տիար Արմենակ
Եղիայեան, որ սակայն մահացաւ՝ 2026-ի Յունուարի 1-ին
նախատեսուած աշխատանքը սկսելէն ամիսուկէս առաջ.
հատորը նախատեսուած էր հրատարակել 2026-ի Մայիսին*

Նախատեսուած տպաքանակ՝ 2.000

Գրքայարդարում՝ «Երզնկայ Հրատարակչատուն»
 Վ. Մուրադեանի կողմէ «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան»
 գրքաշարի մեր նախորդ հատորներու գրքայարդարման
 հիմամբ

Բ. Մասի առջանց վերբեռնման թուական՝
 2026 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 11

Ա. Մասի առջանց հրատարակութեան թուական՝
 2026 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 18

Աքսոր, 2026 Մարտ

Վերբեռնուած՝ 2026 Փետրուար 11

(վերբեռնումը նախատեսուած է սեղմ շրջանակի
 ընթերցողներու համար. հրատարակութիւնը կրնայ աւելի ուշ
 տեղի ունենալ)

Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան

«Երզնկայ Հրատարակչատուն»

Յրուող՝ Երզնկայ Բաշխում

Տպագրութիւնը՝ բազմատիպ

Չափերը՝ 70 x 100, 1/16

Թուղթը՝ ուփսեթ

Ծաւալը՝ 46.5 տպ. մամուլ

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor

Erzenka Publishing House

PO Box 48

Glendale, CA 91209-0048

U.S.A.

[LOGO]